

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türkiye'de
Dindar Burjuva
ve Kadın

HANDAN KARAKAYA

kaknüs
araştırma - inceleme

HANDAN KARAKAYA

1977 Elazığ doğumlu. Uzun yıllar Millî Eğitim Bakanlığının farklı kurumlarında eğitimci ve idareci olarak görev yaptı. Van, Elazığ ve Tunceli illerinde çalıştıktan sonra 2016 yılı itibarıyla Elazığ Fırat Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü'nde göreve başlamıştır.

Kaknüs Yayınları: 792
Araştırma-İnceleme: 78

ISBN: 978-975-256-583-8
Yayıncı Sertifika No: 11216

1. Basım; 2017, İstanbul

Kitabın Adı: Türkiye’de Dindar Burjuva ve Kadın
Yazarı: Handan Karakaya

Yayın Yönetmeni: Seda Darcan Çiftçi
Tashih-Redaksiyon: Zeynep Begüm Güney-Hasan Hüseyin Karabağ
Teknik Hazırlık: Ahmet Bilal Türk
Kapak Düzeni: Kaknüs Ajans
Baskı-Cilt: Alemdar Ofset

Bütün yayın hakları saklıdır.

**Bu kitap telif sahibinin izni olmaksızın kısmen ya da tamamen yeniden basılamaz,
herhangi bir kayıt sisteminde saklanamaz, hiçbir şekilde elektronik, mekanik,
fotokopi ya da başka türlü bir araçla çoğaltılıp iletilemez.**

Kaknüs Yayınları
Kızkulesi Yayıncılık ve Tanıtım Hiz.
Merkez: Mimar Sinan Mah., Selami Ali Efendi Cad., No: 5, Üsküdar, İstanbul
Tel: 0216 341 08 65 - 0216 492 59 74/75 Faks: 0216 334 61 48
kitap@kaknus.com.tr
Dağıtım: Çatalçeşme Sk., Defne Han, No: 27/3, Cağaloğlu, İstanbul
Tel: 0212 520 49 27 Faks: 0212 520 49 28
satis@kaknus.com.tr

www.kaknus.com.tr   **/kaknusyayinevi**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

HANDAN KARAKAYA

**Türkiye’de
Dindar Burjuva
ve Kadın**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM BURJUVA KAVRAMI VE BURJUVANIN GELİŞİMİ

BURJUVA	15
Batılı Anlamda Burjuva	19
Bir Sınıf Olarak Burjuva	28
Avrupa Açısından Burjuva Sınıfının Anlamı	34
OSMANLI VE SONRASINDA TÜRKİYE AÇISINDAN BURJUVA	39
Batı'dan Osmanlı'ya Burjuva Sınıfı	39
Burjuva Kavramının Osmanlı ve Türkiye Bağlamında Dönüşümü	47
BURJUVANIN MEVCUT İKTİDARLARA ETKİSİ	52

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI İMPARATORLUĞU: İKTİSADİ YAPI, BATILILAŞMA VE BURJUVA SINIFI

OSMANLI'DA İKTİSADİ YAPI VE DOĞU İLE BATI ARASINDA OSMANLI	61
OSMANLI'DA TOPLUMSAL YAPI VE BURJUVA SINIFI	66
Osmanlı'da Toplumsal Yapı	66
Osmanlı'da Mali Yapı	70
Tımar Sistemi	73
Tımar Sisteminin Bozulması	75
Osmanlı'nın Var ile Yok Arasına Sıkışan Burjuvaları	76
Osmanlı'da Tanzimat Reformları ve Burjuva	82
Osmanlı'da Burjuva ve Kapitalizm	90

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE MİLLÎ BURJUVA	96
İttihat ve Terakki	100
Cumhuriyet Dönemi	105
TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE	
EKONOMİK LIBERALLEŞME POLİTİKALARI	109
Cumhuriyet Sonrası ve Tek Parti Dönemi	109
Demokrat Parti Dönemi	119
Demokrat Parti'nin Doğuşu	119
Demokrat Parti ve Kırsal Kesimler Üzerinden	
Bıçimlenen Halk Algısı	125
1950-1957 Arası Demokrat Parti Ekonomileri	128
Demokrat Parti Sonrası Dönem	132
Turgut Özal Dönemi: Liberal Ekonomi ve	
Dindar Burjuvanın Gelişim Süreci	134
12 Eylül Dönemi	143
Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi	153
Yükselen Yeni Burjuvaya Yakından Bakmak	153
AK Parti'nin Oluşumunu Besleyen Sosyal ve Ekonomik Şartlar	156
Millî Görüş Hareketinden AK Parti'ye	161
SİYASAL İSLAM'DAN KOPUŞ VE	
YENİ MUHAFAZAKÂRLIK DÖNEMİ	167
Yeni Beyazlar ve Modernite ile Bütünleşme	173
Liberal ve Muhafazakâr Sosyal Sınıflar Açısından AK Parti	180
AK Parti İktidarı Üzerinden Yükselen Yeni Devrimci Sınıf mı?	183

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **TÜRKİYE'DE BURJUVANIN YENİ YAŞAM** **PRATİKLERİ VE KADIN**

AVRUPA VE TÜRK TOPLUMUNDA KADIN	191
Avrupa'da Kadının Toplumsal Hayata Katılımı	191
Türk Toplumunda Kadının Var Olma Sürecinde Tarihî Arka Plan	203
Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri Bağlamında Kadın	203
Cumhuriyet Sonrası Dönemde Kadın	215
Modern, Geleneksel ve Dinî Değerler Üçgeninde Kadın Algısı	225
GELENEKSEL VE DİNÎ DEĞERLER BAĞLAMINDA	
KADININ KAMUSALLIKLA İMTİHANI	241

MUHAFAZAKÂR DİNDAR KADIN VE MODERNİZM İLE SINIRLARIN ŞEFFAFLAŞMASI	254
YENİ MUHAFAZAKÂR DİNDAR BURJUVAZİNİN YAŞAM TARZLARI VE TÜKETİM PRATİKLERİ	259
Yeni Yaşam Pratikleri	260
Kimi Dinî Kavramların Yeni Biçimleri ve Kadınların Siyasette Var Oluşları	274
İslami Değerler Bağlamında Yeni Bir Kadın İmgesi	281
SONUÇ	287
KAYNAKÇA	295
EKLER	307
EK 1. Yazar/Anti Kapitalist İslamcılar Derneği Dönem Sözcüsü İhsan Eliacık /Sedat Doğan ile 8 Mayıs 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat	309
EK 2. Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat ..	339
EK 3. AK Parti MKYK Üyesi/Yazar Ayşe Böhürler ile 25 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat	353
EK 4. AK Parti MKYK Üyesi/Sosyolog Prof. Dr. Mazhar Bağlı ile Kasım 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat	361
EK 5. Akademisyen/Yazar Prof. Dr. Mümtaz Er Türköne ile 9 Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat	369
EK 6. Birikim Dergisi Yayın Yönetmeni/Yazarı Ömer Laçiner ile Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat	377
EK 7. Ekonomi Uzmanı/Yazar Prof. Dr. Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat	389
EK 8. Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat	403
EK 9. İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Sare Aydın ile 9 Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat	413
EK 10. İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Berat Özipek ile Yapılan Mülakat	419

Cengiz Rüzgâr'a...

ÖNSÖZ

Sosyal ve ekonomik gelişmeler toplumların biçim alışları üzerinde etkili olan unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi Batı toplumları üzerinde bir yeniden yaratım sürecinin başlatıcısı olarak algılanmaktadır. Bu öyle bir yeniden yaratım sürecidir ki üretim, ekonomi, kültür ve benzeri toplumsal alanların tamamı üzerinde bir domino taşı etkisi yaratmıştır. Bu da Doğu toplumlarının statülerinin düşmesine, ikincilleşmesi ve bağımlı kılınması sürecine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı dünyasının gelişimine ayak uydurmak için çaba sarf ettiği bir sır değildir. Bu çabaların bir kısmı sosyal ve kültürel eksenli olmakla birlikte büyük bir kısmını ekonomik gelişmişliği yakalama gayretleri oluşturmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi toplumların biçim alışında, sosyal ve ekonomik gelişmeler kültürel değerlerin de etkisiyle birlikte düşünülmelidir.

Sosyolojik bir gerçeklik olarak; her sosyal ve ekonomik gelişme ortaya çıktığı toplumun dışındaki toplumlarda aynı etkiye sahip olmadığı gibi sonuçlar da birbirine benzememektedir. Bu çerçeveden bakıldığında gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Türkiye Cumhu-

riyeti modernleşmenin hızına yetişmek için azımsanamayacak bir çaba içine girmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin oluşum şartlarını taşımayan ülkeler için bu gelişmenin yarattığı sosyal ve ekonomik ilerlemeyi yakalamak da pek mümkün olmadığı gibi ağır bedelleri de gölgesinde taşımıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sermaye birikimi amacıyla millî bir burjuva yaratma çabaları ve Cumhuriyet Türkiye'sinin bu burjuvayı yaşatma ve geliştirme gayretleri Batılı anlamda bir burjuva sınıfını besleyemediği gibi orta sınıfın ekonomi üzerindeki etkisini de genişletememiştir. Dolayısıyla ne Osmanlı'da ne de Türkiye Cumhuriyeti'nde geniş ve güçlü bir orta sınıftan söz etmek mümkün değildir.

Tüm bunların ışığında, Türkiye'de Batılı manada bir burjuvadan bahsedilemese de kendine has özellikleriyle var olma çabasında olan bir burjuvadan söz etmek mümkündür. Anavatan Partisi'nin iktidara gelişine kadar Türkiye'de daha çok İstanbul burjuvası olarak anılan seçkin bir burjuva aileler grubundan söz edilmektedir. Fakat Özal'ın liberal ekonomi politikaları İstanbul burjuvasından sosyal ve kültürel olarak farklı olan bir burjuva sınıfının oluşumu ve gelişimi için gerekli alt yapıyı hazırlamıştır. Özal'ın liberal ekonomi politikalarıyla büyüme fırsatı bulan Anadolu sermayesi, 28 Şubat süreci sonunda bir sessizlik dönemi yaşasa da AK Parti iktidarı ile birlikte büyüme fırsatı bulmuş ve kısmen bir kapitalizmle bütünleşme süreci yaşamıştır. Bu sınıfın büyümesi, beraberinde sosyal ve kültürel yaşamlarında da değişimleri getirmiştir. Daha kentli ve modern yaşam biçimleri bu kesimler tarafından benimsendiği gibi dinî değerlerin içerikleri de bu yönde yorumlanmaya başlamıştır.

Zenginleşen muhafazakâr dindar kesimler dinî birtakım sembolleri modern yaşamın biçimsellikleriyle harmanlayarak yeni bir yaşam biçimini benimserken, değişen zaman ve koşullar bu yeni yaşam biçiminin meşru gerekçesi olarak gösterilmiştir. Bu yeni yaşam biçimi kadınların tüketim pratikleri üzerinde somutlaşırken sosyal ve kültürel mekânlar da eş zamanlı olarak bu yaşam biçimine uyumlu bir mekân dizaynı ile bu dönüşüme eşlik etmiştir. Muhafazakâr dindar kesimler, kendilerini modern toplumsal yaşamla uyumlan-

dırabilmek için yeni iletişim kanalları oluşturmak zorunda kaldılar. Bu uyumlanma süreci, İslam'ın sert ve katı yorumundan uzaklaşmalarını sağladığı gibi daha esnek bir dinî söylemin gelişimini sağladı. Yaşanan bu değişim, muhafazakâr dindar kesimler tarafından büyük oranda kabul görmekle birlikte zekât, sadaka, sosyal yardımlar aracılığıyla daha önce yadsınan tüketim biçimleri meşruluk kazandı. Din, artık bireylerin kişisel hayatlarının bir parçası olarak varlığını sürdürürken, kapitalist dünyayla arasındaki gerilim de esnemiştir.

Kısaca, bu çalışmanın konusu ekonomik refah düzeyi yükselen muhafazakâr dindar sınıfların değişen yaşam biçimleri ve bunu din algılarıyla örtüştürme yöntemleridir. Kadının bu değişimde oynadığı rol ve onun üzerinden somutlaşma biçimi muhafazakâr burjuvanın yeni biçimselliğinde öne çıkan unsur olarak değerlendirilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM
BURJUVA KAVRAMI VE
BURJUVANIN GELİŞİMİ

BURJUVA

Burjuva, “*burg*”larda yaşayanlar, yani şehirliiler anlamında kullanılsa da bahsi edilen şehirliiler, yani burjuva(zi) kapitalist bir iktisadi ilişkiler içerisinde vücut bulan şehirliilerdir. Kapitalizmi yaratan ya da kapitalizmin yarattığı bir sınıf olarak karşılıklı bir beslenişten bahsedilebilir. Burjuvazi, üretim, tüketim, dağıtım, ithalat, ihracat kavramları ekseninde oluşan insan aktivitesi kapsamında toplumsal yapı içerisinde yeni bir yaşam ve tüketim pratiğinin temsilcileri olarak tanımlanabilir. Bu temsil durumu, zamanla bu sınıfa ait bir kültürü de beraberinde getirmişti. Bu sistem o bölgedeki sermaye, iş gücü ve doğal kaynakların; üretim, ticaret ile dağıtımda rol alan ekonomik kuruluşları ve o bölgedeki mal ve hizmetlerin tüketimini de içerir. Tüm meslekler, kuruluşlar veya ekonomik faaliyetler burjuvanın tarih sahnesindeki yerini pekiştirme noktasında birer katkı unsurudur. Burjuvanın yapısında büyük, orta ve küçük sermaye ayırımına dayalı gruplaşma biçimleri, siyasi hegemonya ortaklığında, iktisat politikalarının oluşumunda bunlardan pay alma biçimleri önemlidir. Tüketim, tasarruf ve yatırım ekonominin çekirdek öğelerindendir ve pazarın dengesini belirleyerek artı değer sahiplerinin

yaşam alanlarını genişletme noktasında güç kaynağıdır.¹ Ancak tarihsel ve toplumsal bir gerçeklik olarak ele aldığımız burjuva kavramı ile Türk toplumunda zenginleşme arasında açık seçik, doğrusal olmayan, çelişkili bir ilişki bulunmaktadır.

Temelde burjuvayı daha çok bir zihniyet ya da algı biçimi olarak değerlendiren Sombart, kavramın üzerine oturduğu toplumsal yapıyı en iyi tahlil edenlerden biri olarak öne çıkmaktadır. O, burjuva zihniyetini, düşünceye dayalı bir dikkat, sözlerini tartarak söyleme, akılcı bir ölçülülük, düzen ve idareli olma gibi nitelikleri üzerinde barındıran bireylerden oluşan² bir topluluk olarak tarif etmektedir. Bu bireylerin hayatı ve algılama biçimleri burjuvanın varlık göstereceği toplumsal yapının hazırlanmasında bir ön koşul işlevi görmüştür. Sermayenin güçlenmesine bağlı olarak yaşam biçimleri ve üretim şekilleri değişmeye başlamıştır. Osmanlı'nın Batı'yla olan çekişmeli ilişkisi, savaşların ve teknik gelişmelerin beslediği ticari ilişkilerin etkisiyle çok yönlü bir yapı kazanmıştır. Böylece XVIII. ve XIX. yüzyıllar boyunca mevcut toplumsal yapı, Batı'nın gelişim hızına yetişme yönünde biçimlendirilmek istenmiştir. Osmanlı'nın devlet gayreti ile yaratmaya çalıştığı burjuvazisi tüccar ve bürokrat sınıfı olarak iki parçalı bir yapı göstermenin yanında Batılı burjuvanın sosyolojik yapısından da farklıdır. Böylece Osmanlı'da burjuva ve modernleşme sürecinin Batılılaşma olgusu etrafında döndüğü bir gerçektir. Dolayısıyla burjuva, toplumların maddi koşullarından kaynaklanan serüven farklılıklarının en keskin ayrışmasını Türkiye toplumu açısından yaşamıştır.

Marx'ın kapitalist bir toplumsal sınıf olarak tanımladığı burjuva, sosyal bilimlerde, üretim araçlarının mülkiyetine sahip sermayedarları kapsayan sosyoekonomik bir sınıf olarak görülmektedir. Fransızca *bourg* (kasaba) sözcüğünden türeyen burjuvazi terimi, Avrupa'da Orta Çağ'ın ileri dönemlerinde ortaya çıkan, kentlerde yerleşik, ticaret ve zanaatla geçimini sağlayan bağımsız toplumsal grubu adlandırmada kullanılmıştır.³

¹ Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s.73.

² W. Sombart, *Burjuva*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2008, s.32.

³ *Ana Britanica*, "Burjuva Maddesi", IV, s.127.

Marksistler tarafından ise burjuvazi artı değere kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri kapsamında el koyan ve onu paylaşan sınıf olarak da tanımlanmaktadır ki bir toplumun egemen üretim biçimi de bu noktada önem kazanmaktadır. Kapitalist bir üretim biçimine sahip olan toplumlarda tanımın da meşrulaştırdığı üzere, egemen sınıf, burjuvazidir. Kısacası, ekonomi alanının egemenliğinden siyasi egemenliğe kolları uzanan bir sınıftır.⁴ Burjuva üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran, geçimlerini el emeği ile sağlayan ve iktidarların karar mekanizmalarını etkileme gücüne sahip olan sermayedarları içine alan sosyoekonomik bir sınıf⁵ olarak değerlendirildiğinde, Doğu toplumları açısından bir burjuvalıktan söz etmek zorlaşmaktadır. Burjuvanın kültürü, kendini ifade biçimleri anlam ve imgeleri açısından yaratılmış bir dünyanın dilidir. Burjuvazinin mekânı olarak şehir, birçok Batı toplumunda bir kozmos yaratma sürecinin bir parçası olmuştur. Batı toplumlarında ekonomik kalkınmada ve siyasal yapıda bir güç dengesi olan bu sınıf, tarihî bir dönüşümün başlatıcısı olarak kabul edilmektedir. Tüm Batı toplumları için aynı içeriği taşıyan bir burjuva kavramından bahsedemsek de genel manada burjuvazi, ekonominin, ekonomik değişimin motor gücü olmayı başarmış bir sınıftır.

Burjuva en temelde orta yönetici sınıftan olan bireyler ve el işçiliği yapmayan tüccarlar, iş yeri sahipleri gibi toplumsal grupların birlikteliğinden oluşmuştur. Burjuvazi ise kapitalist ekonomik sistemde üretim araçlarını elinde bulunduran egemen sınıftır.⁶ Bu sınıf, her türlü ekonomik deneyimin anlamlı bir yere oturtulduğu düzenli ve yeni bir kültürleşme biçimini ortaya koymuştur.

Şehir ve kasabalarda oturan ve geçimini zanaat veya ticaretten sağlayan "*burgensis*"ler ekonomik güçleri arttıkça üretim ve para dilinin hâkimiyetinde bir dünyanın sakinleri olmaya başlamışlardır. Zamanla şehir ve kasabalarda yaşayan ve geçimini ticaret ve zanaatla

⁴ Korkut Boratav, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitapevi, Ankara 2005, s.61.

⁵ *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 1987, s.186-187.

⁶ www.uludagsozluk.com

sağlayan bağımsız toplumsal gruplar “burjuvazi” terimiyle ifade edilmekle⁷ birlikte dünya ekonomisinin değişimine etki edecek sermaye birikiminin de sahipleridir. Dolayısıyla Batı toplumları açısından ekonomi üzerinden bağımsızlaşan bir grup, toplum içinde yaşam alanını hızla genişletmeye başlamıştır. Avrupa’da Aydınlanma Çağının da fitilini ateşleyen burjuvalar, geleneksel toplum ve bilgi yapılarında oluşan kırılmanın mimarlarıdır. Burjuvanın omuzlarında yükselen aydınlanma ile birlikte aklın ve bireyin öne çıkarıldığı bir toplumsallığın Avrupa toplumları arasında hızla yayıldığı bilinmektedir. Burjuvalar sermaye birikimi ve üretim tekniklerinde yaptıkları ilerleme sayesinde sanayileşmenin önünü açan bir sınıftır. Burjuva sınıfı sermaye birikimi sayesinde üretim araçlarına sahip olmanın yanında üretim tekniklerinin değişimini sağlamakla kalmamış, çok yönlü bir toplumsal dönüşüme ivme kazandırmışlardır.

Bu nedenledir ki Sanayi Devrimi ile birlikte burjuvazi kavramı kapitalist üretim sisteminin egemen sınıfını belirtmek için de kullanıldı. Marksist literatürde, kapitalist iktisadi sistem içinde üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olanları, ücretli emekçi çalıştırarak sermaye birikimini sürdürenleri tanımlayan kelime kapitalistlerdir. Burada burjuva sadece iktisadi bir boyutun karşılığı değildir. Aynı zamanda yaşam tarzını ve hegemonik bir kültürel boyutu da işaret eden bir sürecin temsilcisidir.

Burjuvanın sermaye birikimi ile birlikte başlayan kapitalistleşme, birçok manada kendine özgü bir yaşam kültürünü de geliştirmiştir. Bu kültürü besleyen ana unsurun elbette artı değere sahip olmanın getirdiği yatırım ve tüketim ilişkisinde yattığı düşünülebilir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken temel noktalardan biri de bir burjuva kültürünün oluşması için sahip olunan süreçtir. Bu sürecin ilk etabında burjuva sürekli bir biriktirme refleksi gösterirken ikinci etapta pahalı zevkleri olan bir sınıf toplumda genişlemeye başlar. Bu sınıf genel bir tüketici olmadığı gibi sermaye birikiminin büyüklüğünün belirlediği ölçüde tüketim seviyesi gelişmiş, eğitilmiş bir sınıftır. Sombart’a göre, kazanılan miktarla harcama miktarı arasında belli

⁷ *Sosyal Bil. Ansiklopedisi*, 1987, s.187.

bir denge vardır. O, bunu harcama ekonomisi olarak adlandırmaktadır. Bu sınıf açısından ihtiyaçlar, kişi tarafından keyfi olarak belirlenmez. Bunlar çeşitli toplumsal grupların bünyesinde zaman içinde belli bir biçim alırlar. Bu da insanın kendi gereksinimlerini toplumsal konumuna uygun bir şekilde karşılama düşüncesinden doğmaktadır.⁸ Ekonomide kapitalist anlayışın yerleşmediği ancak sermaye birikiminin giderek arttığı dönemler için ifade edilmektedir.

Burjuvanın varoluşunu biçimlendiren bir diğer temel unsur ise insanlar arasındaki ilişkilere piyasanın egemen olduğu, yani taşınabilir servetin ve tüketim için imal edilen malların yanı sıra toprak ve emeğin de alınıp satılan bir meta olduğu yapıdan da alır. Kâr ve birikim maksadıyla sözleşme konusu yapılan metalar olarak muamele gördükleri, insanların diğer insanlarla ilişkilerinin büyük ölçüde onların bu metalara sahiplikleri ve bu sahipliği kendi kazançları için kullanabilmedeki başarıları tarafından belirlendiği bir toplumu burjuva olarak tanımlayabilmek mümkündür. Bu sınıf, zamanla kültürel, sosyal, sanatsal faaliyet alanları bağlamında toplumun geri kalanı ile farklılaşırken, kullandıkları mekânlar ve tüketim pratiklerinin de toplumun geri kalanından hızla farklılaştığı düşünülmektedir. Bu farklılıklar kadınların sosyal yaşama katılımının artmasıyla birlikte büyük bir görünürlük kazanmıştır denilebilir.

Batılı Anlamda Burjuva

Batı toplumlarında öncelikle sermaye sahipliğinin biçim ve içerik verdiği burjuva, birey tutumlarını ve bu bireylerden oluşan toplumu da kendi renklerine boyamıştır. Bu da Batı toplumları açısından sosyal ve ekonomik dönüşümün temel kaynağını oluşturmaktadır. Bir diğer anlamda hâkimiyet grupları kamu gücünün organlarına, parlamentoya veya kısmen yargıya dönüşürken iktidarın el değiştirdiği bir süreç de başlamış oldu. Mesleki statü gruplarının parçaları, toprak üzerinde şehir birlikleri ve birtakım farklı birlikler kurdukları ölçüde burjuva toplumuna dönüştüler ve bunlar bireysel özgürlüğün

⁸ Sombart, s.22.

gerçek alanı olarak devletle muhatap olacaklardır.⁹ Diğer bir deyişle bu sınıf, zamanla devletin iktidar erki üzerinde söz sahibi olma fırsatı bulacaktır. Burada Pareto'nun kuramında yer alan toplumda yönetici olan seçkinler ve yönetici olmayan seçkinlerine vurgu yapılabilir. Burjuva, sermayenin omuzlarında yönetici elit üzerinde bir itme gücü oluşturarak yönetme erkinin giderek kapitalizmle uyumlu bir bütünlük sağlamasına katkıda bulunmuştur.

Bu bağlamda Batı'da burjuva, artığa el koyan sınıf olarak iktidara egemen olan seçkinler sınıfını ya dönüştürmüş ya da temsili bir iktidar sahipliği vermiştir. Burjuva, artığı üreten sınıf olarak da proletaryayı diyalektik bir ilişki içinde tanıma katmış ve Batı'da işçi ve işveren ilişkilerinin gelişimine de biçim vermiştir. Bunun yanında bir diğer bölüşüm ilişkisi olarak artığın egemen sınıfların alt grupları arasında yeniden paylaşımı ile ilgilidir. Bu süreç piyasanın paylaşımcıları olan sektörler, endüstriler ve iktisadi faaliyetler arasında değer aktarımı biçimini alırken, artığa el koymanın, piyasanın önemli bir biçimlendiricisi olarak öne çıktığı ifade edilmektedir.¹⁰ Böylece Batı toplumları açısından sosyal tabakalaşmanın yeni yön imleci burjuvanın ellerinde büyüyen sermayedir. Kültürlerin çeşitliliği ve farklılıkları burjuvanın şeklini belirlemekle birlikte derin farklılıklardan söz etmek mümkün değildir.

Dolayısıyla bu sınıf için toplumu biçimlendiren ana unsur, malın dolaşımı ve kapitalizmi var eden ön koşullardır. Malın dolaşımı ve üretimi için gerekli şartların talebi ise bu sınıfın gelecekteki özgürlük taleplerinin temelini oluşturmaktadır. Bu noktada modern girişimcinin doğuşu, sadece psikolojik ve kültürel faktörlere değil aynı zamanda somut ekonomik güçlere ve tarih içinde gerçekleşen sosyal yapılanmasına bağlı bir süreçtir. Toplumsal dönüşümlerde, yeni bir aşama, gelişme sürecine yeni bir unsurun eklenmesiyle başlar. Bu teknolojik veya ekonomik bir faktör olabilir. Bu faktör toplumsal yapının karmaşıklığını artırdığı gibi ekonomik büyümeye

⁹ E. S.Özcan, "Osmanlı'nın At Meydanı, Kamusal Bir Meydan mıydı?" *Doğu Batı Sayı: 52*, Yıl:2009, s.106.

¹⁰ Boratav, s.28.

de yol açabilir. Ekonomik veya maddi faktör bir değişme sürecinde her zaman mevcuttur ve kendini çeşitli sosyal, siyasal ve ekonomik göstergelerle ortaya koyarlar. Her ekonomik ve sosyal gelişme, yeni sosyal grupların doğuşuyla ve sosyal, ekonomik ve siyasal etkinliğe katılımıyla görünürlük kazanır.¹¹ Ayrıca Karpat, orta sınıfın Batı'daki adının burjuva olduğunu ifade ederken, bu sınıfın tüketim ve artı değere sahipliğinin sınıfın biçimlenişi üzerindeki etkisinin ve yarattığı yeni sosyal tabakalaşmanın altını çizmektedir.¹²

On birinci yüzyılın bitiminden önce geçimini sadece ticaretle sağlayan insanlar, kendileri için daha güvenli olan *burglara* (korunaklı kentsel alanlar) yerleştiler. Bir süre sonra *bourgeois* (burjuvazi; burjuva olmalı) olarak anılmaya başlandılar. Böylece Orta Çağ kentleri doğmuş oluyordu. Bu kentlerde tacirlerin toplanmaları beraberinde zanaatkarları da getirdi. Böylece Avrupa'da başlangıçta kırsal alanlarda sürdürülen kumaş yapımcılığı ve küçük çaplı üretimler bu imalatın ürünlerine satış için imkân veren yerlere, yani kentlere kendiliğinden göç etti.¹³ Bu beraberinde feodalizmin çözülme sürecini de sürükledi. Burglar ticari merkezler hâline gelirken, toprağa bağlı köylüyü hem topraktan hem de basit üretim araçlarından kopararak yeni üretim biçimlerinin doğuşunu sağlayacak ticaret merkezlerine sürükledi. Böylece sermaye birikiminin ana merkezleri olan burglar, yeni üretim araçlarının birer ihtiyaç olarak doğduğu merkezler oldular. Ticaret ve ardından gelen teknolojik icatlar XIX. yüzyıldan başlayarak ticaret merkezleri etrafında genişleyen kentleri oluşturdu. Böylece küçük ve geleneksel üretim yapıları yerini bilimsel ve teknolojik gelişmelerin hayatın merkezine sürüklediği mega kentler ve mega üretim merkezlerinin yaygınlaşmasını sağlar. Bu da toplumları yeni yaşam biçimleri ve yeni sosyal sorunlarla baş başa bırakır.

¹¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.29.

¹² Karpat, a.g.e, s.40.

¹³ Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupa'sının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yay. İstanbul 2012, s.54-55.

Köylü bir avuç da olsa bir toprak parçasının sahibi olup başkalarıyla ilgilenmeden kendi geçimini sağlarken kentlere göçle birlikte mülksüzleşmiş ve niteliksiz işçi sınıfına dâhil olmuştur. Üretilenlerin pazarlamasını yapan esnaf ise ürünlerin tüketiminin artmasına bağlı olarak sermayeden payını genişletmiş ve kapitalistleşme sürecinin önemli yapı taşlarından birini oluşturmuştur. O genel olarak yeni biçimlenen kapitalist dünyanın hem bir üretim hem de değiş tokuş örgütlenmesinin bir parçasıdır.¹⁴

Kentle birlikte burjuvanın, kırsal bir endüstrinin kentsel bir endüstriye dönüşmesine eşlik ettiği bilinmektedir. Örneğin o zamana kadar kadınlar tarafından sürdürülen kumaş dokumacılığına erkekler de ortak olmuş ve ihracat için uygun büyüklükte kumaşlar kentlerde dokunmaya başlanmıştır.¹⁵ Devamında geçimini ticaretle sağlayan bir sınıf oluşması sadece erkekleri üretim merkezlerine çekmemiştir. Bu noktada kadınların üretime katılımı, kamusal görünlülüklerini artırdığı gibi kadın haklarının yeni bir sosyal sorun olarak tartışılmasına zemin hazırlamıştır.

Mustafa Özel de Avrupa'da burjuva sınıfının ortaya çıkışını şöyle tanımlamakta: "İlk defa XVI. yüzyıldan başlayarak hatta belki biraz daha öncesinde İtalya'da, sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda'da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okumuş oldular. XVII. yüzyılın ortalarında Haksworklar Felemenk Cumhuriyeti'ne boyun eğdiremeyince anlaşıldı ki bu burjuva mantığı krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmiş. Ondan sonra işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurdu. Yani siyasi otoriteler daha önce herhangi bir iktisadi oluşum meydana gelmişse, siyasi otoriteye boyun eğdiği ve vergisini verdiği, memlekete de birtakım kritik malzemeleri dışarıdan tedarik ettiği müddetçe makbul görülüyordu. Ne zaman haddini aşacak kadar zenginleşmişse de el konuluyordu ya da sıkıştırılıyordu. İlk defa olarak siyasi otoriteler, 'biz kendi geleceği-

¹⁴ Sombart, s.24-25.

¹⁵ Prenne, s.55.

miz bakımından bu sermaye birikimine katkıda bulunursak iyi olur' diye düşünmeye başladılar. Böylece yoğunlaştırılmış siyasi güçle konsantre iktisadi güç birbirinin içine geçmeye başladı. Tarihçi Braudel buna kader ortaklığı hatta suç ortaklığı adını veriyor. Niye suç ortaklığı? Çünkü daha önceki bütün dönemlerde siyasi otoritenin birinci hedefi tüccar sınıfını kollamak değil mümkün olduğu kadar geniş ahalinin aç kalmamasını, tüketim maddelerinin bol ve ucuz elde edilmesini sağlamaktır."¹⁶

O dönemde Avrupa'da büyük toprak mülkiyeti, her şeyden önce ekonomik bir yapı demektir. Zengin insanlar, başkalarının emeğinin sırtından geçinen büyük toprak sahipleri, zenginler sınıfının belirlendiği ve yönlendirdiği bir ekonomi söz konusuydu.¹⁷ Burglar ve ardından burgların dışına taşan ticaret, ekonomik bir çeşitlenme ve sermaye genişlemesini sağlamış oldu. Bu ekonomiyi sürdüren temel güç ise köleler ve serflerin yaptıkları üretimdi. O zamana kadar kölelerin ve serflerin varlıkları ile kendilerini istihdam eden büyük mülk sahipleri tarafından idare edilen ticaret ve endüstri, burgların oluşumu ile bağımsız meslekler olmuşlardı.¹⁸ Böylece bir yandan ticareti teknik yeniliklerle destekleyen bir piyasa varlığı söz konusu olurken bir yandan da uzmanlaşma ve iş bölümünün kendini göstermeye başladığı görülür. Ki köylerde dokumacılık alanında kendilerini geliştirmiş olan kadınların, hızlı bir göçle kent merkezlerinde dokuma tezgâhlarının seri üretiminin işçileri olmaya başladıkları bilinmektedir.

Burjuvanın ihtiyaç ve eğilimleri, Avrupa'nın geleneksel örgütlenmesi ile öylesine bağımsızlaştı ki bu, şiddetli bir siyasal muhalefeti de beraberinde getirdi. Bu muhalefetin temelini ise burjuvaların kişisel özgürlükleri oluşturuyordu. Bu dönemde burjuvanın en önemli ihtiyacı özgürlüktü. Özgürlük olmadan gidip gelmek, iş yapmak gibi yetkilere sahip olmadan ticaret olanaksızdı. Burjuvanın kafasında özgürlük bir hak olmaktan çok yararlı bir şeydi.¹⁹ Bu bağlamda bur-

¹⁶ Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

¹⁷ Sombart, s.72.

¹⁸ Prenne, s.57.

¹⁹ Boratav, s.62.

juva ekonomi temelli bir özgürlüğün dillenmesini sağlarken ticaretin üzerinden bir toplumsal ve siyasi dengeler bütününün oluşmasını sağlamıştır. Nitekim ilerleyen dönemlerde, sermayenin gücü siyasi karar alıcılar üzerinde en önemli güç olarak kendini gösterecektir.

Batı'da burjuva, kendine özgü bir yaşam biçiminin sınırlarını çizirken aynı zamanda iktidara karşı sermayesini de ilk refleks olarak hukuksal bir güvenceye alma çabası içerisine girmiştir. Geleneksel hukuk, dar, biçimsel usulleri, cezanın tayinini Tanrı'ya bırakan yöntemleri ile varlığı ticaret ve endüstriye dayanan bir sınıf için yeterli olamazdı.²⁰ Bu çaba beraberinde insan hakları ve demokrasi gibi kavramları da eteklerine takarak toplumun gündeminin merkezine sürüklemeyi başarmıştır.²¹ Dolayısıyla Batı'da ya da Avrupa'da sosyal ve ekonomik dönüşümün ana aktörü olan sınıf, burjuva olarak gözlemlenmiştir. Batı'da burjuvanın en temel özelliği, nüfusun geri kalan bölümü içinde ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmayı başarması olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan Orta Çağ kenti, nüfuslarının yoğunluğu ve yönetimlerinin karmaşıklığı ile farklılık gösteren, gerek antik gerekse günümüz kentine göre çarpıcı bir zıtlık ortaya koyar.²² Burjuvanın Avrupa toplumlarını sosyal ve ekonomik olarak dönüştürmesi diğer toplumlarda böyle bir sınıfın (devlet merkezli) arayışını beraberinde getirmiştir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu da gerileme ve parçalanma sürecinin önüne geçebilmek için kendi burjuvasını yaratma çabasına girmiştir. Avrupa toplumlarını sırtında taşıyan, ekonominin temel belirleyicisi olan burjuvanın devlet eliyle yaratılma çabalarının Türk toplumu açısından sonuçlarına ilerleyen sayfalarda değineceğim.

Bu noktadan bakıldığında belki de burjuva sınıfı (ya da burjuvazi), tarihin ona hiç beklemediği bir anda yüklediği bir güçle, Avrupa'nın yeni kaderi üzerinde etkili olabilmiştir. Kültür ve siyaset alanında kurulan sınıf egemenliği, bir bağlamda alt yapı egemen-

²⁰ Prenne, s.64.

²¹ *Millî Eğitim Bakanlığı Personelinin Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Sınavına Hazırlık Kitabı*, Pegem Yay., Ankara 2014.

²² Prenne, s.64.

liğinin üstyapıyı biçimlendirmesini kaçınılmaz kılmıştır.²³ Böylece dünyada sermaye egemenliği, tüm toplumsal ilişkileri belirleyen başlıca kaynak olmaya doğru evrilmiş ve teknik gelişmelerin rüzgârını arkasına alarak yeni dünyanın dilini oluşturmaya başlamıştır. Burjuvazi sermaye aygıtı aracılığı ile devlet ve hukuk sisteminin ilkelini, sermaye genişletme çıkarlarını destekler konuma getirmişti. Kapitalizmin bir tüketim çemberi üzerinden gelişmesi, Batı toplumlarını ekonomik büyümeyi tüketim ekseninde tanımlamaya ve korumaya itmiştir. Kapitalizm tarihi, bu noktada burjuvanın sermaye egemenliğinin genişleme esaslarından beslenerek kendi dışında bir ekonomik anlayışa yaşam alanı bırakmayacak şekilde piyasayı biçimlendirebilmiştir. Burjuvazinin yürüttüğü ve yürütmeye mahkûm olduğu üretim, tüketim ve büyüme üçgeni, sosyal bir dönüşümü de potasında eriterek modernizmin tarihi koşusuna ivme kazandırmış ve Batı toplumları dışında kalan toplumların gelişme ve büyüme gibi birçok alanda da ölçüsü olmuştur.

Batı'da başlangıçtan itibaren burjuvazi, bir tüccar ve zanaatkârlar sınıfı olarak ortaya çıkarken, bütün büyük merkezlerde bu özelliğine sermaye birikimi ve genişleyen bir pazar anlayışını eklemiştir. O zamana kadar köylüler, kendileri ve lortları için toprağı sürmüş ve hasadı kaldırmışlardı. Bu basit üretim etkinliği, burjuvanın sermaye ve ticaretle olan ilişkileri sağlamlaştıkça, burgluların tüketimi için bir üretim fazlası sağlamaya dönüştü. Kentlerin sayı ve önemi arttıkça da artan bir oranda bunu sağlamaya zorlanan²⁴ köylüler bir işçi sınıfı olacak kadar kent merkezlerine akın etmişlerdir.

Batı'da burjuva, sermayeyi ele alarak, tarihin en dönüştürücü gücü olmayı başarmıştır. Özellikle parasallaşmış, finansallaşmış sermaye, yani burjuva mantığı, krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelirken sonrasında işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurmuştur.²⁵ Dolayısıyla artı değer biçimlendirdiği

²³ Boratav, s.62.

²⁴ Pirenne, s.93.

²⁵ Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan.

güç, zamanla iktidar gücü ile bütünleşme sürecine girmiştir. Burjuvazinin özel mülkiyeti korumak ve sürdürmek üzere oluşturduğu siyasal destek, kâr için üretim sistemine hayat vererek ekonominin sosyal ve siyasal süreçler üzerindeki etkisini pekiştirmiştir.

Batı'da burjuvazi, ticaretin canlanması ve hukuki bir zemine oturmasını sağlarken, kendisi dışında kalan sınıflar için de bir farklılaşmanın önünü açmıştı. Örneğin köylü, burgların oluşumu ile birlikte ürünleri için komşu kasabada bir pazar bulabiliyordu. Bu da insanlara kâr etmeyle birlikte tasarruf etmenin de tadını sundu. Tasarruf etmenin ise toprağa sahip olmaktan daha iyi bir yolu görünmüyordu.²⁶ Bu noktada geçim düşüncesi Avrupa'nın ortasındaki ormanlarda yaşayan ve göçebelikten yerleşik yaşama geçen genç halklar için toprak edinmeyi önemli hâle getirmiştir. Bu düşünceyle her köylü ailesi gereksinimleriyle orantılı bir parça toprak, bir parça otlak ve ormanın bir bölümüne sahip olabilmek gayretine girmiştir.²⁷ Böylece gereksinimlerin karşılanması düşüncesi hızla değişen ekonomik koşullarına yeni boyutlar ekleyerek birbirinden farklı yaşam biçimlerini yan yana getirmeye başlamıştır.

Yeniden burjuva sınıfı ile ilgili düşüncelere dönecek olursak, kursuz bir burjuvanın kalbinin iki ruhtan oluştuğu söylenmektedir: Biri girişimci, diğeri ise konformist (ya da statükocu da olabilir) olarak nitelendirilebilecek ruh. Bu ikisinin birlikteliği Avrupa'da kapitalist zihniyetin oluşumuna yol açmış olarak değerlendirilmektedir.²⁸ Sombart, Benjamin de Tudela'nın konu ile ilgili düşüncelerini şu cümlelerle aktarmaktadır:

“Her birinin evinde bir kule var. Aralarında bir savaş çıktığında bu kuleler üzerindeki platformlarda dövüşüyorlar. Denize hâkimler. Kadırgalar inşa ettirip olabildiğince uzak bölgelere giderek yağma girişimlerinde bulunuyorlar. Ganimetlerini Cenova'ya getiriyorlar ve durmadan Pissa ile kavga ediyorlar.” Bu satırları

²⁶ Pirenne, s.100.

²⁷ Sombart, s.24.

²⁸ Sombart, s.207.

okuduktan sonra insan kendi kendine söz konusu kişilerin korsan mı yoksa tüccar mı olduklarını sormadan edemiyor. Bu insanlar hiç kuşkusuz hem korsan hem de tüccardırlar.²⁹

Batı'da burjuvalar aynı zamanda kapitalizmin kurucu sınıfı³⁰ olarak tüketim, dağıtım, ithalat, ihracat kavramları ekseninde oluşan insan aktivitesinin bir parçası olarak da tanımlanmaktadır. Ekonominin belli bir bölge içindeki ekonomik sistemden oluştuğu düşünüldüğünde, burjuvalar bu sistemin önemli sahipleri olarak tarihte öne çıkmaktadırlar. Bu sistem o bölgedeki sermaye, iş gücü ve doğal kaynakların üretim, ticaret ile dağıtımında rol alan ekonomik kuruluşları ve o bölgedeki mal ve hizmetlerin tüketimini içermektedir.

Bunun yanında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tüketim ve artı değeri elinde tutma, bir zihniyet yaklaşımı olarak Batı toplumlarında burjuvanın var olma sürecini besleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla ekonomik etkinliğin de yalnızca insan zihni dış dünyayla bağlantı kurup onu dönüştürdüğünde somutlaştığı düşünüldüğünde, Batı açısından ekonominin dönüştürücülüğünü görmek ve anlamlandırmak daha kolay olacaktır. Her türlü üretim, her türlü ulaşım dünyanın dönüşmesini zorunlu kılarken, en anlamlısından en anlamsızına her türlü çalışmanın gerisinde insana özgü ruhsal bir boyut, yeni kapitalist dünyanın ruhuna üflenmektedir. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlayabilmek için ekonomik yaşamı kafamızda, bir ruh ve bir bedenden oluşmuş gibi canlandırabiliriz. İçinde her türlü örgütlenmenin yer aldığı ve insanın bunlar aracılığı ile ekonomik gereksinimlerini karşıladığı bir dünyadır bu. Aralarında dış çevre koşullarının da yer aldığı yaşamı oluşturan biçimlerle üretim ve dağıtım biçimlerinin ekonomi adlı bütünü farklı kapitalist sınıflar aracılığı ile hayatımıza soktuğu³¹ yolların adıdır. Böylece Göçek'in de ifade ettiği gibi Batı, kendi tarihsel deneyimine dayalı bir gelişim modeli geliştirdi ve kendi dışında kalan toplumları bu ge-

²⁹ Sombart, s.84.

³⁰ Ahmet İnsel, "Türkiye'de Burjuvazinin Serüveni", *Görüş Dergisi*, Sayı: 76 Yıl: 2012, s.14.

³¹ Sombart, s.15.

lişmişlik hızının rüzgârında boğdu. Bu tufan içinde Doğu, Batı için kendi görüntüsünü seyredeceği bir ayna konumunda kaldı.³²

Bir Sınıf Olarak Burjuva

Batı toplumlarında burjuva sınıfı toplumsal değişimin itici gücü olarak tanımlanmış ve zamanla yayılarak güç kazanmıştır. Özellikle Fransa örneğinde, burjuva sınıfının Avrupa'da ivme kazandırdığı değişimin en reel şeklini ve çevreye ilerleyişini görmek mümkündür. Böylece Batı'da burjuva, bir toplum tipi ve sosyal tabakalaşma şeklini diğer toplumlar karşısında model olacak bir noktaya taşımıştır. Bu süreçten sonra Batı dışı toplumlar tüm dikkatlerini bu gelişmeleri izlemeye vermişlerdir. Bu izleme süreci, tüm çabalara rağmen, Batı dışı toplumlara Batılı modernleşme ve zenginleşme sürecinin şifrelerini vermemiştir.

XII. yüzyılda Avrupa'nın toplumsal yapısına yakından bakıldığı zaman sınıflı bir yapı olduğu ve sınıflar arasında geçişin de zor olduğu bir durum söz konusudur. Sombart bu dönemi "Kapitalizm Öncesi"³³ Dönem olarak tanımlar ve kavramsal zıtlıklar üzerinden süreci resmetmeye çalışır: Zenginler ve yoksullar, senyörler ve köylüler, zanaatkarlar ve dükkân sahipleri, özgür ve bağımsız bir şekilde yaşayıp herhangi bir ekonomik getirisi olan iş yapmayanlar ve alınlarının teriyle geçinerek ekonomik üretimde bulunan insanlar. Hâlimden memnun olan seçkinler ve bunun yanında bu seçkinlerin varlığını besleyen alt gruplar olarak sıralanabilirler. İşte bu resmi bir fırça darbesiyle altüst eden, girişimcilik ruhu ve burjuva sınıfıdır.³⁴ Burjuva sınıfı daha önce var olan sınıfları kavimler göçü etkisiyle altüst ederken, temelde sınıfsız bir toplum yaratmamıştır. Yarattığı yeni sosyal ve ekonomik sınıflardır ki bu sınıflar içinde siyaset üzerindeki gücünü genişletmesiyle kendisini öne çıkarmayı bilmiştir. Artık serfler, köylüler ve köleler belli ücretler karşılığında

³² Fatma Müge Göçek, *Burjuvanın Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara 1999, s.23.

³³ Sombart, s.23.

³⁴ Sombart, s.23-24.

üretim sürecine dâhil olmuş ve her biri kendi sosyal yaşam biçimiyle yeni sınıflar oluşturmuşlardır.

Batı'da burjuva sınıfının ortaya çıkışından önce sosyal sınıflar; dövüşen soylular, dua eden rahipler ve çalışan köylüler ile serfler olarak sıralanmıştır. Bu sosyal sınıfların aynı zamanda farklı hukuksal statüleri vardır. Bu bakımdan da günümüzün sosyal sınıflarından ayrılırlar: Orta Çağ'da sınıfların, çağımız toplumlarındaki sınıflara kıyasla, birbirinden daha keskin çizgilerle ayrıldığı, birinden öbürüne geçmenin kast sistemindeki gibi bütünüyle önlenmiş olmamakla beraber, daha kapalı³⁵ olduğu bilinmektedir.

Orta Çağ'da bir sınıftan ötekine geçmek, kolay bir süreç değildir. Belli törenler ve birtakım hukuksal işlemler, sınıflar arası geçirgenliğin zorluğu hakkında bize fikir verirken, iktisadi eşitsizliğin devamında hukuksal eşitsizlikle de taçlandırılmış olduğunu bizlere göstermiştir. Soylular ile rahiplerden oluşan ayrıcalıklı sınıflar, özgür köylüler ile serflerin yarattığı değerler aracılığı ile zenginleşmekteydiler.³⁶ Bu değerlerin birikimi beraberinde iktidarın yeni sahiplerine alan açmış ve yeni sosyal sınıfların oluşumuna da imkân vermiştir.

O dönemde, toprağın sahipleri olan ayrıcalıklı sınıflar, ticaretin ve zanaatın gelişmesi sonucunda kentlerde yukarıda da ifade ettiğimiz yeni bir sınıfın yaratıcısı olmakla kalmamış, sosyal grupların sisteme dâhil edilmesini ve bunların rol ve statülerinin dağıtılmasını sağlamıştır. Tabii burjuvanın zenginliği toprağa dayanan bir üretimle başlamakla birlikte, kentlerde henüz ilkel bir durumda olan meta üretimi ve ticaret üzerinden esas şeklini almıştır. Dolayısıyla yeni kent yaşamının da kurucuları burjuvalardır ve siyasi alanla yakınlaşma süreçleri buralarda başlamıştır. Savaş sanatıyla uğraşmadıkları, toprak sahibi de olmadıkları için, soyluların yararlandıkları "hukuksal ayrıcalıklardan" yararlanamamaktadırlar. Gelecekte toplumun sosyal yapısını değiştirecek olan bu sınıf, -üretim tekniğinin gelişmesi sonucunda- yeni üretim araçlarını elinde toplayarak³⁷ girişimci

³⁵ Server Tanilli, *Uygurluk Tarihi*, Say Yay., 1992, s.39.

³⁶ Tanilli, 1992, s.38-39.

³⁷ Tanilli, 1992, s.39.

ruhunun alanını genişletmiştir. Bir başka deyişle toplumsal yapı içerisinde burlar aracılığı ile öne çıkan burjuva, devamında yeni sosyal sınıfların oluşumunu sağladığı gibi pre-kapitalist girişimcilerin oluşumuna da katkıda bulunmuştur.

Burjuvanın Avrupa'da henüz bir sınıf olarak ortaya çıkmadığı dönemlerde, yani XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılda Akdeniz ve Kuzey Denizi'nde ticaretin gelişmesi, kentlerin yeniden doğmasına, kentten kente dolaşan burlarda oturan yeni sınıf,³⁸ panayırılar başta olmak üzere birçok yeni ticaret alanının oluşmasına öncülük etmiş ve her geçen gün tüketime dâhil olan yeni ürünlerle toplumun tanışmasını sağlamıştır.

Bir sınıf olarak burjuva, tacirler arasında okuma yazma bilmeyi zorunlu kılmaya başlamıştı. Bunun temel sebebi ekonomik anlaşma ve pazarlık usullerinin gelişmesi ve kayıt altına alınması ihtiyacıydı. Ancak bu, beraberinde burjuvaların çocukları için açılan okulları ve bir eğitim kültürünü getirmişti. Bu okullarda okuyan çocuklara, ticari yazışmalarda zorunlu olan Latincenin esasları öğretiliyordu. Nihayet XIII. yüzyıla gelindiğinde uluslararası ticaretle uğraşan tacirlerin çoğunluğu, kuşkusuz oldukça iyi bir eğitime sahiptiler. Bu, eğitim seviyesinin burjuva sınıfında hızla yükselmesini sağlarken, tacirlerin bu dönemde muhasebe kayıtları tutmaları muhasebenin gelişimine de katkıda bulunmuştur.³⁹ Bu noktada en önemli örneği kapitalist çağın başlangıcında ticari muhasebe konusundaki başarısıyla İtalya oluşturmaktadır. Arkasından Hollandalılar kesin ve doğru hesaplama konusunda örnek bir ülke olmuştur. Bunun yanında, XIX. yüzyıl başında Alman tüccarlar İngiltere ve Hollanda'dan ticari eğitim düzeyinin çok yüksek olduğu ülkeler olarak bahsetmektedir.⁴⁰

Batı'da burjuva sınıfı ticari gelişmişliğinin etkisi ile eğitim seviyesini yükseltirken, yabancı dillerin bilinmesi de uluslararası ticaret yapanlar için hayati bir önem kazanmıştı. Örneğin XIII. yüzyılda

³⁸ Sombart, s.23-24.

³⁹ Pirenne, s.141-142.

⁴⁰ Sombart, s.140.

Fransızca bilmek bugün İngilizce bilmek kadar önemliydi. Bu paranın dolaşımına yetkinlik kazandırmak açısından da çok önemliydi.⁴¹

Batı'da ticaret burjuvazisi bir yanda siyasal iktidarın tahakkümünü sınırlarken, diğer yanda özgür ticaret merkezleri ile birlikte kültürel ve sosyal yönden de farklılaşmaya başlamıştır.⁴² XV. ve XVI. yüzyıla gelindiğinde girişimci, mücadeleci, eğitilmiş ve kültürel etkinliklere ilgili bir sınıftan söz etmek mümkündür. Batı'da bir sınıf olarak burjuva olabilmek için yetenekli, dışa dönük, eli açık bireyler olmak neredeyse bir ön koşuldur. Bunun yanında eli sıkı ve biriktiren senyörlerden de söz edilmektedir.⁴³

XIX. yüzyıldan itibaren modern dünyanın kuruluşunu Avrupa'dan Atlantik'in diğer kıyısına kadar uzanan yeni değerler ve bu değerlerin taşıyıcılığını yapan burjuva olan sınıflar⁴⁴ üstlenmiştir. Nitekim XIX. yüzyılda Macaristan'da bir burjuva olarak dünyaya gelen Marai, bir sınıf olarak burjuva olmanın kültürel ve sosyal farklılığından şu cümlelerle bahsetmektedir:

Yavaşça sezmeye başlamıştık, burjuva olmanın Batılı anlamıyla bizdeki anlamı arasında fark vardır. Yalnızca dört oda ve buharlı ısıtma sistemi, hizmetçiler, kitap raflarındaki Goethe'nin bütün yapıtları, düzeyli bir sohbet, Ovidius ve Tacitus'un yapıtlarını biliyor olmak bizi, görüp tanımak için yola koyulduğumuz asıl burjuvaziye ancak kültürün temas noktasından gevşekçe bağlıyordu. Kassada burjuva olmakla Nantes'ta burjuva olmanın farkını sezmiştik. Bizim büyük ölçüde şehirleşmiş görünümlü yukarı Macaristan'daki kentlerimizde burjuva olarak yaşadığımızı ispatlamaya çalışıyorduk. Oysa Nantes'ta insanlar özel bir sınıf tutkusu olmaksızın, bir hayat tarzında, yaşıyorlardı sadece.⁴⁵

⁴¹ Pirenne, s.143.

⁴² Mehmet Zeki Duman, "Türkiye'de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili", *Sosyoekonomi Dergisi*, 1, 2007, s.34-46.

⁴³ Sombart, s.20-210.

⁴⁴ Kerem Ünüvar, "Siyasetin Üzerindeki Hayalet Orta Sınıflar", *Birikim Dergisi*, Sayı: 260: Yıl:2010, s.16.

⁴⁵ Sandor Marai, *Bir Burjuvanın İtirafı*, (Çev.: Sevgi Can Yağcı), Can Yay., İstanbul 2010, s.193.

Aynı zamanda bu sınıfın geniş toplum katmanlarına yayılışının ardından iyi tüketmeyi önceleyen bir zihnin de temsilcisi oldukları⁴⁶ düşünülebilir. Bunun yanında Batı'da burjuva sınıfı XIX. yüzyıla kadar Hristiyan öğretisinin temel prensiplerini hiçbir yaptırım olmadan benimseyen bir sınıf olarak da tanımlanmaktadır. Loncalar aracılığı ile ticaretin kurallarını belirleyen bu sınıf, kanaatkâr, çalışkan ve dürüst olmak zorundaydı. Herhangi bir dış baskı altında kalmadan bu erdemlere sahip olmaya çalışmak, sıkı bir disiplin örneği vermek burjuva saygınlığının temel koşuluydu.⁴⁷

Feodal düzen içinde ortaya çıkan burjuva sınıfı, ülkeler arası ticaretle birlikte sınai imalatı da geliştirerek sermaye birikimini⁴⁸ artırmakla kalmamış, yeni bir sınıf kültürü ve burjuva kimliği de yaratmıştır.

Batı'da burjuva bir sınıf olarak kapitalizmin temellerini de XV. yüzyılda atmış ve birbirinden farklı niteliklere sahip olsa da İtalya, Almanya, Hollanda gibi ülkelerde hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle Batı'da burjuva sınıfı kapitalist bir sınıf olarak doğarken, içinde bulunduğu toplumsal yapılarla sentezlenebilen tutumlardan kaçınmamıştır. Nitekim Sombart bununla ilgili olarak kapitalizmin dinle olumlu ilişkiler kurduğunu ve ondan yararlandığını düşünmektedir. Dinin ruhu ve arzuları disipline eden buyruklarının kapitalizmin özellikle sermaye birikimi aşamasında işine yaradığı düşüncesindedir.⁴⁹

Burjuva zihniyetinin, kapitalist zihniyetin temel unsurlarından birine dönüşmesi, hiçbir şeyin kendilerini özgür bir yaşam sürdürmekten geri koymadığı, esnek bir düşünce yapısı ve bağımsız bir kişiliğe sahip insanların *industry* ve *frugality*'yi en yüce ideal olarak benimseyebilmeleri için devreye başka güçlerin girmesini gerektirmiştir. Böylelikle tamamıyla burjuvaziye ait erdemler herkes

⁴⁶ Sombart, s.71-72.

⁴⁷ Sombart, s.340.

⁴⁸ İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay., İstanbul 2013, s.25-26.

⁴⁹ Sombart, s.228.

için geçerli kutsal ve tartışılmaz insani erdemlere dönüşmüşlerdir.⁵⁰ Bunlar, her şeyden önce hayatlarını disiplin altına alabilen, hesaptan anlayan ve muhasebe eğitiminden geçmiş kişilerdir. Zaman onlar için önemlidir. Çalışmaya ayırdıkları zamanı hayatlarının en geniş kısmı olarak görmek isterler. Diğer uğraşları için ise bölünmüş küçük zaman dilimlerini kullanmayı tercih ederler.

Özel ise burjuvayı meydana getiren temel felsefeyi Bell'den şöyle aktarmaktadır: "Daniel Bell'e göre burjuva toplumu, kıskançlığın kurumsallaşmasıdır. Bu toplumu tanımlayan ihtiyaçlar değil isteklerdir."⁵¹ Her ne kadar bu, burjuvayı anlama noktasında mutlak bir doğru olarak kabul edilemese de farklı kültür ve toplumlarda oluşan burjuvaların bir kısmını ifade etmek için kullanılması mümkün bir zihinsel algı biçimi olarak değerlendirilebilir. Burjuva sınıfını dünya kapitalist sisteminin mimarı yapan temel noktanın aslında burada gizli olduğu da söylenebilir. Burjuva sınıfı, artı değer etrafında biçimlendirdiği hayatını, ihtiyaçlarına mahkûm etmez. Mütevazı bir yaşam biçimi ve tüketim algısının, onu var eden temel unsurların karşısına düştüğünün farkındadır. Dolayısıyla aza razı olmayan burjuva, varlığını borçlu olduğu sermayeyi elinde tutmak ve genişletmek için iktidar sahipleriyle hep bir mücadele içinde olmuştur. Bu mücadelenin karşılığını almakla birlikte yeni toplumsal sınıfların oluşum sürecinin hazırlayıcısı olmayı da başarmıştır. Bu temelde yeni Avrupa'nın ortaya çıkışının parametreleri burjuva kavramının ayrıntılarında gizli olmakla beraber, oluşan burjuva erdemlerinin sürdürülebilirliği ile de ilgilidir.

Tarımsal üretimin esas olduğu feodalitede asıl üretim aracı olan toprağın mülkiyeti, kapitalist sistemde ise sermayenin mülkiyeti insanlar arası ilişkileri belirleyici iken, oluşan sınıflar ve alışkanlıkları toplumsal kültürün temel biçimlendiricileridir. Bir toplumda esas üretim aracına sahip olanlarla üretenler ve bir de tüketenler tarihi bir döngüde bir araya gelmiş olurlar. Kapitalizm zaman zaman birtakım farklılaşmaları gerektirse de piyasa için bu döngünün sürdürü-

⁵⁰ Sombart, s.340-341.

⁵¹ Özel, s.23.

lebilirliğı hayati önemdedir. Bu uzun vadede siyasetle de uyumlu bir döngüyü ve hatta siyasi erk içinde önemli oranda söz sahibi olmayı gerektirmektedir.

Avrupa Açısından Burjuva Sınıfının Anlamı

Burjuva toplumsal bir sınıf olarak, yönetimde siyasi bir denge- nin oluşumunu sağlamakla birlikte, bir ihtiyaç olarak, ekonominin gelişimi üzerinde olumlu bir etki yaratma çabasıdadır. Bunun yanı sıra burjuvanın ellerinde büyüyen ticaret, bir süre sonra bankacılık sistemini bir ihtiyaç olarak ekonomi gerçeğinin önüne koymuştur. Bu, temelde yeni bir güç noktasıdır. Bu gücün, yeni burjuva sınıfının profesyonel sermaye yönetimi üzerinde olumlu bir etki yaptığı bilin- mektedir. Böylece piyasa, daha reel rakamlarla kendini ifade etme fırsatı bulmakla birlikte bankacılık sisteminin kendine ait gerçekleri üretim fazlası üzerindeki pay sahiplerinin sayısını artırmıştır.⁵²

Burjuvanın bir sınıf olarak doğumunu Sanayi Devrimi'ne bağ- layan Tanilli, kökleri çok daha eskilere dayanan bu sınıfın kapitalist ekonomi anlayışıyla birleşen kaderini şu cümlelerle vurgular:

Sanayi Devrimi'nin çok önemli sosyal ve ekonomik sonuçları oldu. Sanayi Devrimi Batı'da, eski sosyal sınıflar tablosunun karşısına yeni bir sosyal sınıflar tablosu koydu. Ve bu yeni sınıflar tablosu, yeni bir ideolojik mücadeleye de yol açtı. Orta Çağın sonlarında doğmuş ve o tarihlerden beri gitgide gelişmiş olan burjuva sını- fı, Fransız Devrimi'nde başrolü oynamış, ardından gelen Sanayi Devrimi ve kentleşmeyle birlikte proletarya hem üretimin birincil unsuru olmuş hem de burjuva sınıfının iktidarına talip olmuştur.⁵³

Dünyanın her tarafında küçük tüccar sınıf her zaman vardı fakat bu sınıf siyasi otoritenin yani devletin mantığına tabi idi. O yöne- tim mantığını değiştirebilecek bir gücü hiçbir zaman hiçbir yerde gösterebilmiş değillerdi. İlk defa XIV. yüzyıldan başlayarak İtalya'da,

⁵² Cahit Bilim, Halime Doğru, Kemal Yakut, Yağmur Say, *Çağdaş Dünya Tarihi*, AÖF Yay., 1999, s.18.

⁵³ Tanilli, s.96.

sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda'da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okudular. XVII. yüzyılın ortalarında Haksworklar Felemenk Cumhuriyeti'ne boyun eğdiremeyince bu burjuva mantığının, krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmesinin⁵⁴ önü alınamadı. Böylece "asaleti paraya dönüştüren, insanı ve tabiatı metalaştıran, dünyayı büyüden arındıran eşsiz büyücü"⁵⁵ sihirli sopasıyla dokunulmadık bir şey bırakmamak üzere dönüşümün dümenindeydi.

Batı Avrupa'nın her yerinde yükselen burjuvazi, daha başlangıçtan itibaren kent yönetimini tekeline alarak, siyaset ve sosyal yapının kendi ekseninde biçimlenmesinin önünü açtı. Böylece endüstri ve ticareti geliştirenlerin aynı zamanda kent hayatını yönetmesi kaçınılmazdı. Devam eden süreçte kent uygarlığı, sonuna kadar onu fark edilebilir kılacak olan özelliklerini kazanmış oldu. Tüm kent yönetimi mekanizmasını yarattı, onun çeşitli hizmetlerini örgütledi, kamu maliyesinin ve kredinin temellerini attı, pazarları kurdu ve örgütledi, okullar açmak ve güçlü kale duvarları inşa etmek için gerekli parayı buldu, kısaca gelişmiş bir ekonomi için gerekli olan altyapıyı oluşturdu.⁵⁶

Burjuva sınıfı sermaye birikimini, yani artı değeri ele geçirerek güçlenince aristokrasi ve kilise, burjuvaziye karşı bir mücadele sürecine girdi. Uzun çekişmelerden sonra aristokrasi ve kilise zorunlu olarak burjuvalara bazı ödünler vermek zorunda kaldı. Burjuvalık bir yurttaşlık sıfatı kabul edilirken burjuvazi, yönetime katılma hakkı da elde etmiş oldu.⁵⁷ Bu yönetime katılım süreci doğrudan bir dâhil olmadan çok kanunların ve kurumların yeniden biçimlenmesi temeline dayanıyordu. Bu biçim alışı giderek rol kaybeden Hristiyanlık, dini, insanların yeni yaşam biçimlerinde anlamı olacak şekilde yorumlama yoluna gitti. Bir diğer anlamıyla din, yeni oluşan

⁵⁴ Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁵⁵ Mustafa Özel, *Birey Burjuva ve Zengin*, Kitap Yay. İstanbul, 1998, s.23.

⁵⁶ Pirenne, s.222.

⁵⁷ <http://www.yeniansiklopedi.com/burjuva>

sosyal yapıda tutunabilmek adına kendini kilisenin içine çekti ve tanrıyı ceza ve şiddetten uzak bir biçimde tanımladı. Bu anlayışla beraber insan zihninde var olan kutsala dair kavramlar (Tanrı, İsa...) daha soyut bir hâl almıştır.

Avrupa'da burjuva sınıfının gelişimi kadın ve erkeklerin toplumsal farklılıklarını da ekonomik gereksinimler bağlamında ele aldı. Giderek artan sayıda kadın ve erkeği üretime dâhil etti, böylece kent nüfusu arttı. Kadınlar ve çocuklar üretimin daha ucuz iş gücü olarak kentsel yaşamda tutunmaya çalıştılar. Yayılan ticaret ağı, kalabalıkları, pazar ve fuara, sarraf ve para tüccarlarına itti. Kentler etrafındaki kırsal alana hâkim olmaya başladı ve böylece hukuki öğretim, bilgi ve uygulama ile canlı ekonomik etkinliklere bağlı yeni bir toplum meydana gelmeye başladı.⁵⁸

Batı Avrupa'da gittikçe kuvvetlenen burjuvazinin, geleneksel düşünce, yaşam ve ekonomi biçimlerini geride bırakması yeni düzen arayışlarını kaçınılmaz kılarken yeni kurumsal ve sosyal yapılar tartışma konusu olmuştur. Böylece burjuva devrimcilerine, var olan sosyal sistemi hukuk ve politikaya uygun bir biçimde örgütlemek kalıyordu. Kentli entelektüeller meslek sahibi olurken burjuva sınıfının eğitim alanındaki etkinliği de biraz daha genişleyerek köklü eğitim kurumlarının oluşumunu sağladı. Bu süreçte üniversitelerin temelleri atılmaya başlanmış, otorite ve akli birleştirerek skolastik yönteme uygun dersler verilmeye başlanmıştı. Ardından bugün Avrupa'da ünlü bilinen (Sorbonne, Paris...) üniversiteleri yaygınlaşmıştı.⁵⁹

Bugünün üniversitelerinin geçmişin mirasçıları oldukları ifade edilirken altı çizilen nokta, kökleri yüzlerce yıl öteye dayanan eğitim kurumlarıdır. Orta Çağ'ın sonunda Avrupa'da seksenin üzerinde üniversite bulunmaktaydı. Bu kurumlar birtakım kısıtlamalarla birlikte özgürleşmenin de başladığı kurumlar olarak tanımlanmaktadır. Bu kurumlar bilginin paylaşıldığı, öğretildiği, pazarlandığı ortamları oluşturmaktaydılar. Zihinsel çalışmanın zanaat hâline gel-

⁵⁸ Jacques Le Goff, "Orta Çağ'da Batı Avrupa", (Çev.: Nilüfer Uluç), *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, s.49-50.

⁵⁹ Goff, s.56-57.

mesi ile eğitim, çıraklık, ustalık, uzmanlık gibi ihtisaslaşma alanlarına ayrılmış ve bu unvanların verilmesi üniversitelerin tekeline bırakılmıştır.⁶⁰ Avrupa açısından, burjuva sınıfı ve beraberinde getirdiği ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşüm, sanat alanında da kendini göstermeye başlamıştır. Sanat, (Latince *ars, artis*) zanaatkârlığa özgü ve ona yakın bir şey olarak algılanmaya başladı. Bununla birlikte sanat çok fazla imge içeriyordu ve bunlar saklı bir âleme işaret eder niteliktedir. Bu anlamda Avrupa'da burjuva sınıfı, sanat aracılığı ile kendini ve dünyayı anlamlandırmaya çalışıyordu. Bu konuda Musevilik ve İslamiyet'in aksine Hristiyanlık, insanların hatta insan biçiminde tanrının figüratif betimlemelerine izin veriyordu. Bu da sanatın Hristiyan hümanizminin temel öğelerinden biri olmasını sağlamıştı;⁶¹ diğer bir okumayla dinin seküler dünya ile uyumunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Avrupa'da burjuva, sınıfların içeriğini değiştirirken, soyluların gerileyen etkinlik alanları burjuvazi tarafından doldurulmuş ve bunun yanında burjuvazinin çalışan üreten kimliği yerini proletaryaya bırakmıştır. İnsanın insanla savaşı sona ermemiş, ortak bir iktidar sahibine karar verilememiş görünmektedir. Bu süreçte bencil ve maddeci dünyada bir ıstırap çılgılığı olarak ortaya çıkan sosyalizm, adalet vadederek burjuvanın karşısına dikilirken,⁶² aslında yeni bir çatışmanın da habercisidir. Bununla beraber Avrupa'nın toplumsal hukuk, sivil toplum, sanat, ekonomi, siyaset, eğitim gibi birçok alanda kendini yeniden biçimlendirmesi burjuvanın omuzlarında gerçekleşmiş ve modern dünya kendi dışında kalan toplumların peşinden koştuğu bir ideal hâlini almıştı.

Batı toplumlarının tarihinde iktidarların, en önemli çatışmayı mülkiyet ve artı değer sahipleri ile yaşadığını daha önce de ifade etmiştik. Devletle büyük toprak mülkiyeti arasında, imparatorluğun (Bizans) yıkılışına kadar bir çözüme varamadan süren bu mücadele-

⁶⁰ Burçin Erol, "Orta Çağ Avrupa'sı ve Üniversiteler", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, s.94.

⁶¹ Goff, s.58.

⁶² Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.227.

le, sonunda Batı ile Doğu arasında kesin, büyük ve derin ayrışmayı getirdi. Kendi kendine bırakılan Batı Avrupa VI yüzyıllık bir çözü-lüşten sonra, yeni bir ekonomik ve sosyal evrimle sisteminin yenilenmesine yol açmış olarak yeni bir dünyaya kapı araladı. Bu dünyanın pozitif bir dil ile ifadelendirdiği toplumsal değişme analizleri evrensel hâle geldikçe ve medeniyet seviyesini ölçmede kullanıldıkça Batı ile toplumsal değişme arasındaki ilişki de izlenmesi zor derin bir boyut kazanmıştır. Ardından Batı Avrupa'nın on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıldaki yayılcı politikasının getirilerini görerek yirminci yüzyılda da aynı yaklaşımı devam ettirmesi bilgi birikimi-nin merkezi olmasını sağladı. Böylece Batı, bir kez daha, toplumsal değişmenin motoru olma rolünün ayrıcalığını yaşamıştır.⁶³

Avrupa'da burjuva sınıfı, gerçekten kökleri ne kadar farklı olursa olsun, XIV. ve XV. yüzyılda büyük lortlarla ilişkiye girmek zorun-daydılar ve aralarında tam bir çıkar dayanışmasına ihtiyaç vardı. Bu aynı zamanda kapitalist bir ekonomi algısının da göstergesi olarak yayılcılığı ihtiyaç hâline getirmişti. Bir yandan büyük lordlar, ne kamusal ne de özel masraflarını maliyecilere başvurmadan karşıla-yamıyorlar, öte yandan büyük tacirler de, bankerler ve gemi sahip-leri, aşırı kentsel bireyciliğe karşı kendilerini korumalarını, mal ve paralarının dolaşımını güvence altına almalarını büyük lordların desteği ile yapıyorlardı.⁶⁴ Bu dönem Avrupa açısından hem burjuva hem de lordlar ve senyörler açısından karşılıklı çıkarların korunması ekseninde ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamış ve dışa açılma-sının taşları döşenmiştir. Ticaret gemilerinin limanlar arasındaki dolaşımı, kapitalist dünyanın istek ve taleplerini karşılamaları için gereken fırsatları onlara sunmakla kalmamış, birçok Avrupa dışı ekonomiyi mal ve ürün bakımından onlara bağımlı kılmıştır. Bu bağımlılığı azaltmak isteyen Doğu toplumları ise bu değişim ve dö-nüşümü anlama ve çözümleme amacıyla kafa yormaya başlamıştır.

Avrupa'da şehirlerde büyüyen ekonominin, feodalitenin çeliş-kilerinden ve boşluklarından yararlanarak gün ışığına çıkması, ar-

⁶³ Göçek, s.12.

⁶⁴ Pirenne, s.239.

dından siyasetin ve kilisenin desteğini de arkasına alarak dünya ticaretindeki yayılcılığına hız katmıştır. Üretimin ve toplumsal gelişimin hızı Avrupa'yı daha keskin dönüşümlere hazırlamış,⁶⁵ Doğu'yu ise bu dönüşümleri izleme konumuna itmiştir. Avrupa'nın yayılcı ekonomi anlayışı, sanayileşme ve teknik gelişmelerin önünü açmıştır. Hızla gelişen eğitim ve teknolojik gelişmeler ve bu bilgi birikiminin beslediği coğrafi keşiflerin, Avrupa'da Endüstri Devrimi'ni hazırladığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Avrupalılar Doğu'da edindikleri sömürgeler aracılığı ile doğal kaynakları dünya piyasasına işlenmiş ürün olarak sürdürdüler ve bu yolla Endüstri Devrimi'ne ivme kazandırdılar. XVIII. yüzyılda ilk defa İngiltere'de ortaya çıkan Endüstri Devrimi ile kadın ve çocuk işçilerin sayısı hızla artmış ve Avrupa'da toplumsal yapı burjuva devriminden sonra yeni bir dönüşümün eşiğine daha gelmiştir.⁶⁶ Bu gelişmelerin ışığında burjuvanın Avrupa toplumları açısından paranın binek atı olduğu düşünülebilir.

OSMANLI VE SONRASINDA TÜRKİYE AÇISINDAN BURJUVA

Batı'dan Osmanlı'ya Burjuva Sınıfı

Burjuva, Batı'da birçok alanda yeni kavramların ve toplumsal algıların doğumunu beslemiş ve sosyal ilişkiye yeni içerikler kazandırmıştır. Bu bağlamda Göçek, burjuva sınıfını bir imaj üzerinden tanımlarken yeni tüketim kalıplarına dayalı bir hayat tarzını, özel mali faaliyetlere vakfedilen yeni bir sermaye birikimini ve özgün bir demokrasi tanımını bu imajın içine sığan kavramlar olarak öne çıkarmaktadır.⁶⁷ Yani bahsi geçen, kapitalizmin filizlendiği ve buradan da bütün dünyaya taşıdığı sürecin ilk adımlarını oluşturan kavramların biçimlendiği bir dönemdir.⁶⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi

⁶⁵ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., 1986, I, s.73-74.

⁶⁶ Tanilli, s.94-95.

⁶⁷ Fatma Müge Göçek, *Burjuvanın Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara 1999, s.24.

⁶⁸ Meriç, s.73.

süreç, Doğu toplumları ve temelde de Osmanlı için izleme ve yakalama çabalarını gerektirmiş ve Weber gibi sosyologlara da sürecin açıklaması için Protestan ahlak ile İslam'ı karşılaştıran incelemelere kaynak oluşturmıştır.

Bu da, kavramın Osmanlı'dan farklı olarak, bir hayatı algılama usulü olarak da ele alınma sürecini göstermektedir. Burjuvanın köylü, işçi (proletarya) ya da soylu sınıfına dâhil olmayıp özelliğini zenginliğinden ve şehirliliğinden alan kentli kişiler topluluğu olarak ekonomik yapının egemenleri olmayı başarmış bir sınıf⁶⁹ olduğu düşünüldüğünde, tükettiklerinden fazlasını üretmesi⁷⁰ ile kentleşmenin de öncüsüdür. Bu özelliklere sahip olmayan bir toplumsallığın temsilcisi olarak Doğu toplumlarının ise din ve sosyal yapı farklılıkları gerekçe gösterilerek dönüşümü izleyememesi açıklanmaya çalışılmıştır. Burjuvanın Avrupa'da varlığını besleyen temel unsurlardan birinin de bir zihniyet yapısı olduğunu yukarıda Sombart'ın incelemelerine yer vererek ifade etmiştir.

Bu zihniyetin tam karşısına düşen bir algının, Osmanlı toplumunun tüccar ve zanaatkâr erbabında görülen dünya algısı olarak tanımlandığı bilinmektedir. Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin bir insan tipi olarak tanımlanan bir dünya algısıdır⁷¹ bu. Sombart'ın, girişimcilik ruhu, para tutkusu, serüven aşkı, yaratıcılık ruhu gibi kavramlarla tanımladığı ticaret zihniyeti Osmanlı tüccarları tarafından benimsenmiş bir tutum olarak görülmemektedir. Elleri geçen artık ürünü tekrar üretime yatırarak bu yoldan yeni bir artık ürün elde edemeyen bu insan tipi, Batılı karşılıklarından uzak⁷² ve tüketim anlayışının eleştirisine yasal bir zihniyetin temsilcisidir. Zengin olabilmek için dünyanın bir ucundan diğerine gidebilen, birçok ticari

⁶⁹ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrim Sosyolojisi*, (Çev.: M. Akkaş), Sander Yay., İstanbul 1973, s.191-192.

⁷⁰ Ahmet Altan, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.17.

⁷¹ Ülgener, s.87.

⁷² Mehmet Altan, *Bürokrasi mi Burjuvazi mi*, Liman Yay., İstanbul 2004, s.64.

anlaşma ve sözleşmenin ekonomi hayatına girmesine öncülük eden Avrupalılarla karşılaştırılması mümkün değildir. Nitekim bu zihniyetin tüccarları, kazanma konusunda o kadar isteklidir ki Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan topraklar üzerinde yapılan savaşlar, adam öldürme ve cinayetlerden zengin olma amacıyla yararlanmaya çalışmaktan onları alıkoymamıştır.⁷³

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise bir burjuva zihniyetinin biçimlendirdiği "burjuva" kavramı, toplumda üretim araçlarını elinde bulunduran bir sınıf⁷⁴ olarak öne çıkmakla kalmamış dünya toplumları arasında ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklılıklarının oluşumu noktasında büyük rol oynayarak toplumlar arasında ekonomik gelişmişlik başta olmak üzere farkları derinleştirmiştir.

Avrupa'da burjuva sayesinde gerçekleşen sermaye birikimi, hem üretime katkı sağlayan bir toplumun ortaya çıkmasına hem de sanayileşmenin nimetlerinden yararlanan sosyal bir devletin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu noktada ticaret burjuvazisi bir yanda siyasal iktidarın tahakkümünü karşılıklı çıkarlar bağlamında sınırlarken diğer yanda özgür ticaret merkezleri (panayırılar, kent pazarları vs.)⁷⁵ aracılığı ile piyasaya hâkim olmayı başarmıştır. Osmanlı'da buna benzer bir sosyal yapılanmanın olmadığı ve İslam dininin de tüketici bir toplumu önermemesi Osmanlı açısından güçsüz bir piyasanın oluşumuna katkı sunan algılar olarak sıralanmaktadır.

Kavramı bir hayatı algılama usulü ya da tüketim pratiklerine yansıma biçimi üzerinden okursak, Osmanlı'da özellikle Türk tebaa, ekonomik hayat içerisinde ticari ve endüstriyel faaliyetlerden oldukça uzak durmuştur. Ticari alanda hâkim olan yerli gayrimüslimler aracılığı ile yürütülen ticari faaliyetler ise Batılı tüccarların ucuz mal talebini karşılamakla birlikte önemli bir artı değer sağlayacak bir canlılığın piyasada oluşumunu sağlayamıyordu.

Gerek İslam dininin tüketen bir toplum tavsiyesinin olmaması gerekse ticari hırs düzeyi yüksek tüccarların azlığı Osmanlı'da Batı

⁷³ Sombart, s.111.

⁷⁴ Mete Tunçay, *Batıda Siyasal Düşünce Tarihi*, Teori Yay., Ankara 1986, s.113.

⁷⁵ Duman, s.34-40.

toplumlarına benzer bir burjuva kavramının içerik kazanmasını engelleyen nedenler olarak düşünülmektedir. Bu noktada Doğu toplumlarının özelde de Osmanlı'nın tüccar sınıfı, nefsi ibadete ve kulluğa hasretmek üzere bedeni ayaküstü tutabilmeyi yahut daha mutedil ve insani bir kaygı ile başkalarına yük olmadan kendini ve yakınlarını geçindirebilmeyi önemli bir meziyet olarak görerek, burjuva toplumunu oluşturacak zihinsel algıdan uzaklaşmış görünmektedir. Osmanlı'da rind gözüyle, huzur ve rahat içinde ömür sürmek, kâr ve kazanma yaklaşımını biçimlendiren temel kavramlar olarak öne çıkmıştır. Hareket noktası bunlardan hangisi olursa olsun, kıymet süresini tersine çevirip kazanmayı ve biriktirmeyi gaye ve ömür sürmeyi ona vasıta kılmak ancak sakat ve sapık bir ruhun arazi⁷⁶ olarak değerlendirildiğinde, Batılı manada da bir artı değer algısını besleyecek zihni altyapının oluşmadığı bir zihniyetin Osmanlı tüccarlarına hâkim olduğu söylenebilir. "Mal ömrün huzuru ve asayışı içindir, ömür mal cem eylemek için değildir." (Sadi'den aktaran Ülgener)⁷⁷

Bu, toplumda artı değere yönelik zihni algıyı anlamak için iyi bir örnek olsa da Batılı manada bir toplumsal dönüşümün önündeki tek engelin bu dinî referanslardan beslenen ekonomi algısı olduğunu söylemek indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Bu noktada devletin ekonomi politiği de bu zihinsel algının önemli bir destekçisidir. Nitekim öyle bir zümrenin (burjuva ya da farklı bir toplumsal sınıf) doğması sosyal/siyasal dengeli sarsılabileceği için arzuya şayan değildir. Bu tavrın en tipik göstergesi "narh" adı ile tespit edilen fiyatların kontrolünde gösterilen titizliktir. Fiyatlar o şekilde tespit edilirdi ki mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kâr haddi %15 ila %25 oranını aşmamıştır. Dolayısıyla mevcut nakdi (parasal) sermayenin ticaret ve esnaflık sektörüne kayması imkânı son derece kısıtlıdır.⁷⁸

⁷⁶ Sabri Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yay., 2006, s.84.

⁷⁷ Ülgener, s.84.

⁷⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 2012, s.53-54.

Osmanlı toplumunda Batılı anlamda bir burjuva sınıfının olamayışının bir başka önemli nedeni ise Osmanlıların zihin dünyalarında ekonomiye ilişkin tasavvurun, en genel anlamıyla, ihtiyaçların karşılanması noktasına indirgenmesidir. Bu noktada Özel'in aktardıkları önemlidir:

Tarihçi Halil İnalcık, Osmanlı ve Bizans sistemlerine “fukara imparatorlukları” adını veriyor. Bunların birinci hedefleri, fukaraların mümkün olduğunca bol ve ucuz, özellikle ekmek ve et temin etmelerini sağlamaktı. Dolayısıyla, bu amaca hizmet ettiği sürece tüccara, zanaatkâra, sermaye sahiplerine değer veriyordu. O ölçüde bunları kolluyorlardı. Yeni dönemde sermaye birikiminin bizzat hızlanması, bu tüccar sınıfın kazanması siyasi iktidar açısından kendi kaderiyle birleşen bir şey oldu. Bu birleşme meydana gelince asıl hedef halkı korumak değil sermaye birikimine katkıda bulunmak⁷⁹ oldu.

Devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadi faaliyetin hedefi ve meşruiyet temeli olarak değerlendirilmekteydi. Yani kısaca “provizyonist” idiler. Mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydiler. Bu sebepten, Osmanlılar ithalat ve ihracat konusunda çağdaşları olan Batı'nın ve bugünün değerlerine hiç uymayan bir tutum içindeydiler. İthalatı serbest bırakıyor, buna karşılık ihracat üzerine de, bazen yasaklamalara varan ölçüde, sıkı bir kontrol rejimi uyguluyorlardı. Devletin misyonu, bu ekonomi anlayışını sürdürülebilir kılacak kanunları, ilişkileri, kurumları oluşturmaktan ibaretti. Ekonominin sektörleri ziraat, madencilik, esnafılık ve ticaret alanlarındaki temel düzenlemelerinin hedefi, niteliği bu noktada değerlendirilmektedir.⁸⁰ Böylece ekonomideki provizyonist anlayış, ucuz mal arzını önemsedikçe piyasada kalite değeri düşük ürünler işlem görmeye başlamıştı.

Osmanlı ekonomisini biçimlendiren diğer önemli bir kavram ise ahiliktir. Kaynağını İslam dininin sosyal adalet ve eşitlik kavramla-

⁷⁹ Mustafa Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁸⁰ Genç, s.70.

rından alan bu teşkilat, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek Anadolu'da Balkanlarda ve Osmanlı'da yaşamış olan Türklerin sanat ve meslek alanlarında yetişmelerini sağlamıştır. Bunun yanında ahlaki yönden gelişmelerini sağlayan bir müessese olarak da değerlendirilmektedir.⁸¹ Osmanlı'da var olan tüccar zihniyetini besleyen kurum ahiliktir. Ahilikte temel amaç, insanların dünya ve ahirette huzurlu bir yaşamlarının olmasını sağlamaktır. Dolayısıyla söz konusu teşkilat mensubu tüccarların ticaret hırsıyla beslenen bir ekonomik zihniyeti geliştirmesi mümkün değildir. Ahiler arasında dayanışma öncelikli bir ilke olduğu gibi tüketicileri koruyan bir yaklaşımları da vardır.

Osmanlı ekonomisinde ahilik, İslam'ın sosyal adalet anlayışı ile topluma birçok prensipler koyan, zengine karşı fakiri korumaya çalışan, ekonomik hayat için çok adilane bir siyaset izleme gayretinde olan bir teşkilat olarak tanımlanmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu'da yaşayan halkın sanat, ticaret, ekonomi gibi çeşitli meslek alanlarında yetişmelerini sağlamıştır. Ahilik ekonomik alanı belli ahlak kuralları üzerine oturtarak biçimlendirmeye çalışmıştır. Allah'tan başkasına kul olmama, cömertlik, dürüstlük, insan sevgisi, iyi niyet, bencillik ve kibirden uzak durmak, sürekli gelişme ve yenilenme, tevazu, geçimli olma gibi meziyetler bir ticaret ve zanaat erbabında olması gereken nitelikler olarak tanımlanmıştır.⁸²

Bu noktada Ülgener'in ahi teşkilatını tarif ederken öne çıkardığı, seyyahların ahilerde hayranlıkla görüp bahsettikleri şeyin onların iş güç hayatından çok, aralarındaki samimilik, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlik olması, Osmanlı toplumu açısından iktisadi zihniyet algısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Nitekim birçok noktada ahi teşkilatının ahlaki etkinliklerinin iktisadi fonksiyonlarının çok önünde olduğu bilinmektedir.⁸³ Bu da temelde Osmanlı ekonomisi üzerinde XVI. yüzyıla kadar olumlu bir etki yapmış olsa da dünyada meydana gelen ekonomik gelişmeler karşısında bir direnç sağladığı düşünülmemektedir. Özellikle tımar

⁸¹ Galip Demir, "Ahilik", *Ahilik Yolu Dergisi*, Sayı:86, Yıl:1994, s.22-23.

⁸² Fahri Solak, "Ahilik", *İstanbul Ticaret Odası*, Sayı:56, Yıl:2009, s.4-6.

⁸³ Ülgener, s.67.

sisteminin bozulmasıyla birlikte ahi teşkilatı da ekonomik alanda gücünü kaybetmeye başlamış, özellikle Batı'nın teknolojik gelişmelerle desteklediği sermaye, yoğun üretimle mücadele edememiştir. Ahi tüccarları emek yoğun bir üretimle, daha ucuz ve kaliteli Batı mallarıyla mücadele edemez duruma gelmiştir. Toplumsal ahlakın bozulması ve devletin siyasi olarak zayıflaması da sürecin derinleşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu bağlamda artı değeri elinde bulunduran bir sınıf oluşturmayı başaramayan Osmanlı toplumunun karşısında Batılı burjuva, zihinsel olarak da kapitalizmin temel ilkelerinden biri olan tüketimi, kendine özgü pratiklerle hayata geçirmektedir. Bunun yanında birikim ve yatırım, tüketim pratiğinin üzerine oturduğu kapitalist ekonomik yapılanma biçimi, geçmişin ekonomik yapılarını tarih sahnesinden çekilmeye zorlamıştır. Teknik gelişmelerin geleneksel üretim biçimlerini tarih sahnesinden çekilmeye zorlaması, Osmanlı gibi birçok Doğu ekonomisi için intibak sağlanmasını zorlaştırdığı gibi ekonomik ve sosyal alanda ağır bedelleri de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı toplumunda toplumsal üretim düzeyini ordunun savaş gücü belirliyor, bu da üretim-tüketim ve artı değer algısını askerî kavramları aşamayan bir konuma sıkıştırıyordu.⁸⁴ Devletin hem sosyal hem de askerî olarak kendi kendine yetme gayreti, ekonomik bir büyümeye imkân vermediği gibi kapitalist bir toplumun oluşumunun da önüne geçmiştir. Nitekim Osmanlı sistemi kapitalizme sadece kapalı değil aynı zamanda karşı idi. Kapitalizme en açık olması gereken ticaret sektöründe gördüğümüz sınırlama, kontrol ve düzenlemeler, bunun belki de en açık göstergeleri olarak değerlendirilebilir.⁸⁵ Osmanlı ekonomisi, genel olarak bir talep ekonomisi olmaktan çok bir arz ekonomisidir. Dolayısıyla tebaanın ihtiyaçlarını ucuz ve kaliteli mallarla karşılama temel hedeftir. Bu hedefin gerçekleştirilmesi amacıyla piyasa yönlendirecek birçok kota ve sınırlamalar söz konusudur.

İktisadi faaliyetleri daha düşük toplumsal katmanların (gayrimüslim ve özellikle reayanın) meşguliyeti olarak gören Osmanlı

⁸⁴ Steinhaus, s.34.

⁸⁵ Genç, s.78.

hanedanı için en önemli sorun, iktidarı besleyen asker ve vergilerin merkeze düzenli bir biçimde ulaştırılması olmuştur. Böylece Osmanlı yönetimi, fetihlerde elde ettiği ganimetlerin “artık birikimleriyle” uzun yıllar kendisini besleyebilmişti ancak bir üretim ve yatırım zihniyeti⁸⁶ oluşturmamıştı.

Oysa klasik Osmanlı ekonomisinde devlet, üretim faaliyetlerine doğrudan katılmazdı. Osmanlı’da üst sınıfı, eliti ifade eden “havas”, “avam”ın zıddı devlet sınıfıdır. Havas klasik anlamda burjuva olarak değerlendirilmemektedir.⁸⁷ Altyapı yatırımları da dâhil olmak üzere her türlü iktisadi faaliyeti “özel sektör” yapar, devlet sadece denetimle yetinirdi.⁸⁸ Osmanlı’da devletin temel uğraşının savaş, büyüme ve vergilendirme sistemi üzerine oturması, ekonominin Batılı manada gelişimi için bir ortam oluşturma fırsatı sunmamıştır. Toprak mülkiyetinin padişahın olduğu bu sistemde devlet, büyüyen toprak ve nüfusu idare etme ve vergileri düzenli toplama çabasıdadır. Bir üretim fazlasının olmaması güçlü bir tüccar sınıfının önündeki en önemli engellerden biridir. Bunun yanında hem ithal edilen hem de ihraç edilen mallara vergi konması diğer bir ticari güç törpüsü olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla ne tarım ne de ticaret bir sermaye birikimi için kaynak gücünde değildir. Osmanlı’da ekonominin içeriğinin bir artı değer temeline dayalı olarak tanımlanmadığını daha önce ifade etmiştik. Dolayısıyla XVI. yüzyıldan itibaren Batı ile arasındaki makasın hızla açılımı, gücünü bu noktadan almaktadır.

Batı’da burjuvaların kentlere yerleşmesi ve üretimi kent merkezlerine kaydırmaları birçok sosyal, kültürel ve teknik gelişmenin zeminini hazırlarken ham madde ihtiyacı ve pazar alanlarını genişletme isteği onları kendi dünyalarının sınırlarını zorlamaya itmiştir. Ancak Osmanlı’da hâkim olan iâşe ilkesinde, üretimin hedefi yurt içi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri

⁸⁶ Duran, s.36.

⁸⁷ İnsel, s.14.

⁸⁸ Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yay., İstanbul 1993, s.34.

kalmayan, iktisadi deyiimi ile marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda göstermekten çekinmemiştir. Hangi maldan, ne miktarda ihracat yapılacağı her seferinde özel bir izinle belirlenir ve yüksek bir gümrük vergisi alınır. Tüm bunlar, Osmanlı ticaretini uzun mesafeleri göze alan bir üretim ve pazarlamadan uzak tutmuştur.⁸⁹ XIX. yüzyılda Türkiye küresel piyasa sistemiyle bütünleşme çabasına girdiğinde ortaya çıkan manzara, Osmanlı sanayi ve ticaretine gayrimüslim tebaanın sahip olduğu gerçeği, Osmanlı ekonomisinin sermayesizliğinin çokça tekrarlanan bir nedenidir. Ancak yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sermayenin sadece gayrimüslimlerin elinde oluşu ile açıklanabilecek bir ekonomik çökkünlük söz konusu değildir. Bu tarihsel arka plan, İttihat ve Terakki yönetiminde ve daha sonra da cumhuriyet dönemine ulusal ekonomik bağımsızlığa vurgu yapılması⁹⁰ çabalarına ivme kazandırmıştır. Dünyada meydana gelen ulusalcı yaklaşımların da etkisiyle Osmanlı ve devamında da Türkiye Cumhuriyeti kapitalistleşmenin temel gereksinimini millî bir burjuva yaratma bağlamında gerçekleştirme çabasına girmiştir.

Burjuva Kavramının Osmanlı ve Türkiye Bağlamında Dönüşümü

Burjuvanın varlık gösterebildiği toplumlarda, demokrasi, bürokrasi, devlet, ideoloji, din gibi kavramlar çokça tartışılmıştır. Burjuvanın bir toplumsal sınıf olarak yönetme erki ya da yönetmeye biçim veren kavramlar üzerinde özellikle Avrupa'da etkin olması, Doğu toplumlarını bu kavramları ithal etmeye hatta bu kavramların oluşumunu sağlayan sosyal sınıfları oluşturma çabasına itmiştir. Osmanlı'da sosyal tabakalaşma biçimi başta olmak üzere ekonomik ve siyasi yapılanma farkı bu kavramların algılanması ve uyumunda birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Avrupa'da hızla gelişen burjuva eko-

⁸⁹ Genç, s.63.

⁹⁰ Ayşe Buğra/Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, (Çev.: Bülent Doğan), İletişim Yay., İstanbul 2015, s.59.

nomisi, hem siyaseti hem de kiliseyi yavaş yavaş kendine mahkûm etmiş ve yeni bir sosyal yapılanmayı gerektirmiştir. Bu, daha önce de ifade ettiğimiz gibi karşılıklı çıkar ilişkileri düzleminde gelişen bir ilişkiler bütünü olarak da değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Batı'da küçük kentlere yerleşerek büyüyen esnaf ve zanaatkârlarla lordlar arasında ve ordu ile iktidar arasında ekonomik fayda temeline dayanan ittifaklardan söz etmek mümkündür. Bu pencereden bakıldığında Osmanlı'da geçimini ticaret ve zanaatla sağlarken, sermayesini artırarak genişleyen bir sınıf söz konusu değildir. Bu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bir zihniyet olgusudur. Paranın ve iyi yaşamın insan zihnindeki karşılığı bireyin para kazanma ve sermaye oluşturma tutkusu üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Osmanlı'da Avrupa'daki manada bir orta sınıf ya da burjuva sınıfının olamaması, devleti varlığı ve bekasını sağlam tutma adına bu sınıfı oluşturmaya zorlamıştır. Osmanlı devlet yapısı, bürokrasi ve saray çevresi, iktisadi birikime ve artı değere el koyarak devlet erki ile ekonomik değerler üzerinden pazarlığa girecek bir sınıfın oluşumuna müsaade etmemiştir.⁹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak bütünlüğü ve merkezî yönetim çok önemli olduğundan bağımsız ve güçlü sosyal ve ekonomik sınıfların varlığının siyasi maliyetinden çekinmiş ve yine devlete bağımlı sınıflar yaratmıştır. Politik örgütlenmenin biçimlendirdiği Osmanlı yönetim yapısında, kent ve sermayedarlar da birçok yönden devlete bağlıydı. Sermayedarlar devletle yaptıkları iş ve ticaret karşılığında aldıkları parayı bağımsız bir sermayeye dönüştüremiyorlardı. Bu da servetin siyasi güce dönüştüğü bir yapının oluşmasına müsaade etmediği gibi toplum üzerinde dönüştürücü gücü olan bir sınıfın da önünü açmamıştır.

Ancak devlet idaresine ortak olan ve kaynakları sadece tüketen birçok sınıftan söz etmek mümkündür. Mülkiyet esasına dayanan bu sınıflar, ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal grupların da aralarında olduğu bir zümre olarak tarif edilebilir. Bu grupların devlete bağlılığı XVI. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı çünkü bu orta sınıflar (gayrimüslimler de dâ-

⁹¹ Duman, s.40-43.

hil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağıydı. Bu statüko, yani halkın ileri gelenlerini devletin memuru ve ortağı olarak görmek, başka ülkelerde pek mümkün değildir.⁹²

Osmanlı ilk defa Batılılaşma faaliyetleri kapsamında Batılı kurumları ülkeye getirmeye çalışırken temel hedefi, hükümdara bağlı bir bürokrat sınıfı yetiştirmektir. Ki bu sınıf hantallaştığı düşünülen devlet yönetimine taze bir kan olacak ve diğer bir yönüyle de ekonomik, sosyal ve siyasi bir dönüşüme de katkıda bulunacaktı. Bu amaçla bürokratların yetiştirilmesine önemli oranda harcamalar yapılmıştı. Böylece XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başında beliren yeni bürokrat sınıfı, hem idari kapı halkı bünyesinde hem de yeni yeni kurulan Batılı tarzdaki okullarda verilen eğitim ve öğretimin bir sonucu olarak oluşturuldu. Bu yeni bürokrat sınıfı kendi içinde, sultanın denetimi dışında imkânlarla kavuşan bir grup Osmanlı aydınını da barındırıyordu.⁹³

XIX. yüzyılın ortalarında sultan tarafından yavaş yavaş fakat sistemli olarak güçleri kırılana dek, âyanın, devleti zaafa uğratan bir güç olarak kaldığı⁹⁴ düşünülmektedir. Osmanlı ve Türkiye tarihine özgü bir şekilde, bir anlamda bürokrat olarak kabul edebileceğimiz bu grup, üretici güçlerin daha hızlı gelişmesini engellediği gibi reformlar karşısında da güçlü bir muhalif güç olmuştur. Karpat bunun en önemli sebebinin aydınların halktan kopuk bir modernleşme ve dönüşme anlayışına sahip olmalarına bağlamaktadır.⁹⁵

Sosyal sınıfların oluşmadığı bir ortamın, gelişmiş bir ekonomik düzen doğurması doğal olarak beklenemez. Nitekim Osmanlı toplumu da böyle bir gelişmiş ortam yaratamamıştır. Batı'da sermaye sınıfı, devletin yapısını belirler ve karşıt sosyal sınıflar doğururken, bizde ise bürokrasi, sınıflar üstü konumunu korumayı⁹⁶ ve buna ilaveten çatışmacı yaklaşımı ile dönüşümü biçimsellikten öteye taşıyamamıştır.

⁹² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.230.

⁹³ Göçek, s.79.

⁹⁴ Göçek, s.38-39.

⁹⁵ Karpat, s.41.

⁹⁶ Altan, s.64.

Kapitalizmle bütünleşme çabaları, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkarsa da imparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil bürokrasiydi.⁹⁷

Devletin sınıfsal yapısını şekillendiren bir bürokrasi de ilk önce kendi çıkarlarını koruyacaktır. Görüntü olarak “sosyal sınıf” yaratıyormuş gibi dursa da esasında kendi egemenliğini korumanın peşinde görünmektedir. Gerçekten bu hâkim zümre, elindeki devlet aygıtını güçlendirmiş ve gerisini biraz boş vermiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin bugün dahi “zümresel egemenlik” kavramından, sosyal sınıflar kavramına yeterince geçtiği⁹⁸ söylenemez.

XIX. yüzyılda kurulan mühendishane, tıbbiye ve mülkiye mektebinin mezunları bürokrasiye katılarak orduda ve merkezi hükûmette çalışmaya başladılar. Başlangıçta ordunun modernizasyonu amacıyla kurulmuş olan teknik okullar ve harp okulları kısa zamanda bürokrasinin bütün kademelerine personel sağlar oldu.⁹⁹ İşte bu yeni bürokratik elit sınıf içinden çıkan Jön Türkler, yeni açılan mektepler (Mülkiye Mektebi; 1859) aracılığı ile pozitivizm ve realizmle tanışık bir eğitim aldılar. Bunun yanında vatan sevgisi Jön Türklerin en önemli değerleri arasındadır.¹⁰⁰ Avrupa siyasi geleneği içinde çağdaş akımlardan etkilenen bu gençler, teknokratik bir eğitim almakla birlikte, hümanist ve eleştirel bir kültürün temsilcisi olarak da değerlendirilmezler. Başlıca amaçları da devletin ıslahıdır.¹⁰¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun XVIII. yüzyılda yetiştirdiği bürokratik elitler, 1889 yılında Askerî Tıbbiye’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kurdu. Cemiyet, 1908 devriminden bir süre sonra bir siyasi partiye dönüştü. Jön Türkler gibi İttihat ve Terakki kurucularının da temel hedefi vatanı kurtarmaktı. Nitekim 1906’dan sonra İttihat ve Terakki içinde şekillenen Şakir-Nazım grubu Türkçülüğe, parti örgütlenmesine ve askerî örgütlere daha çok önem vermeye başladı.

⁹⁷ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1990, s.9.

⁹⁸ Altan, s.65.

⁹⁹ Keyder, s.45.

¹⁰⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul 1989, s.45-53.

¹⁰¹ Keyder, s.45-46.

Cumhuriyet sonrasında da bu fikirler, devleti parçalanmaktan kurtarmak ve kalkınma üzerinden biçimlendirilmiştir.¹⁰²

Cumhuriyetin ilk beş yılında bürokratlar ekonominin temel yapılarında önemli değişiklikler ve dönüşümler yapma konusunda çok çevik olarak tanımlanmamışlardır. Ancak İttihat ve Terakki döneminde gördükleri himaye sayesinde Türk ve Müslüman tüccarların ekonomide önemli bir ivme kazandıkları söylenebilir. Osmanlı'nın sona ermesi ve cumhuriyetin birçok sosyal, siyasal ve ekonomik sorunla baş başa kalması Müslüman ve Türk bir burjuva sınıfının desteklenmesi konusunda daha güçlü bir kanıyı devlet içerisinde oluşturmuştu.¹⁰³ Dolayısıyla ulusal bir burjuvanın oluşturulmasını sağlayacak adımlar atılmaya başlandı.

Böylece cumhuriyetin kurucuları, kültürel ve ekonomik açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için topyekûn bir ulus inşasına giriştiler. Sekülerleşme bu projenin en merkezî unsurlarından biriydi ve bu cumhuriyetin Osmanlı'dan kopuşunun en radikal görünümü olarak değerlendirilmekteydi. Osmanlı'da sanayi ve ticaretin gayrimüslim tebaanın egemenliğinde olması, -1789 Fransız Devrimi'nin yaydığı ulusalcı yaklaşımın da etkisiyle- özellikle XIX. yüzyılda devlette tam anlamıyla bir hoşnutsuzluk kaynağıydı. Hiç kuşkusuz bu tarihi arka plan, yeni cumhuriyetin ulusal bağımsız bir ekonomi vurgusu yapmasında etkili olduğu¹⁰⁴ gibi ulusalcı yaklaşımların ülke içinde yaygınlık kazanmasını da sağlamıştı.

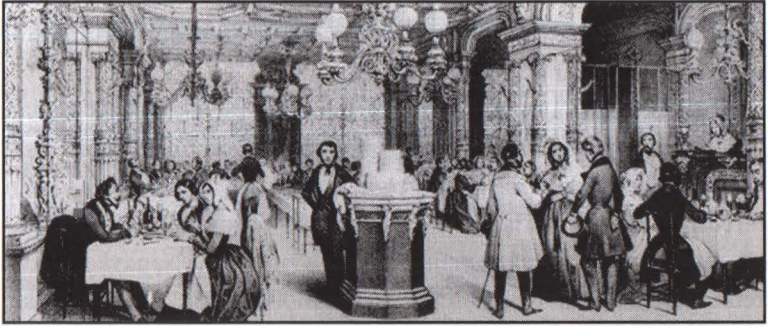
Yeni cumhuriyet, ulusal rengi belirgin olan bir burjuva sınıfı oluşturma gayretine girmişti. Devletin verdiği karşılıksız krediler ve yaptığı yatırımların hedefi Türkiye'de milli bir burjuva yaratmaktı. Bu yönüyle Türk burjuvasının gerek XIX. yüzyılda gerekse sonrasında ulusal bir nitelik taşımasına ve milli bir sermaye sınıfının oluşturulmasına gayret edilmiştir diyebiliriz. Batılı biçimlerinden Türk burjuvasını ayıran en temel özelliğin devlete bağımlılığı olarak ifade edilmesi mümkündür.

¹⁰² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s.99-100-101.

¹⁰³ Keyder, s.79-78.

¹⁰⁴ Buğra/ Savaşkan, s.58-59.

Yukarıda anlatılan sebeptir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve cumhuriyet sonrasında toplumun yaratması gereken burjuvayı devlet yaratma çabasına girmişti. Bu çaba temelde, tarihin kasvetli hikâyesinden ip koparmayı hedeflemektedir. Avrupa'da sermaye birikimi ve ardından gelen sosyal, siyasal, ekonomik ve teknolojik yenilikler olmasaydı bugünkü anlamda bir kapitalizm ya doğmayacaktı ya da doğumu çok gecikecekti. Osmanlı ve devamında da Türkiye Cumhuriyeti ekonomik olarak kalkınmayı en önemli mesele olarak ele almıştır.

(Akdede, 2012: 23-73)

BURJUVANIN MEVCUT İKTİDARLARA ETKİSİ

Burjuva sınıfı özellikle XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ya yönetim biçimini değiştirmeye zorlamış ya da yönetme erki üzerinde pay sahibi olmaya başlamış görünmektedir. İngiltere'de XIV. yüzyıldan başlayarak parlamentoda bir bölünme başlamıştı. Kendilerini krala daha yakın bilen soylular ve din adamları "Lordlar Meclisi"nde toplanırken küçük şövalyelerle kentlerin ve kasabaların esnafı, yani burjuvalar da "Avam Meclisi"ni oluşturuyorlardı. İngiliz parlamentosu, o tarihlerden sonra işte böyle "iki meclisli" olurken,¹⁰⁵ tarihin bu dönemi, bir seçkinler değişimine tanıklık etmektedir.

¹⁰⁵ Tanilli, s.79.

Kısaca Avrupa'da bir yeniden başlamanın adı olan burjuva, Fransa'da ihtilal (1789) ile mutlak monarşiyi yıkarken, kralın kararlarının yanına parlamentoyu dolduran sermaye sahiplerinin de görüşlerini eklemişti. İngiltere'de aristokrasi ile anlaşma yolunu seçerek aslında demokrasinin doğuşunda da önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁰⁶ Modern çağın başlangıcı her şeyden önce, bir anlamda öznel özgürlüğün de damgasını taşımış¹⁰⁷ görünmektedir. Bu yönüyle de modern çağın burjuvaya tarihî bir misyon yüklediği, bu misyonun da diğer toplumlar açısından bir dönüşüm ölçüsü kabul edildiği görülmektedir. Bunun nedeni burjuvanın, hem bir toplumsal dönüşümün hem de kişisel özgürlüklerin önünü açma fırsatı sunmuş olması, bir yandan mutlak krallıkların yerini parlamenter sisteme dayanan meşruti yönetimlere bırakmasına imkân verirken bir yandan da çok uluslu devletleri dağılmaya itmesiydi.

Avrupa'da yönetimler yeni biçimler alırken bu değişim, toplumun tüm alanlarına yayılmış ve Sanayi Devrimi de bir anlamda sürece ivme kazandırmıştır. Bunun karşılığında Osmanlı'da üretim biçimindeki yenilik dikkate alınamayınca, kalkınmışlığın en önemli göstergelerinden biri olan tüketim,¹⁰⁸ kültürel birçok nedene de dayalı olarak göz ardı edilmiştir.

Burjuva, zamanla patron ya da işverenle eş anlamlı hâle geldi. Daha sonra ilginç bir değer kayması vurgusu görüldü: O ilk, hoş mizaç adlandırmanın yerini XIX. yüzyıl sosyalist yazarlarının popülerleştirdikleri küçümseyici ve ikinci anlamı alırken Osmanlı bu kavramların biçimlendirdiği sosyal ve siyasal çekişmenin seyircisi olmuştur denilebilir. İşveren ve işçi karşıtlığı¹⁰⁹ Batı toplumlarında sanayileşme sonrası kavramsal çatışmaların tarafını oluştururken Doğu toplumlarının bu çatışmanın sonucuna odaklanmış olduğu yapılan değerlendirmeler arasındadır. Avrupa'da siyasal otoritenin bir

¹⁰⁶ *Büyük Kültür Ansiklopedisi*, 1987, III, s.1204.

¹⁰⁷ A. Gorz, J. Habermas, E. Laclau, R. Rorty, S. Doring, T. Dochherty, *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, (Çev.: Yavuz Alogan), Doruk Yay., 2002, s.56.

¹⁰⁸ Altan, s.11.

¹⁰⁹ Özel, s.25.

ucunun da kilisenin elinde olduğu ileri sürölse de XVII. yüzyılda gelişen burjuva ve sermaye gücü kilisenin tutumunu burjuvaların lehine çevirmiş ve hatta kiliseye yapılan yardımlar aracılığıyla duruma bir destek boyutu bile eklemiştir.

Kilisenin karşısında ekonomik bir gücü temsil eden burjuva, bu anlamda siyasi otorite alanında da söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu bağlamdaki imgesel canlılık, iki nokta arasındaki çatışmanın zenginliğinden kaynaklı olarak yenilikleri besleyebildi. Burjuvazinin sermaye birikimini tamamlamasının ardından, o dönemde kilisenin elinde bulunan siyasal iktidarı da kendi üstüne alma gayretleri¹¹⁰ beraberinde dinin kendini yeni yapılanmaya uyum noktasına getirmişti. Hristiyanlığın eski yorumunun giderek ihtiyaçlara cevap veremez bir duruma gelmesi, Reformistleri ve Protestanları kilisenin karşıtları olarak ortaya çıkarmıştı¹¹¹ ancak kilise durumu, dini ve tanrıyı hoşgörü ve sevginin temsilcisi yaparak kurtarmaya çalıştı. Bu çabaların beklenen sonucu vermediği söylenemez. Nitekim kilise uzun ve çalkantılı tartışmaların ardından toplumda sınırları belli bir saygınlığı elde etmeyi başardığı gibi kapitalist dünyayla çelişkilerini de görmezden gelmeyi bir anlamda başardı. İnsanın kendi aklı ve yaratıcı gücünün arkasından gitmesine destek verdi.

Fransa ve İngiltere'deki politik idari yapı ile İngiltere'de kapitalizmin gelişmesi, Avrupa'nın ekonomik kaynaklarını harekete geçirirken politik idari yapının da belli başlı baskı araçlarını elinde tutan ve tutarlı bir iç işleyişe sahip merkezî bir kamu örgütü yarattı. Yeni bir bağımsız toplumsal grup olan burjuvazi, bu politik ve ekonomik gelişmelerin iplerini elinde sıkı sıkı tutarak, yeni bir maddi kültürün oluşumunda¹¹² büyük oranda pay sahibi olmuş görünüyordu. Kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı ve gelişimi bütün Avrupa ve Amerika toplumlarına özgü toplumsal yapıların biçimlendirdiği bir olgudur. Dolayısıyla kapitalizm Batı toplumları açısından ortak bir olgu olup

¹¹⁰ H.Bülent Kahraman, *AKP ve Türk Sağı*, Agora Kitaplığı Yay., 2009, s.34.

¹¹¹ Mehmet Altan, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.44-45.

¹¹² Göçek, s.14.

bunların alın yazılarında modern zamanların tarihini oluşturma¹¹³ olduğu birçok kaynakta ifade edilmektedir.

Bunun yanında toplumsal değişme modelleri ile Batı arasındaki geleneksel bağ, Batı'nın kendi tarihsel deneyimine dayalı bir gelişim modeli geliştirmesine ve ona inanmasına zemin hazırladı. Bu bağlamda Batı, Doğu'yu kendi görüntüsünü seyredeceği bir ayna olarak kullandı ve bunu Doğu'yu sömürmesinin haklı bir gerekçesi yaptı.¹¹⁴ Doğu'nun, bu baş döndüren süreci okumakta zorlanması, Batı'nın bu dönüşümüne gizemli anlamlar yüklemesine ve her geçen gün ulaşılmazlığını perçinlemesine katkıda bulundu.

Bu noktada Fransız Devrimi'nin burjuvazinin siyasal olarak da sahneye çıkmasını¹¹⁵ sağlayan bir süreci ifade ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda modern iktidar ilişkilerinin ya da söylemlerinin kavşağında bulunan üretim ilişkileri, toplumsal dönüşümlerin ana nesnesi olarak tanımlanabilir. Burjuva da bu temel unsurun dönüştürücü etkisinden sonuna kadar faydalanmıştır.

Aslında Batı'da aydınlar her ne kadar aristokrasi ile yakın bir ilişki içinde görünseler de burjuvazinin yükselişine zihinsel bir destek sunmakla kalmamış, bunun için gerekli altyapının oluşum sürecinde de pay sahibi olmuşlardır. Gerek din adamları gerekse aydınlar, kendilerini ve çevrelerini yeni bir algılama biçimine tâbi kıldılar.

Bunun yanında, Şeyhülislamlık müessesesi Osmanlı'da benzer bir işleve sahip olmadığı gibi, daha çok devlet emrinde bir kurum olarak öne çıkmış ve toplumda yaşanacak köklü değişimlerin iyi sonuçları olacağını düşünmemiştir. Devletin, sosyal ve ekonomik alanlarda verdiği kararların meşruluğunu sağlayan bu kurum, halkı avutma kurumu gibi¹¹⁶ bir işlev gördüğü gibi değişim karşısında bir intibak gücü yoktur.

İnsanın, ekonomiyle arasındaki ilişkiyi yeniden okumaya başlaması, aklının ve kendi gücünün farkına varması, birçok alanda

¹¹³ Sombart, s.139.

¹¹⁴ Göçek, s.23.

¹¹⁵ Kahraman, s.35.

¹¹⁶ Karpat, s.26.

yeni bir dünyanın kuruluşuna zemin hazırladı. Böylece Batı toplumları Doğu toplumlarından keskin hatlarla ayrılmaya başlamıştır. Bu ayrışmanın unsurlarını oluşturan kapitalizm ve burjuva sınıfı, Avrupa'da XVII. yüzyıl itibariyle oluşmuş ve hızla çevresinde genişlemeye başlamıştır.

Kısacası, burjuvalar zamanla üretim ve teknik alanda yaptıkları yeniliklerle toplumun sosyal ve kültürel yapısını değiştirmiş ve kapitalizmin gelişiminde de katkı sunmuşlardır. Ardından gelen Fransız İhtilali birçok değişimi de beraberinde sürüklerken dünyada ulus devletlerin yapılanmasının önü açılmıştır. Bu süreçte hiç kuşkusuz en büyük sorunu, bünyesinde birçok ulusu barındıran, dönemin imparatorlukları yaşamıştır. Bir yandan ulus devlet algısının yaygınlaşması diğer yandan bireyin hak ve özgürlükleri temelinde biçimlenen parlamenter sistem talepleri Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devlet yapılarını bir çıkmazın eşiğine getirmiştir.

Batı dininin bu bağlamda sürece hizmet etmekten çok uyum sağlama durumunda kaldığı ifade edilebilir. Ancak İslam, gerek dünyayı algılama biçiminden kaynaklı olarak gerekse din âlimlerinin onu yorumlama biçiminden kaynaklanan nedenlerle Batı'nın gelişme biçimi karşısında önemli bir sarsılma geçirmiştir. Batı'nın bireyci yaklaşımının arka planında duran gerçeklik, İslam'ın hayatı algılama biçimine damgasını vuran dünyanın faniliği algısının altında ezilmiş görünmektedir. Hayata ekonominin gözüyle bakmayı tam olarak XIV. yüzyılda öğrenen Batılı birey artık toplumun yeni sınıf ve iktidar sahiplerinin de yaratıcısıdır. Kazanma hevesi, Orta Çağ sonu ve bilhassa yeni zamanlar başının esintili ve fırtınalı havasına uyarak zenginleşme yollarının her türlüüne başvurmuş, kazanmanın hazına vardıkça bunu geliştirme noktasında daha da istekli olmuştur. Bu beraberinde bir seçkinler kültürünü de oluşturmuş, hesaplı ve temkinli bir *bourgeois* ahlakına, başka bir deyişle normal bir kâr ve teşebbüs zihniyetinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.¹¹⁷ Oysa İslam dünyası, bu süreçte var olan değerlerini korumanın onu zenginleştireceğine ve geliştireceğine olan inancını korumaya çalışmıştır. Avru-

¹¹⁷ Ülgener, s.122.

pa'yı yakalama çabası ise modernliğin biçimselliğinin benimsenmesinden başka bir sonuç doğurmamıştır.

Bu bağlamda zenginleşme ya da ekonomik gelişmişlik, modernleşmenin kurucu zihniyeti ve bir felsefedir. Gelişme, ister ekonomik ister teknik olsun, modernleşmenin önemli bir vektörüdür. Bu anlamda modernleşme, daha kötünden iyiye zaman içindeki bir geçişi temsil etmektedir. Modernleşmenin “kötü” ya da “zararlı” olduğu yaklaşımı ise farklı zihinsel tercihler etrafında ortaya konmuş entelektüel değerlendirmelerdir.¹¹⁸ Oysa bizim toplumumuzda cumhuriyet öncesinde de sonrasında da tüketim konusundaki zihinsel yaklaşımımız birçok noktada hatalı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Türk yönetici ve aydınlarının modernleşmeyi tüketimde arayarak olaylara üretim açısından bakmadığı ve doğal duruşumuzu Batılı çerçeveye oturtmadığı¹¹⁹ yaklaşımı geniş bir kesim tarafından kabul görmektedir. Dolayısıyla burjuvanın üzerinde kök salacağı doğal bir zemin oluşması da toplumumuz açısından mümkün olamamıştır.

Avrupa'da tarihî dönüşümün fitilini ateşleyen bu zihniyet dönüşümü, bir başka ifadeyle para ve üretimi yeniden algılama biçimidir. Her türlü üretim, her türlü ulaşım doğanın değişmesini zorunlu kılarken, en anlamlısından en anlamsızına her türlü çalışmanın gerisinde insana özgü ruhsal bir boyutla karşılaşmaktadır. Bunun nasıl bir şey olduğunu anlayabilmek için ekonomik yaşamı kafamızda bir beden ve ruhtan oluşan bir şey gibi¹²⁰ canlandırmamız mümkün olabilir.

Özetlersek, toplumsal açıdan üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran, geçimini “bilek gücü” ile sağlamayan ve iktidarın karar alma gücü üzerinde söz sahibi olan sermaye sahipleri “burjuva”lardır. Burjuva temelde kentli bir sınıftır. Kentlerin ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kilise ve feodal senyörlerin yönetimi altında bulunmakla birlikte hem yönetim hem de üretim alanında değişimi biçimlendiren zihinsel altyapıya katkıları da yadsınamaz. Bu sürecin devamında sanayileşme ve endüstriyel gelişim alanında

¹¹⁸ Kahraman, s.46.

¹¹⁹ Altan, s.89.

¹²⁰ Sombart, s.15.

da kentler önemli pay sahibidir. Bizim kentleşme biçimimiz böyle bir geçmişe sahip olmadığından ekonomik zihniyetin Batılı anlamda biçimlenmesine katkı sunamamış ve bir kentli burjuva kültürünün yaşam alanı olamamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU:
İKTİSADİ YAPI, BATILILAŞMA VE
BURJUVA SINIFI

OSMANLI'DA İKTİSADİ YAPI VE DOĞU İLE BATI ARASINDA OSMANLI

Avrupa'ya yenilik ve keşiflerin nasıl bir ivme kazandırdığı çok tartışılabilir bir konu değildir. Bu ivmenin sınırlarını yukarıda da ifade etmeye çalışmıştık. 1492'de Christopher Columbus Hindistan'ı ararken yeni bir kıta buldu. 1502'de Macellan Pasifik Okyanusu'nu dolaştı. Bu yüzden Batı ilmi o kadar büyük bir gelişme kazandı ki XII. yüzyılda Batı'ya hocalık eden İslam ilminin artık rolü kalmadı. Doğru medeniyet ve kültürü Batı'nın arkasına takılmaya bir anlamda mahkûm oldu.

İslam dünyasının bir zamanlar ekonomik açıdan Batı'nın ilerisinde bulunduğu bir gerçektir. Bu gerçeğin en önemli nedeni de bilimsel ve teknolojik yenilikler açısından ön sırada bulunması olarak değerlendirilmektedir. XIII. yüzyılda İslam dünyasındaki bilim ve yaratıcılık doruk noktasını geçmişti. Bu gerileyişin anlamlı bir göstergesi, Türkiye'deki İslamcı bir yayıncının çıkardığı *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*'nde büyük bilim adamlarının listesidir. Bu bilim adamlarının % 64'ü çığır açan yapıtlarını 1250'den önce, % 36'sı da 1250-1750 döneminde oluşturmuştur. Bunlardan bir tanesi bile 1750'den sonra yaşamamıştır.¹²¹ Bu da gerek Osmanlı gerekse

¹²¹ Timur Kuran, "İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışı", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000, s.70.

İslam dünyası için gelişmişliğin ya da ilerlemenin durma nedenleri üzerinde bir çok tartışmanın oluşmasına neden olmaktadır.

Büyük denizlerin ele geçmesi Akdeniz-Hindistan yolunu körleştirdi ve bu yol üzerinde bulunan memleketler (Türkiye ve tabileri, Venedik, Ceneviz ve Kuzey Afrika memleketleri) ekonomik önemlerini kaybettiler. Bu durum XVII. ve XVIII. yüzyılda önlenemeyecek kadar hızla ilerledi. Öyle ki Osmanlı ve onun konumunda bulunan ülkeler bu keskin dönüşümün nedenlerini anlamada geciktiler. Akdeniz'in o eski büyük tüccar sitelerinin yerini, Atlas Okyanusu'na açılan yeni tüccar milletleri (Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve İngiltere) aldı.¹²² Paranın dünya ekonomisinde güzergâh değiştirmesi, kapitalist ekonomiyi yavaş yavaş ülke ekonomilerinin merkezine taşınaya başladı. Batı Avrupa'nın giderek daha fazla ekonomik ve teknolojik üstünlük sürecine girmesiyle beraber Asya ülkeleri gelirlerini artırsa da Avrupa ile aynı düzeye ulaşmayı başardıklarını söylemek mümkün değildir.

XIX. yüzyılda Osmanlı devlet ekonomisinde kişi başına gelirin artma eğilimi içinde olmasına karşın, gelişmiş ülkelerde hızlı sayılabilecek bir sanayileşme yaşanması nedeniyle, Osmanlı ile gelişmiş ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir farklılıkların arttığına işaret edilmektedir. Bunun en temel nedeni olarak da Osmanlı'nın dönemin teknolojik ve ekonomik gelişmelerine eş zamanlı bir gelişmişlik seviyesine sahip olmaması gösterilmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanda kişi başına gelirin, 1820 yılında Batı Avrupa ve ABD ortalamasının yüzde 55'inden, 1913 yılında yüzde 29'una gerilediğini tahmin ediyoruz. Türkiye'de ve tüm dünyada iktisadi büyüme hızı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yükselmiştir. Türkiye'de kişi başına gelirin artış hızı XIX. yüzyılın başlarından İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yılda yüzde 1'in altında kalırken İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu oran dünyanın pek çok diğer bölgesiyle birlikte yüzde 3'ün üzerine sıçramıştır.¹²³

¹²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992, s.24.

¹²³ Şevket Pamuk, "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme (1820-2005)", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 1(2) 2007, s.12.

Doğu-Batı arasındaki üstünlük sürecinin yön değiştirmesine, Batılı burjuva sınıfının katkısının büyük olduğu bilinmektedir. Bunu söylememizin en önemli sebebi olarak bu sınıfın artı değer üzerinde giderek artan hâkimiyeti gösterilebilir. Bu süreç Anadolu toprakları üzerinde sadece Osmanlı dönemiyle de sınırlı değildir, çok daha gerilerde bunu görmek mümkündür.

Bu bağlamda Haçlı Seferleri ile birlikte burjuvazi, İtalyan burjuvalarının bileklerinin hakkıyla, Doğu'da ele geçen yerler arasında aslan payını kendine ayırmayı başarmış, siyaset alanında da varlığını kabul ettirmiş oldu. Avrupa'nın bugünkü anlamda var olması çok büyük oranda sermayenin hareketine bağlı olarak biçim alırken, Batı Avrupa'nın Orta Doğu üzerindeki, her şeyi peşinden getirecek olan üstünlüğünün başlamasına tanık oluyoruz. Aynı zamanda burjuvazinin bu "ilk savaşı", Suriye'ye yerleşen tüccar ulusların mallarını, haklarını ve özgürlüklerini savunmak için ülkedeki krallarla, laik ya da kiliseye bağlı yüksek makam sahipleri ile sürekli mücadele hâlinde olduklarını düşünürsek, doğal olarak, onun feodal aristokrasiye karşı vereceği savaşı¹²⁴ ifade ettiği düşünülmektedir. Yönetim ekonomiye bağlı olarak seçkinlerini yeniden biçimlendirmeye başlamıştır. Ticaret yollarının yön değiştirmesi ve sermaye birikimi, burjuvaziyi egemen sınıf konumuna yükseltmiştir. Burjuva düzeni eski feodal yönetim biçimini tasfiye etti, toplumsal olarak var olabilmenin üretime katkı oranında biçimlenmesini sağlayan bir sistemin temellerini attı. Burjuva üretim tarzının, ekonomik erki ele geçirmesi ile birlikte siyasi olarak da yönetim yeni söz sahiplerinin iktidarına geçti. Burjuvazi ekonomik çıkarlarını ele geçirdiği feodal aristokrasiyi kendisiyle uyuma zorlamış ve bazen halkın desteğini de arkasına almayı başarmıştır.

Taşçı, Orta Çağ'ı Avrupa'yı oluşturan en önemli dönem olarak tanımlarken, dikkat çektiği nokta budur. Oysa Orta Çağ, zihinlerde, Avrupa için hep karanlık ve kayıp bir dönem olarak tanımlanır. Bu noktadan bakıldığında Orta Çağ'da feodal Avrupa'nın örgütlenişi, tarihte benzeri olmayan yeni Avrupa dünyasının yaratıcısı ol-

¹²⁴ Yerasimos, s.60-61.

muş, bir silkinişin başlangıç noktası olmuştur. Avrupa iki güç noktasını, ekonomisini ve düşüncesini milattan önce beşinci yüzyılın eski Yunan'ına değil, feodal ekonomi ve ilişkiler dışında sermaye birikimine gebe kalan feodal dışı üretim ilişkilerinin yaratıcılarına yani burjuvaya borçludur.¹²⁵

Bu sürecin devamında bireylerin ekonomik bağımsızlığı, yeni bir kültürel yapının kristalizasyonunu sağlamış, burjuvazi güçlü olduğu oranda toplumun farklı taleplerini dillendirmiş ve bu yönüyle daha esnek ve hatta özgürlükleri koruma altına alan bir tutumu benimsemiştir. Burjuva kendisine üreten ve aynı oranda da tüketen bir toplumun gerekliliğinin farkındadır. Doğu ve Batı arasındaki ayrım da bu noktadan itibaren farklı bir içerik kazanmış, Doğu toplumları gün geçtikçe Batı'nın gerisine düşmeye başlamış ve bir kaç-kovala ilişkisinin oyuncularını olmuştur. Eğer Rönesans doğmamış ve Batı'nın ufukları okyanusların ötesine varmamış olsaydı, bir Doğu toplumu olan Osmanlı birçok alanda kapana kısılmış olmayacağı¹²⁶ gibi farklı bir gelişim çizgisinin dünyayı kuşatacağı da düşünülebilirdi.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Avrupa feodalizmi genel bir genişleme ve canlılık dönemi yaşamaktaydı. Bir yandan nüfus artarken öte yandan da bataklıkların kurutulması, ormanların açılması sayesinde yeni topraklar ekilmeye başlanmış, tarımsal üretimin artışına ivme kazandırılmıştı. Kasaba ve kentlerde uzun mesafeli ticaretin de aynı dönemde gelişmeye başladığı bilinmektedir. XIV. yüzyıla gelindiğinde Avrupa feodalizmi XV. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan ekonomik bir durgunluk içine girdi. Bu dönemde sadece tarımsal üretim gerilememiş aynı zamanda güçlü bir veba salgısıyla nüfus da hızla azalmaya başlamıştı. Tarım üretiminin azalmasıyla birlikte feodal beyler serfler üzerindeki baskılarını artırmaya başladı. Bunun devamında ağır taleplerle karşı karşıya kalan serfler direnmeye ve ayaklanmaya başladılar.¹²⁷ Ayaklanmaların ve tarım arazilerini işleyecek köylülerin

¹²⁵ Serdar Taşçı, "İktidar ve Söylem: Kapitalizm ve Avrupa", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:14 Yıl: 2001, s.79.

¹²⁶ Ülken, s.24.

¹²⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s.99.

bulunamamasının üzerine feodal beyler serfler üzerindeki egemenliklerini gevşetmeye başladılar. Böylece tarımda ücretli emek ya da kapitalist üretim ilişkilerinin biçimlendirdiği bir süreç ortaya çıktı.

Sermaye, daha yüksek kâr elde etmek amacıyla faaliyet alanını genişletirken, geleneksel ekonomileri çemberine alarak onları meta üretiminin hızlandırıcı unsurları hâline getirir. Sonuçta dünya ekonomisi yeni bir biçim alır ve genişlemenin yollarını ihtiraslı bir biçimde aramaya çalışır.¹²⁸ Bu süreç Avrupa'nın modernleşme sürecinde -özellikle Doğu toplumları için- bir ölçü olarak algılanmasını sağlayan milattır.

XVI. ve XVII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı, Batı'da biriken sermayenin yeni sahipleri olan burjuvanın, Orta Çağ feodalite düzeninde gedikler açarak kapitalizmin gelişimine öncülük edişini bir anlamda seyretmiştir. Osmanlı bu duruma çare olarak Batı'ya gözlerini dikmiş, askerî, siyasi, hukuki alanlara ve eğitime dair kurumlarını tüm yönleriyle Batılı karşılıklarına benzetme çabasında olmuştur. Bu, kapitalizmin bir kapitalist toplumu taklit girişimidir. Nasıl kapitalist bir toplum olunur? Oysa Osmanlı toplumunda gelişen bir iş bölümü olmadığı düşünüldüğünde, üretim araçlarının özel mülk olarak sermaye hâlinde birikimi yoluyla bir kapitalizm öncesi dönemin söz konusu¹²⁹ olması mümkün görünmemektedir. Yapılan reformlar, ekonomik düzenlemeler ve daha birçok çalışma, temelde Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı karşısında güçlü kılmaya ve istenen toplumsal dönüşümü sağlamaya yetmiş görünmemektedir. Bunun birçok sosyal, ekonomik ve siyasal sebebi sıralanabilir. Ancak bizim bu süreçte üzerinde duracağımız asıl nokta Osmanlı modernleşmesini kısırlaştıran ekonomik altyapı ve bunun üzerine bina edilmeye çalışılan sosyal ve toplumsal dokudur. Bu dokunun doğru çözümlenmesi bize Osmanlı sermaye yapısı ve bunun dolaşımı hakkında doğru bilgiler verebilir. Bu doğru bilgileri görebilmek için de sanırım Osmanlı'nın reformlar öncesi dönemiyle reformlar sonrası dönemi arasında bir mekik dokumamız gerekecek.

¹²⁸ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yay., Ankara 1982, s.11.

¹²⁹ Küçükömer, s.38-39.

Bu noktadan bakıldığında reform çabaları önemli ölçüde Osmanlı kurumlarını değiştirmeye ve içinde bulunulan koşulların maddi ve formel yönlerini yeniden biçimlendirmeye yönelikti; güdülen amaç daha çok bunların Avrupa'daki karşılıklarına benzetmesini sağlamaktı. Temelde yatan varsayım, ortamın ve kurumların değişmesi hâlinde, bireylerin davranışlarının kolayca biçimlendirilebileceği¹³⁰ algısına dayanıyordu. Oysa sonuç hiç de beklendiği gibi olmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu dünyanın yaşadığı bu baş döndüren gelişmeler karşısında Batı ve Doğu arasında bir sıkışmışlıkla var olma hikâyesine devam edecekti. Bu süreçte Avrupa, aradaki farkı derinleştirme fırsatlarına her gün yenilerini ekleme olanağı bulacaktı. Osmanlı ise modern topluma ait kurumların ithal edilmesi yoluyla devlet eliyle biçimlenmiş bir modernlik ve teknik gelişmişlik peşindeydi.

OSMANLI'DA TOPLUMSAL YAPI VE BURJUVA SINIFI

Osmanlı'da Toplumsal Yapı

Batılı kaynaklar, Batı'nın yükselişini bağladıkları enstrümanların Osmanlı toplumunda yeterince mevcut olmaması nedeniyle, bu durumu kapitalist bir toplumun oluşamaması açısından önemli bir unsur olarak değerlendirmektedirler ancak bunu salt bir nedene bağlamak doğrusu akla yatkın değildir.

Osmanlı toplumunda XV. yüzyılın sonlarına kadar, taşradaki toprağa bağlı Türk kökenli aristokrasi ile merkezdeki çoğunluğu devşirmelerden oluşan bürokrasi arasında bir bütünlük yoktur. Bu iki kesim arasındaki dengeler zaman içinde değişim göstermekle beraber, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, II. Mehmet'in başarılı merkezileşme hamlesi ile dengeler merkezden yana değişmiş görülmektedir. Toprak büyük oranda devlet bürokrasisinin elinde birikti. Böylece Osmanlı'da ekonomi büyük oranda bürokrasinin ön-

¹³⁰ Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010, s.29.

celikleri etrafında biçimlendi.¹³¹ Bunun temel nedeni ise merkez ile çevre arasında bir bütünleşmenin sağlanamaması ve çevrenin tüm ihtiyaçları ile merkeze bağlı olmasıdır. Avrupa'nın etkisi ve toplumda farklı kesimlerin baskısı sonucunda Osmanlı geleneksel kurumlarının biçimsel varlıklarını devam ettirmeleri zorlaştığı gibi içerik ve işlevleri de birtakım değişikliklere uğramıştır. Bu süreçten en çok nasibini alan Osmanlı bürokratik yapısı olmuş ve nasıl bir değişim olması gerektiği konusunda büyük tıkanıklık yaşamıştır.

O dönemde yaşayan birçok toplum gibi Osmanlı'nın da nüfusunun %90'ı kırsal alanda yaşıyordu. Kırsalda yaşayan bu nüfus devletin mülkiyetinde bulunan topraklarda tarımla uğraşıyordu.¹³² Tarımda mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, orta büyüklükte aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, zirai topraklarının mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz, kendi elinde muhafaza ederdi. Miri adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır, alımı ve satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi.¹³³ Yine kırsal nüfusun küçümsenemeyecek bir kısmı da aşiretler hâlinde göçebe olarak hayvancılıkla uğraşıyordu. Her iki nüfus da tükettikleri giyim ve basit eşyaları kendileri üretiyordu. Osmanlı nüfusunun %10'luk bir kısmı da kentlerde oturuyor ve esnaf loncalarına bağlı olarak zanaatlarla ve diğer tarım dışı faaliyetlerle uğraşıyordu.¹³⁴ Tarım, esnafılık ve ticaretle iae ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketimin dengede tutulmasıdır.¹³⁵

¹³¹ Pamuk, s.77.

¹³² Pamuk, s.32.

¹³³ Genç, s.48.

¹³⁴ Pamuk, s.32-33.

¹³⁵ Genç, s.51.

Osmanlı'da esnaf loncaları içinde ırankan kalfaya, kalfadan da yoksul ve zengin lonca ustalarına kadar belirli bir hiyerarşı mevcuttu. Yukarıda ifade ettiğimiz toplumsal kesimlerin tamamı Osmanlı'da "reaya" olarak adlandırılıyor ve vergiye tabii tutuluyordu. Osmanlı'da "askeri" olarak adlandırılan ve yaratılan artı değerin bir kısmına devlet adına el koyma yetisi olan sınıf ise devşirme sistemine dayalı olarak oluşturulmuş bir sınıf olan bürokrat sınıfıdır.¹³⁶ Osmanlı'da bu sınıf, imparatorluk adına siyasal yönetim, savunma, vergi toplama ve adalet dağıtma hizmetlerini yerine getiriyor ve bu hizmetler için çeşitli kurumlar oluşturuluyordu. Bu, devşirme sistemi ile oluşturulan bir sınıftı. Devşirmeler, yeniçeri Ocağı ve Bostancı Ocağı'nın temelini oluşturan sınıftır da diyebiliriz. Devşirme, alınan yabancı çocukların Türk ve Müslüman kültürüyle yetiştirilmelerinin ardından yeteneklerine göre; eğer güçlü ve dövüşmeye yatkınsa Yeniçeri, devlet işlerine yatkınsa saraya alınan eğitimli bireyler olarak da tanımlanabilir.¹³⁷ Osmanlı tarihindeki büyük komutanların, devlet adamlarının ve vezirlerin pek çoğu devşirme sisteminden gelmekteydi.

Devşirme sistemi ile Hristiyan çocuklar yaklaşık her kırk hahenden bir çocuk hesabıyla, küçük yaşlarda köylerden alınıyor ve Müslüman âdet ve geleneklerine göre yetiştirilmek üzere Türk köylü ailesinin yanına veriliyordu. Bu çocuklar Müslüman Türk ailelere ücretsiz emek kaynağı da oluyorlardı.¹³⁸ Osmanlı'da devşirme sisteminin temel amacını, yönetim ve ordu kademelerinde sultana ve devletine sadık, bağı ve vefalı olacak insanlar yetiştirmek ve merkezîyetçiliğı artırmak olarak değerlendirebiliriz. Böylece Osmanlı'da birçok bürokrat ve asker devşirme sistemi ile yetiştirilmiş ve sisteme kazandırılmıştır.

Devşirmeler zamanla devlet içerisinde çeşitli hiyerarşı basamaklarını da tırmanabildiler. Bunlar merkezde vezirliğe, taşrada sancak beyliklerine, eyalet valiliklerine yükselebiliyorlardı. Devşirmeler kendi çıkarlarını devletin çıkarları ile özdeşleştirmekle birlikte,

¹³⁶ Pamuk, s.33.

¹³⁷ Göçek, s.54-55.

¹³⁸ Pamuk, s.33.

getirildikleri köy ve kasabaların da kültürüne çok yabancı kalmamışlardır. Nitekim sefer sırasında kendi köyüne uğrayabilmek için ordunun yolunu değiştiren devşirme kökenli vezirlere rastlamak mümkündür.¹³⁹

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'nın her alanda üstünlüğü, ayrıca kuzeyde Rus devletinin doğuşu, kuvvetler dengesini Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bozdu ve imparatorluğu dengeyi düzeltmek üzere çare ve yollar aramaya zorladı. Bu süreçten etkilenen ilk sınıf "askerî" olarak tanımlanan sınıftı. Bunlar padişah tarafından adli, askerî ve dinî yönden yetkilendirilen bir sınıftı. Saray halkı, ilmiye, kalemiye ve seyfiye olarak adlandırılmaktaydı. Bu sınıfın en önemli nitelikleri yönetici sınıf olmaları ve vergi sisteminin dışında tutulmalarıydı. Seyfiyeler, kapıkulu ve tımar sisteminden geçerek yetişen insanlardan oluşurken, ilmiye sınıfını kadılar, tıp ve astronomi işleri ile uğraşanlar oluştururdu. İdari ve mali bürokrasinin temsilcileri olan kalemiye sınıfının en önemli temsilcileri ise nişancı ve defterdardır.

Osmanlı idare sisteminin ve özellikle de ordunun bozulmasıyla sosyal yapı bir anlamda çöküş sürecine girdi. Artık rastgele devşirilen yeniçeriler eski sıkı disiplinlerinden ayrılmış, devlet için mali bir yük, padişahın tahtı için de devamlı bir tehlike hâlini almışlardı. İşte bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu reformların ilham kaynağı olarak Batı'ya döndü, o Batı ki kendisi ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler arasında ortak hiçbir şey bulunmadığı kanısındaydı.¹⁴⁰

Osmanlı toplumsal yapısında bir diğer önemli sınıf ise ulema idi. Bu sınıf din, eğitim ve yargı işlerinden sorumluydu. Karpat, Osmanlı toplumsal yapısında ulema sınıfının çok önemli bir işlevinin olduğunu sıkça altını çizer. Bu sınıfın en önemli işlevinin fikir ve düşünce üretmesi olduğunu söyleyen Karpat, bu işlevin söz konusu sınıf tarafından yerine getirilememesinin Osmanlı için büyük bir talihsizlik kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Bunun bedelinin de Osmanlı tarafından hem ekonomik hem de sosyal ve siyasal alanda

¹³⁹ Pamuk, s.34.

¹⁴⁰ Karpat, s.92.

birçok sorunla ödenmiş olduğu kanısındadır. Sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler ne kadar güçlü olursa olsun, bu gelişmeleri anlayacak, inceleyecek ve ileriye dönük olarak yol gösterecek, sağlıklı düşünce üreten bir elit ortaya çıkmazsa bu gelişmeler sonuç vermez.¹⁴¹

Ulemalar devşirme sınıfı arasından seçilmezdi. Ulema sınıfı, eğitim gördükleri medreselerin bulunduğu kentlerdeki Müslüman nüfus arasından, esas olarak da İstanbul ile Batı ve Orta Anadolu Türkleri arasından seçilmekteydi. Ulema hiyerarşisi içerisinde imamlar, müezzinler, müftüler ve kadılar yer alıyordu. İstanbul, Bursa ve Edirne kadılarının konumu ise bu hiyerarşi içinde daha özel bir konumda tanımlanmıştı. Kadılar hem şeriat kanunlarını hem de örfi kanunları bilir, yorumlar ve ona göre hüküm verirlerdi.

Osmanlı'da Mali Yapı

Maliye ve ekonomi birbirinden farklı kavramlar olarak tarif edilmektedir. Bunlardan ilki, devletin gelir ve giderleri ile bunlar arasındaki dengeyi de yansıtan ve devlete ait bir alan olarak tarif edilmektedir. Maliyenin güçlü olması devlet gelirlerinin giderlerini karşılaması anlamına gelmektedir. Ekonomi ise üretim, tüketim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetlerin yer aldığı esas olarak topluma ait bir alandır. Osmanlı'da olduğu gibi devlet bu alana girebilir ve ekonomiye müdahale edebilir.¹⁴² Ekonomi ile maliye arasında da sıkı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Ekonominin canlı olduğu dönemlerde devletin mali yapısının da güçlü olması beklenen bir sonuçtur. Güçlü bir mali yapı, sosyal ve kültürel yaşamda standartları yükseltirken, güçlü devlet imajını da besleyen temel unsurdur. Osmanlı tüm tebaasının bakımını yapabildiği ve ganimetlerle hazineyi doldurabildiği oranda kendini güçlü hissetmiştir. Ganimet döneminin sona erişti Osmanlı Devleti için ekonomi ve mali yapıda giderilmesi zor gedikler açmıştır.

Bu iki kavramdan kaynaklanan düzenlemelerin hedefi, temelde üretim ile tüketimin dengede tutulması esasına dayanmaktadır. Uzun soluklu ticaret ve ithalat toplumsal düzenin devamı ve devletin

¹⁴¹ Karpat, s.41.

¹⁴² Pamuk, s.35.

gücü adına önemsenen noktalar. Tüccarlar, lonca ve sarrafların ekonomik faaliyetleri, toplumsal bütünlüğün korunması bağlamında devletle uyumlu bir yapıya sahip olmalıydı. Tarımsal üretimden sağlanan artı değer de kent merkezlerine devlet desteği ile taşınıyor ve ister istemez maliyeti yükseliyordu.¹⁴³ Osmanlı'da emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarların kolayca arttırılmadığı bir ekonomide, belirli bir mal veya hizmetin üretimini arttırmak için gerekli olan ilave emek ve kapitali diğer alanlardan çekip o mal veya hizmeti üreten sektöre kaydırmakla mümkündü. Bu ise emek ve kapitalin çekildiği alanlarda üretimin azalması ve neticede bu alanlarda üretilmekte olan mal ve hizmetlerde kıtlığın doğması ile sonuçlanacağı için tehlikeli bir ekonomik adımdı. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatte işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve tarımsal işletmeleri bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, hep bu dengeyi sürdürebilme motifi ile uygulamaya konulmuş düzenlemelerdi.¹⁴⁴

Osmanlı'da tarım alanındaki üretimin yenilenebilir ve geliştirilebilir olmaması ekonomik yapı üzerinde birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiş ve tımar sistemini sorgulatmıştır. Birçok kaynak Osmanlı'da tarımın bozulmasını tımarlı sipahi sisteminin bozulmasına bağlamaktadır. Tımar Selçuklu'daki ikta sisteminin bir devamıdır. Yani devlet mülkiyeti altındaki toprakların yine birer devlet memuru olan sipahiler eşliğinde köylüler tarafından işlenmesidir. Tımar sistemi kadılar tarafından denetlenirdi ve vergiler mültezimler tarafından toplanırdı. Tımar sisteminde Osmanlı toprakları ülke ihtiyacını karşılayacak bir tarım üretimine sahipken, artan vergiler sistemin bozulmasına katkıda bulunmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan vergi mültezimlerinin tutumları da köylüyü üretim yapmaktan soğutmuştur. Böylece ihmal edilen ve yoksullaşan köylüler, tefecilerin

¹⁴³ Pamuk, s.37.

¹⁴⁴ Genç, s.50-51.

ve muhtekirlerin eline düşmeye başladı.¹⁴⁵ Bunun yanında ürünlerin kıtlığı ve fiyatların yüksekliği, işçi maliyetini de oldukça yüksek bir noktaya taşıyordu. Tarımda yeterli üretimin sağlanamaması buğday fiyatlarını yükseltirken, maliyetlere yansıyan bu fiyat artışlarının altında maden işletmelerinin de ezildiği düşünülmektedir.

Esnaflık usulü denilen bir tür kadro sistemine tabi idi. İhtiyaç duyulmadıkça yeni kadrolar ihdas edilmez ve böylece iç ticaret hacmi kontrol altında tutulurdu. Ticaret ve üretime konulan büyüme freni, Avrupa'da teknolojik gelişmeler ve ticaret yollarının değişmesiyle negatif bir havayı Osmanlı maliyesi üzerinde büyüttüştür.

Osmanlı'da kent merkezlerine kurulan pazarlara ürünlerini getirerek satma fırsatı sadece İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat, Amasya gibi kentlerin etrafına sıralanmış köylüler için vardı. Daha kırsal yörelerde yaşayan köylülerin ulaşım, vergi sistemi ve teknolojik yetersizliklere bağlı olarak üretimlerinin düştüğü bilinmektedir.¹⁴⁶ Üretimde başlayan düşüş maliyet fiyatlarına yansırken, arz ve talebin dengesi ortadan kalkmıştır. Bu da gıda fiyatları başta olmak üzere, kömür, maden üretimi gibi alanlara da yansımıştır. Bu arz talep dengesizliğine rağmen Osmanlı'da XVI. yüzyıla kadar enflasyonik bir dalgalanmadan bahsedilmediği gibi fiyat artış hareketlerinin %1'lere varmadığı ifade edilmektedir. Fiyatlarda görülen dalgalanmanın temel nedeni olarak da bu yıllarda Amerika'dan Avrupa'ya akan gümüşün para arzını artırmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, ülkenin ihtiyaçlarının bir kesintiye uğramadan karşılanması ana ekonomik hedeftir. Dolayısıyla maliyetlerde görülen artışın fiyatlara yansımaları ekonomide bir denge bozukluğunu beraberinde getirmiştir. Osmanlı'da halkın refahını sürekli kılmak için öncelikle piyasalarda istenilen kalitede uygun fiyat ve yeterli miktarda mal bulundurulması esastır. Bu nedenle Osmanlı Devleti üretime çok önem vermiş ancak tarım alanında vergi yükünün giderek ağırlaşmasına bağlı olarak üretimi artıramamıştır. Osman-

¹⁴⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kırıtlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.31.

¹⁴⁶ Pamuk, s.39.

lı, vergi indirimleri ile bağcılık, bahçecilik ve sebzeçilik ve buna ilaveten dut, pirinç, kendir, kenevir, pamuk, susam, zeytin gibi lif ve yağ bitkilerinin üretimlerini de desteklemeye çalışmıştır. Bu girişimlere rağmen tarımla uğraşan sınıfın giderek sınırlı kalması ve ekilebilir toprakların varlığı, devletin mülkiyet biçimleri üzerindeki müdahaleciliği Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemekle beraber küçük üreticiliği¹⁴⁷ öne çıkarmıştır.

Anadolu'da üretilen buğday ve arpa, hektar başına 700-800 kiloyu aşamıyordu. Kırsal alanın tarımsal üretimde uzmanlaşmadığı ve teknolojik gerilik de düşünüldüğünde kent merkezlerine ürünün ulaşım maliyeti oldukça yüksek bir seviyedeydi. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı tarım sektörünün kentin ürün ihtiyacını karşılama yeterliliği her geçen gün azalıyordu.¹⁴⁸

Tımar Sistemi

Osmanlı tımar sistemini uyguladığı bölgelerde, vergi geliri sağlamak amacıyla tüm mal ve insan kaynaklarının sayımını yaparak bunları tahrir defterlerine kayıt ederdi. Yalnızca tarımsal topraklar değil kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra bunlar dirlik adı altında irili ufaklı birimlere ayrılırlardı. En fazla gelir sağlayan dirlikler has olarak adlandırılırdı. Orta boy dirliklere zeamet ve sayıca ezici çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de tımar adı verilirdi. Has ve zeamet gelirleri padişah ve yüksek bürokratlara ayrılırken, tımar ise sipahilere dağıtılan bir dirlikti.¹⁴⁹ 1527-28 yılının devlet bütçesine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda kırk bine yakın büyüklü küçüklü tımar bulunmaktaydı. Bir savaş durumunda bu tımarlardaki sipahiler ve cebelü askerleri ile 70-80 bin kişilik bir ordu oluşturuluyordu. Oysa aynı yıllarda devletten sürekli maaş alan kapıkulu merkez ordusunun büyüklüğü 30-35 bini aşamıyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Pamuk, s.38.

¹⁴⁸ Pamuk, s.38.

¹⁴⁹ Pamuk, s.42.

¹⁵⁰ Pamuk, s.42.

Tımar sistemi Osmanlı usulü bir feodalizmin temeli olarak değerlendirilebilir. Sipahiler arazilerinin gelirine göre askerî güç yetiştirmekle mükellefti. XV. yüzyıl öncesinde üretimin tarımsal kaynaklı olduğu ülkeler için vergi en önemli gelir kaynağıydı. Bu dönemlerde ulaşım, üretimin denetimi, verginin düzenli ve aynı olarak toplanma ihtiyacı önemli bir ordu gücünü gerektiriyordu. Fetih ve ganimet politikasına yaslı olarak oluşan bu ihtiyaç Osmanlı ekonomik yapılanması üzerindeki en etkili yaklaşımdı.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi tarımsal üretimin gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak belirli vergilerin toplanması ve bir sipahi ordusunun oluşturulması merkezî devletin sürdürmeye çalıştığı toplumsal düzenin en can alıcı meseleleri olarak değerlendirilmiştir. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimi gerçekleştirmek merkezî devlet açısından büyük önem taşıyan bir durumdur. Bu noktada devlet reayanın toprağını bırakarak kente göç etmesinin önüne geçmek amacıyla çift bozma adı altında bir ceza bile tanımlamıştı.¹⁵¹ Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu kadim Asya sistemleri, modern sistemlerde rastlanmayacak ölçüde çeşitli temsili ve sembolik fonksiyonlar yerine getiren aşırı derecede karmaşık yapılarıdır.¹⁵² Dolayısıyla bu büyüklükte bir sistemi kısa sürede istenen biçimde dönüştürmek zor ve maliyetli bir sürece işaret eder.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da tımar sistemi XVI. yüzyıla kadar başarıyla uygulanmış görünmektedir. II. Murat dönemine kadar giden tahrir defterleri kayıtları sistemin köklülüğü açısından önemlidir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sistem bozulmaya başlamış ve XVIII. yüzyılda tam anlamıyla bir bozulma yaşamıştır. Orduda ücretli muntazam birliklerin önemi, tımar süvarilerinin aleyhine olarak artmaya başlamıştır. Sipahiler giderek bir mali kaynak aktarımı aracı hâline gelirken askerî sorumlulukları azalıyordu. Sipahilerin bir sınıf olarak çökmesi ve kırsal bölgede tımarın yerine tedricen iltizamın geçmesi Osmanlı'da çöküşün ana nedenleri arasındadır.¹⁵³

¹⁵¹ Pamuk, s.43.

¹⁵² Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.33.

¹⁵³ Lewis, s.91.

Tımar Sisteminin Bozulması

Osmanlı Devleti tımar sistemi aracılığı ile ülkenin en ücra köşelerine bile ulaşabiliyor ve buralarda otorite kurabiliyordu. Kendi atına kendi bakan ve silahları yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gürz olan tımarlı sipahiler bunun yanında aldıkları tımar geliri belirli bir miktarı geçiyorsa zırh da giyinmek zorundaydı. Tımarlı sipahi, elde ettiği her 3 bin akçe gelir için bir atlı asker yetiştirmek zorundaydı.¹⁵⁴ Osmanlı Devleti'nde askerî ve ekonomik yapının temelini tımar sistemi oluşturuyordu. Buna göre tımar sahipleri Tımar Kanunu'na uymak zorundaydı. Bu kanuna göre, tımar sahipleri devlet memuru konumundaydı ve merkezin emirleri doğrultusunda hareket etmek zorundaydı. Oysa XVI. yüzyıl sonrasında bu kanun yavaş yavaş delinmeye başladı.

1530-1555 sıralarında, tımar sahiplerinin eski refahlarını kaybetmeye başladıklarına, hatta kuvvetten düşmekte olduklarına delalet eden birtakım belirtiler vardır. Örneğin tarımla uğraşan halk, ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamış ve tarım alanlarını terk etmek istemiştir. Bu durumdan en çok sipahiler zarar görecektir olup devam eden fetihler de bu sınıf üzerinde bir yorgunluğa sebep olmuştur. XVI. yüzyılın ortasına gelindiği zaman, artık bu sınıfın hâllerinden memnun olmayışları ve eski disiplinlerinin bozulmuş olduğu, gerek Anadolu'da ve gerek Rumeli'de, tamamen açığa çıkmış bulunuyordu. Eşkıyalık ve soygunlarda hep dirlik sahiplerinin parmaklarının bulunması bunu göstermekteydi.¹⁵⁵

Tımarlı sistemin bozulmasının ardından Osmanlı için en önemli güç unsuru olan ordu bozulmaya başlamış, dirlikler hak etmeyen kişilerin eline geçmiştir. Devletin nakit para ihtiyacından dolayı toprağı mukataa arazi hâline getirip iltizama vermesi, halktan yeterince vergi toplanamaması ve bunun devamında vergilerin ağırlaşması, vergilerini ödeyemeyen tarım üreticilerinin toprağı terk etmeleri

¹⁵⁴ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı, (1300-1600)*, (Çev.: Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.118-119.

¹⁵⁵ Mustafa Akdağ, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(4), 1945, s.419-421.

gibi sonuçlara neden olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında üretimin azalması devletin vergi gelirlerini düşürmüş, köylerden kentlere göç hızlanmıştır. Osmanlı bu göçler sonucunda işsizlik ve eşkıyalık gibi farklı sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşırken, var olan tımar kadroları da dolmaya ve sipahi soyundan gelenler de açıkta kalmaya başlamıştı. Bu süreçte tımar sahipleri, devleti ayrıcalıklarını korumaya yönelik önlemler almak üzere zorladı. Tımar sisteminin işleyişinde meydana gelen bozulmanın, ordunun gücü üzerinde yıkıcı bir etki yaptığını yukarıda da ifade etmiştik. Bunun sosyal ve ekonomik hayata yansımaları da eşkıyalık ve isyanlar şeklinde kendini göstermiştir. Sipahilerin isyan etmeleri ve disiplinden çıkmalarının devletin en çok askerî kudretinde bir dermansızlık yaratacağı tabii idi. İşte, bir taraftan kapıkullarının miktarının artırılması ve diğer taraftan, ümeranın yanlarında kalabalık sekbanların âdeta resmî vilayet askerleri şeklinde ortaya çıkması sipahilerin bozulmasından ileri gelen noksanlığı tamamlamış olduğundan, bu dermansızlık önlenmiştir. Artık, XVII. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli topraklı sipahiler değil, sayıları 90 bin ile 100 bin arasında olan kapıkullarıdır.¹⁵⁷ Tımarın bozuluşu devleti, ordusunu tamamen ulufeli askerlerden teşkil etmeye zorlamıştır. Hâlbuki bu kolay değildi. Çünkü böyle bir şeyin yapılması vergi teşkilatının, memleket idaresinin yeniden kurulması ile mümkündü.

Osmanlı'nın Var ile Yok Arasına Sıkışan Burjuvaları

Osmanlı'da burjuva sınıfı kavramını Batılı anlamıyla okuma tarafı olmayan Karpat, Osmanlı için kendine özgü bir orta sınıfın varlığından bahsetmektedir. Ona göre İslam dünyasında erken dönemlerde endüstrileşme olmadığına göre, bir burjuvazi olmayacağı inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Hâlbuki orta sınıfı başka ölçütlere göre tanımlarsak Asya ülkelerinde ve bilhassa Osmanlı'da bir orta sınıf bulunduğundan rahatlıkla söz edebiliriz. Osmanlı'da özel mülkiyet,

¹⁵⁶ Akdağ, s.420-421.

¹⁵⁷ Akdağ, s.424.

kişilerin ev, dükkân ve toprak sahipliği ile daima mevcut olmuştur. Mesleklerin ve ticaretin, geniş çapta özel teşebbüs kurallarına ve değer ölçülerine uygun olarak gelişmiş¹⁵⁸ olması bunun en önemli kanıtları olarak öne sürülmüştür. Ancak ulus devlet bağlamında değerlendirildiğinde bu dönemde özel mülkiyetin gayrimüslim tebaanın lehine gelişen bir süreç izlemesi, Osmanlı'da uluslaşma yaklaşımının benimsenmesine hız kazandırmış görünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kendine özgü kriterleri olan bir burjuva sınıfının olduğu noktasında yazar Ümit Aktaş'ın söyledikleri önemlidir:

Fatih İstanbul'u özel bir şehir yapmaya çalıştı. Zaten İstanbul özel bir şehirdi. Doğu Roma'nın başkenti idi. Bir de son yıllarında nüfusu azalmıştı. Ama Fatih Anadolu'nun değişik yerlerinden Türk nüfusunu getirtti, şehri nüfus olarak güçlendirdi. Bu nüfusun önemli bir kısmı ticaretle uğraşıyordu. Aynı zamanda şehre birtakım imtiyazlar da verdi. Yani İstanbullu olmak bir ayrıcalıktı. Bir şehir kültürünün gelişmesini sağladı. Osmanlı içerisinde kapitalizm çok da gelişemedi. Osmanlı bunu hep engelledi. Nasıl engelledi? Zenginler vardı şehir içerisinde. Fakat o zenginlerin zenginliği çok da yasal güvence altında değildi. Zaman zaman devlet el koyardı. Dolayısıyla köklü aileler biçimine dönüşemedi. Yani bunun kapitalizm hâline gelmesi için biraz o zenginliğin köklü aileler içerisinde devam etmesi gerekiyordu. Osmanlı'da da öyle aileler vardı. Ama Batı'daki anlamıyla kapitalist dediğimiz burjuvazi sınıfını oluşturacak süreklilikte aileler oluşmadı. Ama bu yine de Osmanlı'da zengin bir sınıfın olmadığı anlamına gelmiyor. Osmanlı'da zengin bir sınıf vardı. Özellikle büyükşehirlerde yani Selanik'te, İstanbul'da, İzmir'de v.b büyük kentlerde yaşayan bir sınıf. Tanzimat'tan sonra da artık kapitalizmin önündeki birtakım engeller de kaldırılmış oldu. Bir Müslüman burjuvazi de oluştu. İkinci Mahmut'tan sonra başlayan süreçte, Abdülhamit, sonra İttihatçılar ve daha sonra Mustafa Kemal bir Müslü-

¹⁵⁸ Karpat, s.29.

man ve Türk bir burjuvazinin oluşması için özel bir çaba gösterdiler. Çünkü Osmanlı'nın o gerileme döneminde ticaret daha çok Rumların elindeydi. Zaten İttihatçılar gayrimüslimleri bir şekilde tasfiye ettiler. Onlar da bir Müslüman ve Türk burjuvazi oluşturmaya çalıştılar. Türkiye'deki belli başlı zenginlerin kökleri büyük ölçüde 1900'lerin başlarından itibaren özellikle İttihatçıların çabalarıyla sağladıkları imtiyazlara dayanır. Ve çoğu da Anadolu'yu bir şekilde terk eden, yok edilen, kovulan gayrimüslimin mülküne el koymuştur. Bugünün zenginlerinin önemli bir bölümü bu sayede zenginliğe kavuşmuştur.¹⁵⁹

Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda mülkiyet hakkının olduğunu kabul eden Küçükömer, asıl üretim araçlarının (geniş toprak mülkiyeti) padişaha ait olmasının yanında kişilere ait olan çiftlik ve toprakların genel bütünlük içinde çok büyük bir orana sahip olmadığı dolayısıyla ailelerin ve bireylerin zenginleşmesinin bu sistemle mümkün olamadığı kanısındadır.

Buna ilaveten üretime dâhil olmayan, olmadıkları gibi üretim aracı sahipliği de olmayan askerler, ulema, tımarlı sipahiler ve diğer yöneticiler de artık üründen pay sahibiydi. Bu durumun artı değeri oluşturmaması ve tarımsal üretimin yetersizliği, merkezî-askerî ve yarı seferber hâldeki devlet yapısını güçlendirmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devletin temel sorunu, Selçuklu Devleti'nden örnek aldığı iktâ sistemini sürdürmek, toprak bütünlüğünü korumak, iş gücünü artırmak, savaşımlara asker sağlamak ve en temelde de toplumsal bütünlüğünü sosyal çatışmalardan uzak tutmaktır. Ancak devletin mülk üzerindeki gücü, güçlü bir sermaye yapısının devamlılığını sağlamaya imkân vermemişti. Devlet mülk sahiplerinden istediği zaman mülkü alabiliyor ve istediğine verebiliyordu. Bu da bir zenginleşme zincirinin oluşumunu engelliyordu.

Merkezî yönetim tarzı, Batı feodalite düzeninde ortaya çıkan, otonom mahalli yönetimi bulunan, giderek burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlere imkân vermeyecektir. Doğu şehirlerinde var olan ticari

¹⁵⁹ Ümit Aktaş, 9 Eylül 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

sermaye ve bir dereceye kadar var olan üretime rağmen¹⁶⁰ Osmanlı'da Batılı manada bir orta sınıf belki doğmamıştır ancak devlet idaresine ortak olan ve kaynakları sadece tüketen birçok sınıftan söz edilebilir.

Batı'da da Osmanlı'da olduğu gibi nüfusun ezici bir çoğunluğu XI. ve XII. yüzyılda kırsalda yaşamaktaydı. Feodal Avrupa'da kasa-ba ve kentler Orta Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren gelişmeye başlamıştı. Böylece kırlarla kentler arasında iş bölümü derinleşmiş ve ticaret canlanmıştı. Kent ve kasabalarda çeşitli loncalar etrafında örgütlenen zanaatkâr ve tüccarlar, daha önce de ifade ettiğimiz XV. yüzyıla kadar gelişmişliklerini sürdürdüler. XV. yüzyılda yaşanan ekonomik bunalım, Avrupa tüccar ve zanaatkârlarını uzak ticaret konusunda daha büyük bir gayret içine itti.¹⁶¹ Liman ticareti aracılığı ile sınır ötesi ticaretin gelişimini sağlayan tüccarlar sınıfı, dünyanın büyük kısmını etkisi altına alan bir ticari ağın kurulumunu sağladılar. Böylece Batı için sömürgeciliğin kapıları da açılmış oluyordu.

Dolayısıyla üretim ve artı değer noktasında varlık göstermesi pek mümkün olmayan Osmanlı orta sınıfı, yönetimde ve tüketimde devletin ortağı olma eğilimindedir. Mülkiyet esasına dayanan bu orta sınıf içinde ulema, devlet memurları, sipahi aileleri, emekli askerler gibi daha başka sosyal grupların da yer aldığını yukarıda ifade etmiştik. Bu grupların devlete bağlılığı XVI. yüzyılın sonuna kadar oldukça fazlaydı çünkü bu orta sınıfların (gayrimüslimler dâhil) devletin bir çeşit memuru, hatta küçük ortağı oldukları söylenebilir.¹⁶² Bu, yani halkın ileri gelenlerinin devletin memuru ve ortağı olarak görülmesi, başka ülkelerde pek mümkün değildir. Taşra, şehir ve kasa-ba ileri gelenleri olarak tanımlanabilecek olan bu sınıfın, hem ekonomik alanda hem de günlük hayatta birçok ödevi üstlenerek yerel otoritenin gerçek sahibi olduğunu düşünmesi hem ekonomik hem de siyasi bir ortaklığı temsil etmekteydi.

Bu dönemde Avrupa'da Osmanlı'dan farklı olarak toprak mülkiyeti feodal beylerin elindeydi. Merkezî devletin gücü sınırlıydı ve

¹⁶⁰ Küçükömer, s.55-57.

¹⁶¹ Pamuk, s.100.

¹⁶² Karpat, s.230.

egemenlik feodal beyler arasında bölüşülmüştü.¹⁶³ Osmanlı'da ise devlet ekonomisinin en önemli gelir kaynağı topraktı. Toprak üzerinde kimsenin özel mülkiyet kurma hakkı yoktu. Ancak padişahın toprak üzerinde tasarrufta bulunma hakkı vardı. Toprağı kullanma hakkı devletin denetiminde tımarlar aracılığı ile halka verilmişti. İmparatorluk gelirleri, coğrafi bölge ve işlenen arazinin tümüne göre değişiklik gösteren karmaşık bir mali örgüt çatısı altında toplanıyordu. Balkanlar'daki ve Küçük Asya'daki eyaletlerin büyük çoğunluğunda tarım arazileri ya doğrudan sultana aitti ve onun temsilcisi olarak atadığı kişilerce ekilip biçiliyordu ya da tımar olarak memurlara veriliyordu. Tımar sahiplerinden alınan vergi karşılığında, onlara, ellerindeki toprağın kullanım hakkı tanınmıştı; böylece tımar sahipleri sefere katılmadıklarında sipahilerinin masraflarını karşılayabiliyordu. Tımarına özen göstermeyenlere ise fazladan vergi tanımlanıyordu.¹⁶⁴ Böylece merkezî yapı tımar veya vergilendirme sisteminin bozuluşundan direkt etkilenen kurum oluyordu. Bunun yanında bağımsız ve geçmişi yüzyıllara yayılan bir zenginler tarihi olamıyordu. Zengin ailelerin mal varlıkları merkezî idareyle sorun yaşamaları durumunda rahatlıkla el değiştiriyor, dolayısıyla sermaye birikimini sağlayacak altyapı kopuşlar ile yoluna devam ediyordu.

Bunun yanında feodal Avrupa'da kentlerde loncalar etrafında örgütlenen üretim faaliyetleri ve ticaret, feodal beylerden büyük oranda bağımsız bir biçimde gelişmişti. Dolayısıyla bu da Osmanlı'da olduğu gibi para sahibi ailelerde değişim sağlamamıştı. Bunun da ortaya feodal beylerden ve merkezî devletten bağımsız bir sermaye birikiminin çıkışını sağladığı düşünülmektedir. Osmanlı'da ise kentlerdeki zanaatların ve ticaretin üretimi devlet tarafından sıkı denetim altında tutulmaktaydı. Bu alandaki sermaye birikimi ancak devletin izin verdiği ve göz yumduğu oranda gerçekleşebiliyordu. Devletin loncalara sağladığı destek nedeniyle ticaret sermaye

¹⁶³ Pamuk, s.95.

¹⁶⁴ Göçek, s.70.

yesinin tarım dışı üretim faaliyetlerini loncalar dışında örgütleyebilmesi ise neredeyse imkânsızdı.¹⁶⁵

Bu dönemde Avrupa'da ekonomik ve sosyal gelişmelerin ışığında parlamenter rejimler gelişmeye başladı. Bunun Avrupa'da merkezî yapının vergileri toplamasını kolaylaştırdığı ve gelirleri artırdığı düşünülmektedir. Bu da önce yerel elitlerin, ardından geniş toplum kesimlerinin temsili siyaset sürecine katılarak ekonomi üzerinde söz sahibi olmalarına imkân veriyordu. Bu imkân da geniş toplum kesimlerinin merkezî sisteme vergi ödeme noktasında ikna olmalarını beraberinde getirmişti.¹⁶⁶

XVI. yüzyıl merkezî devletlerin güçlü olduğu bir dönem olarak kabul edilmekle beraber, bu merkeziliğin biçimleri ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Osmanlı'da vergilerin yarısından fazlası tımar sistemi çerçevesinde yerel olarak toplanıyordu. Bu gelirlerin desteklediği süvari ve yaya askerler savaş döneminde orduya katılarak güçlü ordu anlayışına katkıda bulunuyorlardı. Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde merkezî devlet vergi sisteminde değişikliğe gitti ve vergilerin büyük bir kısmını nakit olarak toplamaya başladı. Bu vergilerle güçlü bir merkez ordusu oluşturulmak istendi. Bu da tımar sisteminin tasfiyesinin ve vergilerin iltizam yoluyla toplanmasının önünü açtı.¹⁶⁷ Bu da Osmanlı'da yeni bir toplumsal ve ekonomik yapının oluşmasına zemin hazırladı. Bu dönüşümde hedef, ekonomik ve mali yapıya düzenli vergiler aracılığı ile güç kazandırmaktı. Ancak taşrada âyanlar vergi gelirlerinin büyük bir kısmına el koyarak merkeze karşı güçlerini artırdılar. Bunlar savaş dönemlerinde orduya asker vererek de bir nevi merkeze karşı kendilerini korumaya aldılar.

Yeniden feodal Avrupa'ya dönersek, feodal beylerin baskısı tarımsal üreticiler üzerinde artarken üreticilerin toprağı terkine dayalı bir siyasal egemenlik parçalanması yaşanmıştır. Bu egemenlik parçalanışı, kentlerin zanaat ve ticarete özerkliklerine büyük katkı

¹⁶⁵ Pamuk, s.95.

¹⁶⁶ Kıvanç Karaman/Şevket Pamuk, "Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:191 yıl:2009, s.27.

¹⁶⁷ Karaman/Pamuk, s.27.

yapmıştır.¹⁶⁸ Kısacası feodalitenin gerileyişi Batı için sermaye ve tekniğin beslediği gelişmelere ivme kazandırmıştı.

Osmanlı'da XVIII. yüzyılda art arda gelen askerî yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni askerî, mali ve idari alanlarda bir merkezîyetçiliği devam ettirmeye zorladı. Bunun yanında savaş meydanlarında ateşli silahların kullanılması ile atlı askerlerin yerini silahlı yaya askerlerinin alması ise Osmanlı yönetim sisteminin temelini oluşturan tımarı bir anlamda işlevsiz bırakmıştı. Tüm bu unsurların ışığında Osmanlı tam bir reform ve değişimin gerekliliğine ikna olmuş ve bu yönde çalışmalara başlamıştır. Reform ve yenilikler için gayret eden en önemli padişahlar, III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmut (1808-1839)'tur. Bu dönem Osmanlı'da bir reformlar dönemi olarak da adlandırılmış sistemi yenileme adına en köklü adımlar bu dönemde atılmıştır.

Osmanlı'da Tanzimat Reformları ve Burjuva

II. Mahmut'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı topa tutarak kapatmasından sonra, Osmanlı'da reformların hızlandığı bilinmektedir. Reformların kazandığı hız beraberinde merkezî devletin kaynak ihtiyacını da artırmıştı. Bu süreç Osmanlı'da ekonomik yetersizliklerin de gün yüzüne çıkmasına bir anlamda katkıda bulundu.¹⁶⁹ Batı'nın yalnız askerî güç sayesinde yükselmediği, bunları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de Osmanlı'da yaratılması gerektiği III. Selim zamanından beri bilinen bir gerçek olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁰

Böylece Osmanlı Devleti, savaşlarla düşen vergi gelirlerini artırmak, merkezî idareyi eyaletlerde güçlendirmek, orduyu yenileyecek ve bütün tebaayı kapsayan bir Osmanlı vatandaşlığı kavramını yerleştirmek amacıyla 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etti. Bu, vatandaşların mal, can ve namus güvenliğini garantiliyor, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki vergi ve askerlik konusun-

¹⁶⁸ Pamuk, s.96.

¹⁶⁹ Karaman/Pamuk, s.31.

¹⁷⁰ Mardin, s.14.

daki eşitsizlikleri ortadan kaldırıyordu. Böylece padişahın bu teminatların gözetmeni olmayı kabul etmesi, meşruti bir sistemin de temellerinin atılmasına rıza göstermesi olarak değerlendirilmektedir.¹⁷¹

Tanzimat Dönemi boyunca devlet yönetiminde önemli değişiklikler yapıldı. Bu dönemde dış işleri dışında bütün bakanlıklara bağlı sürekli meclisler kuruldu ve bunların zamanla birer yasama organı eğilimi gösterdiği düşünülmektedir.¹⁷² Meclis-i Vala ve Şura-yı Devlet gibi meclisler ileri gelen devlet adamlarını bir araya getirirken padişahın yetkileri bu meclisler karşısında kısıtlanmıştı.¹⁷³ Bunun temel nedeni de XVIII. yüzyıl Avrupa'sında bazı krallar bakımından tebaanın verimliliğini artıracak koruyucu tedbirlerin devletlerin olağan politikaları hâline getirilmeye başlaması ve özel mülkiyetin korumaya alınması olarak değerlendirilmektedir.¹⁷⁴ Tanzimat Fermanı'nın devletin klasik siyasal yapısına getirdiği en önemli değişiklik Babıali bürokratlarının yönetimde söz sahibi olması ve padişahın daha fazla yetkiyle donatılmış olmalarıdır. Böylece padişahın yetkileri sınırlandırılarak merkezî yapının gücü dağıtılmaya çalışılmıştır. Tanzimat Dönemi'ne kadar, padişahın kişisel yetkisini esas alan bir yönetim biçimine tabi olan Osmanlı devlet yapısı, bu fermanla modern bir devlet olma yolunda ilk adımlarını atma çabasına girmiştir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde anayasal bir düzene geçmenin ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ilk defa bir padişah, gönüllü olarak kendi gücü üzerinde bir güce resmî yetki vermişti.

Osmanlı'da XVIII. ve XIX. yüzyıl savaşlarda alınan yenilgiler ve bunların bütçe üzerindeki ağır yüküyle geçti. Böylece sultanın acil paraya ihtiyaç duyması, onun iktidar yetkisini, kendi yönetici kadrosuna ve âyana daha fazla devretmesine zemin hazırladı. Toprakların kullanılması ve mülkiyet hakkı noktasında da daha verici olan sultan, başarı adına reformları da kendi bütçesinden finanse

¹⁷¹ Yonca Köksal, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 51 yıl: 2009, s.195.

¹⁷² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013, s.219.

¹⁷³ Köksal, s.195.

¹⁷⁴ Mardin, s.14.

ederek gelişmeleri yakalamaya çalıştı.¹⁷⁵ Bu da uzun vadede Osmanlı hazinesinin boşalmasını tetiklediği gibi yapılan reformların maddi dönüşümü olmadığı gibi sosyal ve kültürel yapı da tam bir kargaşayla yenilikleri tartıştı. Reformlara taraftar olanlarla olmayanlar arasındaki tartışma bir modernleşme sorunsalı olarak uza-yıp giderken devletin sosyal ve ekonomik alanda kendini yenileme isteği hedefine ulaşmış görünmüyordu.

Bu fermanın ekonomik alanda yarattığı bir diğer olumsuzluk ise azınlıklara verilen sosyal ve ekonomik hakların, gayrimüslim tüccarları bir anlamda Müslüman tüccarların önüne geçirmiş olmasıdır. Bunun en temel sebebi ise devlet müsaderesinden korunmaları olarak tarif edilmektedir. Böylece Osmanlı'da yeni ekonomik sınıflar oluşmuştur.¹⁷⁶ Keyder'in "kapitalizmle bütünleşme" adını verdiği süreç, diğer bir anlamıyla da Osmanlı'nın hayatta kalmak için kendini Batılı gelişim sürecine adapte etme çabasının adıydı. Bu çaba, toplumda iş bölümü ve uzmanlaşma, dinî ve etnik farklılıklar üzerinden biçimlenince, bürokrat sınıfı ve küçük köylüler varlıklarını korudu. Osmanlı'da yapılan reformlar aracılığı ile Avrupa tipi kurumlarla bütünleşme çabaları yukarıda da değindiğimiz gibi bürokratik bir burjuva sınıfı yaratmanın ötesine gidememişti. Dolayısıyla devletin bir refah seviyesini yakalamak adına yaptığı harcama ve yatırımlar, köklü zihinsel bir dönüşümü sağlama ya da bir burjuva zihniyetini yakalamaktan uzaktı.

Nitekim Tanzimat'ı ortaya çıkaran nedenler, Osmanlı toplumunun tüm kurum ve kuruluşlarının temelini oluşturan zihinsel algıyı değiştirme ihtiyacıydı. Batı toplumlarında izlenen değişim ve dönüşümün zihinsel altyapısına ihtiyaç vardı. Reformlar bu düşünceyle planlanırken, XIX. yüzyılda Osmanlı orta sınıfları Tanzimat Fermanı'nın getirdiği haklarla Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye bölünme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Oysa Tanzimat Fermanı ile Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında eşit vatandaşlık yoluyla siyasi bütünleşme gayretleri hedeflenmişti.¹⁷⁷ Bu noktada ticari

¹⁷⁵ Göçek, s.104-105.

¹⁷⁶ Göçek, s.254-255.

¹⁷⁷ Karpat, s.39-40.

gelir mekanizmalarını ve Batı toplumları ile etkili iletişim becerisini elinde bulunduran gayrimüslimlerin, kendi çapında bir burjuva sınıfı olarak ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca ticaretten elde ettikleri gelirleri iç pazarda kullanmadan önemli bir ticari ayrıcalığın sahibi olmayı başardıkları bilinmektedir. Savaşlarla birlikte Müslüman nüfusun küçülmesi, gayrimüslim tebaa açısından bir güç kaynağı olurken aynı zamanda her ikisi arasındaki kutuplaşmayı da derinleştirdi. Batı'da gözlenen değişim ve dönüşümün Osmanlı üzerindeki etkileri sosyal ve kültürel bir parçalanmışlığı beslediği gibi aramızdaki mesafenin askerî ve teknik alanlardaki ıslahatlarla kapatılamayacağı da görülmüştü.

Gayrimüslim burjuva sınıfı, Avrupa'nın desteğiyle, dışarıdan ve dolaylı olarak iç ticarete hâkim olmuş ve kendi etnik ve dinî özelliklerini esas alan milliyetçi bir entelektüel grubu cemaatlerinin lideri yapmıştı. Bu gelişme Ermenileri, Bulgarları ve Rumları çok büyük oranda olmasa da bir sermaye sahibi yaparken, bu gelişmenin Osmanlı ekonomisi açısından bir büyümeye sebep olduğu söylenemez. Gayrimüslim tüccarlar dil aracılığı ile yabancı tüccarlarla rahatlıkla iletişim kurmuş ve kâr payı yüksek oranlarda ticaret yapabilmişlerdir. Bunun yanında Avrupa devletlerinin XVII. yüzyıl sonlarına doğru ithalat ve ihracat vergilerini %5'ten %3'e indirmeleri dış ticarete önemli farklar yaratmıştır. Osmanlı tebaasının ticaretten anlayan Rum, Ermeni ve Yahudi kesimleri başta Rusya olmak üzere farklı Batı ülkelerinin himayesine girmiştir. Verilen bu himayeler sayesinde tüccarlar kıyafet, seyahat ve vergi gibi alanlarda imtiyazlar elde etmiş ve bu imtiyazlara tercümanlık beratını da ekleyerek toplumsal statülerini değiştirmişlerdir.

Burada varlığı tehlikeye düşen, Müslüman zanaatkâr ve tüccarlar oldu. Kurumsal garantileri sarayın verdiği tekel haklarına dayanan tüccarlar, liman ticaretinin artmasından ve dış pazar olanaklarından yararlanamadılar. Oysa yabancı nüfus daha düşük vergi vermelerini sağlayan ayrıcalıklar sayesinde ticari girişimlerini geliştirme fırsatı buldu. Böylece yabancı burjuvazi Osmanlı topraklarında gelişirken bunun Osmanlı ekonomisine artı değeri

son derece düşük olmuştur. Bürokrat mantığını kaldırarak yerine pazar mantığını koymak, yeni burjuvaların temel yaklaşımı olarak 1850'lerde ortaya çıkmıştı. Bu tehdidi ensesinde hisseden devletin bürokrat burjuva sınıfı, yeniliklere ayak uydurma çabalarını topluma karşı üstlenerek bir anlamda var olan sütatükosunu koruma mücadelesine girmiş¹⁷⁸ görünmektedir. Bu, uzun vadede millî burjuvanın yaratılması çabalarını da beraberinde getirmiş ve devletin ekonomik ve mali yapı üzerindeki etkinliği devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmanın eşiğine getiren tutumlardan bir diğeri kapitalistleşme süreci olarak değerlendirilebilir. Bu süreç yeni bir ekonomik canlanma ve gelişmişliği yakalama çabası taşıırken, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı.¹⁷⁹ Temelde bir zihniyet değişimine dayanan burjuvalaşma süreci, kurumsal değişikliklerle oturtulmaya çalışıldıkça dönüşümün biçimselliği daha bir derinleşmiştir. Osmanlı'da ekonomik zihniyetin kapitalizmle yaşadığı zıtlık, tüketimle barışık bir toplumun oluşum sürecini geciktirmiş görünmektedir. Osmanlı'nın kapitalizmle barışık bir ekonomi anlayışına sahip olmadığını Kökçe şu cümlelerle ifade etmektedir:

Aslına bakarsanız Osmanlı ekonomi modeli kapitalist birikimi engelleyen bir modeldi. Bu anlamda ekonomik sistemi daha İslami bulunabilir belki. İslam, biriktirsen de paylaşmayı öngörüyor. Böyle bir değer biçimlendirdiği bir bilincin tüketim ya da sermaye birikimine önem veren bireyleri yaratması zordur. Örneğin İslam dininde "zekât" diye bir şey var. Bu kavram, kurumsal vergi sistemine tekabül ediyor. Dolayısıyla Osmanlı'nın, yüzü kapitalizme dönük bir ekonomik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak İslam dininin sermaye düşmanı bir din olduğunu da düşünmüyorum açıkçası. Miras paylaştıran, miras hukuku olan bir dinden bahsediyoruz. Vahşi kapitalizmin ya da işçiye sömüren kapitalizmin değil ama sermayenin olduğu, serbest piyasanın ken-

¹⁷⁸ Keyder, s.33-34.

¹⁷⁹ Keyder, s.9.

di şartları içinde tekelleşmeden örgütlenebildiği, fiyatın o serbest piyasa içinde şekillenebildiği ve böylece adaletin tesis edildiği bir sistem söz konusu. Osmanlı ekonomisi buna daha uygun düşüyordu. Açıkçası insan fitratına da uygun olduğunu düşünüyorum.¹⁸⁰

Bu noktada Göçek Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı'da iki burjuva sınıfının doğduğundan söz etmektedir. Bunlar, bürokratik burjuva ve ticaret burjuvası olarak isimlendirilmektedir. Bu burjuvazinin göze çarpan en önemli özelliği, ilk olarak kaynakları sultanın egemenliğinden çekip almaları olarak tarif edilmektedir.¹⁸¹ Ancak bu iki sermaye sınıfında da emek metaya dönüşmemiş ve devlet desteğine muhtaç kalmıştı.

Savaş ve Batı ticaretinin Osmanlı toplumsal yapısına olan etkisi, memur sınıfı ile tacirlerin rolü, Batı kurumlarının devreye girmesi ve Batı mallarının Osmanlı tarafından benimsenmesi ile bu sınıf bürokratik burjuvazi ve ticaret burjuvazisi diye ikiye ayrılırken, bunlar Avrupalı benzerlerinin mali, ekonomik ve siyasi rollerini üstlenemediler. Sermaye birikimi sağlansa bile, bunun kaynağının iktisadi olmaması ve çoğu zaman devlet makamlarını elde tutma yolu ile elde edilmesinden dolayı merkezin gücüne denk bir noktaya ulaşamadı. Dolayısıyla ekonomiye ücretli bir emek sınıfını dâhil etmek mümkün olamamıştır. Bu da yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bir ekonomik zihniyet olgusudur.

Gücünü Batı tarzı eğitim kurumlarında öğretilen bilgi ve deneyimden alan bürokratik burjuvazinin, zaman içinde bu beşeri bilgi kaynağını sultana karşı bir güç alternatifi hâline getirmesi ise ekonomik dayanağı olmayan bir güç savaşının göstergesidir. Bu sınıfın devlet kaynakları ile yetiştirilmesinin temel amacı ise reformların amacına ulaşması ve devletin Batı ile arasındaki gelişmişlik makasını daraltma ihtiyacıdır. Benzer şekilde Batı ile ticari ilişkiler kurmuş olan azınlık tacirler Batı'nın önde gelen devletlerinin yasal koruyuculuğu altına girerek zenginleşen tüccar sınıfı birçok muafiyetten yararlanarak servetini büyütmüştür. Dönemin sosyal ve ekonomik

¹⁸⁰ Halime Kökçe, 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

¹⁸¹ Göçek, s.104.

getirilerinden faydalanabilen bu ticaret burjuvazisi, kendi ekonomik kaynakları üzerinde de tek başına söz sahibi olmayı başarmıştır.

Osmanlı burjuvazisi mevcut toplumsal yapıya karşı politik bir tutum aldıkça ve eğitim kurumları aracılığıyla Osmanlı toplumsal vizyonunu yeniden tanımladıkça bir sınıf bilincine erişti. Bu sınıf sultanın ve onun kapı halklarının tasvip edemeyeceği bir dile erişti. Artık Batı tipi okullarda okuyan, açılan okuma salonlarında yerli ve yabancı yayınları dikkatle inceleyen ve yeni açılan otel ve restorantlarda çay içen Osmanlı burjuvaları, dünyayı bir sınıf savaşı çerçevesinde okumaya başladılar.¹⁸²

Bunun yanında etnik farklılaşma ve emperyalist müdahalelerin, toplumsal çatışmanın gerçek konunun dışına kaymasına ve kapitalist dönüşüm ivmesinin yön değiştirmesine yol açtığı düşünülmektedir.

Temelde Osmanlı Devleti diğer imparatorluklardan farklı bir vergi ve mülk yapısı benimsemişti. Eski Osmanlı devlet yapısının da onu gelişen dünya pazarına ayak uydurma noktasında yavaşlattığı düşünülmekteydi. Osmanlı devlet adamları millî çapta hukuksal ve idari tedbirleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan farklı kültürlerin bir Osmanlılık içinde eritilebileceği düşüncesiyle Tanzimat Fermanı'nı ve getirdiği yenilikleri çok önemsemişlerdi. Ekonomik alanda da liberal bir ekonomi yaklaşımı yasal zemine oturtulmaya çalışılmıştı. Uzun vadede bu amaç gerçekleşme de Osmanlı Devleti'nde önemli değişiklikler yaptığı bilinmektedir. Batı kurumları bazen özünü yitirmiş olsa da imparatorluğa yerleşti. Yeni bir millî eğitim sistemi, yeni bir yargı mekanizması, yeni bir idari sistem bu hedefin bir parçası olarak gerçekleşti.¹⁸³ Dolayısıyla zihinsel bir dönüşüm olmasa da kurumsal dönüşümler sağlanmıştı.

Osmanlı'da bir zihniyet yaklaşımı olarak, iktisat alanı merkezî bir uğraş olarak görülmemiş, ümmetin gayrimüslim tebaasının bir meşguliyeti olarak ele alınmıştır. Osmanlı toplumu piyasa işlerinden çok iktidar alanıyla meşgul olmuştur. Bu da enerjisini iktidarı koru-

¹⁸² Göçek, s.272.

¹⁸³ Mardin, s.15.

ma ve yaşatma etrafında kullanmasına neden olmuştur.¹⁸⁴ Devletin bu anlayışla gelişmesinin mümkün olamayacağına inanan Osmanlı aydınları, sistem değişikliğini en uygun çözüm olarak görmüş ve uygulama yoluna gitmişlerdi. Dolayısıyla değişim devletin elinde biçimlenirken, toplumsal bir zeminden kopuktur. Reformların sosyal ve ekonomik alanda meydana getirdiği çatışmaları ifade etmesi bakımından Laçiner'in düşünceleri önemlidir:

Osmanlı'da devlet idaresi aynı zamanda paranın da idaresidir denilebilir. Diyor ki sana askeri görev vermiyorum, seni askere almıyorum, memur yapmıyorum, sen de ticaretle uğraş. Uğraşıyorlar onlar da. O zamanlar da zanaatla, ticaretle uğraşıyorlar ama aman istikbalimiz buna bağlı gibi bir durum da yok. Ne zaman ki modern devrim başlıyor, onu belirleyen çok önemli bir şey, endüstriyel durum ortaya çıkıyor. Böyle bir duruma öbürleri daha çok donanımlı ve hazırlar. Hem zirai üretim bilgileri hem de zanaatları var. İnsan sermayesi gayrimüslimlerdedir. Sen, ben de onun gibi olayım diyorsun ama olmuyor. Bizim tüm korkumuz, tüm bu Osmanlı Devleti'ni pençesi içine alan korkumuz bu. Onlar bizden üstün duruma geçecek korkusu yaşıyor. Onlar da, mademki böyle bir şeyim var, durumun eskisi gibi gidemeyeceğini görüyorsunuz, biliyorsunuz, buraya bir dinamizm kazandırmak istiyorsanız, o zaman bana hak vereceksiniz. İşte Islahat Fermanları, Tanzimat Fermanları, onlar falan, hep bunların sonucu. Ama Müslüman kitle direniyor, eşitliği kabul etmiyor. Burjuva meselesine dönersek eğer, o zaman bakıldığı vakit, bu adamlar bizden çok daha iyi duruma geçecekler diye düşünüyor, bunu biraz geciktirelim bizimkiler o arada gelişirler, yetişirler diyor. Yetişmiyorlar. Sen de gidip bir dükkân açıp ticaret yaparsın da mesele bu değil yani. Görüldüğü kadar basit bir iş değil. Nitekim müteşebbisler başından beri var. Tabii devletin öncelikle yeni bir kadro yetiştirmesini kendi personeli için yapıyor öncelikle. Çünkü eğer o eşitlik üstünden memur almaya kalkarsa gayrimüslimler ister istemez bu kadroları dolduracaktır. Ama pek de şey olmuyor. Onun yetiştirdiği insanın

¹⁸⁴ Duran, 36.

önemli bir kısmını devlet çektiği için özellikle iktisadi alanda böyle bir Müslüman ağırlığı artanıyor. Ama geleneksel olarak kendi insan sermayesinin en önemli kısmını yine ticarete yönlendiriyorlar. XX. yüzyıla girildiği vakit Osmanlı'nın önemli vilayetleri gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olduğu yerler. Müslümanlar sayılarının da altında temsil ediliyorlar gibi düşünülebilir. Yok, değil. Bu durumda bütün o Müslüman kesimde, artık o bir burjuva olarak, işte belirli bir otoriteye karşı bizler de şehirliler olarak bunu istiyoruz diyemiyorlar. Çünkü şehirliler olarak büyük ölçüde gayrimüslim olan bir burjuva adına istemiş oluyorlar. Böyle olunca bunlar bu sefer daha böyle muhafazakâr oluyorlar. Tamam, olsun ama bir şehrin en azından şimdilik ağırlıklı olması önemlidir diyorlar. Bunu belirli bir meşruiyet içinde yapmaya çalışırken anlaşıyor ki zaman kısılıyor. Kendilerini tehlikede hissettikleri andan itibaren ki burada yakın tarihimizin en önemli olayı Balkan'dır. Balkan yenilgisi çok çarpıcıdır. Onun için çok konuşulmaz. En önemli olay odur. Aslında Osmanlı bir Balkan devletidir. Anadolu sonra keşfedildi. Balkan kaybedildiği anda Osmanlı'nın imparatorluğu kaybedilmişti zaten. O travmayı, bu sefer dediler ki ağır gidiyoruz, sade Anadolu kaldığında orayı idare edeceğiz, Anadolu gayrimüslimleri barındırmak açısından biraz geniş bir bölgeydi. Bu adamlar bizden birçok alanda öndeler, iyiler, sanatta, ticarete. Bu işi yaptıkça, kendilerine güvenleri arttıkça, daha iyi duruma gelecekler. O zaman başka bir şey yapmamız lazım diye düşündüler. Belki 1900'lerin başında Ermeni soykırımları, tehcirleri o zaman da düşünülmüyordu. Zaten dönemin hatıratlarına baktığınız zaman bunlar görülebiliyor. Evler basılıyor, insanlar kaçırılıyor vb. yapılıyor.¹⁸⁵

Osmanlı'da Burjuva ve Kapitalizm

XIX. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da merkezî devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal, askerî ve mali öncelikleri biçimlendiriyordu. Vergi gelirlerinin artırılması güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iâşesinin

¹⁸⁵ Ömer Laçiner, Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

sağlanması devlet için temel hedefti.¹⁸⁶ Osmanlı'da tüm reformlar bu amaç etrafında biçimlenerek, Batı'nın giderek büyüyen gelişme çemberine dâhil olmaya çalıştı.

Yine bu amaç etrafında biçimlenen kapitalistleşme çabalarının bir sonucu olarak, çoğunluğu İstanbul ve çevresinde olmak üzere birçok fabrika kurulmuştu. Bunlar, Yedikule'den Küçükçekmece'ye kadar kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleri olarak sıralanabilir. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikası ve İzmir'deki kâğıt fabrikası da aynı girişimin bir parçasıydı. Bu fabrikalarda çalışan mühendisler de yüksek ücretlerle Avrupa'dan getirilmişti. Üretimin canlı tutulması geliştirilmesi adına bu fabrikaların ürettiği mallar uzun süre devlet tarafından satın alındı ancak yine de ayakta kalmaları mümkün olmadı.¹⁸⁷

Yapılan teknolojik yenilikler ve birer sanayileşme hamlesi olarak kurulan fabrikaların Osmanlı ekonomisini kapitalist üretimin bir parçası yapması beklenirken, ekonomide daha büyük açıklar meydana getirdi. Özellikle ordunun yenilenmesi ve güçlü bir askerî yapı oluşturulması çabasında olan II. Mahmut, Osmanlı'da savaşa yönelik bir sanayinin oluşumunu sağlamıştır. Onun döneminde Sinop, İzmit ve İstanbul'da kurulan tersanelerde buharlı gemiler üretilmiş, Abdülaziz döneminde top ve barut üretimine başlanmıştır. Yapılan yatırımlarda maliyetlerin yükselmesi sanayi üretimini devletin sırtında ağır bir yük hâline getirmiştir. Çok geçmeden kurulan bu fabrikalar için kömür ve diğer ham maddelere duyulan gereksinim, özel sektör kadar devlet için de karşılanması güç giderler oldu. Bunun yanında ham madde ve enerji kaynaklarının dışarıdan getirilmesi bütçe üzerinde önemli bir yük oluştururken fabrikalarda üretimin maliyetini de artırmaktaydı. Bunlar da Osmanlı kapitalistleşme sürecini yavaşlatan unsurlar olarak değerlendirilebilir. Osmanlı'da sanayinin üretiminin küçük el zanaatları ve gedik usulüne dayanması da kapitalistleşme sürecini erteleyen diğer bir unsurdur. Loncaların iş hayatını düzenleyen kurallarının yüzyıllardır devam eden yapısı,

¹⁸⁶ Pamuk, s.201.

¹⁸⁷ Pamuk, s.202.

değişen üretim ve pazar sürecinde emeği metalaştıramadığı gibi sıkı üretim kurallarının kapitalist dünyanın dilini kavraması zorlaşmıştır. Osmanlı loncalarında aynı zanaat dalında çalışanlar bulunurdu ve çıraklık, kalfalık gibi statüler sıkı kurallara bağlıydı. Çırak olmaktan kalfa, kalfa olmaktan da usta olunamazdı. Bu da yıllar süren bir eğitim ve uzmanlaşma süreci demektir. Kapitalist dünyanın üretim ve pazar konusundaki hızı düşünüldüğünde bir tüccarın sisteme katılımı Osmanlı'da uzun bir süreci gerektirmektedir. Bunun yanında Osmanlı ekonomisinde önemli bir işleve sahip olan "gedik usulü" kapitalist bir üretim zihniyetiyle uyumlu değildir. Hangi loncanın ne kadar usta ne kadar kalfa çalıştıracağı belli olduğu gibi yapacağı üretimin de sınırları belliydi. Kısacası bir "esnaf tekeli" olarak tarif edilen bu usule göre hangi iş kolunda kaç esnaf ve kaç işletmenin bulunduğu belliydi. Dolayısıyla lonca sistemi hızlı bir rekabet piyasası oluşturmamış gibi sermaye birikimi gibi kapitalist süreç unsurlarından da uzak kalmıştır. Bu süreç hızlı kazanma hırsı ve rekabet ruhu olan esnafın yetişmesini engellediği gibi sanayileşme sürecinin ön koşullarının da bireylerin rekabetçi ruhunun, kazanma hırsına vereceği ivmeden mahrum bırakmıştır.

Prens Sabahattin'e göre de Osmanlı'da eğitim sistemi bireyleri bağımsız bir hayata hazırlayamamaktadır. Osmanlı'nın merkezîyetçi yapısı bireyselliğin gelişimini engellediği gibi girişimci bir sınıfın oluşumu noktasında da engel teşkil etmektedir. Böylece Osmanlı eğitim sisteminden geçen bireyler devlette önemli konumlara gelmenin mücadelesi içine girmektedirler. Bu da risk almayı sevmeyen, girişimci insan tipinden uzak bireylerin yetiştirilmesinin önünü açmıştır.¹⁸⁸ Dolayısıyla Prens Sabahattin'in düşünceleri de Osmanlı sosyal yapısının kapitalist bir toplumun oluşumuna mani olduğu yönündedir. Bu da daha önce ifade ettiğimiz gibi bir zihniyet farkına gelip dayanmaktadır. Batı toplumları bireyin önde olduğu hırs ve rekabetin biçimlendirdiği zihinlerin etkisiyle kapitalistleşirken, Osmanlı ya da Batı dışı toplumlar bu süreçle bir kan uyuşmazlığı yaşamıştır.

¹⁸⁸ Prens Sabahattin (1965), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, (Çev.) Muzaffer Sencer, İstanbul: Ekin Basımevi, s.48-52

Bunun yanında XIX. yüzyılda Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeniliklerle narh düzenine son verilince loncaların tekeli de sona ermiş oldu. Devletin ekonomik olarak sürekli desteklediği ve denetlediği loncalar, serbest kalınca piyasa kurallarına uyum sağlamakta güçlük çektiler ve XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde yok oldular. Böylece kapitalist bir piyasa yapısı için ön şart olan sermaye ve ücretli emek kavramları Osmanlı toplumunda çok geç dönemlere kadar kendine bir yaşam alanı tanımlayamadı.

Osmanlı'da yeni bir burjuva tipi gelişirken hem bu sınıf ve özellikleri hem de kapitalistleşme süreci Batı'da görünen biçimden farklıydı. Konuyla ilgili olarak Böhürler'in cümleleri açıklayıcı olabilir:

Batı'daki tam karşılığı olmayan ama daha elit, daha iyi eğitilmiş, ekonomik olarak koşulları daha iyi olan bir sınıf elbette vardı ama bugün Batı'daki karşılığı ile kıyasladığımızda tam karşılığını bulduğunu söyleyemeyiz. Bunda Osmanlı'nın ticaretten uzak kalması, bunu daha azınlıklı olanların işi olarak görmesi, kendisini daha askerî yönetim kademesinde konumlandırması nedeniyle farklı tarzda da olsa bence vardı. Tabii ki Batılı bir burjuva gibi değildi. Ancak bu bir burjuva kesiminin olmadığı anlamına gelmez. Osmanlı kapitalist bir ekonomik altyapıya sahip olmadığı için kapitalizmin öncüsü bir burjuvayı ortaya çıkarması da zordur.¹⁸⁹

Batı fikirlerinin etkin biçimde öğretildiği çeşitli eğitim kurumlarından mezun olan Osmanlılar, II. Abdülhamit'i (1876-1909) devirdi. O güne kadar yapılan yenilikler, Batı'nın tekniği, askerî yapısı, idari sistemi ve eğitim alanındaki yeniliklerinin transfer edilmesi şeklinde biçimlenmişti. Bu amaç doğrultusunda Harbiye, Mülkiye ve Askerî Tıbbiye programları Batılı bir içerikle geliştirilmiş ve okullarda bu bilgi birikimi ile yeni kuşaklar yetiştirilmişti.¹⁹⁰ Temelde, yeni kurulan Batılı tarzdaki eğitim kurumlarından yetişmiş subay, doktor ve memurlar, yeni bir toplumsal grup oluşturarak hem imparatorluğu hem de kendilerini değiştirdiler. Bu yeni grup imparatorluğun gidişine yön verdi fakat bunu, sultanın ve onun saray halkının dikte ettirmek is-

¹⁸⁹ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

¹⁹⁰ Mardin, s.18.

tediği şartları bir yana iterek gerçekleştirdi. “Bürokratik” bir burjuva sınıfı olarak kendi şartlarını dayatan bu toplumsal grup, toplumsal gelişimin hangi çizgide gelişeceğini belirlemiş¹⁹¹ ve bir anlamda da reformların etkisizleşmesi üzerinde pay sahibi olmuştu. Oysa bu bürokratların yetiştirilmesi için yapılan eğitim yatırımlarının temel amacı, Batı’nın ekonomik ve teknik gelişimini okuyabilecek yeterlilikte bireyler yetiştirmektir. Ancak yeni yetişen bireyler bir reformdan çok toptan bir değişimin Osmanlı için kaçınılmaz olduğu kanısındaydı.

Osmanlı Batı’nın bilimsel gelişmelerinin ışığında biçimlendirdiği eğitim kurumları aracılığı ile sistemi sorgulayan ve değişimin aktörü olmaya aday bireyler yetiştirmeyi başarmıştı. Ancak bu bireyler devlet kurumlarında birer memur olarak gerçekleştirecekleri bir değişim ve dönüşüm peşindeydi. Bu fikirler o dönemde sultanın muhalifi olarak Avrupâda bulunan Jön Türkler arasında da etkili olmuştu. Asıl amaçları devletin içinde bulunduğu kötü durumu düzeltmek olan, dönemin eğitilmiş grubu kendi aralarında dahi bir fikir birliği oluşturamazlar ve nitekim birçok siyasal ve ekonomik sorunun da derinleşmesinde rol oynarlar. Böylece Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ışığında biçimlendirilmeye çalışılan Osmanlı modernleşmesinin ve daha geniş anlamda kapitalistleşme sürecinin bir özetini aşağıdaki tablo ile verebiliriz.

Batı’yla Temas	Osmanlı Toplumsal Yapısı	Sultanın Tepkisi	Hedeflenmeyen Sonuçlar	Sonuç
Savaşlar	İdari Kapı Halkları	Batı Tipi Eğitim	Bürokratik Burjuvazi	Türk Ulus Devletinin Doğuşu
Ticaret	Etnik Dinsel Tabakalaşma	Müsadere ve Kontrol	Ticaret Burjuvazisi	Bölünmüş Bir Burjuva Sınıfının Oluşması ve Göçler

(Göçek, 1999, 306)

¹⁹¹ Göçek, s.103.

Osmanlı Devleti'nin reformlar yoluyla güçlenmek ve toprak bütünlüğünü korumak istemesi Avrupa'ya karşı birçok ekonomik girişimi biçimlendirme fırsatı verdi. Osmanlı orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için çoğunlukla Avrupa desteğine başvurdu. Avrupa devletleri de reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformların başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesini ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz'e ait politikaları açısından çok önemsiyordu. Osmanlı'nın güçlü olması durumunda Rusya'nın sıcak denizlere inme emelini gerçekleştiremeyeceğini düşünüyordu.¹⁹²

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti'ndeki gelir dağılımında memurlar sınıfının üyeleri (askerî, bürokratik, dinî ve sivil bürokratlar) başı çekmekle birlikte hâlâ en çok kayırılan mevki-leri işgal ediyorlardı. Âyanlar büyük çiftliklerin sahipleri olarak taşradaki zenginliklerini genişletirken, Türklerin sahip olduğu sanayi asgari düzeydeydi. Bazı Türkler ticaretle uğraşıyordu ancak ticaretin en kazançlı ucu gene yabancıların elindeydi. Böylece İstanbul, tüccar, vurguncu, imtiyaz avcısı ve yabancı işletme yöneticilerinden oluşan kozmopolit bir nüfusun faaliyet alanı hâline gelmişti. Bu da Osmanlı'nın aslında kapitalistleşirken bir yarı sömürgeye dönüşmesinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dokuma sanayi, rıhtımlardan demir yollarına, elektrik, su, gaz kaynaklarından tramvaylara kadar tümü yabancıların mülkiyetindeydi.¹⁹³

Ancak her şeye rağmen millî patentli bir burjuva sınıfının ortaya çıkmaması ya da endüstri ve burjuva devrimlerini hazırlayan ön koşulların Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman oluşamamasını ne ülke içindeki gayrimüslimlerin ikircikli davranışlarına ne de bütünüyle dış ülkelerin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine bağlayabiliriz.

Burada temel nokta, Türk Devleti'nin sosyal tarihsel oluşumunda ve toplum yapısında gizlidir. Osmanlı'dan cumhuriyete geçerken, burjuva sınıfının parçalı yapısı ve Osmanlı yapısal reformlarının yarattığı kimi ayrıcalıklar, bir ulusçuluk anlayışını engellemeye yetmiş görünmemektedir. Bu sürecin altında yatan iki önemli ne-

¹⁹² Pamuk, s.204.

¹⁹³ Mardin, s.219-220.

denden söz edebiliriz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi birincisi, tarımsal yapıda büyük toprak yapısının olmaması dolayısıyla tarımsal yapının bu özelliği nedeniyle, gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkmaması. İkincisi ise yabancı sermaye ile bağlantılı bir oligarşi hâkimiyetinin de olmamasıdır.¹⁹⁴ Osmanlı Devleti bu çatışmanın arasında eriyen unsur olmuştur. Osmanlı'da ne toprak rejimi ne de ticari yapı kapitalistleşme sürecinin ön koşullarını var etme yeterliliğinde değildi.

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE MİLLÎ BURJUVA

Cumhuriyet'in kuruluşu temelde topyekûn yeni bir ulusun inşası düşüncesine dayanmaktadır. Sekülerleşme ise ulus inşası projesinin merkezî unsurlarından biri olarak Osmanlı'dan kopuşun en temel değeri konumundadır. Osmanlı sanayi ve ticaretinde gayrimüslim azınlıkların egemenliği, hem Osmanlı'nın reformlar döneminde hem de cumhuriyet döneminde bir hoşnutsuzluk kaynağı olarak ifade edilmekteydi. Bu da cumhuriyeti ulusal bir ekonomi anlayışını benimseme noktasında ikna eden önemli bir faktör olarak önümüzde durmaktadır. Bunun yanında I. Dünya Savaşı ve dünyada yaygınlaşan milliyetçi söylem, cumhuriyette yabancı unsurları dışarıda bırakan bir devlet anlayışının pekişmesine katkıda bulundu. Bu da cumhuriyet öncesi ve sonrasında Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasıyla sorunlu bir ilişkiyi geliştirdi.¹⁹⁵

Türk toplumunda köylüyü bir sınıf olarak saymazsak ve devlet seçkinlerini de komprador bir grup içinde değerlendirirsek gerçek anlamda bir sınıftan söz etmemiz zordur. Nitekim Mustafa Kemal'in Sovyet elçisi Aralov'a hitaben söylediği, "Türkiye'de sınıflar yok. Türkiye'de işçi sınıfı yok çünkü gelişmiş bir sanayimiz yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı hâline getirmek gerekiyor. Ticareti-

¹⁹⁴ Duram, s.36-37.

¹⁹⁵ Buğra/Savaşkan, s.59.

miz çok cılız çünkü sermayemiz yok.” sözleri bu gerçeği dile getiren¹⁹⁶ önemli cümlelerdir. Cumhuriyeti birçok reaksiyona karşı koruma çabasında olan modernleşmeciler, toplumun Batılılaşma karşıtı kesimine olduğu kadar gayrimüslim azınlıklara karşı da bir güvensizlik içindeydi. Bu nedenle oluşturulmak istenen Türk burjuvazisinin bir özelliğinin de Müslüman kimliği olduğu bilinmektedir.¹⁹⁷

Sermayenin gerek Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak, gerekse cumhuriyet sonrası kalkınma projeleri kapsamında bağımsız bir değer olarak birikememesi, Türkiye’de burjuva sınıfına Batılı anlamda bir konum tanımlayamamıştır ancak kendine has nitelikleriyle bir burjuva yaratmıştır.

Dolayısıyla Çetin Altan’ın dediği gibi “Cumhuriyet; verimsiz köylülerle, değersiz ama itibarlı kravatlılara göre biçimlendirilmiş, kışla tipi feodal bir yapı”¹⁹⁸ olmaktan kendini kurtarmak için millî bir burjuvanın oluşturulması yoluna gitmiştir. Bu, temelde millî burjuva yaratma çabalarının da tartışma konusunu oluşturmaktadır. Millî bir burjuvanın reel biçimde oluşmuş bir burjuvanın fonksiyonunu karşılayıp karşılamadığı da tartışmanın önemli yanlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır.

Türk iş dünyası, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu’da yaşanan büyük nüfus mübadelesi üzerinden biçimlendirilmiştir. 1915 ve sonrasında Anadolu’da Ermeni nüfus 100.000’e düşerken, 1,2 milyon Rum da göç etmiştir. Bunun karşılığında Balkanlardan 500.000 Müslüman Anadolu topraklarına gelmiştir. Bu demografik yapı, gayrimüslimlerin elinde olan sanayi ve ticaret alanlarını Müslümanların lehine genişletti.¹⁹⁹ Tüm bu çabaların temel hedefi, I. Dünya Savaşı sonrasında sınırları netleşen ulus devletlerden biri olarak yoluna devam etmektir. Gerek uluslaşma çabaları gerekse millî bir sermayenin oluşturulma süreci siyasi ve sosyal birçok sorunu toplumun gündemine taşıdı. Osmanlı Devleti’nin çok uluslu

¹⁹⁶ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Kaynak Yay., 1985, s.215.

¹⁹⁷ Buğra/Savaşkan, s.59.

¹⁹⁸ Çetin Altan, Sabah Gazetesi, 11 Eylül 1992 tarihli köşe yazısından

¹⁹⁹ Buğra/Savaşkan, s.60.

toplumsal yapısından bir ulus devlet olarak çıkmak zor ve çaba isteyen bir süreçtir. Millî bir burjuva sınıfı içinse en temelde bir zihniyet değişimine ihtiyaç vardır. Kanaatkâr Osmanlı toplumunda hırslı kapitalistler yaratma çabası böylece devletin ellerinde biçimlenmiştir. Dolayısıyla sermaye sahibi bağımsız bir burjuva sınıfı devlete yaslanmadan yürümeyi öğrenememiştir.

Sermaye birikiminin olmadığı ülkelerde uzun vadeli ve köklü bir sanayinin gelişmesi de imkân dâhilinde görünmemektedir. Dolayısıyla burjuvanın doğal şartları ile gelişmesi ülkeden ülkeye değişmekle birlikte Batı dışı toplumlar için zor bir durumdur. Kaldı ki Osmanlı gibi ticarete "Ahi Kültürü"nü ve yönetimde de askerî yeterliliğin önemsendiği bir toplumsal yapı örüntüsünde işler biraz daha karmaşık ve kendine has bir boyut kazanacaktır. Bu da uzun soluklu bir ekonomik politika benimsemesi noktasında çeşitli bocalamalara zemin hazırladığı gibi altyapıdan yoksun uygulamaların hayata geçmesini sağlamaktadır. Kaldı ki burjuvazi dünyanın gündemine bir anda girmemiştir. Burjuva, kendisini oluşturan ekonomik ve toplumsal şartların yıllar süren biçimlenişi üzerinden cisimleşmiştir. Osmanlı'da burjuva sınıfı, var olan sosyal ve ekonomik şartlar üzerinden biçimlenmemiş, ortaya çıkışı özel olarak sağlanmış bir sınıftır. Kapitalist Batı'nın yükselişi karşısında soluğu kesilen Osmanlı, kendi eliyle bir zenginler sınıfı yaratabilirse ekonomiye can suyu olabileceğini düşündü. Böylece modernleşme ve kapitalistleşme yolunda devlet burjuvazisinin yaratılma çabalarına girişildi. Dolayısıyla Osmanlı ve devamında da Türkiye ekonomisi uzun süre nasıl bir politika izleyeceği noktasında karar veremediği gibi planlı bir büyüme fırsatı da yakalayamamıştır. Yaslanmaya çalıştığı burjuva sınıfı ise birçok açıdan devlete bağımlı olmasının yanında aslında zengin bürokratlardır.

Osmanlı İmparatorluğu bütüncü bir yapıya sahipti, oysa Batı bireyci bir toplumsallık anlayışı ile devletten bağımsız bir yatırımcılar ordusu ile kapitalist dünyanın temel taşlarını döşemekteydi. Bu noktadan bakıldığında bireyin görünür olduğu ve öncelendiği Batı toplumlarında girişimci kapitalist bir toplum yapısının oluşumu mümkün olmuştur. Osmanlı'da daha önce de ifade ettiğimiz gibi girişimci

bir tebaa ve bu tebaayı oluşturacak zihinsel altyapı oluşmamıştı.²⁰⁰ Bunun sebepleri birçok sosyal, ekonomik ve toplumsal nedene bağlanabilir. Osmanlı'da devletin ana rolü, çeşitli dinî ve etnik gruplar arasında denge tesis ederek birbirlerine baskı yapmalarını önlemek, hoşgörü, huzur ve istikrarı sağlamak olarak²⁰¹ özetlenirken bu süreç, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile bir anlamda kesintiye uğramıştır. Söz konusu fermanlar toplumda hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi ve anayasal bir sürecin rayına oturtulması amacını taşıyordu. Ancak bu fermanlar ve farklı alanlarda yapılan reformlar, Batı'da oluşan siyasi gelişmelerin etkisiyle Osmanlı'yı daha parçalı bir bütün hâline getirdi. Dolayısıyla fermanlar aracılığı ile kişi ve vatandaşlık vurgusu öne çıkarılmış, gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki farkı derinleştirmişti. Bu da ulusal bir kapitalizme ulaşma isteğini siyasiler arasında perçinledi. Müslüman bir sermaye grubu var olmakla beraber zayıf, dağınık, kazanma hırsı düşük ve büyük ölçüde devletin yapacağı yatırımlara bağımlı bir durumdaydı. Osmanlı'da, sermaye sahipleri olan gayrimüslimlerin gelecekte kendi ulus devletlerini oluşturma niyetinde olabilecekleri düşüncesi, dönemin ulusçu akımlarının etkisinde kalan siyasiler ve aydınlar için ayrıca önemli bir endişe kaynağı idi. Bu düşünceler eşliğinde Türk ve Müslüman kimliğine dayanan bir millî burjuvazi yaratarak kapitalist gelişmeye eklemlenme düşüncesi benimsendi. Millî bir burjuva yaratma arzusu dönemin aydınları tarafından da hararetle savunuldu. Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi isimler bu düşüncenin en önde gelen destekçileriydi.

İşte tam da bu koşullar, devlet içindeki kesimleri bir kurtarma operasyonu planlamaya itiyordu. Bu noktadan bakıldığında özellikle İttihat ve Terakki kadrolarının hayata geçirdiği sermaye tasfiyesi ve millî burjuvanın yaratılma süreci birçok riskle beraber bir politika olarak benimsenmişti.

²⁰⁰ Şaika Gedikli Berber, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına Liberalizm Devletçilik Çatışması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:80 Yıl:2011, s.222.

²⁰¹ Karpat, s.37.

İttihat ve Terakki

Bu cemiyet, ilk olarak İttihad-ı Osmani adıyla Mayıs 1889'da Askerî Tıbbiye'de kuruldu. 1894'te İttihat ve Terakki adını aldı. O yıl cemiyet üyelerinin bir kısmı Avrupa'ya geçerek orada örgütlendi. Cemiyet 1908 devriminden²⁰² sonra 1913 yılında parti olarak hayatını sürdürmeye başladı. İttihat ve Terakki zaman zaman farklı ideolojilerle anılsa da bunların temelinde Osmanlı Devleti'ni kurtarma fikrinin yatması²⁰³ dolayısıyla bir vatan kurtarma idealinin biçimlendirdiği bir grup söz konusudur. İttihat ve Terakki, kısa zamanda başkentin askerî devlet okullarında ve Avrupa'da sürgünde bulunan aydınlar arasında çok sayıda taraftar topladı. Örgütün amacı, hanedanın "arıtılması", anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ve ayrınılır keskin olarak belirtilmeyen yeni ıslahatların gerçekleşmesiydi.²⁰⁴ Kısacası örgüt, Batı toplumlarından yansıyan değişimlerin tümüne bir anda sahip olma hayalindeydi. Bu hayalin gerçekleşme sürecinin önündeki en önemli engel ise sultan ve yönetim biçimiydi. Bu pencereden bakıldığında XVI. yüzyıldan sonra yapılan reformlar da yetersiz ve anlamsız görünmekteydi.

Modernleşme ve Batılılaşma sürecine yakından bakıldığında, Batı'da meydana gelen hızlı dönüşüm, bu dönüşümü besleyen süreci gölgede bırakmıştır. Oysa yaşanan süreçler ve bu süreçlerin ekonomik ve sosyal sonuçları, bir yeniden doğuş olarak değerlendirilen Batılı yükselişin arkasında durmaktadır. XVI. yüzyılda Hindistan yolunun keşfi, Orta Doğu'dan geçen Hindistan ticaret yollarının okyanuslara kayması tehlikesini ortaya çıkarınca, Osmanlı Devleti Avrupa tüccarlarını Doğu Akdeniz'e çekebilmek için kapitülasyonlar olarak adlandırılan birtakım ticari ayrıcalıklarına araç olarak kullanma yoluna gitti.²⁰⁵ Bu ayrıcalıklar, Osmanlı topraklarında ticaret ve yolculuk yapabilmeyi, mallarını bir yöreden diğerine aktarabilmeyi, kendi ülkelerinin bayrağını taşıyan gemiler kullana-

²⁰² Kanunuesasi'nin İlanı

²⁰³ Mardin, s.99.

²⁰⁴ Stenhaus, s.48.

²⁰⁵ Pamuk, s.165.

bilmeyi içeriyordu. XVIII. yüzyılda kapitülasyonlarla tanınan haklar genişlemeye başlayınca, Avrupalı tüccarlar, Osmanlı ülkesinde kendi mahkemelerini kurmak ve ticari anlaşmazlıklarını bu mahkemeler aracılığı ile halletmek gibi imparatorluğun egemenliği ile çelişen yeni haklar da elde etmişlerdi.²⁰⁶ Bu haklar yabancı tüccarlar tarafından kullanılırken, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Türk ve Müslüman tüccarlar bundan zarar görüyordu. Yapılan ticaretin ülke ekonomisine yansıma oranı ise oldukça azdı. Bunun yanında yabancı tüccarlarla iletişimleri sayesinde zenginleşen gayrimüslim ticaret burjuvazisi, yabancı tüccarların imkânlarından faydalanmak amacıyla yabancı devletlerin himayesine girmeye başladı. Tüm bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nde millî bir burjuva yaratılması fikrinin güçlenmesine zemin hazırlayan unsurlardır. İttihat ve Terakki için ise bu, bir politika hâline getirildi. İttihat ve Terakki, bu bilinçte politikalarla gayrimüslimlerin ekonomideki etkilerini kırma, millî zenginler sınıfının önünü açma çabasında bulunuyordu.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi XVIII. yüzyıl boyunca gerçekleşen bazı temel kuramsal yenilikler Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında eşitsiz bir ilişki yapısı oluşturmuştu. Başlangıçta sarayın dış iktisadi ilişkiler üzerinde sıkı bir kontrol sürdürmesini sağlayarak uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin amaçlarına hizmet eden kapitülasyonlar, bu dönemde iktidarın elinde sadece bir araç olarak kalmış²⁰⁷ birçok noktada da yerli tüccarların önünü kesen bir güce sahip olmuştur. Tüm bu olumsuzlukların giderilmesi ve ulusal bir devletleşme sürecinin de millî burjuva üzerinden tamamlanması adına İttihat ve Terakki millîleşme sürecinin ekonomik boyutuna yüklenmeye çalıştı.

Böylece ulusal bir ekonominin oluşturulma süreci, Osmanlı'da İttihat ve Terakki hâkimiyeti ile başladı ve cumhuriyet sonrasında da farklı politikalarla desteklenerek devam etti. Bu çerçevede İttihatçıların 1908-1909'da Avusturya ve Yunan mallarını boykot ve yerli

²⁰⁶ Pamuk, s.165.

²⁰⁷ Keyder, s.23.

malların tüketilmesini de teşvik²⁰⁸ yoluna gitmeleri millî burjuvayı palazlandırma çabalarının ilk adımları olarak değerlendirilebilir.

Eğer Hristiyan burjuvazi ile sınıf mücadelesi etnik ve dinsel çatışma düzeyine kaydırılmamış olsaydı, bürokrasinin ekonomi üzerinde siyasi denetim kurması, sonunda toplumsal yapı içindeki hegemonyasını yeniden oluşturması anlamına gelebilirdi. Oysa Rum ve Ermeni azınlıklar sadece “pazar” mantığının taşıyıcıları ve sonunda geleneksel yönetici sınıfı bertaraf edecek kapitalist sistemin burjuva unsurları olarak değil, aynı zamanda bürokrasinin geleneksel sınıf dengelerini yeniden kurmasını engelleyen, emperyalizmin içerideki destekçileri olarak görülüyorlardı.²⁰⁹ Bu da Osmanlı’da bir tasfiye fikrini meşrulaştırdığı gibi özellikle bürokrat sınıf tarafından şiddetle desteklenen ve neredeyse “sihirli sopa” muamelesi gören bir düşünce olmuştu.

Millî bir ekonomi anlayışı oluşturmanın temel prensipleri dünya üzerinde de revaçtaydı. Böylece yeni Türk hareketinin entelektüel bileşiminin bir başka yönü, eylemciliğini, geri kalmışlığını yenme arzusuyla beslemesiydi. Yüzyılın ortasından beri, orta Avrupa ve İtalyan kökenli radikaller arasında neo-merkantilist, yani bir “Millî Ekonomi” platformu popülerdi. Almanya’da benimsenen Listçi doktrine göre, millî ekonomi düşüncesi, kendisini dünya sahnesine hazırlayan millî burjuvazilere bir program sağlayabilirdi.²¹⁰ Bu yaklaşım İttihatçıların millî burjuva yaklaşımına esin kaynağı oldu ve neredeyse küresel bir ekonomi politliğini yerelleştirilerek benimsenmesi biçiminde benimsendi. Bu yönde birçok ticari ve hukuki değişiklik yapıldı. Amaç yabancılara ticari ve hukuki alanda verilen imtiyazların daraltılmasıydı.

I. Dünya Savaşı’nın devam ediyor olmasını da fırsat bilen İttihat ve Terakki, kapitülasyonları kaldırma imkânını kaçırmadı. “Millî burjuva” yaratma çalışmalarının uygulamaya koyduğu politikalar-

²⁰⁸ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, (Çev.:Yavuz Alogan) Kaynak Yay., İstanbul 2014, s.39.

²⁰⁹ Keyder, s.57.

²¹⁰ Keyder, s.48.

dan biri de imtiyaz sahibi yabancı şirketlerin bol sayıda Türk çalıştırma ve bunları iş hayatına sokma zorunluluğunun olmasıydı. Böylece geleceğin iş adamları yabancı şirketler aracılığı ile iş stajlarını yapmış oluyorlardı. Bunun yanında bu şirketlere yazışmalarını Türkçe yapma şartının getirilmesi Türk eleman çalıştırmayı da bir anlamda zorunlu kılıyordu.²¹¹

Türk ve Müslüman müteşebbisler yaratma yolunda girilen çabalar, beraberinde bir para bolluğu ve gıda sıkıntısı getirecektir. Orduyu ve büyük şehirleri beslemek için gıda ticareti ve nakliyesinde çeşitli sınırlamalar getirilmiş, bu sınırlamalar, devlete, dilediğini zengin etme olanağı vermiştir. Bu olanağın devlet eliyle “millî tüccar” yaratma amacıyla kullanılması sonucunda devletin ellerinde büyüyen bir tüccar sınıfı oluşmuştur. “Millî tüccar ve sanayici” yetiştirebilmek için, ordu ve büyük şehirlerin beslenmesi amacıyla başvuru yöntemler, devlet eliyle bir sermaye birikimi sağlama olanağını verdi. Özellikle demir yolu taşımacılığı Topal İsmail Hakkı Paşa'ya verilirken, İstanbul halkının beslenme ve diğer tüketim mallarının sağlanmasıyla görevlendirilen Kara Kemal, Rum ve Ermeni tüccarlara karşı, Türk tüccar yetiştirilmesinin en açık örnekleri olarak değerlendirilmektedirler. Biri taşımacılığı, diğeri de tüketim malları dağıtımını büyük kârlarla yaptıkları için kısa zamanda savaş zengini olan örnekler olarak sunulmaktaydılar. Bu sebeple “savaş tüccarı”, “spekülasyon erbabı”, “muhtekir” gibi sıfatlarla anılan yeni bir zengin kesim oluşmaya başladı. Türk Müslüman olarak tanınan bu tüccarlar, üretim süreçlerinin yöneticisi olamadıkları²¹² gibi piyasada yüksek fiyatlı ürünlerin dolaşımına katkıda bulunmuşlardır. Böylece halkın alım gücü düşerken, küçük zengin sınıf varlığını büyütme fırsatı bulmuş ve toplumda ayrıcalıklı aileler oluşmuştu.

Bu çerçevede kara borsa, yokluk, eksik, halkın arasında gezinmiştir. Bu da İttihat Terakki'nin millî ekonomi yaratma çabalarını bir temelden yoksun bırakmıştı. Ülkenin içinde bulunduğu borç batağı

²¹¹ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969, s.177-178.

²¹² İttihat ve Terakki Dönemi Yenileşme ve Millî Ekonomi Uygulamaları, 6 Kasım 2007 e-tarih.org

da düşünüldüğünde millî bir ekonomi anlayışının ayaklarının yere basması çok zordur. Tüm bu gelişmeler, İttihat ve Terakki için çeşitli eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. Bunlardan en çok dile getirilen İttihat ve Terakki değil “İktidar Tekkesi” cümlesidir. Ülke içinde bir sınıfa dayanmadan zaman zaman iktidar olabilen ve artık üründen önemlice bir kısma el atabilen hem Osmanlı hem de cumhuriyet bürokratları için bu isim konabilir.²¹³

Tarihî toplum dokusu kapitalist olan Batı’nın üstyapı kurumlarını, Türkiye toplumu ile bütünleştirmeye çalıştıkça farklılığın çizgileri derinleşmekte ve Türk toplumunun bu uyum sürecini derin bir uyumsuzlukla sürdürmekteydi. Bu dönemlerin her biri kendi içinde değerlendirilecek özelliklere sahiptir. Gerek Osmanlı’nın XIX. yüzyıl boyunca devlet eliyle oluşturmaya çalıştığı burjuvanın elit bir bürokrasi sınıfının ötesine geçememesi, gerekse cumhuriyet sonrasında devam eden devlet eliyle kapitalistleşme çabaları zengin küçük zümreleri aşarak üretim ve pazarın ana tema olduğu bir dünyanın uzağında kalmıştır.

Dolayısıyla büyük sermaye, sahip olduğu gücü Batı’daki burjuvazi gibi pazarda, piyasa koşullarında biriktirdiği sermaye ile yaptığı yatırımlarla kazanmadı. Tersine, devlet eliyle, devlet sayesinde, devletin sağladığı imkân, fırsat ve ayrıcalıklarla var olabildi. Ve daima sahip olduğu zenginliği serbest piyasa koşullarına değil devlete borçlu olduğunun farkında olarak hareket etti.²¹⁴ Dolayısıyla ne ekonomide ne de toplumsal dönüşümde öncü olma fonksiyonu üstlendiği söylenemez. Bu anlamda cumhuriyet bürokratları da gerçekte üretim ilişkilerinde anlamlı bir değişiklik getiremediği gibi²¹⁵ İttihat ve Terakki okulunun yeni koşullar altında sadece bir devamı olabildi. Türk Müslüman girişimci bir sınıfın yaratılması, İttihatçılar açısından ne denli önemli ise cumhuriyet sonrası ekonomi politikalarında da o denli önemsenmiştir. Millî bir burjuvanın ve güçlü girişimci-

²¹³ Küçükömer, s.92.

²¹⁴ Berat Özipek, “Büyük Sermaye Çevreye Mesafeli” 12.09.2010 tarihli <http://www.hurfikirler.com> adlı sitedeki köşe yazısından

²¹⁵ Küçükömer, 2013, s.108.

lerin, yeni Türkiye'nin önemli sacayaklarından biri olarak değerlendirilmeleriyle²¹⁶ beraber Batılı manada bir ekonomik gelişime basamak olduğunu söylemek zordur.

Milli ekonomiyi oluşturmak adına yapılan çalışmalar bu noktada önemlidir. Devletin attığı birçok adım güçlü bir ekonomi hedeflemektedir. Bu adımlardan en önemlilerden birisi 1917 yılında 4 milyon lira sermaye ile İtbari Milli Bankası kurulmasıdır.²¹⁷ Bir kanunla, Ergani Bakır Madenleri'nin işletilmesi ve Ergani'den sahile yapılacak demir yolu hattının imtiyazının söz konusu bankaya verilmesidir. Ki bu bankanın kuruluşunda ödenen sermayenin büyük bir kısmı hükûmete aitti. Bankanın kurucuları ise dönemin nüfuzlu insanlarından oluşmaktaydı. Bu bankanın gelirleri aynı zamanda iktidardaki bürokratları zenginleştirecekti. Bu devlet-bürokrat bankası aynı zamanda 1924 yılında kurulacak olan İş Bankası'nın ilk modeli idi. Bu bürokrat sınıfı aynı zamanda Osmanlı'nın son dönemi ve cumhuriyetin ilk dönem burjuva sınıfı olacaktır.²¹⁸ Bu yatırımlara daha önce de ifade ettiğimiz gibi devlet eliyle zenginleşen ve sermayesini devletin katkılarına borçlu olan bir sınıfın genişlemesinden başka bir anlam yüklenememiştir.

Sonuç olarak cumhuriyet döneminde devletin tüm imkânlarını kullanarak, bir "millî" burjuva sınıfı yaratılmaya çalışılmıştır. Tüm devlet desteğine ve uygulanan ekonomi politikalarına karşın gerçek anlamda modern bir "millî" burjuva sınıfı yaratmak mümkün olmamıştır. Bunun yanında sanayide ve tarımda da modern bir kapitalist gelişme yakalanamamıştır.

Cumhuriyet Dönemi

Temelde Türkiye'de modern bir ulusun oluşturulma tarihinin hikâyesi, millî bir iş adamı sınıfının oluşturulma sürecini de içinde barındırır. Ekonomik gelişmenin bütün dönemlerinde, iş adamları

²¹⁶ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay. İstanbul 2006, s.183.

²¹⁷ Ethem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev.: Ayşe Berktaş), Türkiye Ekoy nomi ve Toplumsal Tarihi Vakfı Yay., İstanbul 1999, s.89.

²¹⁸ Küçükömer, s.93.

ile iktidarlar arasındaki ilişki her iki taraf için de önemli olmuştur. Özel sektörün ekonomik ve örgütsel gücü arttıkça siyasi aktörlerle ekonominin aktörleri arasındaki güç dengesi de değişmiştir. Bu ilişki biçimi cumhuriyetin kuruluşundan beri farklı denge hâlleriyle devam edegelmiştir.²¹⁹

30 Ekim 1918'de, padişah tarafından göreve getirilen Ahmet İzzet Paşa hükûmetinin Mondoros Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş olduğunu gösteriyordu.²²⁰ Bu yenilgi düşüncesi Osmanlı Devleti'nin yeni dünyanın gereklerine uyma konusunda gücünün kalmadığı yönündeki düşüncelerin güç kazanmasına zemin hazırladı. Toplumun asker ve aydın kesimleri artık bağımsız bir Türk Devleti'nin gerekliliğine inanmıştı. Modern dünyanın gelişimine sosyal, kültürel ve ekonomik olarak ayak uydurabilen bir ulus devletin gerekliliğine bir can simidi gözüyle bakılır olmuştur.

Bu çerçevede, modernleşme, eldeki kaynakların toplumsal gelişme yolunda yoğunlaştırılması anlamında kullanılmaktaydı. Geleneksel egemenlik ve genişleme ideolojisi böylece yerini milliyetçilik ilkesine dönüşün yanında ulusal bağımsızlığa bırakmıştır. Böylece açık olarak sınırlarını savunan ve bu sınırların içinde gelişen bir ulusal devlet karakteri ortaya çıkmış oldu. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde geriledi ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucunda da parçalandı. Böylece kapitalizmle bütünleşme, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı. İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil bürokrasi oldu.

Türk burjuvazisi, önceleri, zayıflığı nedeniyle endüstri işletmeleri kurabilecek durumda değildi. Onun için bu alanda en önemli rolü her zaman doğrudan doğruya ortaya çıkmayan devlet oynamıştır. İsmen, yatırımları yapan, yeni kurulmuş iki bankaydı. Bu bankalar banka işlemleri yanında holding şirketlerin görevlerini

²¹⁹ Buğra/Savaşkan, 155.

²²⁰ Karpat, 179.

de yükleniyorlardı. Bu türdeki ilk banka olan İş Bankası 1924 yılında kurulmuştur. Bu yarı resmî kurum her şeyden önce özel teşebbüse kredi veriyor ve kazanca ortak oluyordu. Bundan bir yıl sonra da ikinci millî banka olan Sanayi ve Maden Bankası devlet tarafından kurulmuştur. Devlet tarafından yapılan tüm bu girişimler üreten bir sermaye sınıfı yaratılmasının gerekliliği düşüncesine dayanıyordu. Ülkenin içinden çıktığı sosyal ve ekonomik yorgunluk, modern üretim ve tüketim anlayışının topluma yerleştirilmesiyle aşılabilecek bir hedef olarak algılanmaktaydı.

Bu da cumhuriyet döneminde yerli bir sermayenin oluşumu için gayretleri pekiştirmiştir. Nitekim cumhuriyet döneminde millî bir burjuva oluşturma gayretleri sonucunda büyüyen merkez (İstanbul) sermayesinin oluşum süreci hakkında Özkan'ın aktardıkları önemlidir:

Bu bilgiyi herhangi bir yerde okumadım, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde yüksek lisans tez danışmanım olan Prof. Dr. Ünsal Oskay'ın anlattığı bir olay vardır, kuruluş döneminde sermaye birikiminin nasıl oluşturulduğuna dair. Derdi ki: Anadolu'nun genç erkekleri savaşlarda kırılmış, şehit olmuş ya da evine sakat dönmüşken, kimsenin yiyecek ekmeği yokken, Ankara'da meclis binasının çatısı için kiremide ihtiyaç duyulur. Yenisini üretecek fabrika yoktur. Halk kendi evinin çatısından indirdiği kiremitleri bugünün en büyük sermaye gruplarından olan Koçlara üç beş kuruşa satar. Koçlar da üç beş kuruşa aldığı bu kiremitleri kat be kat yüksek bir fiyata devlete satar. Koçların ilk sermayesi budur. Erken dönemden başlayarak buna benzer yollarla ve gayrimüslimlerin sahip olduğu mal ve mülklerin Varlık Vergisi gibi resmî politikalar ve yıldırma esaslı gasp yöntemleriyle el değiştirmesi sağlanıyor. Devletin gözetiminde, halkın gözü önünde oluyor bu. Halkın seçtiklerinin, burjuvanın sermayenin ayakta tuttuğu siyaset erkinin baskısı altında kalması, hükûmetlerin hükmedememesi, halk iradesinin her seferinde bir darbeyele ezilmeye çalışılması gibi çok olumsuz bir durum yarattı.²²¹

²²¹ Fadime Özkan, 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

Türkiye’de sermayenin sahipleri üretimi bilmediği gibi üreten bir sınıfın ihtiyaç duyduğu kültürü geliştirmek ve iktidarını sürdürecektir ideolojik yenilikleri üretecek bir misyona da sahip olarak değerlendirilmemişlerdir. Üretimi yapanlar yani “burjuvaların” da askeri bürokratik vesayetin denetimini gönüllü kabul ettikleri düşünülmektedir. Bu nedenle kapitalistlerin de Türkiye örneğinde bürokratikleştikleri söylenebilir. Çünkü memleketin ne kadar kapitaliste ihtiyacı olacağını da “paşalar” belirleyebilirdi.²²² Toplumsal yapının tüm unsurlarının bir mühendislik çerçevesinde oluşturulmaya çalışıldığı Türk sermaye birikimi bu yönüyle, kapitalistleşmek ile kapitalleşmemek arasında bir noktada sıkışmıştır.

Özetlersek, İttihat ve Terakki Dönemi ya da cumhuriyet sonrası dönem aslında bir gerçeğin gölgesinde biçimlenmektedir ki o da, ne Osmanlı’nın ne de cumhuriyetin üreten bir sınıfının olmaması olarak değerlendirilebilir. Bu sınıfı yaratacak bir toplumsal yapılanma biçiminden de söz etmek pek mümkün görünmemektedir.

Gerek Osmanlı döneminde gerekse cumhuriyet döneminde ekonomi içinde girişimci bir sınıf oluşmadığı gibi, bu sınıfı oluşturma çabalarının da sonuç verdiğini söyleyemeyiz. Konu ile ilgili olarak bazı kaynaklar, Müslümanların ticaret ve yatırıma karşı mesafeli oluşunu buna sebep gösterirken bazıları da Türk ve Müslüman bir girişimci sınıfın oluşamamasını Tanzimat (1839-1876) Dönemi’nin bir sonucu olarak kabul etmektedir. Onlara göre Türk Müslüman kesim Tanzimat’la birlikte iş hayatından el çekmeye başlamış ve bunun ardında gizli olan temel sebep ise modern bürokrasinin oluşması olarak gösterilmiştir. Devlet yeni bürokrat sınıfla Avrupa’da meydana gelen gelişmeleri yakalamaya çalışırken bu yeni yönetici sınıfa iyi hayat şartları ve parlak bir gelecek sunuyordu. Bunun da ticareti Türk ve Müslüman tebaa gözünde ikinci sınıf bir meslek hâline soktuğu söylenebilir. Dolayısıyla bu yaklaşım cumhuriyetin ilk yıllarında da etkisini devam ettirmiş ve devletten bağımsız bir girişim-

²²² Star Gazetesi yazarı Fadime Özkan, 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı mülakattan

ci sınıfın oluşması mümkün olamamıştı.²²³ Her ne kadar millî bir burjuva sınıfı oluşturulmuş olsa da devletten bağımsız girişimci bir sınıfın oluştuğunu söylemek zordur. Siyaseten desteklenen sermaye birikimi, XX. yüzyıl Türkiye'sinde özel sektör gelişiminin önemli bir veçhesidir. Hem İttihat Terakki hükûmetlerinin hem de Türkiye Cumhuriyeti politikalarının hedefi, iktisadi alanda millî unsurlar ön plana çıkarılarak, iktisadi kalkınma hedefinin yanına ulus devletin gerekliliğini de eklemektir. Bu amaçla devlet eliyle kurulan bankalar aracılığı ile millî ekonomi politikaları için pratik bir alan oluşturulmuştur. Bu noktada verilen banka kredileri, yerli müteşebbislerin yatırımlarına katkıda bulunmuş, devlet imtiyazlarından yararlanarak büyümeleri sağlanmıştır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE EKONOMİK LİBERALLEŞME POLİTİKALARI Cumhuriyet Sonrası ve Tek Parti Dönemi

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni başkenti ve yeni bir tarihin de başlangıç noktası olarak öne çıkmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşları, Türkiye'yi modern bir ulus devlete dönüştürme çabası içinde 1923'te siyasal mücadeleye başladıkları Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir azınlıktılar. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nda göstermiş olduğu başarının kendisine ve ekibine milletin gönlünde büyük bir kabul sağlamış olduğu bir gerçektir.

Mustafa Kemal bu değişime öncülük edecek bir partiden mecliste çok defa söz etmiş, nitekim Nisan 1923'te Halk Partisi'ni kurma fırsatı bulmuştu. Bu süreçte Mustafa Kemal meclis başkanı olurken Fethi Okyar'ı başbakan olarak atamıştı. 1923'te Lozan Antlaşması'nı onaylayan Mustafa Kemal, yeni devletin uluslararası alanda da tanınmasını sağlamış oldu.²²⁴

Bu antlaşmanın Türk hükûmetine ekonomiyi koruyamayan bir dış ticaret politikasını dayattığı söylenebilir. Rumların terk ettiği

²²³ Buğra, 66-67.

²²⁴ Ahmad, 1999, s.69.

işleri devrilmek üzere gelen yabancı sermaye ülkede iyi karşılanıyordu ve bunun ülke ekonomisinde büyük bir canlanma yaratacağı umuluyordu. Oysa gerçekte Rum ve Ermenilerin yerini Müslümanların alması dışında, Türkiye ekonomisi, 1914 öncesi döneme kıyasla çok da değişmiş görünmüyordu. 1920'ler, özellikle ticaret burjuvazisi açısından bir yeniden inşa ve zenginleşme dönemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle çok geçmeden ekonomide ciddi problemlerin baş göstermeye başlamasıyla birçok gelişmemiş ülke ekonomisi gibi Türkiye ekonomisi de bu süreçten en fazla etkilenenlerden biri olacaktır. Bu da uzun vadede hükümeti özünde kapalı bir ekonomiyi merkezden yönetme anlayışına sürükledi.²²⁵

Ekonomik alanda yeni kurulan devletin ilk ve en öncelikli sorunu elbette ekonomiyi işletmek ve içinde bulunulan sosyal ve siyasal sorunları aşmaktır. Bu doğrultuda dünya ekonomisine entegre olma ve düzenli işleyen bir üretim ve tüketim sistemi kurabilmek amacıyla birbirinden farklı ekonomik anlayışlar uygulanmak istendi. I. Dünya Savaşı'nın ağır etkilerine rağmen kapitalizm, devlet merkezli ekonomilerin çözülmesiyle, gelişmiş ülkeler lehine pazarın genişlemesini sağladı. Bu süreçten en çok zarar gören ülkeler Türkiye gibi sanayileşme sürecini yaşamayan ülkeler oldu. Bu süreçte ulusal kalkınmacılık politikaları, yalnız ekonomik kalkınmayı değil aynı zamanda ulusal bütünleşmeyi de gerçekleştirme hedefleri etrafında biçimlenmişti. Devlet merkezli ekonomilerin müdahale alanlarının daraltılması, özel sektörün güçsüz olduğu ülkelere bütçe açıklarını tetiklediği gibi borçlanma oranlarını artırmıştı. Bu aynı zamanda liberal ekonomi anlayışının gelişmekte olan ülkelere yerleşme sürecini olumsuz etkilemişti.

I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, Almanya'da ortaya çıkmış olan türden bir devlet sosyalizmi, Türk iktisadi anlayışına çeşitli etkiler yapmıştı. Bu da temelde dayanışmacı yaklaşımı öne çıkarıyordu ve

²²⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası: Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleyen: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge yay, 1990, s.45-46.

cumhuriyetin toplumsal kuramcısı Ziya Gökalp tarafından da savunulmaktaydı. Bu yaklaşım toplumun sınıflı bir bölünmüşlüğüne de kabul etmemektedir. Dayanımcı yaklaşım ve sınıfsız toplumsallık, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yedi okundan biri olan "halkçılık" ilkesinin de temelini oluşturmuştur.²²⁶

Böylece ekonomide devlet merkezli yaklaşım güçlenirken, bu bağlamda dünya ekonomisinin biçimlenişi de ekonomide merkezileşmeye destek vermiş görünmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerin, zengin ve fakir ülkelerde farklı politikalara yol açtığı söylenebilir. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada, ekonomide liberal bir ticaret rejiminin benimsendiği düşünülmektedir. Amerika ve Avrupa'da liberal ekonomi politikaları yayılırken gelişmekte olan ülkelerde ise devlet merkezli ekonomi uygulamalarının güçlendiği gözlenmektedir.

Bunun en temel nedeni olarak da, Fransız İhtilali'nden sonra kurulan ülkelerin büyük bölümünde devlet kurma sürecinde en etkili ideolojinin milliyetçilik olması ve süreç sırasında, daha önce farklı yönelimleri olan dağınık bir nüfusun yeni devlete sadık yeni bir topluluk hâline getirilmesi düşüncesinin yatmasıdır. Yeni devletlere önderlik eden milliyetçi elitler, imparatorlukların çökmesiyle boş kalan siyasi düzlemdeki hareket alanıyla yetinmeyip ayrıca ekonomi üzerinde de söz sahibi oldular. Çünkü ancak ekonomiyi kontrol ederlerse kişinin yeni ulusal birime sadakati sağlanabilecekti.²²⁷ Benzer nedenlerle Atatürk, Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat Terakki'nin nispeten liberal kanadından olan Fethi Bey ile birlikte hareket etmiştir. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte esas itibarıyla liberal demokratik Batılı modeli hareket noktası olarak almış görünmekle beraber, onun yönetime hâkim olduğu dönemdeki fiili uygulama, çeşitli nedenlerle bu modelden uzaklaştığı²²⁸ gibi daha devletçi bir tutum ekonomi alanının en tercih edilen politikası olagelmıştır.

²²⁶ Mardin, s.224-225.

²²⁷ Keyder, s.26.

²²⁸ Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler", <http://www.liberal.org.tr>

Amerika Birleşik Devletleri'nde II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik bunalımların etkisi ile serbest ticaret retoriğine uymamasına rağmen, devletin korumacı politikalarına izin verildiği bilinmektedir. Ancak piyasanın tüm gücünü üzerine almaktan kaçınan devlet, bir koltuk değneği görevini üstlenmiştir. Bu politikalar kalkınma sürecinde devletin merkeziliğini vurgulayan önemli bir mekanizmayı işler hâle getirirken, az gelişmiş ülkeler için devlet merkezli ekonomilerin benimsenmesinde cesaret kaynağı oldu. Türkiye için korumacılık, döviz kıtlığıyla beraber gündeme gelmiş, devletin müdahalesine muhtaç kalmıştır. Böylece sıkıntı duyulan döviz, esas olarak siyasi pazarlıklar yoluyla yani devlet aracılığı ile sağlanıyordu. Bunun sonucunda devlet eliyle kalkınmacılık modeli, hem hegemonik gücün koyduğu şartlara uyuyor hem de yerel elitlerin isteklerine cevap verebiliyordu.²²⁹ Dolayısıyla Türkiye açısından benimsenmesi kolay bir ekonomi yaklaşımı olmuştur.

Türkiye ekonomisi bir yandan Batı kapitalizmine ve emperyalizme karşı olduğunu ifade ederken, bir yandan da millî kapitalizm sürecine güç katmak adına Listçi ekonomi yaklaşımını benimseme gayretindeydi. Yeni cumhuriyet, Türkleri o güne kadar gayrimüslimlerin elinde bulunan bankacılık, ticaret ve üretim konularında baskın duruma getirmeye gayret ederken, ulusu temsil eden bireylerin iş hayatındaki hâkimiyetinin genişlemesine katkı sunma çabasıydı. Bu da güçlü bir ulusal ekonominin yaratılmasına güç kazandıracaktı. Böylece ulusal kalkınmacı modelde pazarın büyümesini düzenleme sorumluluğunu da devlet yüklenmişti. Başka bir deyişle ulusal gelir, alım gücünün genişlemesini garantileyecek şekilde dağıtılmalı ve yeniden bölüştürülmeliydi.²³⁰ Cumhuriyet sonrasında devletin benimsediği politika, güçlü ve bağımsız bir ekonomi yaratma prensibi etrafında biçimlenirken, devlet eliyle yapılan yatırımlar ve özel sektöre verilen kredilerle devlet merkezli güçlü bir ekonomi yaratma gayreti uzun yıllar peşinden koşulan bir ekonomi politikası olmuştur. Bu yaklaşım, ithal ikameci bir ekonomi

²²⁹ Keyder, s.27.

²³⁰ Keyder, s.28.

anlayışının benimsenmesinde de etkili olduğu gibi faizsiz verilen yatırım kredileriyle bir anlamda önü açılmıştır.

İthal ikameci anlayış, toplam arz içinde ithalatın payını düşürerek yurt içi üretimin payını artırmayı amaçlayan ekonomik gelişme ve sanayileşme stratejisi olarak tanımlanabilir. İthal ikameci ekonomide amaç, bir yandan ekonominin dış etkenlere ve dış kaynaklara bağımlılığını azaltmak, bir yandan da ulusal gelir içinde sanayinin payını artırarak kalkınma için yeni kaynaklar yaratmak olarak tanımlanmaktadır. Böylece satın alma gücü, sanayileşmenin çoğu ürünü -başlarda hafif daha sonra hem hafif hem de dayanıklı- tüketim malı olduğu için büyük bölümü işçileşmekte olan kentlilerin geniş kesimlerine dağıtılmak zorundaydı.²³¹ Dünya ekonomisinin savaşımlardan sonra içine düştüğü uzun süreli bunalımlar ve sonraki süreçte uluslararası ticaret dengesinin bozulması da birçok az gelişmiş ülkede ithal ikameci bir sanayileşme sürecinin başlayıp gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

1929 dünya ekonomik krizinin, dünyada bu tarihten sonra uygulanacak ekonomi politikalarının değişimine neden olduğu bilinmektedir. 1930'lu yıllarda hükûmet tarafından devlet işletmeciliği yeniden örgütlenerek devlet eliyle korunmaya çalışılan milli burjuvazinin dış rekabet karşısında güçlü olması için çeşitli önlemler alınmış,²³² bir anlamda sermayeye karşı korumacı yaklaşımın temellerinin sağlamlaştırılmasına çalışılmıştır. Ancak devletten güç devşiren bir ekonomi sınıfının yaratılmasının ötesine düşen bir sermaye ve yatırım artışı yakalanamamıştır.

Ankara hükûmeti 1929'dan 1933'e kadar merkezî bir ekonominin verimliliğini oturtmak için çeşitli yollar aradı. Gümrük tarifelerini yeniledi, ithalata bazı kısıtlamalar getirdi, yabancı para mübadelesini yasakladı ve sonunda da bir "Merkez Bankası"nın kurulması kararlaştırıldı. Sanayileşme için beş yıllık bir plan hazırlandı. Türkiye ekonomisi merkezî otoritenin siyasal denetiminden

²³¹ Keyder, s.28.

²³² Fatih Saraçoğlu, "1930-1939 Döneminde Vergi Politikası", *Maliye Dergisi*, Sayı:157 Yıl:2009, s.131-134.

kendini kurtaramadı. Böylece ticaret burjuvazisinin göbek bağı merkezle biraz daha güçlenmiş olarak gelişimine devam ederken, devletçi ekonomi anlayışı da Türkiye için kaçınılmaz bir seçenek olarak²³³ denklemdeki yerini aldı.

Oysa 1923-1932 yılları arası, Türk ekonomisi için daha liberal bir dönem olarak tanımlanmıştı ancak sürdürülmesi mümkün olmamıştı. Bu dönemde devlet her ne kadar üretim ve yatırım alanlarını sermaye gruplarına bırakmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri olarak da tüm dünyada savaş nedeniyle yaşanan ekonomik sıkıntıların liberal ekonomi politikalarının Türkiye ekonomisi içinde de yaşam alanını daraltması gösterilebilir. Liberalizmin esas itibarıyla bir Anglo-Amerikan düşünce geleneği olduğu ve İngiliz filozofu John Locke'un (1632-1704) düşüncelerinin etkisiyle biçimlendiği düşünüldüğünde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş dönemi ekonomisi için çok sıcak karşılanmayacağı da açıktır. Bunun temel sebebi; Locke'a göre, insanlar doğadaki hâlerinden "uygar", "medeni", siyasi topluma geçerken doğal haklarını saklı tutmuşlar ve devleti bu hakları korumakla görevlendirmiş ve yetkilendirmişlerdir. Locke'a göre doğal haklar öylesine temel ve vazgeçilmez değerlerdir ki toplumsal sözleşme ile kurulan siyasi yönetimin bunları ihlal etmesi bireylere o yönetime direnme hakkı verir.²³⁴ Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti bağımsız bir ekonomi anlayışını benimserken dış güçlerden korumaya çalıştığı yönetim erkini güçlü sermaye sahipleriyle de paylaşmaya istekli değildir.

Nitekim Yayla, *Kemalizm* adlı kitabında durumu şu cümlelerle ifade etmektedir:

Tek parti diktatörlüğünde özel mülkiyete saygı, girişim özgürlüğüne alan tanıma, hukukun hâkimiyetine riayet, siyasi yönetimin sınırlı ve sorumlu olması ve anayasal yönetim açısından durumun çok parlak olmadığını araştırmalar göstermektedir.

²³³ Keyder, s.46.

²³⁴ John Locke, *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.: Serdar Taşçı/ Hale Akman), Metropolis Yay., İstanbul 2002, s.117-120.

Osmanlı'dan devam eden bir gelenekle, cumhuriyet döneminde de siyasi iktidarın ekonomik potansiyeli kontrol altında tuttuğu ve kendisine meydan okuyabilecek bağımsız iktisadî güçlerin oluşmasını istemediği söylenebilir. İlginç bir şekilde, hem Osmanlı'daki hem Türkiye Cumhuriyeti'ndeki "millî burjuvazi" yaratma çabaları, bir yönüyle, önemli ekonomik aktörleri tam bir denetim altında tutma veya sadık ekonomik aktörler yetiştirme çabası olarak görülebilir. Devlet aygıtının iktisadi hayatı nasıl kendisinin hâkimiyet alanı olarak gördüğünün iyi bir ispatı 28 Şubat Darbesi sürecinde siyasi otoritenin (devletin) bürokratik kanadının dindar muhafazakâr iş çevrelerine karşı tavrıdır.²³⁵

Aslında devletçiliği geniş anlamda kaynak yaratma, destekleme ve piyasada bizzat iktisadi faaliyette bulunmak gibi işlevleriyle değerlendirirsek Türk ekonomisinde uzun soluklu bir politika olarak planlanmadığı söylenebilir. Ancak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi özel sektörün yatırım gücünün zayıf olması, devletçi yaklaşımı Türkiye ekonomi politikasının başat unsuru hâline getirme²³⁶ noktasında önemli bir direnç kaynağı olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla hükümetlerin ekonomi politikaları da bu ekseninde biçimlenmek durumunda kalmıştır.

Savaş sonrası dönemde tüm dünyada olduğu gibi devletçilik anlayışı birçok açıdan tartışmalara yol açtı. Ne parti ne de hükümet, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlarını, özel sektörü ve bu sektörün Cumhuriyet Halk Partisi içindeki destekçilerini tatmin edecek biçimde tanımlanmamıştı. CHP'nin dayandığı siyasal ittifakın temel unsurlarından biri olan Anadolu'daki toprak ağaları, devletin tarıma müdahale etmeyeceği garantisi ile yatıştırılıyorlardı. Bu arada yükselen kapitalist sınıf, devletçiliğin tanımı konusunda tam bir anlaşma içinde olmayan partinin tutumundan emin²³⁷ görünmüyordu.

²³⁵ Atilla Yayla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yay., İstanbul 2008.

²³⁶ H. Akyıldız/Ö.Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), Yıl:2004, s.48.

²³⁷ Ahmad, s.82.

Recep Peker'in 1931 yılında parti genel sekreterliğine seçilmesi, liberalleri endişelendirdi. Recep Peker partinin totaliter eğilimlerini temsil ediyordu ve onun rehberliğinde CHP'nin devlet üzerindeki ağırlığını artırdığı düşünülmektedir. Ardından CHP, parti ile devletin birleştirilmesini öngören bir tasarımı da kabul etti.²³⁸ Türkiye Cumhuriyeti'nin tek parti egemenliği altında geçen dönemi (1924-46), bazı kısmi istisnaları bulunmakla beraber, liberal fikirler ve hareketler açısından genel olarak elverişli bir ortam yaratmamıştır. Bu dönemin en etkili fikir hareketi Kemalizm'in devletçi-otoriteryen yorumunu geliştirmiş olan Kadro Hareketi (1932-35) olarak değerlendirilmektedir.²³⁹ Bu dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan İsmet İnönü ile Recep Peker'in siyasi görüşleri liberalizme açıkça tersti. Özellikle Recep Peker'in faşist devlet modeline sempati duyduğu iddia edilmektedir. Buna karşılık, 1930'a kadar olan ilk dönemde Atatürk'ün iktisadi liberalizme daha yakın durduğu düşüncesini güçlendirmektedir.²⁴⁰

Bu arada 1924 yılında kurulan İş Bankası çevresinde etkisi giderek artan Celal Bayar, aslında devletçiliğin ekonomide yerleşmesine güç katacaktı. Ona göre, güçlü ve etkin bir özel sektör yaratmak için devlet müdahalesi kaçınılmazdı. Dolayısıyla siyasi iklimin de uygun olduğu bu süreçte, Ekonomi Bakanlığından alınan Mustafa Şeref'in yerine Celal Bayar atandı ve 1939 yılına kadar ekonomide devletçilik anlayışının yerleşmesine de büyük katkı sundu.²⁴¹

Böylece CHP kendisini devlet ve milletle özdeş hâle getirmişti. Sınıf farklarını reddeden ve devleti idealize eden İtalyan sisteminin korporatif fikirleri ödünç alınmış²⁴² olarak değerlendirilebilir.

Liberaller bu durum karşısında etkisizleştiler ve sınıf temelinde örgütlenme özgürlüğünü 1945 yılına kadar tartışma imkânı bulamadılar. Türk ulusu kendi devrimine, içinde hiçbir sınıfın yer almadığı bir ulusal yapı anlayışı ile başladığı için, sınıf oluşumlarını redde-

²³⁸ Ümit Aktaş, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yay., İstanbul 1998, s.328.

²³⁹ Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler," <http://www.liberal.org.tr>

²⁴⁰ Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler," <http://www.liberal.org.tr>

²⁴¹ Ahmad, s. 85.

²⁴² Kemal Karpat, *Asker ve Siyaset*, Cilt: 2, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.192.

den ve bu oluşumu gereksiz hâle getiren önlemler almayı sürdürdü diyebiliriz. Bunun sonucu, devletin büyük üretim şirketlerini mülk edinmesi, ilerici ve planlı bir devlet ekonomisini benimsemesi, bir sistem hâline gelmiş olarak değerlendirilebilir. Sınıfsız bir toplum ve beraberinde güçlü bir burjuva sınıfının oluşumu²⁴³ ülkenin ekonomide temel hedefi olarak belirlenmişti denilebilir.

Ekonomide devletçilik anlayışının benimsenmesinin içinde bulunulan dönemin siyasi ve ekonomik koşullarının bir sonucu olduğunu savunan Kadrocular, devletçiliği kurtuluş savaşı veren ülkelere özgü, sınıf tezatlarını tasfiye edici fakat sosyalizm ve kapitalizmden ayrı üçüncü bir yol olarak tanımlamışlardır. Ayrıca Kadrocular sınıf yaklaşımından kaçarak devleti önemli bir güç olarak tanımlıyorlardı. Oysa büyük toprak sahipleri ile ittifak hâlindeki kapitalist sınıf küçümsenemeyecek bir güce sahipti. Bu grup devletin ekonomi politikalarının (devletçi ya da liberal) biçimi ile çok ilgilenmeden her hâl ve şartta devleti kendi çıkarları için kullanma yeterliliğine sahip²⁴⁴ görünüyordu. İş Bankası grubu bunların başında gelen bir kurum olarak değerlendirilmiştir.

İlk beş yıllık kalkınma planı da (1933-1937) devletin dar anlamda sanayi yatırımlarını ihtiva etmektedir. Özel teşebbüs yatırımları gibi, merkezî devlet dışında kalan kamu otoritelerinin sanai yatırımları plan dışında bırakılmıştır. Bunun yanında merkezî devletin altyapı yatırımları, sağlık ya da eğitim alanındaki harcamaları ve tabii ki tarım yatırımları bu planın kapsamına giren alanlar olarak belirtilmektedir. Bu hâli ile ilk beş yıllık plan devletin sanayi yatırımı listesini oluşturmaktadır. I. Beş Yıllık Plan için 44 milyon lira harcamaya öngörülürken harcamaların 100 milyon lirayı bulduğu²⁴⁵ belirtilmektedir. Bu dönemde, devletçilik anlayışı ile yapılan yatırımlar aracılığı ile bir kalkınma çabası söz konusu olduğu açıktır.

Ekonomisi zaten zayıf olan genç cumhuriyetin, dış ekonomik etkilerle de daha zayıf bir duruma düşmesi, devletçi yaklaşımın

²⁴³ Ahmad, s.82-83-84.

²⁴⁴ Avcıoğlu, s.291-293.

²⁴⁵ Avcıoğlu, s.294.

benimsenmesi sürecini derinleştiren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında cumhuriyetin ilanından itibaren hızla gerçekleşen devrimler, bu devrimlerin halka benimsetilmesi için seçilen zorlayıcı yollar, ekonomik ve sosyal alanda istenen başarıların sağlanamaması ülkede bir hoşnutsuzluğa ve muhalefet yelpazesinin genişlemesine sebep olmuştur.²⁴⁶ Uygulanan ekonomi politikaları ve yaratılmak istenen burjuva sınıfı, uzun vadede devletin korumacı yaklaşımını, varlığının temel unsuru olarak değerlendirmiştir.

Avrupa'da savaşın patlak vermesi ve savaşta tarafsız kalmanın getirdiği zorluklar, hükûmeti 1940 tarihli Ulusal Savunma Yasası ile piyasa ve fiyatları denetleme noktasında geniş yetkilere kavuşturmuştur denebilir. 13 Ocak 1942 tarihine gelindiğinde hükûmet Türk diyetinin başlıca ürünü olan ekmeğin bile vesika ile satılmasına karar vermek zorunda kalarak, bir anlamda ekonomik olumsuzlukların etkisinin derin bir biçimde yaşanmasına yol açmıştır. Arkasından gelen "Varlık Vergisi" savaş sırasında servet biriktirenlerden -özellikle gayrimüslim olanlar- ve büyük çiftlik sahiplerinden alınacaktı. Hem Müslüman hem de gayrimüslimler savaş sırasında ciddi servetler biriktirmişti. Ancak bu yasada gayrimüslimlerin ödeyeceği vergi oranı Müslümanlara göre bariz oranda artmıştı.²⁴⁷ Bu politikalar, savaş döneminde ve cumhuriyetin kuruluş aşamasında oluşan burjuvazi, toprak ağaları ve asker-sivil bürokrasi arasındaki ittifakın da dağılmasını hazırlayan süreci başlattı.

Türkiye siyaseti ekonomide şahsi teşebbüs fikrine karşı çıkmakla birlikte, 1950'lere kadar bu konuda başarılı bir uygulamanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Devlet sermaye kaynağı olarak varlığını devam ettirmiştir. Bunun yanında tarım sektörünün de devletçilik anlayışı içinde desteklenmesine rağmen istenen ekonomik gelişme bu alanda da sağlanamamış, köylü bir tarım yoksulluğuna doğru savrulmuştur. Köylerde düşen yaşam standartları 1950'lere doğru önemli bir göç dalgasını hazırladı. Hükûmet devlet

²⁴⁶ Mete Tunçay, Cemil Koçak ve Diğerleri, *Çağdaş Türkiye*, Cem Yay., İstanbul 1990, s.106.

²⁴⁷ Ahmad, s.89-90.

otoritesini kullanarak üretimin problemlerini çözmek ve sanayileşmeyi sağlamak istiyordu ancak bu süreç dış ekonomik sorunların da etkisiyle karaborsa fırsatçılarına ve kent tüccarlarına büyük olanaklar sağlamanın ötesinde bir noktaya ulaşamadı. Alt kentli sınıflar ise bu süreçte, büyük ekonomik sıkıntılarla baş başa kaldı.²⁴⁸ Bu aynı zamanda kentleşme konusunda sonraki yıllarda yaşanacak sorunların da temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu da Türkiye'de kentin kendine özgü bir görünümü, silueti ve havasının oluşmasını engellediği gibi kentleri de evrensel anlamının dışında köy-kent karışımı bir tanımı karşılar biçimde bıraktı.

Demokrat Parti Dönemi

Demokrat Parti'nin Doğuşu

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte 1924'te kabul edilen anayasanın, birçok açıdan XIX. yüzyıl liberal anayasaları arasında yer alacak nitelikler taşıdığı yönündeki inanç kuvvetlidir. Bu anayasa demokratik özgürlükler ile klasik yurttaşlık haklarını öngörmesine karşılık toplumsal değişmeyi ilerletme niyeti taşımayan, özünde edilgin bir belgedir.²⁴⁹

Bunun en önemli sebebi olarak da Kemalistler ve İttihatçılarda görülen tutum ve yaklaşım benzerliği gösterilmektedir. Kemalistler de kendilerinden önceki İttihatçılar gibi siyasal iktidarın amacının siyasal ve ekonomik devrimi gerçekleştirmek olduğuna inanmış görünüyorlardı. Her iki grubun da bu olmaksızın siyasal devrimin sonuca ulaşamayacağına inandıkları düşünülebilir.²⁵⁰ Bu bağlamda siyasal devrimi toplumun istendik yönde biçimlenişinden ilham alarak ilerleyen bir süreç olarak değerlendirmek yanlış olmaz.

Söz konusu dönem için şunu da ifade etmek gerekir ki 1930'lar da ve 1940'larda ne ekonomik müdahalecilik ne de siyasal otoriterlik Türkiye'ye has bir durum değildi. Cumhuriyetin ulus inşası sürecinin bu uluslararası konjonktürde bulunduğunu ve yeni iş adamları camiasının doğuşunun hâkim devlet toplum ilişkilerinin damgasını

²⁴⁸ Karpat, s.200-203.

²⁴⁹ Keyder, s.48.

²⁵⁰ Ahmad, s.91.

taşıdığını unutmamak gerekir. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin konumu, özgür dünyanın bir parçası ve Sovyet tehdidine karşı uluslararası camianın bir parçası olması siyasi ve ekonomik ilişkilerde birtakım değişiklikleri gerektirmiştir.²⁵¹

Devletin yeni kurumları, burjuvazide hoşnutluk yaratmasının aksine kırsalda ve kentlerdeki kitleler arasında coşku uyandırmamıştır.²⁵² Ekonomi alanında istenen başarıların sağlanamaması toplumsal bir bütünleşmenin oluşması noktasında da sorunların beslenmesini kolaylaştırmış oldu. Hatta uygulanan vergi ve teşvikler bütünleşmeden çok ayrışmayı derinleştirdi. Tam bu noktada bir muhalefet sesi olarak ortaya çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), liberal ekonomi yaklaşımı ile "Türkiye tarihinin ilk popüler ve özerk akımı"²⁵³ olarak tanımlandı ancak üç aylık bir sürenin ardından kapatıldı. Bu süreç toplum içinde bir muhalefet sesinin varlığını tespit etmiş olmasının değeri dışında bir anlam ifade etmez. Böylece birçok yeni parti girişiminin önü açılırken, toplumun çoğunluğuna hitap edecek dil de bir anlamda keşfedilmiş oldu.

Bir başka ifadeyle SCF, iktidarın siyasal nabzını tutmasını ve muhalefeti kontrol altına almasını sağlama²⁵⁴ noktasında bir güç olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada çok partili hayata geçiş çabaları da temelde dünya ile uyumlu bir süreci işaret etmesinin yanında komünizm karşıtı bir tutumu da içinde barındırıyordu.²⁵⁵

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa siyasi hayatının Ankara rejiminin temel zaafını ortaya koyma noktasında başarılı olduğunu ifade eden Keyder, resmi şu cümlelerle tanımlar:

Savaştan önce İttihat ve Terakki hükûmetlerince başlatılıp savaştan sonra CHP tarafından sürdürülen çağdaşlaşma, ne köylüleri

²⁵¹ Jenny White, *Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, (Çev.: Fuat Güllüoğlu ve Coşkun Taştan), İletişim Yay., İstanbul 2013, s.64.

²⁵² Keyder, s.48.

²⁵³ Keyder, s.48.

²⁵⁴ Feyzullah Cihangir, "Tek Parti İktidarından Çok Partili Dönem Türkiye ve Bediüzzaman'ın Siyasal Çizgisi", *Köprü Dergisi*, Sayı: 86 Yıl: 2004.

²⁵⁵ White, s.65.

ne de kentsel aşağı tabakalarla küçük burjuvaziye özgür kılan bir yasal katılımın siyasal çerçevesini kurmuştu. CHP'li seçkinler, ulusal politikada olsun, piyasa toplumunda olsun, katılım mekanizmaları sağlamaksızın kitlelerin siyasal ve iktisadi özlemlerini tek yanlı olarak yönlendirebileceklerini düşünüyorlardı.²⁵⁶

Oysa Türkiye'nin siyasal ve ekonomik problemlerle iç içe olan toplumsal yapısı da zaten uzun yıllardan beri tek parti iktidarının yıpranmasına neden olmuş, dolayısıyla alternatif bir siyasal partinin varlığını gerekli²⁵⁷ kılmıştır. Bu boşluğu dolduracak ilk parti de, ömrü çok uzun olmasa da, SCF olarak öne çıktı.

1945 Türkiye'sinde siyasal güç ile ekonomik güç arasındaki çatışma da gelinen süreçte yeni bir boyut kazanmıştı. Mevcut hükûmet, tüm muhalif söylemlere rağmen "Çiftçiye Topraklandırma Kanunu" çıkarmış ve ardından uygulamaya koymuştur. Bu uygulamanın, büyük toprak sahiplerinden meclis çatısı altında bulunan Adnan Menderes, Emin Sazak, Cavit Oral ve Fevzi Karaosmanoğlu gibi kişilerin büyük tepkisi ile karşılaştığı ifade edilmektedir. Başlangıçta CHP'nin toprak reformu dolayısıyla ekonomi politikasına karşı oluşan bu muhalefet hareketi, Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın, iktidar partisi olan CHP'nin meclis grubuna bir takrir vermiştir. Türk siyasal tarihinde "Dörtlü Takrir" olarak anılan hareket, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşunun ilk adımıdır.²⁵⁸

Dörtlü takrirle istenenler ise kanunlardaki ve parti tüzüğündeki antidemokratik hükümlerin tasfiyesi, meclisin hükûmeti gerçekten denetlemesine imkân verilmesi ve seçimlerin serbestçe yapılmasını içeriyordu. Bu teklifin parti grubunda reddedilerek CHP içinde bir ayrılığın kapısının aralanmış olduğu bilinmektedir.²⁵⁹ Bu önerenin

²⁵⁶ Keyder, s.49.

²⁵⁷ Cihangir, 2004

²⁵⁸ Yaşar Baytal, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40 Yıl: 2007, s.545-567.

²⁵⁹ Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitapevi Ankara 2003, s.28.

reddedilmesinin ardından, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan gazetesinde insan hak ve özgürlüklerinin güvenceye alınması, anti-demokratik hükümlerin ilgası gibi konularda eleştiri yazıları kaleme almaya başladılar. Bunun ardından CHP Parti Divanı toplandı ve 2 milletvekilinin ihracına karar verdi. Arkadaşlarının ihracının tüzüğe aykırı olduğunu ifade eden Refik Koraltan da çok geçmeden aynı akıbete uğradı.²⁶⁰ Aynı gruptan olan Celal Bayar ise önce milletvekilliğinden sonra da CHP'den istifa etti. Celal Bayar'ın, 1 Aralık 1945'te yeni bir parti kuracaklarını açıklaması, muhafazakâr dindar burjuva kesiminin temellerini atan siyasi politikaların temsilcisi sayılabilecek bir partinin kuruluşunu sağladı. Dolayısıyla Menderes döneminde temelleri atılan ve çeşitli yönlerden yaratım süreci İstanbul burjuvası ile benzerlik gösteren bir sınıfın ilk temelleri döşenmiş oluyordu.

Bunun yanında, bütçe açığı dolayısıyla artan devlet borçları, ölçsüz emisyon, hayat pahalılığı, dar gelirlielerin ve özellikle memurların acıklı durumu, vurgunculuk, karaborsa, vergi sisteminin verimsizliği ve adaletsizliği gibi nedenlerin beslediği yeni bir anlayışın iktidara hâkim olması isteği perçinlenmişti.²⁶¹ Bunun yanında Türkiye Marshall Planı'ndan faydalanan ülkeler arasında olmak istediği için kendisine uluslararası ekonomik rolde tarım ülkesi olma ve sanayi ürünlerini ithal etme rolünü benimsemek durumunda kalmış ve bu da ileride gerçekleşecek olan Demokrat Parti iktidarının bir yandan ekonomik bir rahatlama yaşamasına bir yandan da borçlanmasına zemin hazırlayacaktı.²⁶²

Bu bağlamda kurulacak herhangi yeni bir muhalefet partisinin süreçten başarısız çıkması muhtemel değildir. DP'nin 1946-50 döneminde kurmayı başardığı muhalefet yelpazesinin genişliği, bu partiye 1950 seçimlerindeki başarının kapısını aralamış görünmektedir.

1950'li yıllarda kırsal nüfusun %75'lerde olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, iktidara gidecek gücün taşıyıcı gücü olarak kır nüfusunun önem kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Mars-

²⁶⁰ Eroğlu, s.29.

²⁶¹ Eroğlu, s.25.

²⁶² White, s.65.

hall Planı ile gelen tarım araçları da bunu kolaylaştırmıştı. Siyasetin dili bu süreçten sonra kırsalın değerleri üzerinden biçimlenirken, Demokrat Parti, kuruluşundan başlayarak kırlık bölgelerin ideolojik ve iktisadi özelemlerine yönelmeye özen gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklı bir aristokrasinin yokluğu iktisaden egemen bir toprak sahipleri sınıfı karşısında sorumlu olmadığı gibi gücünü dış iktisadi çıkarılardan da almayan özerk bir bürokratik seçkinler kümesinin varlığını içermişti.²⁶³ Bunun karşılığında devlete bağımlı bürokratlar sınıfından söz edilmektedir.

Bu çerçevede CHP'den koparak yeni bir parti ve siyaset söyleminin temsilcisi olan Menderes ve arkadaşları birçok noktada farklılıklarını ortaya koyma çabasına giriştiler. Halkı anlama ve halkın değerlerine önem verme üzerinden dillendirilen yaklaşımları, karşılığını kısa sürede bulmuş ve CHP'nin merkezci yaklaşımı aşınmaya başlamıştır. Demokrat Parti'nin seçim kazanması çok anlamlıdır. Bunun ilk anlamı cumhuriyeti kuran sivil ve asker aydınlarla, bürokratlardan oluşan "seçkinci" grubun biçimlendirdiği toplum anlayışında bir gedik açılmasıdır. Böylece modernleşme süreçleri ile geride bırakılmak istenen geleneksel ve dinî normlar kamusal hayatta dillendirilmeye başlandı. Aydınlar, sivil ve asker bürokratlar ve cumhuriyet seçkinlerinin omuz vererek geliştirdiği modern Türkiye anlayışına dinî normların biçimlendirdiği bir halk anlayışı eklendi. Bu bağlamda Demokrat Parti her ne kadar CHP'den kopan kadrolar tarafından kurulmuş bir parti olsa da, halkın gözünde statükonun karşısında ve daha halkçı olarak tanımlanmayı başarmıştır.

Oysa bu süreçte, DP'nin, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın 1930'da ve Bağımsız Grup'un savaş sırasında davrandığı gibi, hükûmetin meşruluğuna fiilen meydan okumadan onu uyanık tutacak sembolik bir muhalefet olarak davranacağı umuluyordu. İnönü'nün Celal Bayar'ı muhalefetin başına geçmeye zorlamasının altında yatan sebebin bu olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla DP başlangıçta halktan gelecek düşmanca duyguları giderecek ve bir halk ayaklanmasını ön-

²⁶³ Keyder, 1990, s.53.

leyecek bir emniyet vanası olarak da değerlendirilmiştir.²⁶⁴ Ancak DP'nin beklenenin tersine bir muhalefet ve iktidar taliplisi olarak iyiden iyiye kendini göstermeye başlaması, Türkiye için çok partili bir siyasi hayatın başlangıcıdır.

1946'da doğmasına izin verilen muhalefetin siyaset sahnesine çıkmasıyla, taşra-halk ikilisi yeni siyasetin özünü oluşturmuştur ve kırsala dayanan bir muhalefet gücü tanımlanmıştır. Yeni siyaset daha önceki hukuki kültürel döneme karşın neredeyse varlığını bütünüyle altyapıda duyumsatacak olan yeni bir hamle başlatır. Böylelikle sadece taşra, siyaset ve tarih sahnesine çıkmakla kalmamış, burjuvazi de daha muhafazakâr tercihleriyle denklemdaki yerini alma fırsatı bulmuştur.²⁶⁵ Bu bir anlamda "taşra burjuvazisi"²⁶⁶ne iktidarın yeni ortaklarından biri olma yönünde ilk fırsatı sunmuştur.

Bu bağlamda her iki partinin Türkiye siyasetinde birer farklılaşma hikâyeleri doğurduğu düşünülebilir. Bu hikâyede her ne kadar Menderes ve arkadaşları CHP'nin içinden çıkmış olsa da artık bir halk ve seçkinler hattının ayrımına gelindiğinin göstergesidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, kentli ve köylü farkı üzerinden dillendirilen bu siyasi yaklaşımlar, ülkenin yeni iktidar sahipliğinin halk gerçeğindeki karşılığı iddiası ile ortaya çıkmıştır.

Çok partili dönemle birlikte iktidara gelen partiler, tek parti iktidarının halkın dini ile olan mesafesini de kullanarak, dinin toplumdaki yaşam alanını genişletme gayretine girdiler. Bu tutum hem halk nezdinde hızla kabul görmelerine zemin hazırladı hem de politik olarak tek parti iktidarıyla farklarını derinleştirmeye yardımcı oldu. Demokrat Parti döneminde açılan imam hatip okulları bu açıdan değerlendirilebilir.²⁶⁷ Bu okullar aracılığı ile hem geleneksel ve dinî değerlerle bağı olan yeni nesiller yetiştirilmek istenmiş hem de DP'nin taşra tabanı güçlendirilmek istenmiştir.

²⁶⁴ Feroz Ahmad, 1999, s.128.

²⁶⁵ Kahraman, s.9.

²⁶⁶ Kavramı kullanan Feroz Ahmad, 1999, s.245.

²⁶⁷ Buğra/Savaşkan, s.77.

Demokrat Parti ve Kırsal Kesimler Üzerinden Biçimlenen Halk Algısı

DP çizgisindeki elitlerin halka yakından temas etmelerine, halkla karışmalarına ve halkın bir parçası gibi davranmalarına karşın CHP elitleri halka yukarıdan bakma, onu küçük görme, halkın vazifesinin oy vererek, “efendilerinin” üstünlüklerini demokrasi yoluyla tasdik etme olduğunu düşünen bir grup gibi hareket etme eğilimindeydiler. CHP’yi destekleyen gruplar arasında devletçilikten istifade eden sermaye sahiplerinin yanında, Millî Mücadele’nin ve cumhuriyetin vadettiği demokratik, ileri ve modern idealleri hâlen CHP’nin temsil ettiğine inanan kimselerin²⁶⁸ olduğu da bilinmektedir.

DP kuruluş aşamasında tek parti iktidarı tarafından da bir “denetim partisi” olarak değerlendiriliyordu. İsmet İnönü’nün, halktan gelebilecek muhtelif tepkileri frenlemek amacıyla Celal Bayar’ın muhaliflerin başına geçmesine müsaade ettiğine daha önce de değinmiştik. Nitekim başlangıçta DP’nin bu fonksiyonu yerine getirmesi de muhtemel görünüyordu çünkü parti programı iktidar partisinin programından pek farklı değildi.²⁶⁹

Ancak giderek başlıca hedeflerinin demokrasiyi geliştirmek olduğunu söylemeye başladılar ki bunun anlamı hükûmet müdahalesinin mümkün olduğu kadar azaltılmasıdır. Bireyin hak ve özgürlüklerini artırarak halkçılığı ve halkın emeğini önemsediklerinin altını çizmeye çalışıyorlardı.²⁷⁰ Bu da cumhuriyet döneminde nüfusun çoğunluğunun içselleştireceği bir din dışı değerler sistemi üzerinden toplumu modernleştirme ve sekülerleştirme imkânının ne denli zor olduğunu ortaya koyan bir durumdur.²⁷¹

Demokratlar, siyasal inisiyatifin yukarıdan, partiden değil, aşağıdan yani halktan gelmesini talep ediyordu. Bu da kısa süre içinde özel girişimin sözcüleri olmalarına ve liberal entelijansiyanın yanı

²⁶⁸ Karpat, I, s.61.

²⁶⁹ Ahmad, s.128.

²⁷⁰ Eroğlu, s.31-32.

²⁷¹ Buğra/Savaşkan, s.78.

sıra iş adamlarının da desteğini kazanmalarına imkân verdi.²⁷² Bunun yanında DP'nin tek parti döneminden farklılaşan söylemleri, kırsal kesimlerdeki insanları güçlendirerek, onların sorunlarını, muhafazakâr geleneklerini, bölgesel ve akrabalığa dayalı ilişkilerini ve Müslüman inancının yerel ifadelerini politik alana taşıyarak devlet tarafından tanımlanmış dar çerçeveli laisist İslam anlayışına meydan okumanın da yolunu açtı.²⁷³

DP, CHP'nin sürdürdüğü baskıcı cumhuriyet politikalarını gevşetirken yeni iktidar formunun temel argümanları olan pazar özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve fikir özgürlüğüne ilişkin kimi uygulamalara girişti. Bu halkla olan iletişimine yakın bir boyut eklemekle birlikte yeniden biçimlenen bir muhafazakâr anlayışın da temellerini döşedi. Özel girişimciliğin özendirilmesi ise devlet merkezli bir ekonomi anlayışının gevşetilmesinin sinyalleri olarak algılandı. Devlet tekelinin gevşetilmesi, toprak reformunun genişletilmesi, yabancı sermayenin teşviki, tarımsal kredilerin yaygınlaştırılması gibi toplumda aranan muhalefet partisinin bulunduğu imajını besledi.²⁷⁴ Bunun akabinde bir kentleşme ve zenginleşmenin gelmesi ve toplumun hızlı bir biçimde dönüşümü büyük bir umut olarak yeni partinin halk nazarındaki varlığını meşrulaştıran bir unsur olarak öne çıktı.

Halk Partisi'nin bazı eski ve önde gelen üyeleri tarafından 1946'da kurulan Demokrat Parti, bir eşraf partisi olmaktan çok, kırsal kitlelerin ve onların başında bulunanların kuvvetle destekleyeceklerinin düşünüldüğü bir siyasal başarıya ulaşacağını uman bir partidir.²⁷⁵ Bunun en önemli sebebi olarak da tek parti döneminde yasaklanan ya da yok sayılan dinî ve geleneksel değerlere karşı yumuşak algısına güveniyordu. Bu yaklaşım, onu CHP'nin değişim politikalarından ayıran en önemli yanı olarak öne çıktı. Bu süreçte

²⁷² Ahmad, s.128.

²⁷³ White, s.59.

²⁷⁴ Aktaş, s.385.

²⁷⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, s.234.

İslami düşünce ve pratiğin iktisadi faaliyet ile eklemlenme süreci de DP'nin ekonomik ve siyasi politikalarının açtığı yoldan toplumsal hayatta yaşam alanını genişletme fırsatı bulmuştur.

Böylece DP'nin kuruluşundaki ana unsurlardan en önemlisi, bu hareketin CHP'nin içinden gelen bir muhalefete dayanması ve onların hazırladığı politikaların bir uzantısı olmasının yanında halkın yerel değerlerine karşı göstermiş olduğu algılama farklılığıdır. Fakat bu partinin işi orada bırakmadığı ve kendisine özgü bir anlayışı da geliştirme yoluna gittiği bilinmektedir. Bu anlayışın altında ne yatar diye bakınca karşımıza halkçılığın çıktığı söylenebilir. Bilindiği gibi halkçılık CHP'nin altı okundan birisidir.²⁷⁶ Bu yaklaşımın kanıtı, toprak kanunu, toprak mahsulleri vergisinin kaldırılması, işçi sigortaları kanununun yürürlüğe girmesi, çalışanların hayat seviyesinin yükseltilmesi, bunların takibini sağlayacak olan Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ile halkçılık anlayışını desteklemeye gayret ettiğidir.²⁷⁷

Bunun yanında taşra, Kemalistlerin gözünde korkulacak bir odağı temsil ederken, DP politikalarını bunun üzerine bina etmekle kalmamış, din de toplumun hassas noktalarından biri olarak ülke gündemine geri gelmiştir. Bu da CHP kanadında bir geriye dönüş olarak okunmakla birlikte cumhuriyetin kazanımlarının kaybedileceği endişesini de derinleştirmiştir. Uzun süre Osmanlı Türk modernleşmesinin reddettiği bir kavram olan din, böylece geri dönmüş ve merkez-çevre çatışmasını da taşra ve gelenek odaklı olarak gündeme getirme fırsatı bulmuştu.²⁷⁸ Bu da cumhuriyet rejimi açısından kazanımların tehdit adlında olduğu düşüncesini derinleştirmiştir. Bu da DP politikalarına karşı merkezin önemli bir direnç noktası oluşturmasını sağlamıştır. Nitekim DP bu süreçte sert eleştirilerin hedefi olmuş, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilkel bir döneme doğru sürüklemekle suçlanmıştır.

²⁷⁶ Kahraman, s.13.

²⁷⁷ Eroğlu, s.33.

²⁷⁸ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I-*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s.101.

1950-1957 Arası Demokrat Parti Ekonomileri

7 Ocak 1946'da kurulan DP'nin, başlangıçta CHP'nin prensipleri olan "altı ok"a bağlılığını açıkça ortaya koyduğu bilinmekle beraber, dinî referanslara gösterdiği ilgi, onun modern karşıtı olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Devletin ekonomi politiğini oluşturan devletçilik anlayışının ise daha liberal bir dille yorumlanarak, serbest girişimciliğin destekleneceği sinyallerini vermiştir. Parti tüzüğünde devletçilik, serbest girişimciliğe olanak tanıyacak bir biçimde tanımlanmaktaydı. "Devletçiliği, ekonomik alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu bir an önce doldurmak anlamında kullanıyoruz. İş hacmini genişleterek yurttaşların geçim ve refah düzeyini yükseltmek için, devletin üretim etkinliğini gerçekleştirmesidir. Yine devletin, gerekirse doğrudan doğruya ekonomik faaliyetlere girişmesi, teşvik ve yardım yolları ile özel teşebbüs ve sermayenin genel yararlarına en uygun şekilde ve hızla gelişmesinde görev alması anlamında alıyoruz."²⁷⁹

Böylece DP muhalefетinin, iki temel direğinden birinin devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğerininse siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahalli gelenekleri savunan din özgürlüğü olduğu savunulmuştur. Din ile pazarın burjuva muhalefетinin iki ana boyutunu oluşturması şaşırtıcı değildir; bürokratik sistemlerde benzer ideolojik açılarla donanmış hareketlerin ortaya çıktığı sık sık görülmüştür. 1950 Türkiye'sinde de bu burjuva platformunun kitleleri peşinden sürüklemeyi başardığı²⁸⁰ düşünülmektedir.

Bu bağlamda Mustafa Özel'in pazarın aslında kent dışında başladığı düşüncesine yaslanan bir DP ekonomi yaklaşımından bahsedebiliriz. "Zenginliğin ana kaynağı toprak. Yani herhangi bir ülkede, çok aykırı olmayan bir ülkede, Sanayi Devrimi'ne kadar, hatta 19. yüzyılın neredeyse üçüncü çeyreğine kadar, GSYH dediğimiz şeyi ölçtüğümüzde yüzde 80-90'ı tarım ürünleridir. Geriye kalanı da diğer her şeydir. Ağırılık tarımdadır."²⁸¹ 14 Mayıs 1950 seçimlerinde

²⁷⁹ Baytal, s.6.

²⁸⁰ Keyder, s.97.

²⁸¹ 10 Ekim 2013 tarihinde Mustafa Özel ile yapılan mülakattan

DP'yi seçim zaferinin üzerine oturtan iki ana gerçekliğin din konusuna yaklaşımı ve liberal ekonomi ile bunun devamında kırsalın güçlendirilmesi anlayışına yaslanarak bir büyüme planlaması olduğunu söylersek çok abartmış olmayız. Türkiye'de "taşra"nın burjuvalaşma noktasında ilk kapı aralama sürecinin DP'nin ekonomi politikası çerçevesinde filizlendiğini söylemek mümkündür.

1950 seçimlerinde oyların %53'nü alan DP bir anlamda çevre konumunu üstlenerek merkezi yenilgiye uğratmış olarak değerlendirilmiştir. Kayıtlı seçmenlerin %90'ının sandık başına giderek demokratlara mecliste 480 sandalye kazandırdıkları bilinmektedir. CHP'nin ise 39 sandalye ile yetinmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Demokratlar, Türkiye'yi bir kuşak içinde "her mahallede bir milyoner yaratarak" bir küçük "Amerika" hâline getirmeye söz verdiler. Cumhuriyetçiler de aynı ideali paylaşıyorlardı. İki parti arasındaki farklılık, hedefler değil bu hedeflere ulaşma yöntemi olarak tanımlanmaktaydı.²⁸² Başka bir ifadeyle, halk kavramına bakışlarındaki farklılık DP'nin seçim zaferiyle derinleşmiş oluyordu ve bunun teyidini halktan alan yeni parti ekonomi yaklaşımında daha kararlı adımlar atmada cesaret kazanmış oluyordu.

Bunun yanında DP, iktidarının ilk döneminde yoğun bir kalkınma hamlesine girişmişti. Menderes hükûmeti, devletin sadece yerli girişimcilerle kalkınamayacağını farkındaydı. Yabancı sermayenin Türkiye'ye gelmesini kolaylaştırmak için Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu kabul edilerek Türkiye ekonomisi canlandırılmaya çalışıldı.²⁸³ Bu, bir anlamda Türk ekonomisinde devletçi bir kapitalizm anlayışından rekabetçi bir kapitalizm anlayışına geçişin de temel atma çalışmaları olarak düşünülebilir. DP, ekonomik gelişme istenen düzeye getirildiğinde ülkede her alanda bir gelişim ve dönüşümün olacağına inanıyordu. Nitekim Menderes'e partisinin Türk işçilerine grev vaadinde bulunduğu hatırlatıldığında verdiği tepki yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir: "Bırakın bu saçmalığı, Türkiye'de grev olur mu? Bırakalım ekonomi biraz gelişsin bunu o za-

²⁸² Ahmad, s.132-133.

²⁸³ Baytal, s.8.

man düşünürüz.”²⁸⁴ diyerek Türk ekonomisinin bir “sanayi devrimi” geçirmediğinin, gerçek ve Batılı anlamda bir işçi sınıfına sahip olmadığının altını çizmeye çalışmıştır. Dolayısıyla emeğin metalaşma sürecinin Türkiye açısından atlandığının farkındadır. Bu bağlamda bir grev hakkı ona henüz mantıklı gelmiyordu.

Dolayısıyla toplumda köylülerle şehirli halk kitlelerini arkasına toplayan ve feodal üretim biçiminden kapitalist üretim biçimine geçişi sağlayan bir burjuva sınıfının söz konusu²⁸⁵ olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla önemli bir toprak sahibi sınıfın var olduğu durumlarda, eğer bu sınıftaki insanlar toprak sahipliğinden çıkarak kentlerde de yatırım yapmışlarsa, çok güçlü bir burjuvazi oluşturma²⁸⁶ ihtimalleri doğabilir. Değilse bu burjuvanın oluşumu mümkün değildir diyebiliriz. İzlenen politikalar kendiliğinden oluşmayan bu sınıfı bir anlamda oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

Menderes, izlediği politikalarla savaş sonrası dünyayla hızlı bir biçimde bütünleşmek istiyordu. Dünyada savaş sonrası meydana gelen tahıl yetersizliğine çare olmak ve hızlı bir tarımsal kalkınmanın kapısını aralamak için devlet tarım ürünlerine ve madencilğe büyük yatırımlar yaptı. Böylece hem savaştan çıkan Avrupa’nın bu yöndeki talebi karşılanacak hem de kalkınmaya hız kazandırılmış olacaktı.

Bu yaklaşımın desteklenmesi için kasabalara ve köylere ulaşım kolaylaştırılmalıydı. ABD’nin de yardımıyla Türkiye’de asfalt yol 1950’de 1.642 km’den 1960’ta 7.049 km’ye çıkarıldı. Bu süreç, orta sınıf ve taleplerini de gündeme taşıdı. Bu küçük orta sınıfın talepleri 1960 yılına gelindiğinde Türk otomobil endüstrisinin de temellerini oluşturmuştu. Kara yollarının hızla inşa edildiği süreçte kıyı şeridi ise yeni bir gelir alanı olan turizm için ev sahipliği yapmaya başladı.²⁸⁷

Bu dönemde tarımda makineleşmenin önemli bir ivme kazandığı bilinmektedir. Tarım makinelerinin ithalatının toplam ithalat içindeki yeri %1’den %8’e yükseldi. Bu, Amerikalı uzmanların tavsiye ettiği yeni

²⁸⁴ Ahmad, s.134.

²⁸⁵ François Furet, *Fransız Devrimi’ni Yorumlamak*, Alan Yay., İstanbul 1989, s.109.

²⁸⁶ Çağlar Keyder, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yay., İstanbul 1996, s.156.

²⁸⁷ Ahmad, 1999, s.140-141.

ekonomik modele de uygun²⁸⁸ olarak değerlendirilmektedir. 1948 ile 1962 yılları arasında traktör sayısı 1.750'den 43.747'ye, biçerdöver sayısı 1.994'ten 6.072'ye çıktı. Bu durum Türkiye'nin 1950'lerde bir tahıl ihracatçısı olmasını sağlamıştı. Yüksek fiyatlarla satılan malları ithal edebilen tüccarlar, küçük bir sanayinin de gelişimini sağladı. Böylece ülke 4 yıl içinde tarihinde görülmemiş bir biçimde %13 oranında bir ekonomik büyüme yaşadı.²⁸⁹ Bu dönem, Menderes için iktidarının altın yıllarıdır. Ancak bu olumlu hava uzun sürmemiş, kısa sürede siyasetin kasvetli havasında ekonomi de nefessiz kalmıştır.

Ekonominin sağlam temellere dayanmadan genişlemesi iyi gidişi tersine çevirmiş, ekonomik krizin sıkıntılarının 1954 sonrasında ciddi oranda hissedilmeye başlamasına zemin hazırlamıştır. Savaş sırasında oluşan döviz birikiminin tükenmesi, Türkiye'yi ham madde ve yedek parça satın alamaz hâle getirmişti. Kurulan fabrikalar tam kapasite ile çalışmıyordu. Durumun giderek kötüleştiğini gören DP hükûmeti liberal ekonomi politikalarından vazgeçti ve 1956 yılında Ulusal Korunma Kanunu'nu çıkarma yolunu seçti. Böylece ucuz tarım kredisi siyasetlerinin, düşük faizle verilen tarım kredilerinin, çiftçiyi bir anda zenginleştirerek iyi birer tüketici hâline getirmesinin üretime bir katkı sunmadığı ortaya çıkmış oldu.²⁹⁰ Bu da verilen desteklerin, daha önce olduğu gibi, uzun soluklu bir ekonomik büyümenin sağlanmasına imkân vermediği bir kez daha gözlenmiştir. Ancak sağlanan ekonomik büyümenin sağlam temellerden, bir diğer ifadeyle sermaye birikiminden yoksunluğu, düzenli bir ekonomik büyümeye engel olmaktadır. Yabancı yatırımların ülkeye geliş için gösterilen çabalar sonuç vermediği gibi dışarıdan gelen sermaye içerideki güçsüz ortaklarını daha da küçülttü. 1950'lerin sonuna gelindiğinde ekonomi içinden çıkılmaz bir hâl almıştı ve siyasal olarak da birçok sıkıntı (6-7 Eylül olayları, Kıbrıs Sorunu) ile mücadele eden Menderes ve arkadaşlarını hazin bir sona doğru sürükleyenlerin işini kolaylaştırmıştı.

²⁸⁸ Keyder, s.98.

²⁸⁹ Ahmad, 1999, s.141.

²⁹⁰ Eroğlu, 2003, s.171-172.

27 Mayıs 1960 günü iktidarı ele geçiren asker, kendisine Millî Birlik Komitesi (MBK) adını vermişti. Bu, silahlı kuvvetler içinde iktidar özlemi çeken orta sınıflar koalisyonu olarak tanımlanmıştı. Çünkü ordu, özellikle taşradaki alt orta sınıflar için kârlı bir istihdam kaynağı olmanın yanında, önemli bir toplumsal prestijin de kaynağı olarak rağbet görmekteydi. Taşranın alt orta sınıfından gelen genç subayların, yeni bir hayat tarzı ve kültür yaratan yüksek memur ve iş adamlarının oluşturdukları bu yeni hâkim sınıftan hoşlanmadıkları ifade edilmektedir. Yaşadıkları ekonomik sıkıntılar da üstüne eklenince DP'nin sonunu hazırlayan koalisyonun iktidarı ele geçirmesi başarılı olmuştu.²⁹¹ Bu darbe, siyasi nedenlerle yapılmış olsa da müdahalenin gerekçelerinden biri de kalkınmanın "hiçbir plan ve hesap istinat edilmeden" yapılması olarak tanımlanıyordu. 27 Mayıs cuntası Türkiye'nin planlı ve devletçi ekonomi sistemiyle kalkınacağına inandığını farklı kaynaklar aracılığı ile defaten ifade etmiştir. Bu inanç doğrultusunda Devlet Planlama Teşkilatı kuruldu ve 1963'te de I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı hazırlama yoluna gidildi.²⁹² Demokrat Parti iktidarının sonu, Türkiye için hem sosyal hem de ekonomik olarak bir dönüm noktasının başlangıcıdır.

Demokrat Parti Sonrası Dönem

1973'ten sonraki yıllar da Türkiye'nin yönünü bulmada zorlandığı ve işsizlik ve sermaye yetersizliğinin beslediği ekonomik bunalımla derinleşen bir sorunlar yumağıyla savaştığı yıllar olarak tanımlanabilir. Bu arada dünyada savaştan sonra toparlanma sürecine giren ekonomiler ihracatı yavaşlattıkları gibi işçi alımında da tasarrufu tercih ederek Türkiye'yi dünyadaki sermaye akışının çok uzağında bırakmıştı.

Yetmişli yılların sonu ve seksenli yılların başlarında ortaya çıkan ekonomik kriz, devletler açısından yapısal uyum politikalarının ortaya çıkışına zemin hazırlarken, idaresi zor bir kapitalist döngüye de kapı aralamıştı. 1974 ve 1978 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen büyük artışların ve bununla birlikte sanayileşmiş ülkelerde yaşanan

²⁹¹ Ahmad, s.147-148-149.

²⁹² Birol Uzunay, "Siyasetin Ekonomisi", *Aksiyon Dergisi*, Sayı: 35 Yıl: 1998, s.56.

durgunluğun pazardaki daralmaya hız kazandırması, sanayileşme sürecinin henüz başında bulunan ve sınai ürün ihraç etmekte olan bir grup Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) dış ticaret hadlerinin bozulmasına ve ağır ödemeler dengesi sorunlarını yüklenmelerine yol açtı.²⁹³

Bunun yanında Türkiye iç politikada inişli çıkışlı bir dönemden geçmektedir. Hükûmetlerin, bir yandan tasarruf çağırısı yapıyor olduğu, öte yandan da yüksek istihdam ve kamu yatırımlarıyla ekonomik büyüme politikalarını tercih ettikleri bir dönemdir. Hükûmetler uzun vadeli ve programlı ekonomik yatırımlar ya da projeler yerine kısa dönemli ve bir sonraki seçimde oy oranını artırmaya yönelik günübirlik politikalara sıkı sıkı bağlıydılar. Hükûmetler kırsal kesimden gelecek oyları garantilemek için tahılı ya da gübre yardımlarıyla tarım sektörünü desteklemeye çalıştılar, bu da devlet yardımına bağımlı bir tarım anlayışını beslerken, kente göçü de hızlandırdı.²⁹⁴ Ardından tarım alanlarının küçülmesine ve yine devlet teşvikine bağımlı bir çiftçi sınıfının oluşmasına katkıda bulundu.

1980'lere gelindiğinde bir yandan 1979 İran Devrimi'nin yarattığı siyasi şok, bir yandan da ülkenin içinde bulunduğu ekonomik istikrarsızlık çok geçmeden IMF'nin önlemlerinin bir kurtuluş reçetesi olarak ülkenin önüne çıkmasına zemin hazırlamıştı.

Finansal küreselleşmenin ulusal politikalara farklı anlamlar yüklediği bu dönemde, "zayıf demokrasiler" devletin diğer kurumlarının güvenilirliği ve şeffaflığı üzerinde de etkili olamamıştı. Bu da uzun vadede ekonomik reformları gerçekleştirme noktasında iradi kararlılığın yetersizliğini beraberinde getirmiştir. Finansal küreselleşmenin popülist döngüleri büyüttüğü ve sonuçlarını daha içinden çıkılmaz hâle getirdiği düşünüldüğünde, "güçsüz demokrasiler" daha büyük ekonomik bedeller ödemek durumunda kalmıştı.²⁹⁵ Dolayı-

²⁹³ Sinan Sönmez, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm-Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge Yay., 1998, s.136.

²⁹⁴ Ahmad, s.208-209-210.

²⁹⁵ Emre Alper, Ziya Öniş, "Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler", *Doğu Batı Dergisi* Yıl: 2001 Sayı: 17, s.211-212.

sıyla 1980'lere gelindiğinde bu ekonomik süreçlerin ördüğü yapıdan kurtulmak, darbe süreçlerinin getirdiği siyasal boşluklar da eklendiğinde, içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Seçilme kaygısının önem kazandığı ortamlarda, seçmenleri olumlu yönde etkileyecek cari kamu harcamaları önem kazanmış ve kısa vadeli siyasi çıkarlar üzerine bina edilmiş politikalar büyük bir iştahla pazarlanmıştı. Somut getirileri kısa vadeyle sınırlı olan bu tip uygulamaların orta vadeli ekonomik performansı da olumsuz etkilediği düşünülmektedir. Nitekim, döviz kurunun değer kazandığı bir ortamda bütçe açıkları kaçınılmaz olurken, borç ve ödeme dengesinde de olumsuzluklara sebep olarak IMF programlarını kaçınılmaz hâle getirdiği bir sır değildir.²⁹⁶ İşte tam bu süreçte Turgut Özal, ekonominin yeni yaratıcısı olarak tartışılmıştır.

Turgut Özal Dönemi: Liberal Ekonomi ve Dindar Burjuvanın Gelişim Süreci

1980'de yapılan askerî darbenin özel sektör açısından en önemli sonucu örgütlü emek hareketlerinin sınırlandırılması olarak ifade edilmektedir. Daha sonra sendika yasasında yapılan değişikliklerle taşeronluk uygulamalarının önü açılırken, emek adına piyasa şartları daha da esnekleştirildi. Bu değişiklikler daha önce tarım ve küçük hizmetlerle sınırlı enformel emek piyasasının genişleyip imalat sektörüne, hatta büyük işletmelere kadar yayılmasına kapı aralamış oldu. Bu da ekonomide hareketlenmeyle birlikte gerçekçi olmayan bir kalkınmışlığı getirdi.²⁹⁷

Cumhuriyetin kuruluş sürecinden başlayarak 1980'lere kadar ekonomi mümkün olduğu kadar kapalı ve devlet merkezli ekonomi politikaları ile sürdürülmüştür. Her ne kadar DP devletçi ekonomi anlayışını kırma çalışmaları yapsa da istenen sonucu elde edememiş, devlet eliyle bir burjuva sınıfı yaratma çabaları ve bunun yanında toplumu baştan yaratma projeleri biraz daha kırsala yash olarak sürdürülmüştür.

²⁹⁶ Alper/Öniş, s.216.

²⁹⁷ Buğra/Şavaşkan, s.87.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu gibi cumhuriyet kurulduktan sonra da uzun bir süre ekonomiyi millileştirme ve merkezileştirme politikalarına sadık kalınmış, yatırımlar devlet eliyle yapılarak ya da özel sektör desteklenerek önü açılmak istenmiştir. Bu yaklaşım cumhuriyet tarihinde ilk kırılma noktalarından biri olan 1950 seçimleri ve sonrasında kendini gösterirken, 1980 sonrasında Batılı manada özel yatırımların güçlü olmasıyla birlikte devletçi politikalardan büyük oranda vazgeçilmesi şeklinde bir politikanın benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşım, 1983 yılında yapılan seçimler sonucunda Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'nin seçimleri kazanmasıyla ekonomide ve toplumsal hayatta köklü bir değişimin önünü açtı.²⁹⁸

Bu dönemde dünyada da Keynesyen ekonomi politikası yerini neoliberal ekonomi anlayışına terk etmekle birlikte pazardan pay alma mücadelesi keskinleşmiştir. Bu noktadan baktığımız zaman ekonomide bir altyapı oluşturmak için yapılan teşvik ve destekler, devlete bağımlı bir sermayenin varlığını Türkiye'de pekiştirmiş, reel bir sermaye gücünden ülkeyi yoksun bırakmıştır. Türkiye açısından "devletçilik" kavramının da dünyadaki karşılığından farklı bir anlam taşıdığını söyleyebiliriz. Devletçilik, 1930'da 1929 dünya ekonomik bunalımının şartlarına karşı ekonomiyi koruma adına uygulanan yöntemsel bir baraj olmaktan ibarettir. Devlet eliyle bir ekonomik yatırım ve büyüme ise bu devletçi yaklaşımın zihinsel arka planını oluşturmaktadır. Türkiye'de 1923 hareketi, 1908 hareketi, Sovyetik anlamda bir devlet anlayışı öngörmemiş, Batı'da etkin olan ekonomik politikaların yansımaları yakalanmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, İttihat ve Terakki'nin bile bir ulusal burjuvazi inşa etme ve ekonominin liberalizasyonunu sağlayarak uluslararası sermayeyle bütünleşme kaygısı vardır.²⁹⁹ Ancak planlanan ekonomik gelişmişliğin formülünün neyin içinde saklı olduğuna dair tam bir kararlılıktan söz etmek zordur. Dolayısıyla Türkiye uzun soluklu ve tüm adımları hesaplanmış bir ekonomik anlayışı benimseyerek sonuçla-

²⁹⁸ White, s.63.

²⁹⁹ Kahraman, s.8.

rını yaşama fırsatı bulamamıştır. Daha çok ülkenin şartları ve siyasi kaygılarla omuzlanan bir üretim ve tüketim anlayışının zihinsel arka planından söz etmek mümkündür. Hatta DP döneminde bir iktisatçının izlenen ekonomi politikalarının değişkenliği üzerine yaptığı yorum resmi net görmemiz noktasında önemlidir. “Çeşitli sistemler arasında bocalama hâlindeyiz. Bu bocalama ve hercümerç bir ana felsefenin yokluğundan ileri gelmektedir.”³⁰⁰ Karma bir ekonomi anlayışı ve ipleri elden bırakmama kaygısı dönemin ekonomik politikalarını biçimlendirmiştir. Böylece Türkiye’de devlet destekli kapitalizm, üretime dayalı kapitalizmden uzak, devletin kaynaklık ettiği bir finans kapitalizminin de yaratıcısı oldu.

Özal’ın sorumluluğu altında alınan sert ekonomik önlemler, 24 Ocak 1980’de yürürlüğe kondu. Böylece önceki politikalardan radikal bir kopuş gerçekleşmiş, daha liberal bir yaklaşım ekonomide kendini hissettirmişti. Türk parasının dolar karşısındaki değeri %30 oranında düşerken, yeni dönem ekonomisinin iç pazardan çok ihracat ekonomisine endekslendiği³⁰¹ söylenebilir. Türk modernleşme projesinin ve ekonomi anlayışının 1980’lerin başlarında önemli bir dönüm noktasına vardığı izlenimine kapılmamak gerçekten zordur. Bu dönem, uzun vadede bireylerin ve toplulukların genişleyen piyasa toplumunda yer edinmek için bazı geleneksel yükümlülüklerinden kurtulmalarını temsil eden bir sürecin başlangıcı olarak tanımlanabilir.³⁰²

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1980’lerde “ulusal kalkınmacılık” bir devlet politikası olarak terk edilirken, bağımsız bir sermaye sınıfının oluşumunu sağlayacak küçük sermaye sahiplerine bir güç pompalanmıştır. Merkezden uzak küçük kasaba ve kent zenginleri bu dönemde sermayelerini artırmış ve yeni yatırım arayışlarına girmişlerdir. Ancak dönemin büyük sermaye sahipleri için risksiz bir büyüme süreci söz konusu olamadı. Bu dönemde de kapitalist dönüşüm devam etti ama devletin koruması olmadan ve dünya pa-

³⁰⁰ Ayşe Buğra, *Devlet ve İş Adamları*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s.187.

³⁰¹ Ahmad, s.210-211.

³⁰² Kasaba, s.22.

zarına açılarak sürdürüğü için maliyetler de tırmandı. Devletin kontrol ettiği petrol ve petrol ürünleri, çimento, şeker, kâğıt gibi ürünlerin fiyatlarının hızla artmasıyla maliyet artışına bağlı bir sermaye daralması süreci yaşandı. Yeni dinamığe ayak uyduramayan ekonomik ve toplumsal pratiklerin yakın veya uzak gelecekte var olma ümidi kalmamıştı.³⁰³ Bu yıllarda sanayi artışının iç dağılımında faiz ödemeleri, vergiden önceki kârlar karşısında, çarpıcı bir biçimde ilerlemiştir. Sınai artık içinde faiz oranları 1983 sonrasında %40-68 gibi yüksek noktalara varmıştı ve 1980'de bu oranın %15 olduğu düşünüldüğünde sınai yatırımcısını ne denli olumsuz etkilediği görülebilir.³⁰⁴

Bunun yanında 1980 sonrası dönemde gerçekleştirilen ihracat teşvikinin yeniden yapılanan Türk toplumunun ücretli kesiminde ve tarım alanında olumsuz etkiler yarattığı da bir sır değildir. "Kaybedenlerin" iki önemli kısmı olan bu kesimlerin, yani sanayi ve tarım alanının, 1983-1987 döneminde siyasi açılım sürecinin bir sonucu olarak yeniden güçlenmeye başladıkları gözlenmektedir.³⁰⁵ Bu da 1987 sonrasında, toplumda ekonomik rahatlamamanın temelini oluşturmuştur. Ancak gerek siyasi dalgalanmalar ve gerekse uzun vadeli olmayan ekonomik dönüşüm planları, aynı zamanda yeni krizlerin de hazırlayıcısı rolünü üstlendiğini Özal döneminin sonlarında görmek mümkündür.

Bu dönemde pek çok tarımsal destek programının ve ithal tarım ürünlerinin önünden engellerin kaldırılması, kırdan kente göçü hızlandırarak tarım sektöründe bir gerileme sürecinin de kaynağı oldu. 1980 ile 2012 yılları arasında Türkiye'de toplam istihdamda tarımın rolü %50,6'dan %24,6'ya düşmüştür. Bu arada ekonominin istihdam alanı imalat sanayisine doğru genişliyordu. İhracatta imalat sanayinin payı %90'lara ulaşmıştı.³⁰⁶ Bu tablo ekonomide bir rahatlamayı resmederken, arkasından yüksek faizli borçlanma süreci iyimser rüzgârı kesmiştir.

³⁰³ Keyder, s.118.

³⁰⁴ Boratav, s.56-57.

³⁰⁵ Alper/Öniş, s.217-218.

³⁰⁶ Buğra/Savaşkan, s.87.

Gümrük vergileri ile birlikte serbest ticaretin önündeki bütün bariyerler kaldırıldı. Böylece yabancı sermayenin ülkede yatırım yapma imkânları genişletildi. Böylece gayrisafi yurt içi hasılda toplam ihracatın payı artmaya devam etti. Özelleştirme de Özal politikalarıyla Türkiye’de hız kazandı. Tüketici mal imalatı alanında birçok kamu iktisadi teşebbüsü özelleştirildi. Dönemin en önemli ekonomik önceliği, devlet denetiminin ekonomide kaldırılması ve liberalleşme olmasına rağmen devlet müdahaleciliğinin sürmesiydi.³⁰⁷

Bu dönemde ekonomiyi canlandırma adına izlenen politikalar-dan biri de turizm ve emlak alanındaki yatırımlara da kredi desteği verilmesidir. Bu kredi desteklerinin amacına ulaşp ulaşmadığı tartışma konusu olmakla birlikte o dönem içinde ekonomik bir canlılığı görünür kıldığı bilinmektedir. Devlet de ulaşım, iletişim ve enerji alanında dev yatırımları üstlenmeye devam ediyordu. Bu da 1981’le-rin sonunda %1,8 olan bütçe açığını 1990’larda %5’lere taşımıştı. Kamu sektörünün borçlarını kapatma adına devlet tahvilleri satışa çıkarılmış ve 1980’lerin sonunda kurulan İstanbul Borsası’nda dev-letin değerli kâğıtları üzerinden yürüyordu.³⁰⁸

Ancak Özal’lı yıllarda izlenen dışa açılma politikalarının birçok yönden olumlu sonuçlarının olduğu da gözden kaçırılmaması ge-reken bir noktadır. İçinde bulunan sosyal ve siyasal şartların devlet desteğinden bağımsız bir ekonomik büyümeye imkân vermediği ya-pılan desteklerin sonuçlarına bakılarak gözlenebilmektedir. Global düzeyde sermayenin akışkanlık kazanması gelişmekte olan ülkelerin uluslararası bankalardan ve piyasalardan borçlanmasını, portföy ya-tırımlarından yararlanmasını ve doğrudan yabancı sermaye kullanı-mını kolaylaştırdı. Global sermaye akımlarının hacmi kısa zamanda hızlı bir büyüme gösterdi.³⁰⁹ Ancak bunların Türkiye ekonomisine dünya ekonomisi içinde bir alan genişletmesi yaşattığı söylenemez.

³⁰⁷ Buğra/Savaşkan, s.87-88.

³⁰⁸ Buğra/Savaşkan, s.88.

³⁰⁹ *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Derginin Genel Yayın Yönetmeni Ali Bilge ile Prof. Dr. Melih Celesun arasında 2 Şubat 2001 tarihinde yapılan mülakat-tan. Yıl: 2001 Sayı: 179, s.9-31

Özelleştirme politikaları güncellendi, popüler kültür ve tüketim yüceltilerek piyasanın canlanmasının önü açıldı. Bu uzun vadede ekonominin önünde önemli risk noktalarına da kapı aralar nitelikte adımlar olarak öne çıktı.

24 Ocak kararlarının ardından gelen 1980 darbesi ile MGK, anayasayı askıya almış, parlamentoyu dağıtmış, siyasal partileri kapatmış, sendikal faaliyetler yasaklanmış, farklı siyasi görüşlere sahip binlerce insan tutuklanmıştı. Nihayetinde Türkiye toplumsal hayatı yeni, derin ve iz bırakan bir değişim sürecinden geçmekteydi. Bu karmakarışık ortamın neredeyse tam ortasında kalan ekonominin içinde bulunduğu derin bunalımı MGK üyelerinin bile üstlenmek istemediği, Demirel hükûmetinin ekonomi paketinde sadakatlerinde kendini göstermektedir. Nitekim Demirel hükûmetinin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programı, hız kesmeden uygulanmaya devam etti. Özal da programın uygulanmasının hayati önem taşıdığı görüşündeydi ve bunu askerlere kabul ettirmiş, bir anlamda ekonomi alanındaki inisiyatifi kısıtlı şartlarda da olsa üzerine almayı başarmıştı.³¹⁰

Ekonomik alanda yapılan yapısal değişiklikler, başta inşaat sektörü olmak üzere, çeşitli alanlarda kendini hissettirmeye başladı. Bu dönemde yabancı markalar iş yerlerinin tabelalarında yer alırken, genç insanlar kafelerde oturmaya, bankalarda çalışmaya, başarı peşinde koşmaya başladılar. Ancak tüm bu canlılık yaygın olan işsizlik ve yoksulluk oranında gözle görülür bir değişime de neden olmuş görünmüyordu.³¹¹ Bu da kapitalistleşen dünya ekonomilerinin gelişmekte olan ülkeler üzerinde ne büyük bir baskı ve hareket edilmesi zor bir alan oluşturduğunun açık göstergesidir.

1983 yılında yapılan seçimlerde, merkez sağ seçmenin oylarının büyük bir kısmını toplayan Özal, belki de gelişkin kapitalist toplumların çoktan geride bıraktıkları bir evrenin kurallarına dönüyor ve sermaye sahibi sınıfı doğrudan politikaya çağırıyordu. Metropoldeki büyük sermaye ile taşra sermayesinin büyüme ve gelişimi için gere-

³¹⁰ Ahmad, s.216-217.

³¹¹ White, s.64-65.

ken şartlar hazırlanmaya çalışıldı.³¹² Amacı sermayeyi yatırıma dönüştürerek ülkenin ekonomik büyümesine ivme kazandırmaktı ki bu amaçla döneminde bazı usulsüzlüklere de göz yummuştur. Örneğin “nylon fatura” usulsüzlüğü ilk defa onun döneminde ortaya çıkmıştır.

Özal’ın aile tarihi ve meslek yaşantısı onu laik-seçkin bir portrenin içinde tanımlarken, Nakşibendi tarikatına yakınlığı ise İslami kesimlere yakınlığına işaret ediyordu.³¹³ Dolayısıyla bu yönüyle Özal’ın toplumun muhafazakâr ve yoksul kesimleri üzerinde liderliği meşrulaşan bir siyaseti temsil ettiği gibi bu kesimde bulunan sermaye sahipleri ya da zenginler için yatırımlarını büyütme yönünde de cesaret kaynağıydı. Nitekim Anadolu sermayesi denilen taşralı küçük zengin sınıf Özal dönemiyle birlikte büyük şehirlerin yolunu tutmuştur.

Böylece Anadolu şehirlerinde, büyük çaplı sanayiye odaklanmış olan devletin kontrolündeki ekonomik sistemden dışlanmış yerlerde girişimcilik aktiviteleri hız kazandı. Gecekondu alanları, ihracat için üretim yapan duvarsız fabrikalara dönüştü. 1980’lerde, önceki zamanların tersine, hükûmet politikaları en küçük girişimciyi bile desteklemeye başladı. Bu destek alabildiğine cömertçe sunularak üretimde bir ivme yakalanmak isteniyordu ancak teşviklerin cömertliği ve denetimsizliği önemli oranda yolsuzlukların da önünü açıyordu.³¹⁴ Nitekim devletin vergilerinden kaçmak amacıyla, üreticilerin gerçek olmayan faturalar satın aldıkları bilinmektedir. Nylon fatura ile ilgili haberlerin taranması bile birçok istatistiki bilginin elde edilmesi için yeterlidir. Bu süreçte, giderlerini yüksek göstermek yoluyla kârlılık oranlarını artıran bir ticaret sınıfı ortaya çıktı. Böylece kâr oranlarını düşük gösteren üreticiler, düşük vergiler ödüyor ve bu faturalar aracılığı ile görünmeyen yüksek kâr oranları elde ediyorlardı ki 1990’ların sonuna kadar ülkeye büyük döviz girişini sağlayan İstanbul/Laleli üreticileri böyle bir sürecin ürünüdür. Bu dövizin hesabını devlet tutmamış ve özellikle tekstil alanında bu yönde bir büyüme yaşanmıştır.

³¹² Murat Belge, *12 Yıl Sonra 12 Eylül*, Birikim Yay., İstanbul 1992, s.185-197.

³¹³ Dilek Yankaya, *Yeni İslami Burjuvazi*, İletişim Yay., İstanbul 2014, s.86.

³¹⁴ White, s.65.

Konumuza geri dönersek Turgut Özal, Türk ekonomisinin “gaza, tuza, beze muhtaç olduğu” bir dönemde siyasete giriyordu.³¹⁵ 6 Kasım 1983 seçimleri ile iktidara gelen ANAP hükûmetinin iktisat politikasının ana hedefi “24 Ocak Kararları’nı” uygulamanın yanında ihracata yönelik sanayileşme politikaları ile ekonominin yeni bir büyüme ivmesi yakalamasıdır. Aslına bakılırsa cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet sonrasında da devletin temel stratejisinin bir Türk burjuvazisi yaratmak olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu dönemin ekonomi politikaları biraz yerel sermayeye güç pompalasa da Türkiye içinde bir burjuva sınıfı zihinsel bir arka plan olarak vardır. ANAP ve Özal’ın bu politikaya sadık kalmakla birlikte burjuva sınıfının kriterlerine yenilerini ekleme çabasına girdikleri düşünülebilir. Özal serbest yatırımların önünü açarken Türk sanayici ve iş adamlarına sermaye aktarımını bir yandan enflasyonist politikalarla bir yandan da vergi politikalarıyla sürdürdü.³¹⁶ Ekonomi alanında biraz daha etkin olabilmek adına ANAP hükûmeti döneminde başbakanın gücü bir dizi düzenlemelerle artırıldı. Vergi kaynaklarının meclis kontrolündeki konsolide bütçeden çıkarılması yoluyla ciddi miktarda bütçe dışı kaynak yaratılması, hükûmete bu kaynakları istediği gibi kullanma imkânını verdi. İş adamları da kâr amaçlı faaliyetleri meşrulaştıran bu siyasal gelişmeleri görece de olsa memnuniyetle karşılıyorlardı. Bu noktada iş adamları hükûmete bağımlıydı ve ANAP politikalarının kısmen işveren yanlısı olması da hükûmet ve iş adamı yaklaşımında köklü bir değişim yapmamıştı.³¹⁷ Ancak denetim iplerini gevşeterek küçük üreticilerin zenginleşmesinin önü açılmıştı.

Neoliberal kapitalizm ve dünya pazarına sorunsuzca açılan kapı sayesinde zapturapt altındaki yaratıcılık ve orta büyüklükteki işler serbestlik kazandı. Bu işlerin sahipleri, büyük şehirlerdeki endüstricilerden daha muhafazakâr ve dindardı. Basın tarafından “Ana-

³¹⁵ Mehmet Bakı, “Anavatan Efsanesinin Çöküş Hikâyesi”, *Aksiyon Dergisi*, 28 Eylül 2008.

³¹⁶ Süleyman Kalkan, “Türk Burjuvazisi, Ekonomik Dönüşüm ve Risk”, *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl: 1992, s.247-251.

³¹⁷ Buğra/Savaşkan, s.89.

dolu Kaplanları” olarak adlandırılan bu girişimciler, dindarlık ve muhafazakârlık izleri taşıyan, kendilerine ait iş ağlarını ve meslek örgütlerini kurdular.³¹⁸

Özal’ın, uyguladığı ekonomi politikaları ile hem merkez burjuvanın gelişimine katkıda bulunmaya çalıştığı hem de taşra kökenli esnaf ve tüccarların burjuvalaşmasının önünü açan bir siyaset izlediği düşünülmektedir. Böylece bu dönemde İslami sermaye, dış ticaretin etkisiyle önem kazanmaya başladığı gibi pazarını genişletme fırsatı da buldu. Yukarıda ifade ettiğimiz küçük üreticilerin vergi yüklerini azaltmaya yönelik “görmezden gelme” politikalarının da bunda etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak Türk özel sektörü ya da kentli burjuvalar, orta ölçekli yatırımların dışında adım atmaya yanaşmadıkları gibi hâlâ büyük ölçekli yatırımların kamu sektörü tarafından yapılmasının beklentisi içinde olmalarıyla devlete yaslı bir sermayenin gölgesinde kalmayı tercih ettiler. Bu yaklaşım da Türkiye özel sektörünün iktisadi “risk” kavramına olan yabancılığı ile açıklanırken, taşra kökenli burjuva adaylarının hem bu riski alacak cesarete olması hem de kamu yatırımlarına karşı mesafeli olmasından beslendiği ifade edilmektedir. Yeni burjuvadan beklenen biraz da kendi geleneğini devlet desteği olmadan üretmesidir.³¹⁹

Bu beklentiyi de karşılama niyetinde olan taşra burjuvasının, piyasanın doğrudan yabancı yatırımcıya açılmasının ardından Türkiye ile coğrafi yakınlığı bulunan ülkeler ve OPEC ülkelerinin yatırımlarını çekmeye başladığı düşünülmektedir. Böylece İslami değerler de ülkenin rekabet gücünün artımı üzerinde rol sahibi olmuştu. Bu İslam’ın piyasa ile uyumu olarak okunmaya başlanmıştı. Cemaatler, vakıflar gibi İslami örgütlenmeler, körfez ülkelerinden İstanbul’un ve Anadolu’nun küçük ya da büyük ölçekli gruplarına sermaye transferine aracılık yapan kurumlar gibi işlemeye başladı. Bu süreçte örgütlenen taşralı sosyal sermayenin, ticaret ve yardımlaşma ağları aracılığı ile yeni seçkinlere reel ekonomi içinde alan açtığı düşünül-

³¹⁸ White, s.65.

³¹⁹ Kalkan, s.251.

mektedir.³²⁰ Bu bir anlamda yeni muhafazakâr dindar burjuvanın ülkenin seçkinlerine ait sınırları zorlamasının başlangıç emarelerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Taşralı orta sınıfların, istedikleri gibi yaşama imkânlarının daraldığı muhafazakâr taşra şehirlerinden Ankara, İstanbul gibi metropollere göç etme eğilimi 1970'lerle birlikte hızlanmıştır.³²¹ Bu süreç, o dönemlerde taşralı gençler için yeni bir kavram olan “yurt dışında eğitim” almış yeni bir kuşağın da oluşumunu hazırladı. İşte bu gençlerin 1983 ve sonrasında Özal'ın etrafında toplanmaya başlaması, Anadolu sermayesi için önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Dil bilen, teknolojiye hâkim, zeki gençler Özal'ın “prensleri”³²² olarak tanımlanırken taşralı, yeşil, otantik gibi sıfatlar taşıyan yeni bir burjuva sınıfının da bu anlamda temelleri atılmıştır. Bu bir anlamda taşra burjuvazisinin Batı merkezli kapitalizmle sıkı bağlar kurma sürecinin de başlangıcını oluşturmaktadır. Kısacası muhafazakâr geleneksel bir elitler sınıfı sermayenin büyük kentlere açılımı üzerinden kendini biçimlendiriyordu. Bu çabalarıyla bir bakıma Özal, Türkiye'de Mehmet Altan'ın deyimiyle bir “*homo economicus*”³²³ yaratmanın peşindeydi.

12 Eylül Dönemi

Türkiye'deki solun geliştirmeye çalıştığı sınıf siyaseti henüz güçlü bir politik gelenek hâline gelmeden gerçekleşen 12 Eylül darbesi, hem “şimdiki x zaman burjuvazisi” olarak değerlendirilen Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkmasını sağladı hem de politik bir alternatif olarak sol siyasetin gelişmesini kesintiye uğrattı.³²⁴ Bunun yanında darbe sürecinin İslamcıları teğet geçtiği söylenemez. Millî Görüş mensupları,

³²⁰ Yankaya, s.88.

³²¹ Kerem Ünüvar, “Siyaset Üzerindeki Hayalet/Orta Sınıflar”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 260 Yıl: 2010, s.23.

³²² Ahmad, s.228.

³²³ Altan, s.65.

³²⁴ Polat S. Alpman, “Bir Tasarım Bir Temenni Şimdinin ‘Hakiki’ Burjuvazisi ve Eleştirisi”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl: 2012, s.39.

sıkıyönetim kanunları uyarınca yargılanmış, özellikle 23 Temmuz 1980 tarihinde İsrail devletinin Kudüs'ü ebedi başkent ilan etmesine karşı Konya'da başlatılan miting nedeniyle birçok İslami kanat mensubu kişi yargılanmıştı. Bunun yanında İran Devrimi ve Afganistan'ın SSCB tarafından 1979 yılında işgal edilmesi gibi olaylar İslamcı hareketin Türkiye içinde kontrol edilme yaklaşımını devlet nezdinde merkeze taşımıştı.

İslam'ın kamusal yaşamda giderek artan varlığı, dünya genelinde içeride gelişen bir dizi faktörün etkisiydi. Bu arada özel medya iletişim araçlarının gelişimi devlet kontrolündeki radyo ve televizyonlara meydan okurken İslamcılık da bu ağ üzerinden geniş kitlelere ulaşma fırsatı bulmuştu.³²⁵

1980 darbesiyle hem sol gruplar sessizleştirilmiş hem de İslamcı grupların yüreğinde yeşeren "İslam'ın Altın Çağı"nı yeniden tesis etme ütopyasının etrafı çevrilmişti.³²⁶ 1980 öncesi yaşanan gerilimli ortamdan arındırılmış bu yeni süreç, ekonominin yeniden yapılandırılması için bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Turgut Özal'ın neoliberal ekonomi politikalarınca desteklenen Anadolu kökenli orta sınıf da kent merkezli olarak büyüme fırsatı bulmuş, üretim ve verimliliğin artışı destekleyecek bir sınıf olmaya aday konumda tanımlanmıştır. Bu neoliberal ekonomi politikaları söz konusu orta sınıfın kendi küçük veya orta ölçekli şirketlerini kurmasına imkân vermiş ve toplumsal hareketliliğini artırmıştır.

Özal'ın liberal ekonomi politikalarının temel hedefi, ekonomide devlet müdahalesini engelleme olarak biçimlense de müdahaleci devlet anlayışı ekonomik hayatın önemli bir özelliği olmayı sürdürdü. Dış pazara açılma planları ve ticaretin önündeki bariyerlerin kaldırılması muhafazakâr Anadolu tüccarlarını hareketlendirdi. Anadolu ticareti büyük kentlerde yatırımlarını artırmaya ve iş merkezlerini de buralara kaydırmaya başladı.

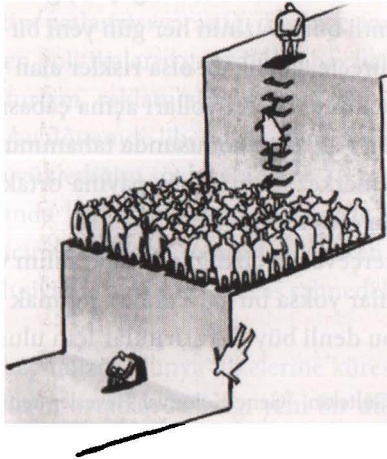
Bu dönem dünyadaki iletişim ve ulaşım imkânlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, Türkiye'nin içe kapanması, siyasetten

³²⁵ White, s.64.

³²⁶ Yankaya, s.70-71.

vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu'daki bu küçük işletmeler de Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) çatısında toplanıyor ve gözünü yurt dışına diyor. Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara gireceklerinin ürkek adımları atılıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyor bu sermaye. Tarihsel olarak baktığımızda, Türkiye siyasetinde de bir döneme, Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem.³²⁷

Anadolu sermayesi böylece profesyonelleşme, farklılaşma ve kendilerini gerçekleştirme imkânı bulmaya başladı. Türk kimliği millî ve dinî değerleri ile biçimlenmiş, taşra hayatından kente doğru kayan sermaye, merkeze taşranın kültürünü de taşımaya başlamıştı. Anadolu sermayesi için bu dönem bir dönüşümün başlangıcıdır aslında. Merkez sermayenin alanlarına olmasa da bu alanların kıyılarına yerleşmeye başlayan yeni bir sınıftan söz etmek mümkündür artık. Buralara yerleşen kesim, hem ekonomik hem de kültürel olarak merkez sermaye ile derin farklılıklara sahip olsa da ileride de göreceğimiz gibi farklılıklar yerini zamanla bir “benze-meye”, “aynılaşmaya” bırakacaktır.

(Akdede: 2012-23,73)

³²⁷ Fadime Özkan 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

Bunlar Anadolu'nun taşralı köy ve kasabalarıyla güçlü bağlarını korumaya devam eden, şehirleşmiş ekonomik elitin ilk kuşağı olarak tanımlanmaktadır. Çoğunun taşradaki köy ve kasabalarda doğup büyüdüğü ancak üniversite eğitimi aldıktan sonra Türkiye'nin büyük şehirlerinde yerleştikleri bilinmektedir. Bu kuşak Özal'ın serbest yatırımcılar yaratarak karma ekonomiden arınma planlarının en önemli aktörleri olarak değerlendirilmektedir. Komprador tüccar ve zoraki burjuvazinin yanına, yeni zenginler olarak türeyiveren bu kesim,³²⁸ bir anlamda "okuma yazması olmayan anaların yetiştirdiği, cingöz çocuklar", "sınıf atlamaya soyunanlar"³²⁹ olarak da tarif edilmekteydiler. Parlak eğitimlerini tamamladıkları ABD'den yeni dönmüş bu diplomalı gençler, devlet kademelerinin kilit pozisyonlarında görev almayı başardılar. Böylece liberalleşme modelini teknik bilgileri ile birleştiren bu yeni kuşak, aynı zamanda Türkiye'nin yeni elitleri olacaktı.³³⁰

Taşradan gelen bu yeni sınıfın, Türkiye'nin "kârdan zarar riskini" göze alamayan kentli burjuvazisinin karakteristik özelliklerini taşıma ihtimalleri düşük olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında kent burjuvazisi, onca sermaye aktarımına, gelir dağılımı bozukluklarına karşın hâlâ talep eder konumdan vazgeçmiş görünmemektedir. İktisadi hayatın kentli burjuvazinin her gün yeni bir güvence talebi ile şekillendiği bu süreçte, küçük de olsa riskler alan yeni sermaye, Afrika üzerinden kendine ticaret yolları açma çabasına girmiştir. Dolayısıyla toplumda risk alma konusunda tahammülsüz bir burjuvazi ile büyümeyi ve merkez sermayenin payına ortak olmayı düşleyen iki sermaye grubu oluşmuştur.³³¹

Moraze'nin çerçevesini çizdiği gibi eğer bilim ve teknolojiye yatırım yapan sınıflar yoksa bu yatırımları yapmak devlete kalmakta ancak devletin bu denli büyük yatırımlar için uluslararası borçlan-

³²⁸ Mehmet Nuri Gültekin, "Genç Kolonyal Hevesler Yeni Emperyal Tezahürler", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl:2012, s.67.

³²⁹ Alev Alatlı, *Beyaz Türkler Küstüler*, Everest Yay., İstanbul 2013, s.175.

³³⁰ David Behar, "Türk Büyük Burjuvazisinin Üçüncü Kuşağı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279, Yıl:2012, s.84-85.

³³¹ Kalkan, s.252-253.

madan uzak durarak bunu başarması mümkün görünmemektedir. Borçlanan devletin elinde ancak vergi gelirleri bulunurken devlet uluslararası ticaretine yapabileceği doğal kaynaklardan yoksun ise girişimci sınıfların desteğine ihtiyaç duyacağı açıktır.³³² Türkiye'de devletin "babalık" yapması ve koruması konusunda ısrarlı olan kent burjuvazisi kendi geleneğini devlet desteği olmaksızın yeniden üretmekte isteksizdir.³³³ Bu aslında daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir zihniyet meselesidir. Türkiye toplumunda devlet geçmişten beri ekonominin iplerini elinde bulundurma gereksinimi duymuş, sermaye sahipleri ise yatırımlar için devletin kolaylaştırdığı yollardan yürümüştür. Oysa Özal'ın zihnindeki yeni orta sınıf, Türkiye'nin dünya ekonomisine entegrasyonunun ve kendisine dayatılmış olan Batı Avrupa'nın "negatif kimliği" rolünden sıyrılmasını sağlayacak hedefleri olan bir sınıftı.

Bu noktada ekonomide meydana gelen değişim sayesinde Türk toplumunun, özellikle kentlerde ve kasabalarda radikal bir biçimde dönüştürüldüğü ileri sürülmektedir. Toplum "zenginler", "yoksullar" ve "çok zenginler" katmanlarına sahip bir topluma doğru dönüşmeye başladı. Yeni para ilişkileri Özal'ın liberal ithalat politikaları ile beslenen bir tüketim patlaması yarattığı düşüncesine dayanıyordu.³³⁴ Ekonomide izlenen politikaların getirdiği bahar havası çok uzun soluklu olmasa da turizm, reklamcılık, sinema gibi alanlarda önemli bir canlanmanın, bu dönemde liberal ekonomi anlayışına zihinlerde olumlu bir anlam yüklediğini söyleyebiliriz.

Ekonomik alanda kendini hissettiren olumlu gelişmeler Özal'ı gelecek seçimler için biraz daha cesaretlendirirken 1986'da 12 Eylül darbesinin yasaklı siyasileri de yavaş yavaş sahnedeki yerlerini almaya başladılar.

Bu dönemde kapitalizm, dünya ülkelerine küreselleşme kapısından girerek, sınırların ortadan kalktığı yeni bir dünyayı tartışmaya

³³² Ünüvar, s.18.

³³³ Ahmet Küskün, "Toplumsal Konsensüs ve Üst Gelir Grupları", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Ankara 1992, s.255.

³³⁴ Ahmad, s.244-245-246

başlamıştı. Dünya üzerinde kapitalizm, devlet merkezli ekonomilerin çözülmesiyle, gelişmiş ülkeler lehine pazarın genişlemesine sebep olmuş, sermayenin dolaşım döngüsü küresel düzeyde gerçekleşmeye başlamıştır. 1950 ve 60'larda geçerli olan ulusal kalkınmacılık politikaları, yalnız ekonomik kalkınmayı değil, aynı zamanda ulusal bütünleşmeleri de tartışma konusu yapmıştır. Devlet merkezli ekonomilerinin müdahale alanlarının daraltılması, özel sektörün güçsüz olduğu ülkelerde bütçe açıklarını tetiklemiş, gelişmiş ülke ekonomilerin ise ucuz iş gücü ve pazar açısından desteklemiştir. Bu aynı zamanda liberal ekonomi anlayışının gelişmekte olan ülkelere yerleşmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu gelişmelerin Türkiye açısından sonucu ise İslamcılık ve milliyetçiliğin güçlenmesi şeklinde olmuştur. Böylece küresel kapitalizm, ulus devletleşme sürecini de bir çözümlenyle baş başa bırakmıştır. Bunun etkisinde kalan devletçi yaklaşımlar, siyaseten liberalleşse de ekonomik olarak tam bir liberalleşmeyi gerçekleştirememiştir.

ANAP'ın gerileyişi birçok neden üzerinden açıklanırken ekonomistlerin üzerinde durduğu temel nokta; imalat sanayisi yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payının 1984 yılında % 22,3'e, 1985 yılında % 19,3'e, 1986 yılında % 19,6'ya, 1987 yılında % 15,2'ye ve 1988 yılında % 14,8'e kadar düşmesidir.³³⁵ Ekonomide istenen başarı grafiğinin devamlılığını sağlayamayan ANAP, siyasi olarak da güç kaybetmeye başlamıştı.

1989 yılındaki yerel seçimlere gelindiğinde ANAP'ın düşüşü hızlanmıştı. Başta büyük kentler olmak üzere pek çok yerleşim merkezinde seçim kaybedilmiş, Türkiye siyasetinde ANAP'lı yılların sonuna geldiğinin sinyalleri alınmıştır. Alınan yüzde 21.75'lik oy oranı genel seçimler için umut verici görünmüyordu. Turgut Özal'ın iki dönemdir süren hükümet başkanlığından sonra muhalefete düşmek yerine yeni bir makama geçmeyi planladığı yavaş yavaş tartışılmaya başlanmıştır. Bu arada Kenan Evren'in görev süresi de dolmuştu. 1982 anayasasına göre cumhurbaşkanı parlamento tarafından seçilecekti. Özal, cumhurbaşkanı olabilirdi. Fakat şimdiye kadarki tüm cumhurbaşkanları-

³³⁵ Öztin Akgüç, *Ekonomide Gerçeği Arayış*, Bağlam Yay., İstanbul 1991, s.140.

nın asker kökenli olduğu düşünüldüğünde, bu tercih de onun tekrar askerlerle karşı karşıya gelmesi olarak yorumlanmıştı. Tüm olumsuzluklara rağmen Özal 1989 yılında köşke çıkmayı başardı.³³⁶

Partinin 1991 yılındaki kongresinden sonra Turgut Özal'ın parti içindeki ağırlığının iyice azaldığı yönündeki düşünceler, dönemin köşe yazılarınca da sıkça dillendirilen konular arasındadır. Yeni genel başkan olarak Mesut Yılmaz'ın seçilmesi, ANAP için yeni bir dönem olarak değerlendirilebilir. Yeni başkan 1992 yılındaki parti kongresinde yerini daha da sağlamlaştırmıştı. ANAP'ta artık etkili olamayacağını anlayan Turgut Özal'ın yeni bir parti kurarak tekrar aktif siyasete dönmeyi planladığı o dönem içinde çokça ifade edilmekteydi. Partinin kuruluş hazırlıkları bitmişti. Türkiye'nin, bölgede etkin rol oynamasını isteyen Turgut Özal, Balkanlar'a ve hemen peşinden Orta Asya'ya yaptığı uzun ve yorucu seyahatlerden döndüğünde rahatsızlandı ve 17 Nisan 1993'te görevinin başında vefat etti. Böylece Türkiye'de ANAP ve Özal dönemi kapanmış oldu.³³⁷

Cumhuriyetin öngördüğü temel iktisadi gelişme stratejisinin, ülkenin sanayileşme çabalarını gerçekleştirecek bir burjuva sınıfı yaratma noktasında etkili olmadığını daha önce ifade etmiştik. Ancak yaratılan burjuva, büyük yatırımları devlete yaptıran ve her girişiminde devlet desteğini arkasında hissetmek isteyen karma ekonomi anlayışının gölgesinde yaşayan bir sınıf olarak varlık kazanmayı başarmıştı. Bu korumacı yapıyı kırma hedefi ile yola çıkan Özal ve liberal ekonomi anlayışı bir yatırımcı sınıfın temellerini attı. Özal ekonomisinin temel hedefi, tutarlı bir politika sağlayarak ekonomiyi istikrarlı hâle getirmektir. Özal, orta sınıfın gelir seviyesini yükseltmek yoluyla ülke ekonomisine bir istikrar kazandırmak amacıyla enflasyonu düşürmeyi ve fert başına düşen millî geliri artırmayı hedeflemiştir.

1992'de yapılan III. İzmir İktisat Kongresi'nde ülkenin cumhurbaşkanı olarak konuşan Özal, geçen on yılda gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik hedefleri şöyle özetlemektedir:

³³⁶ Kemal Görmez, "90'lı Yıllarda Seçim ve Siyaset", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, 1992, s.180.

³³⁷ *Hürriyet Gazetesi*, 11 Mayıs 2007

1980’li yıllar bütün dünyada ortak kanaatlerin bütünden.yani devletçi doktrinden “yeni bir bütüne” devletçilik karşıtı mücadeleye girdiği yıllardır. Bu yıllar aynı zamanda kitleler çağıının sona erdiği yıllardır. Mikro enformatik ile biyoteknolojinin birleşmesi şeklinde ifade edebileceğim teknolojik ihtilal, daha çok refah yaratabilmek için kitlelerin büyük sanayi tesislerinde, şehirlerde yoğunlaşma gereğini ortadan kaldırmıştır. Kitleler çağıının sonu anlamına gelen bu gelişme, bir anlamda tekil insanı bir kere daha dünyanın merkezine oturtan, bağımsızlığını iade eden gelişmedir. Bireye bağımsızlığını iade demek, kitleyi birey karşısında üstün kılan anlayışın, yani devleti birey karşısında üstün kılan anlayışın, ortadan kalkması demektir. Yeni görüşte devlet kavramının da mutasyona uğraması kaçınılmazdı. 1970 yılında, bir tebliğimde özetlediğim gibi, yeni görüşte, bundan böyle güçlü devlet, memurları çok olan devlet değildir. Güçlü devlet harcamaları çok ama iki yakası bir araya gelmeyen devlet değildir. Güçlü devlet, bir istihdam kapısı değildir. Güçlü devlet bir mabut ya da baba değildir. Hepsinden önemlisi yeni görüşte, aslolan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır. Yani yeni görüşte hedef, insanın, ferdin bizzat kendisidir. Ekonomik kalkınma sürecinde devlet fertle rekabete girmez, tersine ona gelişimini, rekabetini kolaylaştıran akılcı hizmetleri sunar.³³⁸

Özal devleti küçülterek bireyi büyütme ve bu yönde ekonomide risk alabilecek girişimci yönü gelişmiş bir taşralı burjuva için imkânların oluşacağı kanaatine sahip bir siyaset adamıdır. Bir anlamda Özal’ın kısmi liberal ekonomi politikaları, cumhuriyetin ilk yıllarında gelişen ekonomik ve kültürel sermaye içeriği birbirinden farklı iki sınıfa bir üçüncüsünü ekleme çabalarının devamı olarak nitelenebilir. Bu sınıflardan ilki, statüleri Osmanlı dönemine kadar dayanan şeyh, hoca, bey ve idari görevlilerden oluşan “eşraf” sınıfı olarak tanımlanmaktadır. İkincisi, yukarıda ifade ettiğimiz ticarete bağlı aileler-

³³⁸ Cumhurbaşkanı Özal’ın III. İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı konuşmadan, Öz İplik İş Sendikası, 1992, s.221

den gelen cumhuriyetin girişimci sınıfıdır. Bunlara eklenmeye çalışılan üçüncü sınıf ise 1970'lerden sonra sanayileşen ve bugün holding hâline gelen taşralı ailelerin ikinci ve üçüncü kuşaklarıdır.³³⁹ Bütün bunlar yeni muhafazakâr burjuvanın temel taşlarını döşedi.

Başbakanlık müşaviri Cumali Ünal'dı gerek özelleştirme politikaları gerekse demokratikleşme sürecinde toplumun tüm kesimleri ve siyaseti belirleyen güçler tarafından değişimin tam anlamıyla istenmemesi ve uygulanamamasının Türkiye'yi "değişimin rolünü yapma" noktasına getirdiğini ifade etmektedir. Özal'ın planladığı kadar büyük bir değişim gerçekleşmediği gibi, bu politikalarla ekonominin farklı nedenlerin beslediği yeni bir krizin de kapısında olduğu dile getirilmektedir. 1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye birçok ekonomik ve sosyal sorunla baş başa kalmıştı. Türkiye'de üretim ve verimliliğin düşük olmasını, süreci hazırlayan önemli faktörler arasında sayan Ünal'dı cümlelerine önemli bir uyarı listesi ile devam etmektedir. Bu liste, aynı zamanda bireyler ve kurumlar bazında dönemin ekonomik anlayışını da resmetmektedir. Daha önce de çok defa ifade ettiğimiz gibi sermaye birikimi ve büyümenin temelde bir zihniyet meselesine dayandığının altını durumu somutlaştırarak çizmektedir:

Başta iş adamı, başta bürokratlar, başta memurlar, başta işçiler, başta ordu, başta basın ve yayın organları, başta politikacılar, başta esnaf olmak üzere çoğu kişiler avanta peşindedir. Gümrük duvarlarını yükselterek, ham maddeyi KİT'lerden ucuza satın alarak, muafiyetler ve teşviklerle sanayicilik yapmak avantacıdır. Sadece makamını muhafazaya çalışıp verimli olmadan, ayak oyunları ile gelen iktidarlara yaslanıp devran süren bürokratlar avantacıdır. Memleket batarken hiçbir şey üretilmediği hâlde 3-5 bin işçi için yüksek toplu sözleşme rakamları avantacıdır. Sorumlu olduğu konularda hiçbir çalışma yapılmaksızın varlığını ihtilal yapmakta ortaya koyan ordu avantacıdır. Sırf keşfe gidebilmek için dosyayı kapatmayıp kararı erteledikçe erteleyen hâkim avantacıdır. Doğrular yerine kendi menfaatleri için kaypak, yağcı, kişiliksiz basın

³³⁹ Meltem Karadağ, "Muhafazakâr Anadolu Burjuvazisi - Bir Kesit", *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279. Yıl:2012, s.55

avantacıdır. Sırf seçilebilmek ve maaşını yükseltmek için oybirliği sağlayan politikacılar avantacıdır. Sattığı kalitesiz malın fiyatını kendine göre artırıp dar gelirli insanların kıymetli paralarını galayan esnaf avantacıdır. Memleket batıyor arkadaş!³⁴⁰

Dolayısıyla bu zihniyetin bir sermaye birikimi yaratarak ekonomik büyümeye hız kazandırmasını düşünmek zorlama süreçlerin benimsenmesine yol açmaktadır.

Bunun yanında bugün AK Parti'nin iktidar sürecini besleyen muhafazakâr burjuvazi, Özal'ın Türkiye'de 1984'e kadar uygulanan ithal ikameci ekonomi politikasından ihracata dayalı büyüme modeline geçmesi ve piyasalara rekabet ortamını getirmesiyle büyüme fırsatı buldu. Ancak ülkenin büyüme süreci üzerinde baş döndüren bir etkiye henüz sahip olamasa da bir değişim yarattığı inkâr edilemez.³⁴¹

Nitekim muhafazakâr insanlarla yaptığımız görüşmelerde ANAP döneminde muhafazakâr çizgilere sahip bir zenginler sınıfından söz edilemese de kapitalist üretim ve tüketim anlayışının insan hayatları üzerindeki etkisinin farkına varıldığı bir dönem olduğunun altı çizilmektedir:

Küçük işletmelerin sağ-muhafazakâr partilerin güttüğü ekonomi politikaları sonrasında zamanla ama çok yavaş bir ritimde cesamete kavuşması var bu süreçte. Turgut Özal politikalarının buna etkisi tartışılmaz burada.³⁴²

Kısacası 1980'ler boyunca Özal'ın, neoliberal politikaları uygulamaya koyarak radikal bir ekonomik dönüşüm projesini hayata geçirdiği ve yeni bir İslamcı girişimciler sınıfını ortaya çıkardığı bir gerçektir. Bunun da İslamcı yaklaşımın sadece siyasal sistemle kaynaşmasını değil³⁴³ toplumsal bir kimlik olarak tanımlanmasının da önünü açtığı düşünülebilir.

³⁴⁰ Cumali Ünal, "Türkiye Değişimin Rolünü Yaptı", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl:1992, s.319-320.

³⁴¹ Süleyman Yaşar, "Erbakan'ı Ekonomi Politikası Devirdi", *28 Şubat 2011 Sabah Gazetesi*

³⁴² Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakattan

³⁴³ Hakan Yavuz, *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*, Kitap Yay., 2011, s.70.

Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi

Yükselen Yeni Burjuvaya Yakından Bakmak

Türk toplumunun kendine özgü dönüşüm biçimiyle tarihin birçok noktasında Batı'dan kopuk olduğu, toplumsal dönüşümlerin pergel ucunun dönerken izlediği yörüngenin farklılığında somutlaşmakta olduğu söylenebilir. Toplumsal yapıyı oluşturan dinamiklerin birbirinden farklılığı ve bunun yanında büyük toplumsal ve ekonomik bunalımları kısmen teğet geçmesi nedeniyle keskin dönüşümlerin yaşandığı bir toplumsallığa sahip olduğu söylenemez.

Sermayenin gerek Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısından kaynaklı olarak gerekse cumhuriyet sonrası kalkınma projeleri kapsamında bağımsız bir değer olarak birikememesi, Türkiye'de burjuva sınıfına Batılı anlamında bir konum biçmemiş ve bir anlam yükleyemese de kendine has bir burjuvalar sınıfı yaratmıştır. Kendi kavramsal yapısı içinde tanımlı bir burjuva sınıfından söz etmek mümkündür. Bu sınıfın kökleri İttihat ve Terakki döneminde peşine düşülen "millî burjuvazi" çabalarına kadar uzanmakla birlikte, Özal dönemi ve sonrasında neoliberal ekonomi politikalarının biçimlendirdiği alanda yeni bir biçimsellik kazanmıştır. Özal döneminde temelleri atılan ve AK Parti döneminde ise palazlanma dönemini yaşayan muhafazakâr dindar burjuva ise bu millî burjuvanın karşısına "bir lokma bir hırka" felsefesinin yeni bir yorumunu yaparak çıkmıştır. "Bir lokma, bir hırka bize yeter.", "Mülk Allah'ındır." gibi uhrevî ve dünya malına fazla minnet etmeyen bir anlayış hâkimiyetinden, kazanmanın peygamber tarafından özendirildiğinin altını çizen bir konuma doğru gelinmiştir. Lokmaları çoğaltma ve hırkaların kalitesini artırmanın, yapılan bağış ve yardımlarla dinî meşruiyetini kazandığı bu sürecin, yeni bir zenginler sınıfının tanımlanması üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu da temelde bir zihniyet değişimi olarak okunabilir. Nitekim çalışmanın da ibadet olduğu, "Allah rızası için çabalamanın" ve İslam'ın hizmetinde kullanılacak zenginlik elde etmenin de cihat olduğunu vurgulayan bir zihinsel dönüşüm dindarlar arasında benimsenme oranını artırmıştır. "Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş

gibi ahiret için çalışma” anlayışına geçilmiştir. Böylece, Weber’in *Kapitalizmin Ruhu ve Protestan Etiği* benzeri bir İslami kalkınmacı perspektifin neoliberalizm anlayış ile kucaklaştığı düşüncelerini besleyecek bir dönüşüm ortaya konmuştur.³⁴⁴

Bu bakımdan ekonomik artı üretimin ve sermaye birikiminin oluşturulmasının, muhafazakârlar için modern yaşam biçimlerine adapte olmanın önemli bir aşamasını temsil ettiği söylenebilir.³⁴⁵

Bu yeni yorum özellikle giyim tarzı, moda, tatil alışkanlığı, ev dekorasyonu gibi alanlarda somut olarak gözlenebilmektedir. Bu bağlamda tüketim ve çeşitli yaşam pratikleri hızlı bir değişim gösterirken, Akdede dindar ve laik burjuvalar arasında bir ayrım yaparak, özellikle kültür sanat alanında gözlenen yaklaşım farklılığını, sınırların belirleyicisi olarak işaret etmiştir. Batı kaynaklı opera, bale, tiyatro, heykel gibi alanlarda henüz varlık gösteremeyen muhafazakâr dindar burjuvanın, sanat anlayışını resim ve hat sanatlarına sıkıştırmak durumunda kaldığı ifade edilmektedir. Bunun yanında siyasal ve ekonomik alanda giderek birbirlerine daha çok benzeyen iki burjuva sınıfından söz edebiliriz.³⁴⁶ Bu iki burjuva sınıfı arasındaki mesafe muhafazakâr dindar zenginlerin kapitalizmle uyumu oranında daralma göstermektedir. AK Parti iktidarının izlediği ekonomik ve siyasal politikaların muhafazakâr dindar kesimleri elitileştirdiği düşüncesi bu yeni yaşam biçimleriyle doğrulanmış görünmektedir.

Dindar Müslüman ailelerin AKP döneminde küresel ekonomi ve iktidar siyaseti içinde yukarı doğru hareket etmesiyle, bu insanların yaşam biçimleri giderek laik orta sınıfların yaşam biçimine benzemeye başladı. Yeni Türkler muhafazakâr bir hayat sürüyorlardı ancak bu yaşam tarzı kentli zengin Türklerin yaşam biçimleriyle bir çatışma içindeydi. Bu karşıtlık büyük kentlerde parsellenmiş site ve yaşam alanlarında kendini gösteriyordu. Bu farklılığa rağmen eko-

³⁴⁴ Semiray Yücebaş, “Türkiye’de Muhafazakârlığın Gündelik Yaşam Estetiği”, *İnsanbilim Dergisi*, Sayı: 2 Yıl: 2012, s.65.

³⁴⁵ Yücebaş, 65.

³⁴⁶ Sacit Akdede, “Laik Burjuvalar Dindar Burjuvalar ve Sanatın Politik Ekonomisi”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl: 2012, Sayı: 23.

nomik gelir düzeyi artan muhafazakâr dindar zenginler tüketim alışkanlıkları yönünden laik zengin Türklere benzemeye başladı.³⁴⁷

Muhafazakâr dindar modernler, kültürel ve sosyal etkinliklere, kadınları da dâhil olmak üzere yüksek oranda katılım gösterirken, kullanılan mekânların elitlik oranı laik modernlerle çok fazla farka sahip değildir. Lokantaya, konsere, sinemaya veya tatile gitme konusunda en aktif grup olan endişeli modernler ile aralarında çok da büyük bir fark bulunmadığı gibi kullanılan mekânları birbirinden ayıran en temel özellik alkol kullanımı olarak göze çarpıyor.³⁴⁸ Başörtüsü kullanan modern muhafazakâr dindar kadınlar turlara çıkıyor, müze geziyor, hayır dernekleri için bağış topluyor, tezhip sergisi açıyor, pilates kurslarına gidiyorlar ve kültür sanat alanında da Türkiye'nin elit sınıflarıyla aralarındaki farkları görünmez kılıyorlar.³⁴⁹ Bunun yanında yılbaşını kutlamaktan nispeten uzak duran muhafazakâr dindar modernler, alışverişlerini süpermarketlerden yapıyor ve yaşam standartları yükseldikçe tüketim alışkanlıkları elit sınıflarla benzerlik gösteriyor.³⁵⁰ Sosyal dernek veya çevre koruma konularında da kendilerini gösteren muhafazakâr dindar kesimler, oruç tutup namaz kılmakla birlikte tatillerinde lüks otellerden hizmet almaktadırlar. Dinî değerlerin hayatın tüm alanlarını kapsayan normları, dinî sembollerin üzerinde taşındığı tüketim unsurları aracılığı ile görselleşmektedir. Lüks restoran ve otellerde kullanılan tuğralı fincan ve tabaklar bunlara örnek gösterilebilir. Yine İbrani ve Arap alfabesinin ortak harfi olan ve bir adanmışlık ifadesi taşıyan “vav” harfinin çok pahalı takılar ve kıyafetler aracılığıyla ortaya çıkan görünürlüğü bu örneklerden bir diğeri olarak ifade edilebilir. Bu örnekler, modern muhafazakâr dindar kesimleri modern elit kesimlerden ayıran sembolik öğeler olarak öne çıkmaktadır. Ancak yüksek güvenli villalarda sürdürülen hayatlar ve ünlü markalar

³⁴⁷ White, s.186

³⁴⁸ Bekir Ağır, “Kentli, Modern ve Dindar Olarak Muhafazakâr Modernler”, 08.03.2011 tarihinde t24.com.tr adresinde yayımlanan yazısından.

³⁴⁹ Aktaş, a.g.m

³⁵⁰ Ağır, a.g.y

üzerinden pratiklik kazanan tüketim yaklaşımları önemli oranda benzerlik taşımaktadır. Bu, diğer bir açıdan zengin ve eğitilmiş insanların dinle bir ilişkileri olmadığı düşüncesini de geride bırakmış görünmektedir. Din, fakirlerin ve cahillerin itibar ettiği bir toplumsal kurum olmaktan çıkmış, elit sınıfların hayatında görünürlük kazanmıştır.³⁵¹ Dolayısıyla moda, tatil, lüks mekânlar, spor, müzik ve sanat alanında da kendini göstermeye çalışan muhafazakâr dindar kesim, Türkiye'nin modern kesimleriyle arasındaki farklılıkları tüketim unsurlarının üzerinde kullanılan semboller düzeyine indirmiş görünmektedir. Dolayısıyla marka, moda ve yaşam alanları modern seçkinlerle aynı standartlarda yaşanmaktadır. Muhafazakâr dindar kadınlar, çanta, ayakkabı ve aksesuarlarının her birine ödedikleri asgari ücret üzerindeki tutarları abartılı bulmamaktadırlar. Boş zamanlarını da modern seçkinlerin zaman geçirdiği standartlara sahip mekânlarda değerlendirmektedirler.

AK Parti'nin Oluşumunu Besleyen Sosyal ve Ekonomik Şartlar

AKP, her şeyden önce kısa geçmişine rağmen Türk siyasal hayatında çokça konuşulmuş bir parti olmayı başarmıştır. Bunda, hiç kuşkusuz 14 Ağustos 2001'de kurulan partinin, kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra gerçekleştirilen genel seçimlerde %34,3 oranında bir oy elde ederek iktidara gelmesinin³⁵² rolünün büyük olduğu açıktır.

AKP'nin ortaya çıktığı sürece yakından baktığımızda 2001 krizi süreçte önemli bir fonksiyona sahipken, itibarını kaybetmiş siyasi partiler, 28 Şubat süreci, Irak Savaşı'nın bölgede yarattığı olumsuz ortam, bir anlamda partiyi tek seçenek hâline getiren unsurlar olarak sıralanabilir. Bunun yanında muhafazakâr burjuvanın 2002 yılından sonra önemli bir büyüme kaydettiği düşüncesi, AKP ve burjuva sınıfı arasındaki karşılıklı birbirini var etme sürecine katkıda bulunup bulunmadıkları sorusunu akıllara getirmektedir.

³⁵¹ Haenni, a.g.e

³⁵² Mete K. Kaynar, *Merkez Sağ ve AKP, AKP İlimli İslam Neoliberalizm*, Der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013, s.36.

Toplumsal hayatta muhafazakâr yaşamın sembolik öğelerini erkeklere göre daha fazla üzerinde taşıyan kadınlar ise bu süreçte kamusal hayatta görünürlüklerini artırmış olmakla birlikte, kadınların temel değişimleri tüketim pratikleri üzerinde somutlaşmaktadır. Kadınlar muhafazakâr dindar burjuva olarak tanımlanan kesimlerin modern yaşamla eklemlenen değişim hikâyelerinin sembollerini üzerinde taşıyan kimlikler olarak öne çıkmaktadırlar. Bu pencereden bakıldığında “bir lokma bir hırka” felsefesinden savruluşun hikâyesi de ister istemez kadınlar üzerinden okunabilmektedir.

AK Parti'nin ortaya çıktığı siyasi konjonktürün bir dizi olumsuzluklarla yoğrulduğu gerçeği, süreci anlamak bakımından atlanılmaması gereken en önemli nokta olarak düşünülebilir.

Koalisyon iktidarlarıyla yıpranan siyaset kurumu, yolsuzluklarla ve kötü yönetimle ortaya çıkan ekonomik darboğaz, ekonomik çöküntünün beraberinde getirdiği sosyal kriz, uluslararası alanda gerileyen bir ülke imajı, gelecekte ümidi azalan ve tepkileri giderek yükselen sosyal sınıflar... Tüm bu olumsuzlukların yanında “28 Şubat süreci” olarak adlandırılan ve siyasi alana yönelik müdahalelerin hayatın farklı alanlarında kendini göstermesiyle yaşanan gerilimler de giderek siyaset kurumunun etkisini ve güvenilirliğini yitirmesine sebep olmuştur.³⁵³ Bu süreç üzerinden, AK Parti'nin kendi var olma zeminini kolayca bulduğu düşünülmektedir.

Bütün bunların yanına, irticanın 2002 seçimlerinden yalnızca beş yıl önce Millî Güvenlik Siyaset Belgesi'nde bölücülük ile birlikte Türkiye'ye yönelik en büyük iki tehditten biri olarak tanımlanması da eklendiğinde AK Parti'nin toplumun karşısına organik bir beyaz atlı prens konumunda çıkmasını sağlamıştır. Bu noktada Milli Görüş hareketinden kopan yenilikçi üyelerin tek başlarına hükûmet kurabilmeleri, Türkiye'deki laik, modernist kesimlerde kaygı yaratırken liberal ve İslamcı gelenekten gelenlerin çoğunda bir umut yarattığı

³⁵³ Yalçın Akdoğan, “Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, *Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der. Kitap Yay., 2010, s.63.

açıktır.³⁵⁴ Bu bağlamda, eskilerin yerine geçmek için çabalayan yeni seçkinler, bütün çabalarının liderliği üstlenmek değil çoğunluğun iyiliğinin peşinden koşmak olduğunu ifade ederler. Verdikleri mücadelenin sınırlı bir sınıfın hakları için değil bütün vatandaşların hakları için³⁵⁵ yapıldığını defaten tekrar eden yeni seçkinler, böylece geniş bir halk yelpazesinde kabul görme imkânı elde etmiştir.

Böyle bir ortamda temiz siyasetin, dürüst politikacının, çalışkan ve samimi yöneticinin toplumun bir siyasetçiden beklediği en önemli nitelikler olarak belirginleştiği söylenebilir. Halkı anlayan ve temsil eden lider arayışı, tepkiselliğin ve yüksek beklentilerin de yönlendirmesiyle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin doğumuna³⁵⁶ hem halkların gözünde bir meşruiyet yüklemiş hem de onu tüm olumsuzlukların içinde tek olumlu seçenek hâline getirmiştir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi AK Parti'nin aniden ortaya çıkışını Türkiye'nin yaşadığı birçok farklı sosyal ve ekonomik krize bağlamak mümkündür. Bunlar aynı zamanda farklı bakış açılarıyla kriz yorumlarını ve bunların toplumsal yansımalarını da içermektedir. Tepe, bu krizleri iki büyük eksenle tanımlamış ve etkilerini de bu bağlamda yorumlamıştır:

İlk kriz İslamcı ögeler taşıyıp bunları ifade eden, ilk nesil İslami partiler diyebileceğimiz, doğrudan Millî Görüş hareketinden güç alan siyasi hareketlerin çöküşünde somutlaşmaktadır. AK Parti'nin çıkışı bu krizin izlerinden bakınca İslami hareketin kendi küllerinden yeniden doğmasına denk düşmektedir. İkinci kriz ise Türkiye'nin neredeyse tüm vatandaşlarının ekonomik durumunu etkileyerek siyasal aidiyetlerin yeniden tanımlandığı bir dönemin açılmasını tetikleyen, ülke tarihindeki en ağır ekonomik krizlerden biri olan 2001 ekonomik krizidir.³⁵⁷ Bu noktadan baktığımızda Frank'ın krizlerin

³⁵⁴ İlhan Uzgel, "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü," *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, s.11.

³⁵⁵ Vilfredo Pareto, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.: Merve Zeynep Donğan), Doğu Batı Yay. 2013, s.35.

³⁵⁶ Akdoğan, s.63.

³⁵⁷ Sultan Tepe, "İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin

çok kapsamlı ve derin ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümlere yol açtığı düşüncesi bir anlamda doğrulanmaktadır.³⁵⁸

AKP iktidarı ile birlikte Türkiye önemli bir farklılaşmanın da eşiğine gelmiştir. Bu, Böhürler'in "Türkiye'de elit tanımı değişmiştir."³⁵⁹ cümlesinde somutlaşırken Pareto'nun, seçkinlerin yaşamın sıradan gereksinimlerini etkili bir biçimde karşılayabilmek için bazen yenilikçi bazen de var olan düzeni meşrulaştırıcı bir yön izledikleri³⁶⁰ yönündeki düşüncesi Türk seçkinleri bağlamında, bizi bir karşılığının olduğunu ifade etmeye itmektedir.

Bir başka açıdan da AKP, iktidar bloğunu oluşturan sınıfların yaslandığı geleneksel partilerin tükenmişliklerinin ayyuka çıktığı bir ortamda, ABD'nin Orta Doğu tasarımıyla üstleneceği hayati role bakılarak uluslararası bağlamda "organik bir çözüm" olarak da değerlendirilmektedir. Bu egemen sınıflar açısından krizi tamamen ortadan kaldıracı bir güç olarak tanımlanmasa da sürdürülebilirlik kazandırması bakımından önemlidir.³⁶¹ Bunun yanında Türkiye tarihinde laiklik ve İslam arasındaki gerilim de AKP'yi "yeni" olmaya zorlayan tartışma alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Nitekim 28 Şubat süreci, bu gerilimin üzerinden büyüyerek Millî Görüş hareketinin üzerine patlamıştı. Bu da İslamcılar açısından sistemin içinde kalarak bir çıkış arama düşüncesini derinleştirmiştir.

Bu bağlamda Türkiye'de laikliğin egemen bir resmî ideoloji olarak rolü birçok kereler vurgulanmış, AK Parti'nin temsil ettiği taban ise karşıt bir konumda tanımlanmıştır. Bu noktadan bakıldığında, İslami hareket ve İslamcı sermaye üzerinde tarihî birçok kırılmanın yaşanmasına neden olmuştur. İkinci olarak, kamusal

Değişim Vaatleri Çelişkileri ve Sınırları," *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010, s.146-147-148

³⁵⁸ Andre Gunder Frank, "Dünya Krizi ve Dönüşüm," *Yapıt Dergisi* Sayı: 7 Yıl: 1984, s.45

³⁵⁹ AK Parti MKYK üyesi Gazeteci/Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinden de yaptığımız mülakattan

³⁶⁰ Pareto, s.14.

³⁶¹ Deniz Yıldırım, "AKP ve Neoliberal Popülizm," *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix yay 2013, s.70.

alandaki kendini İslam dinine gönderme yaparak konumlandırarak her aktörün, cumhuriyetçi laik rejim için karşıt bir konumu temsil ettiği gerçeğidir. Üçüncü olarak, ideolojik anlamda sahiplenilen ve siyasal anlamda da mobilize olan İslami sermaye, zararlı olarak yaftalanmıştır. Son olarak, İslamcı karşı-seçkinler tarafından köktenci bir perspektifle siyasal anlamda ideolojileştirilen dinin, artık piyasa toplumuna, liberal demokrasiye, modern dünyaya ve küresel ekonomiye dâhil olmayı arzulayan yeni İslami burjuvazinin hiçbir çıkarıyla uyuşmadığını ortaya koymuştur.³⁶²

Böylece bu süreç, hem muhafazakâr sermaye sahipleri için hem de muhafazakâr partiler için yeniden doğumun kaçınılmaz olduğunun altını çizmiş oldu. Bu bağlamda muhafazakâr dindar kesim, kendisine bir çıkış yolu olarak sistemin bazı unsurlarıyla barışmayı seçti.

Bunun yanında ekonomik kriz ve gerilim ortamı, finans sektörü, küçük burjuvazi ve işçi sınıfı gibi daha önce birbiriyle çatışma hâlinde olan gruplar arasında bir siyasal yakınlık kurulması için de zemin hazırlamıştır. Bu süreç boyunca büyük partilerin siyasi istikrar sağlamada sınırlı kapasiteleri de görünür hâle gelmiştir. AK Parti'nin göz kamaştırıcı yükselişinin bu kısa arka planı, partinin siyaset sahnesinde ortaya çıkmasının Türkiye siyasal sistemindeki merkezkaç kuvvetlerinin oluşturduğu siyasal güçler aracılığı ile gerçekleştiği düşüncesini pekiştirmektedir. Bu noktada Erbakan önderliğindeki Millî Görüş hareketinin kutuplaştırıcı etkisiyle ve IMF destekli ekonomik uyum politikalarının başarısızlığının ilk sıralarda yer aldığı görüşü baskındır.³⁶³

Ekonomik ve sosyal gelişmelerle istikrar ve toplumsal huzur arasında çok yakın bir ilişki olduğu düşünüldüğünde, farklı olduğu düşünülen her yaklaşımın toplum için doğru seçenek olarak değerlendirildiği söylenebilir. Umut vadeden başka bir merkez sağ seçeneğinin yokluğu da kısa süre sonra, çok sayıda merkez sağ siyasetçiyi, aydını ve seçmeni parti saflarına katılmaya ikna etmiştir.³⁶⁴

³⁶² Yankaya, s.120.

³⁶³ Tepe, s.148.

³⁶⁴ Tugal, 66.

Türkiye'deki bu derin krizin dönemin yeni siyasi aktörleri açısından önemli bir bilişsel öğrenme dönemi olduğu, Millî Görüş hareketiyle aralarındaki farklılaşmanın derinliği üzerinden okunabilir. Buna göre Millî Görüş hareketindeki kırılmanın aktörleri olarak öne çıkan Erdoğan ve Gül, Türkiye'de iktidara gelmenin ve orada kalmanın dolambaçlı yollarını bu süreçte öğrenmişti.³⁶⁵

Bir başka açıdan ise Pareto'nun dediği gibi doğal bir yasa nedeniyle seçkinlerin yer değiştirmesi ve bir yer değiştirme tarihi³⁶⁶ ile karşı karşıya kalınmış olma durumu mümkündür. Bu kırılmanın gerekliliğini yeni muhafazakâr dindar burjuva ve siyasi elitler, sistemi yenileme adı altında yerine getirmeye çalışmışlardır.

Millî Görüş Hareketinden AK Parti'ye

Millî Görüş hareketi, 1960'ların sonunda Necmettin Erbakan'ın Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Başkanlığı'ndan zorla uzaklaştırılması, ardından Nakşibendi tarikatının desteği ile 1969'da Konya'dan bağımsız milletvekili seçilmesi ve 1970'de Millî Nizam Partisi'ni kurmasıyla başladı. Erbakan, Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği başkanlığına küçük ölçekli müteşebbislerin desteği ile gelmiş ve görevinden ise kendisini istemeyen büyük tüccar ve sanayicilerin arzuları doğrultusunda hükûmet tarafından uzaklaştırılmıştı.³⁶⁷ Bu bağlamda Millî Görüş hareketi ortaya çıktığı ilk dönemlerden beri toplumsal yapının farklı renkleri ve siyasi yapıyla bir kan uyumsuzluğu mücadelesi yaşamıştır. Bu mevcut sistem için alenen bir geriye dönüşü temsil etmektedir.

Türkiye'de İslamcı bir hareket olarak ortaya çıkan Refah Partisi, otantik bir Türklük anlayışına yaslanmakla birlikte "adil düzen" olarak adlandırılan bir yönetim biçimini de içeriyordu. Adil düzen anlayışı kısmen liberal bir ekonomi yaklaşımını da kapsıyordu. Bu

³⁶⁵ Uzgel, 19.

³⁶⁶ Pareto, 34.

³⁶⁷ Güven Bakırezer/Yücel Demirel, "AK Parti'nin Sosyal Siyaseti," *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 154.

anlayış, devletin ekonomik etkinliklerden elini çekmesi gerektiğini söylüyor ve küçük bireysel girişimlerin desteklenmesinin gerektiğinden bahsediyordu. Bu noktadan bakıldığında Millî Görüş aslında kapitalizme karşı değildi, karşı olduğu onun tekerciliği idi.³⁶⁸ Bu yaklaşım uzun vadede iş dünyasının muhafazakâr dindar burjuvalarının oluşum sürecinde etkili olmuş, onlara yatırımları ve merkezle iletişimleri noktasında cesaret vermiştir.

Erbakan'ın İslam'ı gittikçe siyasi bir ideoloji hâline getirerek kitleleri kendine çekme gayretinin sonuç getirdiği düşünülmemektedir. Bunun en önemli nedeni Türkiye'de İslam'ın, kişisel bir inanç, değer ve kimlik kaynağı olması olarak değerlendirilebilir. Türk halkının din anlayışı, siyasi bir ideoloji olmaya müsait³⁶⁹ görünmemektedir. Ancak İslam ve milliyetçi değerlerin bir araya getirilişinde Millî Görüş hareketi etkili olmuş ve 1990'lı yıllarda özellikle belediye seçimlerinde önemli başarılar kazanmıştır. Millî Görüş hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nu İslam uygarlığının orijinal beşiği olarak görmesi Kemalist laik kesim tarafından eleştirilse de otantik bir Türk modernizminin halklar nezdinde kabul gördüğü de seçim sonuçları bağlamında açıktı. Millî Görüş, Osmanlı İslam anlayışı temelinde muhafazakâr bir Türk kimliği inşa ediyordu.³⁷⁰

Millî Görüş hareketi, 1980'li yıllardan sonra İslamcı yaklaşımının millî seperler vurgusunun dozunu artırmıştır. Bunun en önemli nedeni ise İslamcı yaklaşımın ortaya koyduğu din anlayışının Anadolu insanında bir karşılık bulmaması olarak ifade edilebilir. Nitekim Millî Görüş hareketinin ilk dönem din anlayışının Anadolu insanı için yabancılığını Doğan şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

Anadolu dindarlığıyla özellikle 60'ların sonundaki Millî Görüş'le birlikte siyasal İslamcılık birbiriyle benzeşmiyor. Zaten Erbakan'ın büyük ölçüde kitleleşememesinin nedeni Anadolu Müslümanlığını İslamlaştırma, daha böyle selefi, daha böyle şekiller üzerin-

³⁶⁸ White, s.70.

³⁶⁹ Karpat, s.62-63.

³⁷⁰ White, s.70.

den bir İslamcılık tanımlamasıdır. Biliyorsunuz o dönemlerde başörtüsü konusu da Şule Yüksel Şenler'le prototipler oluşturulmaya çalışıldı, böyle bir İslamcılık modeli çizmeye çalıştı Müslümanlar. Böyle bir başörtüsü şekli falan belirlenip siyasal İslam'ın simgeleri oldu. 60'ların sonunda, 70'lerin başında bunlar çizilmeye başlandı. Anadolu insanı buraya doğru yönelmedi.³⁷¹

Millî Nizam Partisi, 12 Mart döneminde kapatılırken yerine kurulan Millî Selamet Partisi de aynı felsefeyle yoluna devam etmiştir. Kurulan her iki parti de, ekonomik olarak "ağır sanayi hamlesi" sloganıyla ulusal kalkınmayı hedefleyen bir anlayışı benimserken, din ve maneviyat algısı sayesinde sağ partilerle, ekonomide adil düzen anlayışının gereklerini öne çıkarmasıyla da solla rekabete girdiği söylenebilir. Daha sonra 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte başta Erbakan olmak üzere partinin siyasi hayatı sona erdi.³⁷² Erbakan'ın kurduğu ilk partilerin oy oranlarının %7-11 gibi düşük oranlarda seyredişinin ortaya koyduğu gibi, İslamcı söylemin tanımladığı din anlayışı, bu anlayışla biçimlenen sosyal ve ekonomik projeler, halkta bir karşılık bulamamış görünüyordu. Bu da partiyi biraz daha Türklük boyasıyla boyanmaya itti.

Bu süreçten sonra Millî Görüş hareketinin dilinde Türk İslam sentezinin ağırlık kazandığı gözlemlenmektedir. Refah Partisi, Türk siyasal hayatında İslam'ın yükselen rolünü yansıtmakla beraber, Türklüğü de bir değer olarak benimsiyordu. Bu dönemde İslami okul, banka, alışveriş merkezleri, İslami kıyafetlerin yaygınlık kazanması bunun somut örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu arada mevcut iktidarların yolsuzluğa bulaşmışlığı ve başarısızlıkları Refah Partisi'nin başarısını perçinleyen etkenlerden biriydi.³⁷³

Nitekim 1995 seçimleri öncesinde Refah Partisi'nin halkın pratik ihtiyaçlarını ön plana çıkarması, durumun 1980'den sonra kurulan Refah Partisi lehine değişmesine katkı sunmuştur. Bu değişim,

³⁷¹ Antikapalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Sedat Doğan ile 8 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan

³⁷² Ruşen Çakır, "Millî Görüş Hareketi: Dün, Bugün," Yarın www.rusencakir.com

³⁷³ White, s.70.

1995 seçimlerinde Refah Partisi'nin oylarını yüzde 21,4'e yükselterek onu Türkiye'nin birinci partisi yaptı ve partiyi nihayet Şubat 1996'da ülkenin başına getirdi. Partinin "Adil Ekonomik Düzen" başlıklı el kitabı, emek sömürüsüne saldırıyor, sınıf eşitsizliklerini eleştiriyor ve emeğin ulusal gelirden aldığı payın adaletsiz derecede düşük olduğunu vurguluyordu.³⁷⁴ Bunun da Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullarda yoksul kitlelerin rüyasını süsleyen bir "Robin Hood" masalı etkisi yaptığı söylenebilir.³⁷⁵ Bu süreç temelde Refah Partisi'nde de bir kırılma ihtiyacının altını çizmektedir. Bu bağlamda partinin belediye hizmetleri aracılığı ile toplumun yoksul kesimleri üzerinde bir etki yaratmış olduğu söylenebilse de geniş bir toplumsal çeşitliliği yakalama noktasında çok başarılı bir siyasi tablodan söz etmek pek mümkün değildir.

Partinin dillendirdiği sosyal "adalet" ya da "adil düzen" kavramı kapitalizm ve komünizmin iyi yönlerinden beslenip kötü yönlerinden uzak durmaya çalışan bir ekonomi anlayışının ifadesi olarak da tanımlanmıştır. Ekonomik olarak üçüncü bir yolu temsil ettiği söylenebilir. Muhafazakâr kesimler arasında ise İslami bir ekonomik sistem olarak tanımlanıyordu. İslam'ın "öğretilerine" uygun, "adil" ve "insancıl" bir ekonomik sistem söz konusudur.³⁷⁶ Bunun yanında İslami hareket içinde de ekonominin önemi gün geçtikçe belirginlik kazanırken, henüz insan hakları ve demokrasi gibi kavramlar hareketin dağarcığına eklenmemişti.³⁷⁷

Devam eden süreçte partinin belediyelerdeki başarılı yönetimi popülerliğini artırırken, laik düzene gerçek bir tehdit oluşturup oluşturmadığı hâlen tartışma konusu olmaya da devam etmektedir. İslamcı belediyeler kentli yoksulların olduğu bölgelere daha fazla hizmet götürmüş ve yoksullara ücretsiz kömür, yiyecek ve giyecek

³⁷⁴ Tugal, 2011, s.65.

³⁷⁵ Şaban İba, "AKP Nasıl İktidar Olmuştu?" *AKP Ilımlı İslam, Neoliberalizm*, der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013, s.87.

³⁷⁶ Menderes Çınar, "İslami Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomi Düzeni", *Birikim Dergisi*, Sayı: 59 Yıl: 1994, s.26-32.

³⁷⁷ Uzgel, 2013, s.14.

dağıtmıştır. Ayrıca Refah Partisi belediyelerdeki rüşvetçiliği büyük oranda bitirdiğinden, kent hizmetlerinin niteliği de inanılmaz düzeyde artmıştır.³⁷⁸ Bu yaklaşımın, halkçı duygulara hitap eden, dindar ve milliyetçi bir söylemle maskelenerek başarılı sonuçlar doğurduğu düşünülse de güçlü bir gelenek ve siyasal taban oluşturmaya başarmış olduğu dönemin seçim sonuçlarına bakarak söylenebilir.

RP'li yerel yönetimlerin "millî görüş belediyeciliği" olarak bilinen yaklaşımı, 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyeleri de dâhil olmak üzere 329 belediye başkanlığını almalarını sağladı. RP belediyeleri doğrudan kentin sorunlarına yönelerek, hızlı çözüm yolları üretmeye başladılar. Bu bağlamda RP yerel siyaset yapmanın yeni yollarını keşfetmişti. Belediyeler, "beyaz masa"larla vatandaşlarla kent yönetimi arasında bir bağ kurarak sıradan halkın acil sorularına ve sorunlarına cevap vermişti. Böylece yeni bir toplumsal uzlaşî yolunun kapısı RP'nin genç belediye başkanları tarafından aralanmış ve İslami kimliklerine rağmen halkla bağ kurulmuştu.³⁷⁹

Ekonomik liberalizme mesafeli olan dindar siyasilerin de bu ilişkiyi benimsemeye başladığını ve merkez sağın muhafazakâr simgeselliklerle birlikte yürüttüğü liberal ilerlemeciliğin muhafazakâr siyasal oluşumlarca devralındığı gözlemlenmektedir. Bu yakınlaşmanın daha sonra kültürel alanda da yaşanmaya başlayacağı giyim tarzları ve ev dekorasyonları gibi yaşam pratiklerinde gözlenecektir.³⁸⁰

İslamcı kesimin yeni belediyecilik anlayışı 1995 seçimlerini etkilemişti. RP'nin %21,38 oy oranıyla 158 milletvekili, ANAP'ın %19,60 oy oranıyla 132 milletvekili, DYP'nin %19,18 oy oranı ile 135 milletvekili, DSP'nin %14,65 oy oranı ile 76 milletvekili ve CHP'nin %10,71 ile 49 millet velili kazanmasıyla sonuçlandı.³⁸¹

Bu seçimler Türkiye'de yeni bir devlet toplum ilişkileri arayışının ve ulusal kimliğin yeniden ifadesinin sonucu olan bir psikolojik dö-

³⁷⁸ Tuğal, s.59-60.

³⁷⁹ Yavuz, s.84.

³⁸⁰ Yücebaş, s.63.

³⁸¹ 1995 secimsonucu.com

nüm noktası olarak okundu. Söz konusu seçimlerde, insan hakları, demokrasi, çoğulculuk, milli değerler vurgusunun baskın olmasına laik kesim şüpheyle baksa da bu söylem geniş kitleler tarafından benimsenmiş görünüyordu.³⁸²

Nitekim gazete başlıkları “Seçimi Öteki Türkler Kazandı”, “Siyah Türkler Beyaz Türklere Karşı”, “Harbiye Karşısında Fatih Kazandı” gibi başlıklarla temelde bir farklılaşmışlığın net çizgilerini temsil ediyordu. Bunun yanında RP’nin toplumun ezilen kesimleri ile ilişkisini taçlandıran bir dil kullandığı söylenebilir.³⁸³ Böylece Türkiye’de “Beyaz Türk” kavramı medya aracılığıyla dillendirilirken, İslamcı partiler aracılığıyla temsil edilen kesimler ötekileştirilmişliğin temsilcisi olarak tanımlanmıştı.

16 Mart 1993 tarihinde cumhurbaşkanı seçilerek Çankaya’ya çıkan Demirel’in, parlamentoda en çok milletvekili bulunan RP genel başkanı Necmettin Erbakan’a hükûmeti kurma görevi vermesine rağmen Erbakan’la hiçbir partinin koalisyona yanaşmaması zihinlerdeki farklılaşmışlığın somut yansımalarıydı. DYP genel başkanı Tansu Çiller ve ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz arasında ANAYOL koalisyon hükûmeti kuruldu. Ancak iki liderin kişisel çekişmeleri sonucunda 6 Haziran 1996’da Yılmaz istifa ederek koalisyonu sonlandırdı. Böylece RP ile zorlama bir biçimde REFAH-YOL koalisyonu kurulmuş oluyordu.³⁸⁴

Erbakan’ın Libya ve İran’ı ziyaret etmek, İsrail’in politikalarını eleştirmek, Taksim Meydanı’nda cami yaptırmak, tatil günlerini değiştirmek gibi kültürel alanda İslamlaşma söylemlerinin yanında başbakanlık resmî konutunda tasavvuf liderlerine iftar yemeği vermesi laik çevrelerde ciddi oranda³⁸⁵ tepki toplayan bir tutum olarak dikkat çekti. Bu süreç, RP’nin İslamcı kesim içinde de sosyal ve siyasi anlayışının sorgulanmasına sebep olurken beklenen de-ği-

³⁸² White, s.76.

³⁸³ Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AKP)*, Kitap Yay. 2008, s.289.

³⁸⁴ İba, 2013, s.87-88.

³⁸⁵ Yavuz, s.85-86.

şimin gerçekleşmesi noktasında gerekli iradeyi ortaya koyamayacağı somutlaşmış oldu. Bu, İslamcılar açısından da bir yol ayrımının işareti olarak değerlendirilmiştir.

Bu dönemde, Recep Tayyip Erdoğan gibi genç liderlerin sesi parti içinde daha fazla çıkmaya başlamıştı. Erdoğan genç girişimci orta sınıfa yönelirken ılımlı bir Türk İslam anlayışına doğru yöneliyordu. Bu noktada bireysel gelişimi, dinî yardımlaşma ve iş gelişimini teşvik eden bir dili de benimsediği söylenebilir.³⁸⁶

Bu dönemde ordunun, Batıcı modernist yaklaşımın en önde gelen temsilcisi ve koruyucusu olarak öne çıkmaya devam ettiğini görüyoruz.³⁸⁷ Bu bağlamda ordunun, ötekileştirilen kesimlerin konumunu onaylayan bir üslubu benimsediği ve laik cumhuriyeti koruma endişesi etrafında bir taraf olduğu açıktır. 1997'deki 28 Şubat "postmodern" darbesinden sonra RP-DYP koalisyonu dağıldı. RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması³⁸⁸ AKP için siyasi yaklaşımını sorgulaması noktasında bir ölçü olmakla birlikte Erdoğan ve arkadaşlarının ayrışmalarını keskinleştirdiğini ifade etmek mümkündür.

Bu müdahalenin ardından İslamcı parti çalkantılı bir dönem yaşadı ve sonunda yeni kuşak liderler partiyi bölüp AKP'yi kurarken eski kuşak Fazilet Partisi (FP) ve sonradan da Saadet Partisi'yle (SP) yola kendi çizgisinde devam etti.

SİYASAL İSLAM'DAN KOPUŞ VE YENİ MUHAFAZAKÂRLIK DÖNEMİ

İşte tam bu noktada Tayyip Erdoğan ve arkadaşlarının Türkiye'nin siyasi hikâyesini yeniden okuyarak bir tutum belirleme ayrımında, yeni bir soluk olarak siyasete girdiklerini söyleyebiliriz. Bu süreci Antikapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Doğan şu cümlelerle tarif etmektedir:

³⁸⁶ White, s.77.

³⁸⁷ Ahmet Çiğdem, *Geleceği Eskitmek*, İletişim Yay., 2014, s.60-61.

³⁸⁸ Ahmet T. Kuru, "Laikliğin Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği", *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der., Kitap Yay. 2010, s.187.

Tayyip Erdoğan, Erbakan'ın kurduğu "adil düzen" tezinin işlemeyeceğini 28 Şubat sürecinde açık bir biçimde görmüştü. Buna İstanbul sermayesinin ve kapitalizmin baskısı da eklennince, o da çözümü kapitalizmle bütünleşerek hem Kemalizm'e çalımını atmada hem de İslamcılığı geride bırakarak yükselen sınıfın temsilcisi olmada buldu.³⁸⁹

AK Parti, birbiriyle çatışan siyasal beklentileri arkasına alarak iktidara gelmesi gerektiğinin ayırımına vardı. Bu bağlamda AKP, farklı siyasal beklentilere evet diyerek seçmen yelpazesini genişletirken bir yandan da Türkiye'deki İslamcılara sistem karşıtı olmayan bir kimlik sunma görevini yüklenmiş oldu. Bunun yanında ekonomik istikrar ve İslam'ın sembolik ifadelerine daha açık bir kamusal alan yaratan politikaları uygulamayı da vadeden bir yaklaşımı temsil etme çabasıyla geniş kitlelerin onayını aldı. Böylece AKP, İslami kimliğinin yanında sekülerizmle sorunu olmayan muhafazakâr demokrat bir parti olma vaadi ile kitlelerin karşısına çıkmıştı. Bu da AKP'nin seçmen yelpazesini çeşitlendirmesine katkıda bulunan bir durum olarak değerlendirilebilir.

Yavuz'un da ifade ettiğİ gibi bu sürecin, grubun demokrasi ve kapitalizm algısı üzerinde bir farklılaşma yaratmakla birlikte, bir anlamda da İslami değerlerle seküler dünya arasındaki keskin çizgileri aşındırmaya başlamasını da sağladı. Devletin resmî kurumlarıyla arasındaki demokrasi ve laik rejim pazarlığı AKP'yi, hükûmet "egemenliği" için bir arayış içine girmeye ve AB'ye yönelik demokratik normları kabul etmeye zorladı.³⁹⁰

AK Parti'nin kendinden önceki partilerden aldığı en önemli dersin, geniş tabanlı sınıflar arası bir ittifakın gerekliliğİ noktasında somutlaştıgını fark etmesidir. Bu ittifakın toplumun küreselleşme sürecinden maddi fayda sağlayan daha dinamik ve zengin kesimlerinin yanı sıra, bundan eşit derecede faydalanmayan grupların yer aldığı

³⁸⁹ Sedat Doğan, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan (Antikapitalist Müslümanlar Derneğİ Dönem Sözcüsü)

³⁹⁰ Yavuz, 9-10.

hem kırsal kesimde hem de büyük metropollerin kenarlarında yaşayan dezavantajlı ve temel haklardan yoksun kesimleri de içermesi, partinin taşra düzeyinde kabülünü perçinledi.³⁹¹ Bu da Türkiye'deki İslami grupları, iktidara giden tek yolun bu olduğu noktasında ikna etmiş görünüyordu. Bu bağlamda yeni İslamcı gruplar, demokratik antlaşmaları gönülsüz bile olsa seküler gruplardan daha fazla destekledi. Türkiye'nin AB'ye kabul süreci sadece devleti değil sistem karşıtı aktörleri de medenileştirmeye başladı. Türkiye'nin yeni bir toplumsal sözleşme oluşturmayı referans noktası olarak AB normlarına uyum sağlamaya zorlanması, toplumda bir uyum noktası oluşturdu. Haenni ise bunu Müslüman dünyada liberalizmin yayılışına bağlamıştır. Günümüzde neoliberalizmin, Müslümanları demokrasi, sekülerleşme gibi kavramları olumlu karşılamaya ittiğini ifade etmiştir.³⁹²

Eski İslamcıların devletle iç içe geçmesi, devlette âdeta emilmesi, onların İslamcı iddialarını bırakıp İslami muhafazakâr bir çizgiye gelme sürecini güçlendirdiğinden liberallerin siyasi bir zaferi olarak değerlendirilmiştir. Bu emilim, zaten dünya piyasasına entegre olan İslamcıların daha da ehlileşmesini sağlamakla birlikte Türkiye'yi de liberal-İslami-muhafazakâr bir rotaya yerleştirmişti.³⁹³

Böylece Türkiye'deki İslamcıların AB ile ilişkileri desteklemelerinin kendilerini devlet elitlerinin aşırı laikliğine karşı koruyacağına giderek daha çok farkına vardığı düşünülmektedir. AB ile daha yakın ilişkiler İslamcıların kendileri üzerinde de kısıtlamalar yarattı ve laiklik prensibine saygı duymaksızın siyasete katılma seçeneğini tamamen ortadan kaldırdı.³⁹⁴

Bu noktada Türk İslamcılığının hegemonyacı bir strateji geliştirdiği ve laik Türk hegemonyasını massettiği söylenebilir. Bu mas-sedilmenin altına İslamcıların modernizm karşıtı kimliklerinin de

³⁹¹ Ziya Öniş, "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Ekonomi Politikası" *AK Parti, Toplum-sal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010, 263.

³⁹² Patrick Haenni, *Piyasa İslam'ı*, (Çev.: Levent Ünsaldı), Özgür Üniversite Ki) taplığı, 2011, 133

³⁹³ Cihan Tugal, "Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası", 27 Ağustos 2007 tarihinde Radikal Gazetesi'nde yayımlanan köşe yazısından.

³⁹⁴ Öniş, s.264.

sığıdığı düşünülebilir. Dolayısıyla bugün laik Türk devletinin, yurttaşların özellikle 2008'e kadar coşkulu desteğini alan eski İslamcılar tarafından yönetilmesinin³⁹⁵ temel sebebi bu massedilme süreci olarak tanımlanabilir. Bu dönemde İslamcı söylemin, İslamcılar aracılığı ile liberal demokrat bir muhalefete dönüştürüldüğü³⁹⁶ düşünülmektedir. Böylece süreç, bir siyasal ve toplumsal çıkış yolu ve salt iktidar kavgasına güdülenmiş bir araçsallıkla algılanmanın ötesinde yeniden bir yaratılım olarak okunabilir.

Aktaş, 28 Şubat sürecinin İslamcıları ve özelde de Anadolu burjuvazisini dönüştürdüğü düşüncesine katılarak, bu dönüşümden sistemin kazançlı çıktığını şu cümlelerle yorumlamaktadır:

Bence gerek Anadolu'da gerek onu bütünleyen İstanbul'da, muhafazakâr diyebileceğimiz sermaye grupları 28 Şubat süreci içerisinde kendilerine bir çekidüzen verdiler. Kendilerini yeniden organize ettiler, örgütlendiler ve piyasa şartlarına uyarladılar. O güne kadar daha cemaatçi, daha geleneksel bir profilleri vardı. Ama 28 Şubat hem sermaye gruplarını, hem siyasal grupları hatta bir ölçüde cemaatleri bile yöntemsel olarak modernleştirdi. Alıp da bütünüyle dizayn etmedi. Ama o güne kadar kendi içlerinde kapalı bir şekilde yaşayan bu gruplar, ister istemez rahatsız oldukları için bu kapalılıktan çıkmak ve içlerinde yaşadıkları dünyayı fark edip o dünyaya bir şekilde uymanın gerekliliğinin farkına vardılar. İmtihani geçemeyenler ise bir şekilde tasfiye oldular.

Türkiye'deki sistem bir anlamda 28 Şubat süreciyle o güne kadar sistemin dışında duran bu muhafazakâr cemaatlerin ve yapıların enerjisini sisteme dâhil ederek kullanışlı hâle getirdi. Ve asıl bence burada kazanan sistem oldu. Sistem, sistem dışı duran o enerjiyi, sermayeyi sisteme dâhil ederek kullanışlı hâle getirdi ve sistemin restorasyonu için kullandılar. Çünkü Kemalizm 80'lerden sonra Türkiye'deki sistemi taşıyamıyordu. 90'lardan sonra Türkiye'deki

³⁹⁵ Tugal, s.233.

³⁹⁶ Ergün Yıldırım, "AB'nin İslamcılar için Anlamı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 129 Yıl: 2000, s.51.

sistem kendisini taşıyacak organizmaları oluşturmaya çalıştı. Bu da 28 Şubat'tan sonra o sisteme dâhil edilen muhafazakâr yapılar eliyle sağlandı. Biliyoruz, 2000'lerde Türkiye'de sistem iflas etti. Sistemi o iflas noktasından alıp çıkaran o muhafazakâr cemaatler, yapılar, sermayeler, gelenekler vs. oldu.³⁹⁷

Laik cumhuriyet için bir iç tehdit sayılan İslamcıların, Avrupa Birliği ve küreselleşme gibi dış faktörlere bel bağlamak yoluyla toplumsal ve siyasal bir dönüşümün kapısını aralarken, Kemalist yapının güvenlik temelli dışlayıcı doğasının yapı bozumuna uğratılmasının da temel aktörü oldukları söylenebilir. Siyasetçiler, bir tarafta ordunun siyaset üzerindeki görece otonomisi, diğer taraftan Batılı değerlerin ayrılmaz bir parçası ve Avrupa Birliği'ne tam üyelik noktasında temel koşul olan demokratik rejimin sağlamaştırılması arasındaki paradoksun aşılması noktasında önemli bir gayretin öncülüğüne soyunmuştu.³⁹⁸ Bu da AK Parti'yi Türkiye sağ partiler geleneğinde önemli bir yere sahip olan Erbakan'ın partilerinden (MSP, RP, FP, SP) farklılaştırmış ve düzenle uyumlu bir yeni parti hâline getirmiştir.

Bu bağlamda AKP ve tabanı kendilerini sistem içinde meşru bir biçimde konumlandırabilmek için geçmişle gelecek arasında, yeni sınıfsal durumlarına uyumlu eklemlenme stratejileri icat ederek, bir eklemlenme sürecini somutlaştırdılar. İslam'la ilişkilerde köktenci ve devlet karşıtı söylemlerden uzaklaşarak, sistemi sahiplenici bir yön kazandı.³⁹⁹

Birçok açıdan bu aslında bir yol ayrımı olarak değerlendirilebilir. Bu ayrımın zihinlerde netleştiğini belirten Laçiner de "1990'larda RP'nin daha sonra da AKP'nin asli niteliğinin 'dincilik' olmadığını, bunların herhangi bir muhafazakâr sağ partiden pek farklı olmadık-

³⁹⁷ Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013 tarihinde yapılan mülakattan

³⁹⁸ Burhanettin Duran, "AKP ve Dönüşümün Aracı Olarak Politika", *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap yay. İstanbul 2010, s.333.

³⁹⁹ Dilek Yankaya, "28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidarı Yolunda Bir Milat", *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279, Yıl: 2012, s.32-33.

larını”⁴⁰⁰ söyleyerek farklılaşmanın aldığı mesafenin altını sol cenah-tan bir entelektüel olarak çiziyordu. AKP’nin icraatlarında ve sembollerinde İslami öğelerle modern öğelerin bir arada durması gerçek İslamcı kimliğini gizlemeyi amaçlayan bir tahkiye girişimi değil aksine yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik oluşturma çabası olarak okunmaya başlamıştı.⁴⁰¹ Böylece İslamcı kanat modern dünyanın ittifakından ortaya çıkan AB kriterlerini sahiplenerek demokrasi ve insan hakları kavramları üzerinden merkeze giden kapıyı aralamış oldu. Sistemle uzlaşma, söz konusu kesime kendisi ve toplumun diğer kesimleri için özgürlükleri genişletme fırsatı verecekti. Bu yolla İslamcılar toplumun diğer ötekileri ile güç birliği etme fırsatı bulacak ve kendi kamusal görünürlüğü başta olmak üzere diğer renklere de bir anlamda görünürlük sağlayacaktı.

Yeni AKP geleneği ve muhafazakâr tabanının, Batı’ya yönelik dışlayıcı tutumlarından vazgeçerek Batı’yı anlamaya⁴⁰² yöneldikleri bir dönemden geçtikleri toplumun büyük bir kesiminin üzerinde mutabık olduğu bir nokta olarak öne çıkıyordu. Geçmişteki İslamcı gelenekle ipi koparma süreci, AK Parti’yi kendini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlama noktasına getirmekle kalmamış, dünya nimetlerine karşı da gözlerini açmış, “bir lokma, bir hırka” felsefesinden uzaklaştırmıştı.

Bu bağlamda İslam, kamusal hayata dâhil edilme şekilleri kişiselleşip esneklik kazanmış ve modern hayatla daha sıkı bağlar kurma noktasına gelebilmiştir. Kamusal İslam artık kapitalist, demokratik ve rasyonel biçimlerde karşımıza çıkan bir oluşum olarak tartışılmaya başlanmıştı. İslam’a bağlılık da birçok anlamda dünyevileşmiş,⁴⁰³ din, girişimci bireyleri⁴⁰⁴ takdir eden bir noktada tanımlanmaya başlamıştı. Altan’ın AK Parti iktidarı ile birlikte ordu,

⁴⁰⁰ Murat Aksoy’un Ömer Laçiner ile yaptığı mülakattan Yeni Şafak Gazetesi 18 Ekim 2010 tarihli

⁴⁰¹ Tuğal, s.32.

⁴⁰² Yıldırım, s.51.

⁴⁰³ Yankaya, s.32-33.

⁴⁰⁴ Heanni, s.93.

yargı, CHP, “devlet zengini” dörtlüsüne karşı daha “demokrat”, daha “dünyacı” ve daha ilerici bir yapı olarak⁴⁰⁵ tanımladığı toplumun ve siyasetin yeni aktörleri, iktidar ve onun taşıyıcı sınıfında meydana gelen değişimin resmini çizer gibidir.

Yeni Beyazlar ve Modernite ile Bütünleşme

Refah Partisi'nin kapatılmasıyla başlayan ve AKP'nin kurulmasıyla sonuçlanan İslamcılığın liberalizm, muhafazakârlık ve Türk sağcılığı lehine terk edilmesi, insan hakları, demokrasi algısı ve Batı'ya bakışın yeniden yapılandırılmasını beraberinde getirdi.⁴⁰⁶ Bu da İslamcıların kapitalizmin neoliberal yorumunun tesirinde kalarak yeni bir gelecek kurgulayışında oldukları yorumlarını güçlendirdi. Bu bağlamda İslamcılar öncelikle devletle aralarındaki buzları eritme çabasına girdiler.

Bu bağlamda içinde bulunulan şartlar kadar tarihin seyri de AK Parti ve tabanını ve özelde de Anadolu burjuvazisini neoliberal ekonomi politikaları ve kapitalizmle bütünleşme noktasında bir seçimin eşiğine getirmişti. Nitekim Ahmet Çiğdem, toplumların çok da özgür olmadıkları kanısında olduğunu ifade ederek, AKP'nin modernitenin gerekleriyle barışma politikalarını konjonktürel bir gerekliliğin sonucu olarak değerlendirmiştir. Ona göre, “modern toplumun” kurucu momentleri olan Fransız İhtilali ve kapitalizm, toplumların kendi kaderlerini belirlemesinin sınırlarını çizmiştir. Kapitalist dönüğe girmeyen ya da herhangi bir biçimde dışında kalan toplumlar, tarihin bir sonraki evresini beklemek zorunda kalacaktır.⁴⁰⁷

Bu bağlamda yeni muhafazakâr dindar kesimin tarihin bir sonraki evresini beklemeye kendini hazırlamak yerine sisteme entegre olmanın yollarını aramayı seçtiğini söyleyebiliriz. 1990'ların sonunda Refah Partisi'nin temsil ettiği İslamcıların kendi aralarındaki bölünme, 2000'lerde İslamcılar ve post-İslamcılar ayrımını

⁴⁰⁵ Ahmet Altan, *Altüst*, Taraf Gazetesi 22 Temmuz 2010 tarihli yazıdan

⁴⁰⁶ Erdem Türközü, “AK Parti ve İnsan Hakları” *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay, 2013, s.232.

⁴⁰⁷ Çiğdem, s.33.

hazırladı. Bu noktada seçimini kapitalist dünya ile bütünleşme noktasında kullanan post-İslamcı yaklaşımın kurumsal temsilcisi AK Parti, seleflerinden farklı olarak, AB üyeliğine ve sermayenin küreselleşmesi sürecine karşı çıkmadığı gibi ulusal güvenlik noktasında da hassas ve şüpheli politikalara sırtını dönerek⁴⁰⁸ toplumda bir dönüşümün öncüsü olacağı sinyallerini güçlendirme gayretine girmiştir. Bu yaklaşım partinin, Türkiye’de liberal entelektüellerin⁴⁰⁹ de desteğini almasına zemin hazırladı ve muhafazakâr bir tabandan AB kriterleri üzerinden oluşmuş yeni bir tabana bağlanma fırsatı buldu. AB’nin Türkiye’nin iç siyasetine ilişkin eleştirel raporları, bu bağlamda demokrasi, insan hakları ve liberal ekonomi söyleminin yeni sahipleri olan İslamcılara mevcut statüko üzerinde baskı oluşturma gücü verdi.

Bu kapsamda gelişen dünyada kapitalizmin neoliberal yorumuna eklemelenmek isteyen AK Parti, küllerinden doğduğu gelenekten kopma sürecine girmiştir. Bu süreç Recep Tayyip Erdoğan’ın iktidarının ilk yıllarında sıkça kullanma gereği duyduğu “Biz Milli Görüş gömleğini çıkardık.”⁴¹⁰ cümlesinde somutlaşmaktadır. Bu bağlamda yeni muhafazakâr Anadolu burjuvazisinin de Anadolu kültürü ve İslam ahlakının kapitalist rasyonellikle eklemelenmesi üzerinden çalışma ruhunu biçimlendirme yoluna gittiği tespiti yapılabilir.⁴¹¹

Bu dönemde, muhafazakâr dindar kesimler, kapitalizmin neoliberal yorumu ile uyumlu olarak küresel ekonomi ve iktidar siyaseti içinde yukarı doğru hareket etmeye başladılar. Böylece piyasa ekonomisiyle uyumlu bir söylem AKP’nin ekonomi politikaları konusundaki söylemlerine hâkim olmaya başladı. Neoliberal yaklaşımla uyumlu olarak çevre, merkezin nimetlerinden faydalandıkça karşıt

⁴⁰⁸ Nuri Yeşilyurt/Atay Akdevelioğlu, “AKP Döneminde Türkiye’nin Orta Doğu Politikası” *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, s.383.

⁴⁰⁹ Geniş bilgi için bknz: Ergin Yıldızoğlu, “AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İhtiharı” *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

⁴¹⁰ Uzel, 18, 2013.

⁴¹¹ Yankaya, 193, 2014.

tutumları törpülendi. Bu durum da İslamcılar kapitalizm, tüketim ve modern tutumla uyumlu bir İslam anlayışını geliştirmek durumunda kaldılar. Toplumsal yaşamın tüm ayrıntılarını dizayn etmeye çalışan din anlayışı, yerini modern yaşamın biçimlendirdiği hayatlarda sembolik düzeylerde sürdürmeye bıraktı.

İslamcı bir gelenekten gelmelerine rağmen Batı tipi liberal demokratik modeli tam olarak benimsediklerini kanıtlamak için AB üyeliğini iktidar olma yolunda kendisine siyasal bir izlek olarak tanımlayan⁴¹² AK Parti, Anadolu sermayesinin rekabet gücünü İstanbul sermayesine karşı güçlendirmiş, bunun yanında sosyal sermayenin mobilizasyonuna da zemin hazırlamıştır. Zenginleşen muhafazakâr sınıflar artık başka bir dünyanın diline ve toplumsal kabullerine dâhil olmaya başlıyorlardı. İslamcılar kapitalist ekonomi döngüsüne, üstelik onun üst tabakalarına katıldıkça zenginleşiyor, zenginleştikçe toplum hayatında “onlar”la aşık atmaya kalkışıyor, buna kalkıştıkça “onlar”a benziyor(lardı),⁴¹³ gibi yorumlar muhafazakâr dindar ve laik kesimler arasında uzun soluklu bir tartışma konusu olmayı sürdürüyordu.

Bunun yanında Kemalist elitler tarafından marjinal bırakılan ve Türkiye'nin gerilemesinin nedeni olarak tanımlanan İslami kimlik, sert çağrışımlarından arınarak sistemle barışmanın yollarındaydı. Bu noktada artık AKP'nin icraatlarında ve sembollerinde İslami öğelerle modern öğelerin bir arada olması, gerçek İslamcı kimliğini gizlemeyi amaçlayan bir tahkiye girişimi değil aksine yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik olarak da⁴¹⁴ yorumlanmıştı.

AKP'nin yeni dünya düzeni ile uyumlu tarzı, hem Türkiye'de hem de dünyada realitenin kabulü olarak okundu. Dolayısıyla AK Parti'nin, Türkiye'de burjuvanın devletten bağımsız fiili bir güç olmasının tarihi çok eski olmamakla birlikte varlığının özgür bir pi-

⁴¹² Özlem Kaygusuz, “Türkiye-AB İlişkilerinin Möbius Şeridi: AKP Reformcılığı ve AB Çok Kültürlülüğü” *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, s.418.

⁴¹³ Yücebaş, s.66.

⁴¹⁴ Tugal, s.32.

yasa ve tüketim süreci açısından ihtiyaç olduğu kavranmıştı. Bu yolda benimsediği muhafazakâr liberal ideoloji, bir anlamda, bireysel hakların gelişmesi ve devletin toplum üzerindeki kontrolünün zayıflamasına katkıda bulunacak ve buna paralel olarak ayrımcılık da tedricen ortadan kalkmış olacaktı.⁴¹⁵ Bu da uzun vadede bir sistemle bütünleşme olarak değerlendirilmiştir.

AKP'nin ülke siyasetinde taşradan gelen taleplere cevap veren çevresel bir güç olduğu düşünülebilir. Ancak normalde partinin temsil ettiği çevresel, sosyal ve ekonomik güçlerin küreselleşme karşıtı eğilimlerinin olması beklenirken aksine Türkiye'de küreselleşmeye karşı direncin, aynı zamanda çevresel güçlerin ekonomik ve siyasal taleplerine de engeller çıkaran bürokratik elitten ve ideolojik olarak Kemalizm'i takip eden gruplardan gelmesi,⁴¹⁶ AKP'nin halk tarafında tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu da, zihinlerde Ak Parti'nin yenilik ve değişim temsilcisi olarak kodlanmasını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda 1990'ların kriz ortamında devletin yaptırımları ile güçlü rakipleri karşısında var olma mücadelesi veren dindar muhafazakâr sermayedarlar, küreselleşmenin en önde giden destekçileri oldular. Böylece 2000'ler boyunca günaşırı "seçkinleşmeye" devam eden, kapitalizmin neoliberal yorumuyla uyumlu İslamcı hiziplerin, artık geçmişte olduğu gibi "öz yurdunda garip, öz vatanında parya" edebiyatına sığınamayacak ölçüde güçlü bir toplumsal katman hâline geldikleri⁴¹⁷ yönündeki düşünceleri kuvvetlendirmektedirler. Yükselen bu yeni burjuva sınıfı, Anadolu kentlerinin yoksul kesimlerinin ve büyük kentlerin kenar mahallelerine toplanmış yeni göçmenlerin siyasi desteğinin⁴¹⁸ yanına liberallerin ve demokratların da desteğini ekleyerek eski rejime karşı sessiz bir mücadeleye girişmiştir.

⁴¹⁵ Hanoğlu, s.174.

⁴¹⁶ İhsan Dağı, "Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik Meşruiyet Arayışında Kimlik Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi" *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010, s.126.

⁴¹⁷ Yasin Durak, "Dindar Muhafazakâr Burjuvazi ve Yukarıdan Dindarlık", *Birikim Dergisi*, Sayı:278-279 Yıl: 2012, s.46-47.

⁴¹⁸ Yılmaz, "21. yy Türkiye'sinde Burjuva Reformasyonu: Kazananlar Kaybedenler", www.hakanyilmaz.info

İslami burjuvazi artık "İslam'ın Altın Çağını" tekrar hayata geçirmeye değil gidişatı bireylerin kontrolünden çoktan çıkmış olan küresel kapitalizm bağlamındaki geleceğini sağlama almaya çalışıyordu.⁴¹⁹ Bu noktada, AK Parti'nin ana akım İslamcı çizgiden kopmasını, gerçekten de yoksulların İslamcılığını etkileyip ılımlılaştıran muhafazakâr bir burjuva sınıfının ortaya çıkışı kolaylaştırmıştı.⁴²⁰ Nihayet "şimdinin burjuvazisi", uluslararası uzlaşmalarının ve gündelik hayatı kuşatan hegemonik kudretinin meyve sepetine ek olarak, hukuki siyasal üstyapının ve ülkedeki kolluk kuvvetlerinin de kontrolünü ele aldığından beri "halka ve geleneğe dayanma" çabasının "halkı ve geleneği üretme" çabasına dönüştüğünü⁴²¹ söyleyebiliriz.

Her ne kadar AKP iktidarı ile birlikte devletin ekonomik etkinlik alanının daraltılması hedeflenmişse de istenen seviyede bir liberal ekonomi politikasının benimsenebildiği söylenemez. AKP döneminde doğal tekellerin ve müşterek mülkiyet konusu olan varlıkların özelleştirilmesi ve sosyal hizmetlerin ticarileştirilmesi, enerji, madencilik, turizm, inşaat ve sağlık hizmetleri alanında özel yatırımcılara sermaye birikimi noktasında kârlı alanlar sağladı. Ancak konut, sağlık gibi alanlarda hâlâ devlet özel sektör iş birliği devam etmektedir.⁴²²

Türkiye'de devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün azalması, Anadolu kökenli orta sınıfı âdeta tabandan yükselerek ticareti, finans pazarlarını hatta ekonomiyi yakından etkileyecek duruma getirmişti.⁴²³ Kemalist elit direncin, kendini destekleyen sosyal ve ekonomik gruplarla küreselleşmeci güçler arasında garip bir ittifakın kurulmasına yol açması neticesinde AK Parti, bürokratik ve ideolojik merkezlerin direncini kırmak için küreselleşmenin aktörleriyle iş birliği yapmayı kendi tabanı noktasında da meşrulaştırmış oldu.⁴²⁴

⁴¹⁹ Yankaya, s.147.

⁴²⁰ Tuğal, s.33.

⁴²¹ Durak, s.46-47.

⁴²² Buğra/Savaşkan, s.130-134.

⁴²³ Karpat, s.69.

⁴²⁴ Dağı, s.126.

Bu noktadan bakıldığında AK Parti dünya perspektifini de doğru okumaya çalışarak, geldiği geleneğin taşıyıcı unsurlarını bir kenara bırakmış ve bu noktada yaslanacağı sınıf olan muhafazakâr sermayenin büyümesine destek vermiştir. Bu aynı zamanda toplumda sosyolojik bir değişimin de başlangıcı olarak da değerlendirilebilir.

Anadolu'nun yeni ekonomik aktörleri, örgütlenme ile ilgili becerilerini kendilerini yeniden konumlandırmak için başarılı bir biçimde kullandılar ve merkezin nimetlerinden faydalanma fırsatı buldular. Devletin müdahaleci politikalarının ve büyük şirketlere karşı korumacı tavrının, Türkiye'nin istikrarsız ekonomik kalkınmasının sorumlusu olarak gösterildiği bilinmektedir. Büyük burjuvaziye, büyük sektörlerin dışlayan sosyoekonomik problemlerinin sorumlusu olarak gösterdiler.⁴²⁵ Bunun da AKP'nin başarısını açıklayan unsurlardan biri olarak öne çıktığı söylenebilir. Bunun yanında AK Parti, sivil toplumu İslamileştirme çabasının dışına çıkararak liberal politikalar üzerinden sivil toplumla siyasal toplumu bütünleştirme yoluna gitmişti.⁴²⁶ 1990'ların kriz ortamında devletin yaptırımları ile güçlü rakipleri karşısında var olma mücadelesi veren dindar muhafazakâr sermayedarlar, 28 Şubat süreciyle birlikte ağır bir sınavdan başarıyla geçerken yeni yaşam pratiklerini de modern yaşamın sembolleri üzerinden yeniden tanımlamayı başardılar. Bu da onları toplumun modern kentli bireylerine daha benzer hâle getirdi.

Toplumun yeni aktörlerinden biri olan bu sınıf, devlete bağımlı bir sermaye sınıfı olmaktan kaçınmaktadır. Ancak büyük devlet ihalelerinde de kendinden söz ettirmeye başlamıştı. Kendine yetebilen, devletin resmî ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa erişmiş olarak tanımlanmakla birlikte, henüz kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güç⁴²⁷ olarak da değerlendirilmemektedir.

Bunun yanında muhafazakâr entelektüel camia içinde önemli bir yere sahip olan Türköne ise AK Parti'nin iktidar olma ve modernizmle bütünleşme sürecini bir sermayeler savaşı üzerinden okumaktadır:

⁴²⁵ Yavuz, s.12.

⁴²⁶ Tuğal, s.49.

⁴²⁷ Mazhar Bağlı ile Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

AK Parti doğrudan doğruya Anadolu sermayesinin temsilcisidir. Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti küçük ve orta boy sermayeyi de kapsadığı için Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti çok yüksek. Bu aynı zamanda halk tabanı demektir. Bu sermayeyi var eden muhafazakâr değerlerin de aynı zamanda siyasette temsil edilmesi kaçınılmazdır. 28 Şubat sürecinde “yeşil sermaye” edebiyatıyla Anadolu Kaplanları ya da Anadolu burjuvazisi ile büyük sermaye arasında bir savaş yaşandı. Bu dönemde Anadolu sermayesi biraz toparlanmaya çalışıyordu, yavaş yavaş merkezlerde varlık göstermeye başlamıştı. Büyük sermaye (İstanbul sermayesi) de bunları potansiyel rakip olarak gördüğü için 28 Şubat'ta bunların üzerine gitti. Ve ezdi geçti yerli sermayeyi. Fakat olan büyük sermayeye oldu. Finans sektörü çöktüğü için büyük sermaye darmadağın oldu, büyük yaralar aldı. Anadolu sermayesi ülkenin kendi iç dinamikleriyle var olduğu için epeyce yara almasına rağmen ayakta kaldı. Anadolu sermayesi 28 Şubat'ın rövansını AKP'yi iktidara getirerek aldı. AKP üzerinde etkili faktörlerden biri değil. Doğrudan doğruya AKP iktidarı Anadolu sermayesinin iktidarındır. Orada birebir bir eşitlik söz konusudur.⁴²⁸

Kapitalist özelliği ağır basan herhangi bir toplumsal formasyonda, bir bakıma iktidar, hâkim sınıflardan oluşan bir bloğun kontrolündedir. Bu süreçte Türkiye'de “tarihsel blok”⁴²⁹, “asker sivil bürokrasi” gibi isimlerle de tarif edilen iktidar bloğu, Türkiye'de ekonomik unsurları da çok fazla göz önünde bulundurmadan yönetimde bir el değiştirme sağlamıştır.⁴³⁰ Süreç kapitalizmin neoliberal yorumları-

⁴²⁸ Mümtaz Er Türküne ile 09 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan.

⁴²⁹ Hasan Bülent Kahraman, Gramsci'den ödünç aldığını söylediği kavramı Türkiye açısından şöyle tanımlar: Tarihsel Blok, 1839'dan, 1876'dan, 1908'den ve tabii ki 1923'ten beri, bu dört temel dönemde ortaya çıkmış olan aydınlar, askeriye, yani ordu ve bürokrasinin ittifakıdır. Türkiye'deki modernleşmenin dayanağı budur. CHP tıpkı İttihat ve Terakki Partisi gibi tarihsel bloğun ideolojik siyasal organıdır. 2009, s.5.

⁴³⁰ Mustafa Sönmez, “2000'ler Türkiye'sinde AKP, Hâkim Sınıflar ve İç Çelişkilleri”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, s.179.

na dayanan piyasa kriterleri bakımından değerlendirildiğinde çatışmanın biçimini belirleyen, sermayenin seyridir. Oysa bu dönemde Türkiye’de denklemin unsurları yer değiştirmiş, söz konusu kriterler pek dikkate alınmış görünmemektedir. Dolayısıyla bu dönemde Anadolu sermayesi ve özelde de AK Parti tabanı İslam’ı siyasaldan arındıran ve dinî konumuna geri iten bir yaklaşımın içinde olmayı var olmalarının ve gelişimlerinin ön koşulu olarak değerlendirmiş ve uygulamaya çalışmışlardır.

Kapitalizmin alternatifsizliğinin Türkiye’de 1960’lardan beri belki de en güçlü biçimde yaygınlaştığı düşünülebilir. Zengin olmanın en geçer akçe olduğu bir dönemde, dinî ve sosyokültürel ağları kullanarak sistem içinde alternatif bir birikim yoluna giren bir sermaye çevresinin yakaladığı başarının sembolik etkisinin toplumsal, siyasal ve kültürel boyutta katlamalı etkiler yaratacağı da rahatlıkla söylenebilir.⁴³¹ Bu süreç İslami burjuvazinin de kendisini yeniden okumasına ve modernist yaşam pratikleriyle uyumlu yaşam tarzı ve ekonomi algısı geliştirmesi noktasında da etkili oldu.⁴³² Bu kesim, hızlı bir biçimde kırsal/dinî temelli bir yaşam biçiminden çıkıp, girişimci endüstriyel bir atılım içine girerek dinî kimliğine yeni bir boyut ekledi ve Türkiye’de iktisadi olarak hâkim sınıf, yani burjuvazi, kültürel temelli olarak ayrışma yaşadığı gibi bir zihniyet değişiminin de izleri sosyal yaşamda gözlemlenmeye başladı. Önce seküler/laik bir burjuvazimiz vardı. Artık Müslüman burjuvazinin de var olma yolunda ilerlediği⁴³³ düşünülmektedir.

Liberal ve Muhafazakâr

Sosyal Sınıflar Açısından AK Parti

Koalisyon iktidarıyla yıpranan siyaset kurumu, acil bir taze kana ihtiyaç duyarken AK Parti’nin varoluş süreci başlamıştır. Bunun ya-

⁴³¹ Ali Ekber Doğan, “İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci”, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, s.304.

⁴³² Yankaya, s.109.

⁴³³ Tayfun Atay, 20 Nisan 2014 tarihinde Tuğba Kaplan’a verdiği mülakattan, *Zaman Gazetesi*

nında yolsuzluklarla ve kötü yönetimle ortaya çıkan ekonomik darboğaz, ülkeyi içinden çıkılmaz bir sürecin eşiğine getirmişti. Ekonomik çöküntünün beraberinde getirdiği sosyal kriz, uluslararası alanda gerileyen bir ülke imajını beslerken, gelecekte ümidi azalan bir toplum söz konusuydu. Bu süreçte, tepkileri giderek yükselen sosyal sınıflar, AK Parti'nin ortaya çıkışını yeni soluk olarak kabul etmiş ve omuzlamışlardır.⁴³⁴ Bunun yanında demokrasi ve insan hakları gibi alanlarda evrensel bir standardı yakalama talebini dilendiren liberal düşünce temsilcileri de AK Parti'yi Türkiye'de bir dönüşümün mimarı olarak zihinlerinde kodladı. 2007 yılının sonlarına kadar da bu kodlama etkilerini sürdürdü.

Anadolu burjuvazisinin de desteğini alarak etkinlik alanını genişleten AK Parti'nin ilk döneminde güçlü sayılabilecek bir biçimde ifade edilen demokrasi söylemi toplumun birçok kesimini heyecanlandırıp her kesiminde yankı bulmasını kolaylaştırmıştı.⁴³⁵ Böylece AK Parti ile ete kemiğe bürünen bu harekete, muhafazakâr halk kitlesini de aşan bir meşruiyet alanı doğdu.

Liberal düşünce mensupları ile dinî muhafazakâr kesim arasındaki ittifakın, temelde yeni olmadığı düşünülebilir. 12 Eylül sonrasında küçük girişimcilikle büyük sermaye, Anadolu ve İstanbul sermayeleri arasında kurulan ittifakın siyasi örneği ANAP olarak somutlaşmıştı. Özal'ın kişiliğinde simgeleşen bu ittifak, neoliberalizmin ilk uygulandığı Batılı ülkeler olan ABD ve İngiltere göz önünde bulundurulduğunda çok da özgün bir durum⁴³⁶ olmamakla beraber, Türkiye için laiklik, demokrasi, insan hakları bağlamında tartışma alanlarının zeminini genişletmesi bakımından önemlidir.

AKP'nin iktidara gelinceye kadarki süreçte ülke, sosyal, ekonomik ve siyasi olarak tam bir parçalanmışlık yaşıyordu. Hortumcuların, derin yapılanmaların ve çıkar siyasetinin talan etmeye çalıştığı bir ortamda ülkeyi yeniden yapılandırma vaadindeydi. Söz konusu süreci besleyen neden ise, bu dönem, o zamana kadar Tür-

⁴³⁴ Akdoğan, s.63.

⁴³⁵ Alpman, s.43.

⁴³⁶ Doğan, s.287.

kiye'nin ekonomik, sosyal ve politik düzeninde hegemonik güce sahip veya ortak olan güç ve kesimlerin sadece zaafı⁴³⁷ olarak tanımlanmaktaydı. Aynı zamanda koflaşmışlıklarını veya çürümüşlüklerini, dolayısıyla mecalsizliklerini apaçık ortaya koyan bir sürecin yaşanmasında saklıdır. Bu süreç de AKP'nin bir yeni soluk olarak kendisini tanımlamasına ve halklar nezdinde kabul görmesine olağanüstü bir imkân sunmuştu.⁴³⁸

Bir anlamda AK Parti'yi iktidar yapan iksirin, Alatlının *Beyaz Türkler Küstüler* kitabının yaşlı entelektüel karakteri Mübeccel Atıye Hanım'ın bahsettiği *zeitgeist* yani zamanın hâkim ruhunda gizli olduğu söylenebilir.⁴³⁹ Bu süreç, AKP'yi itibarsızlaşan siyasetin karşısına, itibarın temsilcisi olarak koyarken siyasetin eski yüzlerine karşı topyekûn bir güvensizliği pekiştirdi. Ve bir anlamda İslami hareket İslamcılarının elinde liberal demokrat bir söyleme doğru evrilmiş ve dünya nimetlerine karşı olumlu bir yaklaşımın yanına evrensel değerlerin de sahiplenilişi eklenince yeni bir soluk olarak kabul edilmiştir.

28 Şubat'a kadarki süreç gözden geçirildiğinde, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik düzenin hegemonik gücü olan metropol sermayesi, siyaset üzerinde rol sahibiydi. Bununla beraber ülke ekonomisini sarsan krizlerin ardı ardına ve ağırlaşarak gelişinin yanı sıra, mafya bağlantılarında her türlü ekonomik yolsuzluğa batmış manzarası ile hegemonik/yönlendirici rolünü kaybetmişti. AKP'nin özellikle demokrasi konusundaki cesur adımları Türkiye demokrasisinin gelişmesi açısından ve burjuva demokratik devriminin tamamlanması bakımından önemliydi. Başta Kürt meselesi olmak üzere Türkiye'deki egemen yapının dışına itilen ve dışlanan, ötelenen tüm kesimleri yapıya entegre etmek ve böylelikle toplumsal tabanını genişletmek isteyen AKP,⁴⁴⁰ sosyoekonomik koşulların "dip nokta-

⁴³⁷ Ömer Laçiner, Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakatta da bu süreçte muhafazakâr çevrenin iktisadın anlamını kavradığından bahsetmiştir.

⁴³⁸ Ömer Laçiner, "AKP: Neyin İktidarı?", *Birikim Dergisi*, Sayı: 283 Yıl:2012, 11-12.

⁴³⁹ Alatl, s.334.

⁴⁴⁰ Alpman, 2012, s.45.

ya" ulaştığı bir dönüm noktasında iktidara gelmiş ve bunu da toplumun muhaliflerinin desteğini alarak yapmıştı. İktidarının ilk beş yılı, uluslararası çevrimin "çıkış" aşamasıyla çakıştı. Emperyalist sistemin çevresinde yer alan bir ülkede, bir iktidar değişikliği için 2002'den daha ideal koşullar tasarlamak güçtür. Hele o ülke, 2002 Kasım'ındaki Türkiye gibi ağır bir krizin bitim noktasında ise.⁴⁴¹

Bunun yanında iktisadi, siyasi, toplumsal açıdan yorulmuş ve yıpranmış kitleler açısından daha düşük profile seslenmeyi başaran AKP, 28 Şubat sürecinde örselenmiş orta sınıfların rövanşist hissiyatının⁴⁴² tatmin edilmesi gibi bir misyonu da organik olarak yüklenecek kitlelerin karşısına çıkmıştı.

AK Parti İktidarı Üzerinden Yükselen Yeni Devrimci Sınıf mı?

Kahraman'a göre ise AKP'nin geniş bir tabanda karşılık bulma sürecini besleyen üç temel unsur söz konusudur. Bunlardan ilki, Anadolu sermayesinin Türk siyasetinin en önemli zaaflarından biri olan merkezî yönetimin elindeki rantlardan pay alma talebi, ikincisi ise küreselleşmenin etkisi altında devletin denetiminden bağımsız bir biçimde serpilmiş olan Anadolu sermayesinin devleti kontrol etme talebidir. Bunu izleyen sürecin ise Anadolu sermayesi ile İstanbul sermayesi arasındaki karşıtlık olarak karşımıza çıktığı⁴⁴³ söylenebilir.

Bu bir anlamda Türk Sanayici ve İş Adamları Derneği (TÜSİAD) ve Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) kurumları üzerinden tanımlanan karşıtlığın 28 Şubat sürecindeki çatışmanın ayaklarından birini oluşturma yaklaşımı güçlü bir biçimde ortaya konmuştur. Diğer bir boyutta ise Anadolu burjuvazisinin merkezî yönetimden rant almayı talep edecek denli güçlü olduğunu ortaya koymaya çalışan bir yaklaşım söz konusudur.

⁴⁴¹ Korkut Boratav, "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der., Phoenix Yay., 2013, s.464-465.

⁴⁴² Çiğdem, s.51.

⁴⁴³ Kahraman, 2009, s.13.

Yavuz da 1980 ekonomik kararlarının bir sonucu olarak Türkiye’de iki ayrı burjuva sınıfı oluştuğundan bahsetmektedir. Ona göre bu iki burjuva sınıfı piyasa payları üzerinde rekabet etmekle kalmayıp aynı zamanda ülkenin ideolojik ve kültürel yönelimi üzerinde de karşı karşıya gelmektedirler. Bu noktada yerli Anadolu burjuvazisi devlete daha az bağımlıdır ve Türk İslam kültürünün sembolik öğelerini üzerinde taşımaktadır. Son dönemlerde dünya nimetleri ile olan barışık tutumu ona yeni bir zengin sınıf olmanın yolunu açmıştır. Oysa İstanbul burjuvazisi cumhuriyetin modernleşme ideolojisiyle uyumlu bir kültürü temsil etmenin yanında, pek çokları tarafından devletin koruması altında bir varlığa sahip⁴⁴⁴ olarak tanımlanmıştır. Türkiye’de İslami burjuvazinin, ekonominin serbestleştirilmesi sayesinde ortaya çıkan uluslararası finans ağları ve uygun ekonomik koşulları yaratan devletin neoliberal ekonomi politikaları sonucunda gelişme fırsatını elde ettiği düşünüldüğünde,⁴⁴⁵ bu sermaye bir yönüyle de egemen gücün hazırladığı koşullardan yararlanarak gelişmiş bir sermaye sınıfı olmaktan tam anlamıyla kendini kurtarabilmiş de değildir.

Girişimciliğin gelişmesiyle karşımıza laik burjuvaziden farklı olarak dindar muhafazakâr altyapıya sahip yeni bir girişimci sınıf çıktı. Müslüman burjuvazi bu. “Anadolu Kaplanları” diye tabir edilenlerin de önemli bir kısmını içerdiği söylenebilir. 2000’li yıllara gelindiğinde bu burjuva sınıfı, iktisadi, toplumsal ve politik olarak daha güçlü ve iddialı hâle geldi. Yani Türkiye’de Müslümanlar zenginleşti. Sermaye, İslamileşti.⁴⁴⁶

Temelde girişimci bir din ve dindar anlayışı İslamcılar arasında itibar kazandı. Dindarların ekonomik alanda artan varlığı, muhafazakâr halk tabanının ihtiyaçlarının biçimlendirdiği bir piyasanın da önünü açtı. Kısa sürede bu piyasanın genişlemesi, muhafazakâr dindar iş adamlarının bir araya gelerek MÜSİAD’ı kurmalarına zemin hazırladı.

⁴⁴⁴ Yavuz, s.124.

⁴⁴⁵ Yavuz, s.72.

⁴⁴⁶ Atay’ın a.g.s’den

Türkiye'de önemli bir girişimci sınıfı temsil eden TÜSİAD, büyük sermaye çevreleri, bağımsız hareket etmek ve hükûmete karşı etkili bir güç oluşturmak amacıyla 12 önde gelen sanayicinin verdiği imzalarla 20 Mayıs 1971'de resmen kuruldu. İş camiasının politik ortamdaki konumunu sağlamlaştırmak amacıyla kurulmuş olan TÜSİAD uzun yıllar bu amacına hizmet etti. Hükûmetlerle kurdukları partikülerist ilişkileri sayesinde ekonomik çıkarlarını korumakta genelde zorlanmıyordu. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde TÜSİAD yönetimi siyasal yapıyla çatışır bir konuma geldi. TÜSİAD ile AKP hükûmeti arasındaki gerilim, dernek üyeleri ile dernek yönetimi arasında da sorunların gelişimine zemin hazırladı.⁴⁴⁷

Temelde Türk toplumunun kendine özgü dönüşüm biçimiyle tarihin birçok noktasında Batı'dan kopuk olduğu söylenebilir. Toplumsal yapıyı oluşturan dinamiklerin birbirinden farklılığı ve bunun yanında büyük toplumsal ve ekonomik bunalımları kısmen teğet geçmesi nedeniyle keskin dönüşümlerin yaşandığı bir toplumsallığa sahip olarak değerlendirilmesi zordur. Ancak 28 Şubat dönemi ve AK Parti iktidarının özellikle Anadolu sermayesi ve muhafazakâr kesimler üzerinde iz bırakan bir dönüşümün aktörü olmayı başardığı söylenebilir.

Weber'in otoriter tiplerinden biri olan "karizmatik otorite"nin hakkını veren Erdoğan'ın⁴⁴⁸ Türk toplumunun baskın kültürel değerleri ile uyumlu olması⁴⁴⁹ AK Parti ile birlikte onu yenilikçi bir söylemin temsilcisi olma noktasına sürüklemiş ve yeni dindarlığın da sembolü hâline getirmişti. Böylece Erdoğan üstlendiği rolün toplumsal karşılığının, siyaseti eksenine oturtmak ve normalleştirmek olduğunu okumakta gecikmemiş ve bu yönde AB üyeliği uyum süreci başta olmak üzere birçok girişimde bulunmuştu. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kriz ve sosyal sorunlarla baş

⁴⁴⁷ Buğra/Savaşkan, s.175-176.

⁴⁴⁸ Polat S. Alpman, "Bir Tasarım Bir Temenni Şimdinin Hakiki Burjuvası ve Eleştirisi", *Birikim Der.*, Sayı: 278-279, Yıl:2012, s.44.

⁴⁴⁹ Medaim Yanık, "Erdoğan'ı Siyaseten Özel Kılan Dört Özellik", *Açık Görüş*, 4 Mayıs 2014.

edebilme yeteneği onu iktidarda tutacak olan yegâne güç olarak öne çıkmıştı. Böylece sistemle bütünleşerek “ılımlı İslam” sıfatını hak eden kesimin yanına liberal entelektüeller ve burjuvanın her iki versiyonu da eklenerek yeni bir hegemonik blok oluşturuldu ve bu blok, Türkiye’nin dönüşümünde ve kapitalizmle bütünleşmesinde AKP’nin yanında yer aldı.⁴⁵⁰ 2007 yılı sonlarına kadar da AK Parti muhaliflerin desteğini almayı sürdürdü.

Bu bağlamda kapitalizm, içinde yaşanan dünyanın temel gerçekliği ve belirleyici gücü olarak düşünüldüğünde, kapitalizmden ya da sermayenin biçiminden bahsetmeden herhangi bir gelecek perspektifi⁴⁵¹ ortaya koymanın mümkün olamayacağının ayrımına varmış olan İslamcı sermaye ve siyasal temsilcileri kendilerini kapitalizmin karşısında tanımlamaktan vazgeçmişlerdi. Bu da onlara kamusal alanda önemli bir yaşam alanı açmıştı. AKP’nin önde gelen isimleri partiyi laik, devletle barışık, Batı ve kapitalizm yanlısı bir örgüt olarak sunma yoluna gittiler.⁴⁵² Bu da hem Türkiye için hem de İslamcı muhalefet için bir milattır.

Bunun yanında özellikle Özal sonrası serbest liberal ekonomi politikalarının hazırladığı ortamda gelişen bir grup sermayedarın ülkenin merkezi olarak tanımlanan kentlerinde görünür olmaları, sürece Anadolu burjuvazisi ya da muhafazakâr sermayenin palazlanması bağlamında yeni bir boyut eklemiş ve muhafazakâr renkli bir burjuva kültürünün oluşum sinyallerini vermiştir.⁴⁵³ Erol Yazar, kurucu başkanı olduğu muhafazakâr iş dünyasının örgütü Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği’ni (MÜSİAD) oluşturan iş adamlarının bu ülkenin asıl merkezini temsil ettiğini ifade ederken söz konusu burjuva kültürünün toplumun merkezinde olması gerektiğinin altını çizmektedir. Yazar Osmanlı’nın son 35 yılında yaşanan savaşlar nedeniyle ülkenin asıl vatandaşlarının sermaye sahibi olmaya imkânlarının olmadığını ifade etmektedir. Bunun yanında

⁴⁵⁰ Uzgel, s.27.

⁴⁵¹ Çiğdem, s.55.

⁴⁵² Tugal, s.19.

⁴⁵³ Yavuz, s.98.

1990'lı yıllarla birlikte ülkenin asıl merkez unsurlarının geri döndüğünü ve ülkede muhafazakâr burjuvanın asli unsur olduğunun altını çizerken, İslam'ın kapitalizmle sorunlu bir ilişkisinin olmadığını da sinyallerini vermektedir. Ülkenin hak ettikleri noktalarında görev aldıklarını ifade etmiştir.⁴⁵⁴

Cumhuriyet dönemine baktığımızda, bir proje tasarımı içinde Türk burjuva sınıfı, modern, Batılı gibi yaşayan, ekonomik faaliyetleri neredeyse tamamen devletten destek gören bir sınıftı. Dolayısıyla hem yaşam kültürü olarak hem de ekonomik yeterlilikler noktasında toplumun genelinden keskin sınırlarla ayrı olarak ülkenin büyük kentlerine konumlanmıştı.⁴⁵⁵ Tam karşısında ise kırsal kökenli ve ortak İslami değerleri benimseyen, yatay olarak bağlantılı ortak dayanışma gruplarından oluşan yeni “muhafazakâr kentli sınıf”⁴⁵⁶ oluştu.

Bir başka ifadeyle taşralı sermayenin merkezlere doğru kaymaya başlaması, çok sayıda genç müteşebbisi, yerli ve yabancı büyük sermayedarlarla tarihî bir kapışmanın eşiğine de getirmiştir.⁴⁵⁷ Bu bağlamda siyasi ve ekonomik açıdan korumasız olduklarını düşünen taşra iş adamları devletle çatışan bir siyasi anlayışa karşı oldukları gibi liberal bir ekonomi ve muhafazakâr bir toplumsallık anlayışını da yürekten destekliyorlardı.⁴⁵⁸ Ardından bu sermayenin seküler hayatla barışan yaşam pratikleri ve ekonomi algısı gelmiştir. Bununla birlikte çok geçmeden laik ve Batılı gruplarla taşralı sermaye arasında toplumsal, siyasal ve ekonomik karşıtlıklar yavaş yavaş bir iktidar çekişmesine doğru evrildi. Bu kavşakta yaşananları, ekonomik krizi ve bunun devamında da özellikle tahsilli, şehirli orta sınıfların iş ve statü riskini büyütmesi noktasında “bir elit değişimi”⁴⁵⁹ olarak da okumam mümkündür.

⁴⁵⁴ Fadime Özkan, *Kral Şeffaf*, Okur Kitaplığı Yay., 2011, s.159-179.

⁴⁵⁵ AK Parti MKYK üyesi Gazeteci Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinn de yaptığımız mülakattan

⁴⁵⁶ Yavuz, s.347.

⁴⁵⁷ Mustafa Özel, *Birey Burjuva ve Zengin*, Kitapevi yay. İstanbul 1998, s.49.

⁴⁵⁸ Yavuz, -98s.99.

⁴⁵⁹ Tanıl Bora, “Beyaz Türkler Tartışması Kirli Beyaz”, *Birikim Der.* Sayı: 260 Yıl: 2010, s.25.

Böylece Anadolu sermayesi, dinî ve muhafazakâr enstrümanları bir birikim biçiminin içinde geliştirmeyi hedefleyerek yeniden örgütledi. Bir başka ifadeyle Anadolu sermayesinin, klasik Weberyen tezin aksine dini referans alan ahlaki motivasyondan daha çok birikim biçimini eksene alan bir dinî ahlaki motivasyonla oluştuğunu söylemek mümkündür. 90'lı yıllar boyunca yükselen bu sermaye fraksiyonu ile elitist İstanbul sermayesi arasındaki sınıfsal çatışmaların çok boyutlu olması henüz gelişmesinin erken dönemlerini tecrübe eden Anadolu sermayesinin kendi içinde bir güncelleme yaşamasına da katkıda bulunmuştur. Kamusal alanın bu yeni aktörleri, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana laikler tarafından sıkı sıkı korunan kamusal alanda ya doğrudan ya da alternatif yollarla var olmanın imkânını bulma noktasında önemli çaba sarf etmiş, aslında Türkiye'nin zenginleri arasına girebileceklerini göstermeye çalışmışlardır. Kamusal alanda geçmişe göre çok daha net bir biçimde karşı karşıya gelen muhafazakâr ve laik kesimler tartışmalarını yavaş yavaş demokrasi, küreselleşme, insan hakları ve karşılıklı saygı ekseninde dillendirmek durumunda kaldılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE BURJUVANIN
YENİ YAŞAM PRATİKLERİ VE KADIN

AVRUPA VE TÜRK TOPLUMUNDA KADIN

Avrupa'da Kadının Toplumsal Hayata Katılımı

Kadın Avrupa'da farklı şekillerde hep üretim hayatının içinde olmuş ancak erkeklerle eşit yasal haklar elde edebilmesi zaman almıştır. XI. yüzyılda Avrupa kentlerinde başlayan ticaretin ilk etkilediği kesim köylü kadınlardır ve emekleri hızla metalaştırılmıştır. Köylerde evleri ve aileleri için yaptıkları dokuma, boyama ve basit kullanım eşyalarını kasaba ve kent merkezlerinde üretmeye başlayan kadınlar, Avrupa'da bir anlamda burjuvalar aracılığı ile toplumsal hayatın önemli birer aktörü olmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedeni kentlerde burjuvanın ticaret piyasasını oluşturması ve ürün talep etmesidir. Böylece Orta Çağ kadınları burjuvaların oluşturduğu kentler üzerinden, ticari alanlarda özellikle manifaktürde, önemli bir potansiyel oluşturuyorlardı. Kadının üretim aracılığı ile kamusal hayatta görünürlüğünün artması, hukuki alanda haklarını korumaya yetmemiş ve uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirmiştir. Bu süreç, Avrupa'da feminist hareketlerin de tarihî olarak temellerini döşemişti. Nitekim XVIII. yüzyıla gelindiğinde İngiltere'de örgütlü bir kadın hareketi geliştirildi ve 1867'de Avam Kamarası kadının seçim hakkı talebini reddetti. Bu bir kazanım olmamakla birlikte, birçok ülkede kadınların kanuni haklar konusunda erkeklerle eşit olma taleplerini dillendirmelerinin ilk adımını oluşturdu.

Sevim, Avrupa'da kadınların hayatında XIII. yüzyıldan itibaren bazı olumsuzlukların başladığından söz eder. Ona göre bu yüzyıldan itibaren Avrupa'da kadınların mahkemelere çıkma hakkı elinden alınmış, işlerini bir vasi yoluyla yapmak zorunda bırakılmış, rahibelere IV. yüzyıldan itibaren söylenen bekârlık şartı XI. yüzyılın sonunda yapılan Gregoryan Devrimi ile kesinlik kazanmış ve yine bu devrimle kiliselerde yüksek görevlerde bulunan kadınlar görevlerinden uzaklaştırılmıştır.⁴⁶⁰ Süreç dinî normların kadın cinsi üzerindeki yaptırımlarını artırırken kent merkezlerinde piyasanın gelişimi kadını bir başka alanda tartışma konusu yapmaya başlamıştır. Kent merkezlerinde oluşan piyasa yapısı aracılığı ile kadının emeği metalaştırılırken diğer yandan da ucuz bir emek kaynağı olarak sömürülmesinin önü açılmıştı. Kadınlar Avrupa'da uzun süre dinî normların baskısıyla oluşan toplumsal konumlarından dolayı üretimin ucuz emek kaynağını oluşturmuşlardır.

Avrupa'da kadının, toplumsal konumu üzerinde dinî değerlerin belirlediği algının oluşturduğu yaklaşımların kısıncasında, yeni bir hayat mücadelesi vermeye başladığı bilinmektedir. Her şeyden önce Hristiyanlık kültüründe kadın, yasak meyveyi yemiş ve insanlığın cennetten kovulmasına sebep olmuştur. Bu pencereden bakıldığında yeryüzüne günahı getiren birey olarak kadın tanımlanmaktadır. Her ne kadar meyveyi yeme konusunda şeytanın Âdem ve Havva'yı aldattığı ve meyveyi ilk kimin yediği belirtilmesi de cennetten kovulma Havva'ya fatura edilmektedir. Bu yaklaşıma göre meyvenin güzelliğine ilk kanan Havva olmuş ve Âdem'in yasak meyveden yemesine de vesile olmuştur. Erkeğin ise bu günaha bulaşmasında en önemli rol kadınındır. Hristiyanlık dininde Bakire Meryem, iffeti, yardımseverliği, saflığı ve temizliği temsil etse de birçok dinde olduğu gibi Hristiyanlık da kadını olumsuzluklarla özdeşleştirerek ona bakışını değiştirmiştir.⁴⁶¹ Bu yaklaşımla biçimlenen toplumsal hayatta kadın, çalışan ve üreten bir birey olmasına

⁴⁶⁰ Ayşe Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.waymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁶¹ M. Akif Aydın, "Kadın" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, s.82-90.

karşın yasal haklar noktasında erkeğin gerisindeydi. Birçok yönden erkeğe göre eksik ve yetersiz kabul edilmekteydi.

İslam kültüründe de benzer bir yaklaşımla kadın “fitne” yaratma unsurunun ana aktörü olarak kabul edilmiş ve bu bağlamda toplumsal olarak denetlenmesinin örtünme üzerinden meşrulaştırıldığı ifade edilebilir.⁴⁶² Avrupa’da da uzun bir dönem kadının katı toplumsal cinsiyet ayrımlarının hedefinde kalmasında dinin kadını algılama biçiminin önemli bir payı olduğu birçok araştırmanın onayladığı bir konudur. Avrupa’da kadının, ev içerisindeki görevleri ile idealize edilerek sosyal hayatta erkekle eşit konumda tanımlanması uzun bir ertelenme yaşamıştır.

Nitekim, XVI. yüzyılda evli kadınların yaşamları tümüyle kocalarına bağımlı olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde kadınların, kocalarının ya da yargıcın izni olmadan yaptıkları hukuksal işlemlerin hiçbir geçerliliği yoktur. Kız çocuklarına verilen eğitim de ahlak kurallarını öncelemekle birlikte, kadının ev hayatındaki işlerinin yürütülmesi temelinde biçimlendirilmiştir. Ailede çocukların bakımı ve eşin rahat ettirilmesi kadının hem toplumsal hem de kutsal bir görevi olarak tanımlanırken dinî değerler de bu göreve referans yapılmaktaydı. 1547’de İngiltere’de alınan bir kararla “kadınların çene çalmak için bir araya gelip konuşmalarının” yasaklanması kadınların bir araya gelişlerinin değerlendirilme biçimini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu dönemde kadınların ev içinde tutulması ve görevlerini gereği gibi yerine getirmesinden de eşleri mesul tutulmuştur.⁴⁶³ Berktaş bu algıyı kadının Hristiyan dinindeki ruh-beden biçimini alan hiyerarşik ikililiğe bağlamaktadır. Kadının bu ikililikte aşağı sayılan kutup yani beden ile özdeşleştirilmesi onun bedeni üzerinde toplumsal denetimi meşrulaştıran bir unsur olmuştur. Dolayısıyla kadının bu süreci aşabilmesi uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirdiği gibi dinlerin kadın algısını da tartışma konusu yapmıştır. Bu da özellikle Avrupa’da dinin sosyal

⁴⁶² Farmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yay., İstanbul 2014, s.11-13.

⁴⁶³ Sevim, “Avrupa’da Kadının Serüveni”, www.aymavisi.org 31.10.2011.

hayatın kuyılarına çekilmesinde kadın algısının çökertilmesinin de etkili olduğunu göstermektedir.

Kadınlar Avrupa'da toplumsal hayattaki aktif varlıklarını Sanayi Devrimi ile birlikte temellendirmeye başladılar. Teknik gelişmeler ve gelişen modern yaşam, bir iş gücü olarak ona ihtiyaç duymuştur. Bu varlık gösterme hem çocuklar hem de kadınlar için ucuz iş gücü olmaları şeklinde başlamakla birlikte zamanla kadınların kendilerini evdeki sorumluluklarından azat etmelerinin yolunu da açmıştır. Böylece ücretsiz bir iş gücü olarak ev ekonomisinde etkin olan kadınlar, ücretli iş gücünün bir parçası oldular. Bu süreçte erkekler de ev içi sorumlulukların paylaşılması karşısında, giderek bireysel yaşamların önemli bir kazanım olarak benimsendiği bir toplumsallığa doğru evrildiler.

Bununla beraber, Avrupa'da da kadının toplumsal konumunun evin dışında tanımlanması ve emeğine değer biçilmesi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, uzun zaman almıştır. Kadının ev içinde tanımlanması ve bunun bir asli görev olarak sunumu, Avrupa'da kadının iş gücü olarak emeğinin karşılığını engelleyen ve onun ikinci sınıf bir emek gücü olarak kabul edilmesine yol açan zihinsel algının aşınma sürecini zamana yaymıştır. Nitekim, Marai bu dönemde kadınların ücretli işçiler olarak evlerde çalıştırılmadıklarını ifade ederken bu durumun altını çizmektedir. Çok az para karşılığında çalışan hizmetçiler, gün boyu evin tüm işlerinden sorumlu tutulurlardı. Ev sahibiyle yaşadıkları bir sorunda, o güne kadar verdikleri hizmetin bir kıymeti olmadan işlerine son verilirdi. Hizmetçi kadınlara verilen yemek ve yatacak yer, onların tüm ihtiyaçları olarak kabul edilirdi.⁴⁶⁴

XIV. yüzyılda kırsal kesimdeki atölyelerde kadınlar, erkeklerin kazandıklarının yarısını alabiliyorlardı. Bu durum, kadınların toplumda ucuz bir emek gücü olmaları, zamanla toplumsal konumlarında ev içi sorumluluklarını erkekle paylaşmalarını sağladı. Bu da çok geçmeden kadınları iş hayatında da eşit ücret talep etme nok-

⁴⁶⁴ Marai,a.g.e s.47.

tasına getirdi.⁴⁶⁵ Dolayısıyla kadının ev içi sorumluluklarını erkeklerle eşit oranda paylaşma talebi, bir yanda iş hayatında eşit ücret hakkını getirirken bir yandan da kadın ve erkeklerin hayatlarının uzun bir kısmını aile kurumundan uzak tanımlamalarına katkıda bulundu. Avrupa'da teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan üretimin makineleşmesi, toplumda kadınları işçi sınıfının bir parçası yapmış ancak günde neredeyse 20 saat çalışma; dinî ve toplumsal normların tanımladığı, ev ve çocukların sorumluluğunu taşıyan kadın anlayışını aşındırmıştır.

Zengin ve burjuva kadınlar ise teknik gelişmelerin artışı ve piyasada kadının bir iş gücü olarak ortaya çıkışından farklı bir biçimde etkilenmişlerdi. Eski dönemlerde burjuva ailelerin sadece karın tokluğuna yanında çalıştırdıkları kadınlar, belli ücretler karşılığında çalışmaya başlamış, burjuva kadınlar ise bu süreçte daha ev kadını bir süreci yaşamışlardır. Avrupa'da üretime iş gücü olarak katılan kadınların içinde bulunduğu durum, burjuva kadınlarını ev hanımı olarak öne çıkartırken maddi durumu iyi olan kadınlar arasında harcadıkları paraya dayalı olarak bir tüketim kültürü gelişmeye başladı. Böylece toplumda ekonomik olarak daha aşağı kesimlerden gelen kadınlar, evlerinin geçimi için mutlaka çalışması gereken bir grubu oluştururken, zengin kadınlar onlara iş veren, iyi giyinen, yardım kuruluşlarına başkanlık eden kadınlar oldular.

Bu dönemde Avrupa'da gerçekten de burjuvazinin ev kadınını yücelten konumu kadını gittikçe ev dışı yaşamdan koparmıştır. Başlangıçta burjuva kadınları da kendilerini geliştirmeye çalışmışlardı. Örneğin XVIII. yüzyılda evde oturan burjuva kadınları daha çok kendilerini geliştirebilmek amacıyla üst sınıf kadınları gibi salonlar yani entelektüel kesimin bir araya geldiği toplantılar düzenlerler. Böylece salonlar üst sınıf ve saray kadınlarının tekelinden kısmen çıkmaya başladı.⁴⁶⁶ Böylece piyasa koşullarının ve çalışma şartlarının gelir gruplarına göre farklılaşan kadın grupları arasında da farklı yaşam pratiklerinin gelişimine zemin hazırladığı düşünülebilir. Farklı açılardan bir anlamda kadınlar arasında bir sınıf

⁴⁶⁵ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁶⁶ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

bilincinin oluştuğunu ve bu süreçte derinleştiğini söyleyebiliriz. Bu bilinç kendi içinde belirli bir özneye gönderme yapamaz, sadece bu sınıfın aynı bilinci paylaşan ve her biri aynı bilince sahip diğer üyeleri arasında bir bütünlük sağlama noktasındadır.⁴⁶⁷ Bu yönüyle burjuva kadınlar işçi kadınlarla aralarındaki ekonomik gelir düzeyi farklılığının yanına, kültürel, sosyal ve yeni biçimsellikler içinde bir yaşam pratiğini de eklemiş olurlar. Toplumsal yaşamda farklı kesimlerin farklı yaşam biçimleri, piyasanın ve gelir düzeyinin belirlediği gerçekler üzerine oturmaya başlar.

Burjuva bu süreçte üst bir kültürü benimsemeye çalışsa da henüz yeterli bir kültürel birikime sahip değildir. Nitekim, Avrupa'da bu dönemde genel olarak bakıldığında salonlar hiçbir zaman burjuvanın tam olarak malı olamamıştır. Çünkü bu toplantıları düzenlemek uzun bir kültür birikimini, sanattan ve bilimden anlamayı gerektiriyordu. XVIII. yüzyılda burjuva kadınının henüz bu atağı yapacak birikime sahip olduğu düşünülmemektedir. Üst sınıf kadınlar arasında salon toplantıları, kendilerini geliştirmek yanında kültürel ve sanatsal etkinlikleri gerçekleştirmek amacıyla yapılmıyordu. Toplumsal, politik ve sanatsal olayları kadınlar buralardan öğreniyor, kendi yazdıkları metinleri okuma ve eleştirilme fırsatı buluyorlardı. Ayrıca feminist tarihçiler de kadınların kendilerini geliştirdikleri salonları nitelikleri nasıl olursa olsun ve bu toplantıları kimler düzenlerse düzenlesin ilk feminist düşüncenin geliştiği yerler olarak değerlendirmektedirler.⁴⁶⁸ Üst tabakadan kadınlar ve burjuva kadınlar çeşitli etkinliklerle kendilerini sosyal ve kültürel alanda geliştirirken alt tabakadan kadınlar geçim sıkıntısı ve iş şartlarının olumsuzlukları içerisinde bir yaşam mücadelesi veriyorlardı.

Sanayi Devrimi'nin başından beri Avrupa'da erkek ve kadına farklı çalışma alanları sunulmuş, genelde kötü çalışma koşullarında az ücretle çalışan niteliksiz iş gücü olarak tanımlanan kadınlar, teknik ve ekonomik gelişmelerin kapitalist yansımalarında bedel

⁴⁶⁷ Monique Wittig, "Kadın Doğrulmaz", (Çev.: Başak Akay) *Birikim Dergisi* *Günlük Yazılar*, 15.02.2009.

⁴⁶⁸ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

ödeyen kesimlerdir. Yine nitelikli bir erkek işçi, yüksek işçi statüsündeyken ve onlara mesleki eğitim ve iş garantisi sağlanmışken kadınlar ancak niteliksiz işçi, yardımcı işçi olarak tanımlanmış ve yasal birçok haktan bu yolla mahrum bırakılmıştır. Bu nedenle kadınlar, sık sık iş değiştirmek zorunda kalıyorlardı.⁴⁶⁹ Kadınlar dünyanın birçok yerinde ekonomik bakımdan erkeklerin gerisinde yer almışlardı. Bu da dönemin işverenleri tarafından değerlendirilirken kadınların sosyal, ekonomik ve siyasal varlıkları uzunca bir dönem görmezlikten gelinmesini sağlamıştı.⁴⁷⁰

Bütün önyargılara ve köktenci karşı düşüncelere rağmen, yaklaşık her alanda ucuz kadın işçi ve memurlara rağbet artmıştı. İşverenler masrafları kısıp az ücretle randıman almak istiyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim alanında tasarruf yapmak isteyen devlet, kadınları öğretmen olarak atıyordu. İşçi erkekler, kadınları kendileri için bir tehdit unsuru olarak gördükleri için onları iş yerlerinde istemiyorlar, sendikalarına sokmuyorlardı. O dönemde sendika yönetimi tümüyle erkeklerin elindeydi. Örneğin işçilerin yüzde ellisinin erkek olduğu dokuma sanayindeki sendika yöneticilerinin hepsierkekti. Bu yüzden kadınlar kendisendikalarını kurmuşlardır.⁴⁷¹

Kadınlar iş hayatının ağır yükü altında ezilirken birtakım talepler de ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1647'de hizmetçi kadınlar parlamentoya çalıştıkları sürenin uzunluğundan şikâyet eden bir dilekçe verirler, 1651'de esnaf kadınlar borç yüzünden hapse atılmaya karşı çıkarlar. XVII. yüzyılda İngiltere'de Anglikan kilisesine bağlı olmayan kadınlar senyörlerin himayesine bırakılmış olmayı reddederek kendilerine eşitlikçi bir uygulamada bulunulmasını talep ederler.⁴⁷²

Avrupa'da kadınların iş ve sosyal hayatta eşitsizliğe direnişi de bu temelde başlamış ve zamanla kadın hak ve özgürlüklerinin anayasa-

⁴⁶⁹ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁷⁰ Şaban Sitembölükbaşı, "Kadınların Siyasete Etkin Katılımının Bir Aracı Olarak Seçimlerde Kota Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (12)1, Yıl: 2007, s.34.

⁴⁷¹ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁷² Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

ya eklenmesi talebine varmıştır. Orta Çağ'dan sonra tarihte yeni bir çağın başlangıcı sayılan Fransız Devrimi eşitlik, özgürlük ve adaletin bütün insanlar için vazgeçilmez olduğunu ve insan haklarını ilan etmiş ve bunun etkisiyle Fransa'da 1792 tarihinde medeni evlenme ve boşanma yasalaşmıştır. Ancak maalesef 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu'nda kadın erkek eşitliği kabul edilmemiştir ve bu kanun kadınlara karşı tavrıyla ünlü olmuştur.⁴⁷³

Kadınlar kitlesel olarak tarih sahnesine ilk Fransız Devrimi'yle çıkmıştır. Farklı kesimlerden kadınlar devrime destek vermiştir. Ancak Fransız Devrimi de kadınları görmezden gelmiş ve yeni kanunlarda onların haklarına yer vermemiştir. Kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devam etmiştir. Devrim ilkelerinin kadını içine almadığı anlaşılmış, devrime kitlesel olarak katılan kadınlar bekledikleri hakları alamamışlardır. Hatta devrim öncesi "eski düzende" sahip oldukları hakları bile ellerinden alınmıştır. Kadınların toplantı yapmaları ve dernek kurmaları yasaklanmış, mevcut kadın dernekleri de kapatılmıştır. Böylece kadınların hak arama çabaları meşruluğunu kaybetmiştir. Olympe de Gouge 1791 Anayasası'nın kabulünden önce, tüm kadınlara eşit oy hakkı tanınmasını istemiştir. Gouge, yazdığı "Kadın Hakları Beyannamesi"ni Kral XVI. Louis'e ve Kraliçe Marie Antoinette'e göndermiştir. Olympe de Gouge, yeni anayasaya rağmen hak taleplerini durdurmamış ve 1793 yılında "Mademki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, öyleyse kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir." savını ileri sürmüştür.⁴⁷⁴

Kadınlara vatandaşlık hakkının istenmesinden sonra, ilk kadın hareketinin talepleriyle o zamana kadar sadece erkeklerin yararlandığı meslek eğitiminin kadınlara da verilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Kadınların üniversite ve farklı alanlarda eğitim alması da tartışma konusu olmaya başlamıştır. O döneme kadar kadınların eğitimleri ev işlerindeki becerilerini artırmaya yönelikti.

⁴⁷³ Cansu Külecü/Tülin Canbay, "Kadın Haklarının Kazandırılmasıyla Cinsiyete Duyarlı Bütçe", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(1), Yıl:2012.

⁴⁷⁴ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketleri*, Metis Yay., İstanbul 2013, s.20-23.

Yani Fransız Devrimi ve sonrasında da kadınlar yoğun bir biçimde her alanda hak eşitsizliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Kadınları kitlesel bir biçimde üretime katan Sanayi Devrimi ve kapitalizm, kadın sorununu farklı bir boyuta taşımıştır. Giderek değişen dünyada yeni haklar ve değerler yükselirken kadınlar bunların dışında kaldıklarının farkındadırlar. Bu farkındalık, kadınların kendi aralarında örgütlenerek çeşitli başkaldırı eylemlerini gerçekleştirmelerini sağlamıştır. Şüphesiz bu başkaldırı, Avrupa'da her ülkenin kendi koşullarına ve kadınların konumlarına göre şekillenmiştir. Kadın işçiler kötü çalışma şartlarına ve düşük ücretlere itiraz ederken burjuva kadınları ise ekonomik ve siyasal haklardan mahrum bırakılmaya başkaldırmışlardır. Kadın hareketi İngiltere'de orta sınıfın önderliğinde oy hakkı talebine bürünürken, Fransa ve Almanya'da işçi sınıfı kadınlarının talepleri olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁵

Avrupa'da XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başında kadınlara tanınan oy verme hakkı, onların siyasal alanda bir varlık olarak ortaya çıkmalarına olanak tanıyan ilk somut uygulama olarak tanımlanmaktadır. Kadınların oy verme yoluyla sorunlarını hükûmete aktarabilecekleri ve onlar üzerinde büyük bir baskı kurarak siyasal ve toplumsal alanda hızla erkeklerin düzeyine ulaşabilecekleri yönünde ciddi bir beklenti oluşmuştur. Ancak aradan geçen bunca zamandan sonra oy verme ve hatta seçilme hakkına rağmen kadın hakları yolundaki ilerlemeler, beklenenden oldukça yavaş olmuştur.⁴⁷⁶

Ancak yine de XIX. yüzyılda tüm Avrupa'da yaşayan toplumlar için olduğu gibi kadınlar içinde birçok olumlu gelişmeden söz etmek mümkündür. Bu dönemde Avrupa'da hijyene verilen önem artıyor, şehirlerin görüntüsü değişiyor, beslenme ve tıpta ilerlemeler kaydediliyordu. 1870'ler ağır iş koşullarının da etkisiyle, Avrupalı kadınların yaşam süresi ortalaması 44 iken 1910'lara gelindiğinde, bu ortalama 52,4'e ulaşıyor. 1920'lerde ise biraz daha iyileşen iş ve yaşam koşullarının da etkisiyle, 60'lar mümkün hâle gelmişti. Bu dönemde işçi kadınlar sosyal ve ekonomik nedenlerden dola-

⁴⁷⁵ Çakır, -55s.59.

⁴⁷⁶ Sitembölükbaşı, s.13.

yı sıkça çocuk aldırıyorlardı, bunu yaparken de burjuva kadınları gibi saklama gereksinimi duymuyorlardı. Çünkü fabrikalardan kadınların alacağı ücret onların evli olup olmamasına göre değiştiği gibi hamile olduklarında da işlerinden olma riskleri vardı. Gerçi bu durumdan hem hükûmetler hem de Fransız ve İngiliz doktorları oldukça rahatsızdı. 1890'da on beş Avrupa ülkesinin katıldığı bir kongrede çalışan kadınlara ilk kez 4 haftalık hamilelik izni tanınmıştı, bundan amaç çocuk aldirmaların önleneyeği düşüncesiydi. XIX. yüzyılın ortalarına dek Avrupa'da çocuk düşürmede kadınlar genellikle kendi yöntemlerini kullanıyorlardı.⁴⁷⁷

Sanayi sonrasının yeni siyasal yapısını formüle etmeye çalışan düşünürler, kamusal alanı yeniden tanımlama çabasına girerken kadının özel yaşam alanı olan aileyi de kamusal alan ile bütünleştirme çabaları da gözden kaçırılmayacak unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Batı'da kadın algısı, yeni toplumun siyasal yapısını biçimlendirme üzerinden tanımlanabilir.⁴⁷⁸ Bu tanımda kadınlar, iş hayatının bir parçası olurken ev ve aile hayatının yürütülmesi talebi de hâlâ güçlüdür. Bu noktada yasalar, kadınların omuzlarındaki yükü hafifletecek önlemler almaktan henüz uzaktır. Kadınların Avrupa toplumları tarafından fark edilmesi ve toplumsal haklarını kazanmaları da uzun soluklu bir mücadelenin sonucunda gerçekleşmekle beraber, birçok toplumda kendi içinde farklılıklar ve yetersizlikler taşımaktadır. Kadınların birer birey olarak hak talepleri Avrupa'da ve dünyanın geri kalan kısımlarında XIX. yüzyılla beraber daha yüksek sesle dillendirilmeye başlamış ve sonrasında yükselerek devam etmiştir.

Avrupa'da kadınların toplum içinde uğradıkları ayrımcılığı görebilmek adına Şirin Tekeli'nin Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Forumu ve İstanbul Kadın Müzesi tarafından düzenlenen sempozyumda yaptığı konuşma önemlidir. 6-7-8 Kasım 2014'de gerçekleşen "Akademide Toplumsal Cinsiyet Eşitliği - Uluslararası İyi Örnekler Sempozyumu" için yaptığı açılış konuşmasında adından söz ettiği Rosalind Elsie Franklin'in öyküsü

⁴⁷⁷ Sevim, "Avrupa'da Kadının Serüveni", www.aymavisi.org 31.10.2011.

⁴⁷⁸ Özkul, a.g.m

kadınların Avrupa'da ve dünyanın diğer kesimlerinde var olma mücadelesinin resmini görmek adına önemlidir:

1920'de İngiltere'de doğan, babasının muhalefetine rağmen 1938 yılında Cambridge Üniversitesine kaydolarak moleküler biyoloji dalında çalışan bir öncü kadından söz ediyoruz. 1941'de mezun olur, on yıl kadar Fransa'da çalıştıktan sonra 1951'de King's College'de çalışmak üzere İngiltere'ye döner. O dönemde Cambridge, akıl almaz derecede "maço" bir kurumdur. Rosalind'e bir erkekler kulübü olan profesörler odasına adım atma izni bile verilmez. O da bodrum katındaki labratuvarda, henüz bugünkü kadar gelişmemiş hesaplama yöntemleriyle DNA sorunuyla ilgili verileri incelemeye başlar. 1962'de DNA heliks modeliyle Nobel Ödülü'nü kazanan James Watson, Francis Crick ve Maurice Wilkins ile, özellikle bu sonuncusuyla yolları burada kesişir. Tanınmış gazeteci ve Rosalind'in kişisel dostu olan Anne Sayre'in Rosalind üzerine yazdığı kitapta, Wilkins'in açıkça Rosalind'in çalışmalarını sızdırdığı, hatta çaldığı ileri sürülür. DNA'yı kazanan üç erkek mikrobiyolojist keşiflerini Rosalind'in çalışmalarına dayandırmışlardır. Ama Nobel Akademisi, Rosalind Franklin'in 37 yaşında kanserden ölmesinden dört yıl sonra Nobel Ödülü'nü Watson, Crick, Wilkins ekibine verirken, o kadını tamamen unutmuştur.⁴⁷⁹

Böylece Avrupa'da, kadın toplumda meydana gelen tüm dönüşümlerin aktif unsuru ve izleyicisi olmuştur ancak önemli bir mücadele sürecini geride bırakmıştır. Ancak bu, kadının Avrupa'da var olma mücadelesinin bittiği anlamını taşımamaktadır. Bu süreç, Avrupa'da kadını her alanda toplumsal hayatın bir parçası yaparken toplumsal yapının yeniden inşası da kadının konumunun ve yeni rol tanımlarının tartışılır olmasının önünü açmıştır. Aile, çocukların bakımı, kadının sorumlulukları gibi alanlarda da kadını yeniden bir tanımlanma ile baş başa bırakmış ve bir süre sonra bu alanlar kurumsallaşarak kadının yükünü hafifletmiştir.

⁴⁷⁹ Şirin Tekeli, *Akademiyaların Cinsiyetçiliği Üzerine*, 8 Kasım 2014.bianet.org

Toplumlarda kadın ve erkeğin toplumsal hayat açısından anlamı, katılım oranı, toplumda geçerli olan toplumsal cinsiyet algısını da etkilemektedir.⁴⁸⁰ Dolayısıyla ataerkil söyleme tabi olan kadınlık tanımları ve kadının sosyal rolünün de bir anlamda bunun karşıtı olan toplumsal anlam dizgelerinden beslendiği düşünölebilir.⁴⁸¹ Avrupa'da ve dünyada bunun örneklerini görmek mümkündür. Avrupa'da yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmelerle beraber kadın kendi konumunu tartışmaya açmış ve bunu bir haklar talebine dönüştürmeyi başarmıştır. Bunun en önemli örneği, Eylül 1791'de Fransız yazar Olympe de Gouges tarafından⁴⁸² Fransız Millet Meclisinin yasa çıkarması amacıyla sunulan "Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi"dir. Bu bildirmede kadınların hukuki, politik ve sosyal alanda eşit kılınmasından bahsetmiş ve 1789 Fransız Devrimi sırasında ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Avrupa'da kadınlar, toplumun her-kese vadettiği eşitlik ve özgürlüğü, kadının yaşamındaki her alanda gerçekleştirmek için onu sınırlayan değer, gelenek ve yaşam biçimini değiştirmeyi hedeflerine koyarak bunun üzerinden bir hak mücadelesini meşru bir zemine oturtmuştur.

Bu bağlamda Doğu toplumlarında, geçmişte olduğu gibi kadın algısının din ve gelenek üzerinden biçimlendiğini söyleyebiliriz. Osmanlı'da da kadın hareketinin ortaya çıkışı tüm dünyada hemen hemen aynı seyri izlemiştir denilebilir. Türk kadınları için bu sürecin başlangıcı hukuk, eğitim, toplum, siyaset ve ekonomik yapı yönünden gelişme ve değişme döneminin başladığı yıllar olan II. Meşrutiyet Dönemi'ne götürölebilir. Kadın hareketinin bir özgürlük ve eşitlik hareketi olarak dünyada yaşanan dönüşümlerin Osmanlı toplumunu da etkilediği XIX. yüzyılda ortaya çıkmış ve gelişmeye başlamıştır.⁴⁸³

⁴⁸⁰ Adem Palabıyık, "Toplumsal Cinsiyete Sosyolojik Bir Yaklaşım: Orta Doğu'nun Hâlleri", *Doğu Batı*, Sayı: 63 Yıl: 2012-2013, s.226

⁴⁸¹ Yavuz Küçükalkın, "Kadının Şeytani Kimyası, Ahmet Oktan", *Doğu Batı*, Sayı: 64 yıl: 2013, s.223.

⁴⁸² Çakır, s.23.

⁴⁸³ Çakır, s.59.

Batı dünyası da süreci eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramlar üzerinden tartışmıştır ancak XX. yüzyılda anlamlı bir kopuş gerçekleşmiş ve kadınlar toplumda hızla erkeklerle aynı yasal hak ve konuma sahip olmuştur. Bu da Batı dünyasında kadının konumunu Doğu toplumları karşısında gelişmişliğin ve modernliğin ölçüsü yapmıştır⁴⁸⁴ diyebiliriz.

Türk Toplumunda Kadının Var Olma Sürecinde Tarihî Arka Plan

Osmanlı toplumunda, Batılı kadın algısının beslediği toplumsallık, evin ve çocukların çok uzağında bir kadın kavramını biçimlendiremediği gibi bir birey olarak kadının kabulünü de bir sorun olarak zamana yaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nde kadının toplumsal konumu, gelenek, din ve ataerkil yaklaşımların kuskacında bir çıkış yolu ararken, Batılılaşmanın biçimsel gölgesini giymekten kendini alamamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu biçimsellik, kadının toplumsal dönüşümünü de kısır bir zemine sürükleyerek, onları tam bir değişim ve dönüşümden de mahrum bırakmıştı.⁴⁸⁵ Kadın toplumsal yapı içerisinde çoğu zaman değişimin sembolik yanını temsil ettiği gibi kadının toplumsal hayattaki duruşu, görünüşü bir imaj çizerek Doğu ve Batı arasında bir taraf belirleme konumunda tanımlanmıştır.⁴⁸⁶

Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri Bağlamında Kadın

Osmanlı'da Tanzimat Dönemi'yle başlayan Batılılaşma hareketleri, daha sonraki dönemlerde de kendini gösterir. Kadının toplumsal statüsü, toplumdaki yeri, bu dönemle birlikte tartışma konusu olur. Bu dönemde yapılan reformlar aracılığı ile toplumsal bir

⁴⁸⁴ Göçek, a.g.e

⁴⁸⁵ Geniş bilgi için bakınız: *Osmanlı'da Kadın Hareketleri*, Serpil Çakır, Metis Yay., 2010.

⁴⁸⁶ Tuba Nur Erbay "Osmanlı Modernleşmesinde Kadın", <http://www.aksitarih.com>

dönüşüm yaratılarak Batı'nın gelişmişlik düzeyi yakalanmaya çalışılırken kadının konumunun da bir dönüşümde önemli bir noktayı temsil etmesi talebi varlık göstermekle beraber köklü bir dönüşüm ürütücü bulunmuştur.

Ülkede kadın sorunları, eğitimi, aile hayatı dışındaki çalışma hayatı, boşanma hakkı, kadın özgürlüğü gibi konular üzerinde durulur. Tüm bu konular İslamcı, Batıcı ve milliyetçi aydınların değerlendirmeleri ekseninde tartışılır. Öncelikle Batıcılar, devrimin getirdiği söz özgürlüğü sayesinde, kadınların toplumdaki durumu, peçe ve çarşaf sorunlarını, kadınların eğitim ve toplumsal hayatta rol alma sorunlarını açıkça tartışma konusu yapmışlardı. Dolayısıyla geçmişte bırakmak istedikleri bir toplumsal yapı ve bu yapının kültürel dokusu vardı. Batıcıların yaklaşımına göre toplumun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik geriliğin temel nedeni kadınların toplumsal konumudur. Bunun sorumlusu da dindir. Bu durumun toplumda varlığını korumasının başlıca nedeni de din adamlarıdır.⁴⁸⁷ Dolayısıyla toplumun gelişen Batı'ya ayak uydurabilmesi için her şeyden önce kadınların din, gelenek ve kültürün ataerkil kurallarından kurtulması gerekmektedir. Dinin ve din yetkililerinin kurduğu sistemi, XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ulusçu bağımsızlık mücadeleleri tarafından eleştirel bir gözle bakma girişimini alt ettiğini söyleyen Fetna Ayt Sabbah, bunun Müslüman kadınlar için bir kazanım olduğu kanısındadır. Ona göre Batılılaşma hareketleriyle birlikte dinî değerlerle biçimlenmiş toplumsal yapılar sarsılmıştır. Bu süreçle birlikte kadının eğitime katılması sistemin temel yasasını ihlal ettiği gibi, iş ve mekân bölüşümlerinin de cinsiyete göre belirlenmesi olgusu hiçe sayılmıştır.⁴⁸⁸

Abdullah Cevdet 1908'den önce *İctihat* adlı bir dergiyi Cenevre'de yayımlamış ve Müslüman halkların nasıl kalkınacağı konusunda, Müslüman ve Avrupalı tanınmış kişilere bir anket uygulamıştır. Esprili bir Fransız, söz konusu ankete şöyle bir cevap vermiştir:

⁴⁸⁷ Berkes, s.444.

⁴⁸⁸ Fetna Ayt Sabbah, *İslam'ın Bilinçaltında Kadın*, (Çev:Ayşegül Erol) Ayrıntı Yay., İstanbul 1992, s.25.

"Kur'an'ı kapa, kadınları aç". Abdullah Cevdet ise bu cümleyi "Hem Kur'an'ı hem de kadınları aç." olarak düzenlemiş ve cümleyi aile reformu sloganı olarak almıştı. 1908 yılından sonra peçe ve çarşafa karşı savaş açanlardan ilki de Abdullah Cevdet oldu.⁴⁸⁹ Böylece kadın ve cinsiyet rolü farklı ideolojik yaklaşımlar bağlamında sorgulanma sürecindedir ki bu süreç, neredeyse yok sayılan ve hiçbir karşılığı olmayan aile içi kadın emeğine yeni anlamlar yükleyerek kutsanmıştır. Kadının anneliği ve aile kurumunun yaşamasındaki fonksiyonu öne çıkarılarak değersiz olan evdeki konumu değer sahibi kılınmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım ulusalcı aydınlar tarafından çokça benimsenirken Batıcı aydınlar din ve geleneğin kıskaçından uzaklaşmış bir kadının özgür ve modern olacağı kanısındadır.

Batılılaşma yanlısı yazarların bir kısmı da Türk kadınının dinî baskılar yüzünden özelliğini yitirdiğini ve yozlaştığını düşünmektedir. Kadının örtünmesinin kadının sosyalleşmesi ve kendini geliştirmesi noktasında sorun oluşturduğunun altı çizilmektedir. Abdullah Cevdet, Selahattin Asım gibi, Türkiye'de çarşaf ve peçeye karşı çıkan yazarlar, cumhuriyet devrinde gerçekleştirilecek kılık kıyafet devriminin de temellerini atan aydınlar olarak öne çıkmaktadırlar. Tevfik Fikret'in, "Bir Kız Mektebi İçin" adlı eserinde, "Kızlarını okutmayan millet, oğullarını manevî öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir. Hüsrânına ağlasın!" sözleri de kadınların eğitiminin önemini vurgulayan değerlendirmelerdir.⁴⁹⁰

Gazeteci ve son Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerinden olan Celal Nuri, Osmanlı toplumundaki pek çok sıkıntının, kadının aşağılanmasından kaynaklandığını belirten yazılar kaleme alır. Ona göre kadın, bundan böyle, bir eşya gibi görülmemelidir. Tek taraflı boşanma kaldırılmalı ve boşanma hakkı kadına da verilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu da kadın konusunda reform yapmalıdır. Kadının, toplumu sarsmadan örf kurallarından çıkarak sosyal hayata katılması gerektiğini savunur. Bunun için de kadının eğitimi-

⁴⁸⁹ Berkes, s.444.

⁴⁹⁰ Berkes, s.444-445..

nin ne denli önemli olduğunu altını çizer.⁴⁹¹ Osmanlı'da Şeyhülislamlık görevlerinde de bulunan Musa Kâzım ise kadının boşanma hakkının olmayışını kaprisli ve güvenilmez oluşuna bağlayarak kadına sağlanacak boşanma hakkının toplumda evliliği uçuruma sürükleyeceği kanısındadır.⁴⁹² İslamcı yaklaşımda, Kazım ve daha birçok aydın, kadının evdeki konumunun değerini öne çıkarmaya ve hatta bunu onların rahat ve huzuru için vazgeçilmemesi gereken bir değer olarak yüceltmeye çalışmıştır.

Baticılık fikrinin önde gelen isimlerinden olan Celal Nuri'ye göre ise aslında kadın ve erkek arasında ciddi bir farklılık yoktur. Gerek fizyolojik gerekse psikolojik olarak birbirlerine denktirler. Ayrıca Celal Nuri, kadınları İslamiyet'in değil cehaletin bu hâle getirdiğine inanmaktadır. İslam dininde de dikkatli incelendiği takdirde görüleceği üzere görev ve hukukta kadın ve erkek birbirine eşit kabul edilmekte ve bu yaklaşım insanların keyfi uygulamaları ile aşındırılmaktadır. Dinin kadına tanıdığı hak ve özgürlükler yeterlidir, yeter ki uygulamada hata yapılmasın.⁴⁹³

Dolayısıyla dinin toplumsal hayatta kadına karşı soyutlayıcı bir tutumunun olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konuda Sabbah da İslam dininde ayetlerin ne dediğinin temelde açık olduğu ancak bu ayetlerden erkek egemen sistemlerin ya da erkek imamların kadınların üzerindeki egemenliklerini pekiştirenleri aldıklarını ve yorumladıklarını ifade etmektedir.⁴⁹⁴ Örneğin:

Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar,
Mümin olan erkekler ve mümin olan kadınlar,
Gönülden itaat eden erkekler ve gönülden itaat eden kadınlar,
Bunlar için Allah bir bağışlanma
Ve büyük bir ecir hazırlamıştır.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Kurnaz, s.27-32.

⁴⁹² Kurnaz, s.21-27.

⁴⁹³ Kurnaz, s.23.

⁴⁹⁴ Sabbah, s.94.

⁴⁹⁵ Kur'an-ı Kerim, Ahzap 35/33.

Bu ayet kadınlar ve erkekler arasında dinin eşitlikçi bir yaklaşım içinde olduğunu ifade etmektedir. İslam'da kadın ve erkek arasında bir üstünlük derecesinin olmadığını ifade etmek isteyenler bu ayeti örnek göstermektedirler. Ancak bunun yanında İslam'da kadınlar ve erkekler arasında aslında birtakım farklar olduğunu ifade etmek isteyen İslam düşünürleri ise Kur'an'da dördüncü surenin otuz beşinci ayetini örnek göstermektedirler.⁴⁹⁶

Allah'ın, bazısını bazısına üstün kılması

Ve onların kendi mallarından harcaması nedeniyle,

Erkekler kadınlar üzerinde sorumlu yöneticilerdir.⁴⁹⁷

Bunun yanında ılımlı Batıcılar olarak tanımlanan bir grup ise İslam'ın kendisinin, gelişmenin ve ilerlemenin önünde bir engel olmadığı düşüncesindedir. İslam böyle bir içeriğe sahip olarak tanımlanmamaktadır. Ancak onu yorumlarıyla bir sömürü aracına döndürenin ulema olduğu düşüncesindedirler. Dolayısıyla Batılılaşmada doğru bir yol izlenmek isteniyorsa İslam'ın özü esas alınmalı ve Batı'nın tekniği ile desteklenmeli düşüncesi yaygındır. Buna karşılık daha sert bir değişimden yana olan Batıcıların, Batı'nın bir bütün olarak alınmasından yana oldukları bilinmektedir. Bunun da ancak "düşünce devrimi" ile mümkün olacağı kanısındadırlar.⁴⁹⁸

Tanzimat'tan itibaren devletin ideolojisi hâline gelen Osmanlılık düşüncesi, II. Abdülhamit'in görüşleri ve gelişen şartların da etkisiyle yerini İslamcılık düşüncesine bırakacaktır.⁴⁹⁹ Bu bağlamda Tanzimat Dönemi Osmanlı için önemli bir milat olmanın yanında tüm ümitlerin değişime bağlandığı yolun da yeni adı olmuştur. Tanzimat sonrasında ülkede birçok alanda farklılaşma ve Batılı anlamda bir dönüşüm beklentisi oluştuğu düşünülmektedir. Her ne kadar bu dönemde uzak hedefli birçok reform planlanmış

⁴⁹⁶ Sabbah, s.95.

⁴⁹⁷ Kur'an-ı Kerim, Nisa 34/4.

⁴⁹⁸ Çapcıoğlu, 2003, s.67..

⁴⁹⁹ Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, Meb Yay., İstanbul 1996, s.18.

olsa da bunların pek azı başarılabilmeyle beraber Batılılaşma noktasında en ciddi reformların yapıldığı bir dönemdir.

İslamcılar, kadınlık ve aile konularının reform hareketleri ile birlikte geniş şekilde ele alınışını dinî değerlere bir saldırı olarak değerlendirdiler. İslamcılar bu tartışmaları fırsat bilerek Müslüman aile hayatının ve ahlakın yıkılmak üzere olduğu korkusunu etrafa yaymaya başladılar. Bu olayların muhtevasında da kadınların bir ikisinin sokakta peçesini kaldırması ya da bir erkekle görülmesinin olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰⁰ Bu çerçevede düşünen aydınlar, İslam'ın içerik olarak kadınlara karşı baskıcı olmadığını iddia etmiştir. Bu noktada vurgulanmak istenen; bozulan ve gerçek içeriğinden uzaklaştırılan İslam anlayışına duyulan inançtır. Diğer taraftan da cinsel açıdan sömürülen Batılı kadın karşısında Müslüman kadının yüceltilmesi, değerlerine olan bağlılığı ile doğru orantılıdır.⁵⁰¹

Bu dönemde, Rıza Tevfik gibi yazarlar da asıl İslamiyet'in kadın haklarına yer verdiği görüşündedirler. Eserlerinde Müslüman kadınlara İslam aracılığı ile esas hakların sağlandığını savunurlar. Ahmet Cevat'a göre Bizans ve İran'ın etkileri yüzünden kadın, sosyal hayatın dışında bırakılmış ve faturasını İslam ödemiştir. Kadın belli bir seviyeye getirilirse büyük bir güce sahip olunabilir. Aksi hâlde bağımsızlık elden gider. Halil Hamit, Müslümanlığın kadın erkek eşitliğine karşı olmadığını, bu yüzden kadınların da Osmanlı Parlamentosunda yer alması gerektiğini ifade eden yazılar yazmıştır.⁵⁰²

Kadının toplumsal hayata girişi ve giderek gündem oluşturması noktasında biraz daha geçmiş geleneklerden kopmama taraftarı olan yazarlar, bu dönüşümde mümkün olduğu kadar İslami değerlere bağlı kalmayı öne çıkarmaktadırlar. Vurgulanmak istenen de aslında Batılı manada verilen tüm hakların İslam dini içerisinde var olduğudur. Ahmet Mithat Efendi ve Şemsettin Sami bu görüşün öncülerindendir. Onlara göre İslam hukuku birçok noktada Batılı hukukun

⁵⁰⁰ Berkes, 445.

⁵⁰¹ Deniz Kandiyoti, (2015) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis - İstanbul, s.169.

⁵⁰² Kurnaz, s.20-26.

tanıdığı haklardan daha fazla hakları kadınlara tanımıştır. Onlara göre Türk kadınına bu haklar tanınsaydı feminizm problemi diye bir şey ortaya çıkmazdı,⁵⁰³ denebilir. İslam'ın aslında kadına Batı dünyasında tanınan haklardan çok daha fazlasını tanıdığıнын altını çizen İslamcı yaklaşım, uygulamadaki bazı yanlışlıkların düzeltilmesiyle meselenin çözüleceğine inanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan ayaklanmalar sonucu sınırların daralması ile Türk milliyetçiliği fikri gelişirken kadınlar da ulusal kurtuluşun aktörleri olarak tanımlanmıştır. Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin, Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Halide Edip bu akımın önemli yazarlarıdır. Bu yazarlar *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı kuruluşu etrafında toplanmışlardı. Kadının sosyal hayatta belli bir yere gelmesini istiyorlardı. Bu isimler arasında Ziya Gökalp'in kadının özgürlüğü sorununu irdeleme biçimi önemlidir. Gökalp, kadının toplumda erkeklerle eşit bir statüye gelmesi için ekonomik, eğitsel ve hukuki reformların gerekliliğinden bahsetmektedir. Ona göre;

- I. Kadınların toplumsal hayata, özellikle ekonomik hayata ve serbest mesleklere katılması sorunu
- II. Erkek ve kadına sağlanan eğitim fırsatlarında eşitliğin sağlanması sorunu
- III. Evlenme, boşanma ve miras hukukunda kadınlara eşitlik sağlayacak adalet reformları sorunu:

Bunlar, kadınların sosyal hayata ve ekonomik hayata katılmaları için yapılması gereken reform alanlarıdır.⁵⁰⁴ Gökalp de Türk kadınının İran, Arap ve Bizans etkisinden arındırılıp eski Türk medeniyetine dönüş yapılarak kurtarılmaya çalışılması kanısındaydı. Zira eski Türklerde kadın ve erkek eşit haklara sahipti. Siyasi, hukukî ve askerî alanlarda da kadın erkeğin yanındaydı.⁵⁰⁵ Dolayısıyla ka-

⁵⁰³ Kurnaz, 21.

⁵⁰⁴ Berkes, 448.

⁵⁰⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976, s.303-307.

dını İslam'ın İran ve Araplardan etkilenen kültürü kadınları eve mahkûm etmiştir. Böylece kadınların özgürleşmesi Orta Asya kökenlerine dönmesi ile mümkündür.

Milliyetçi aydınlar, kadını hemen her alanda hayatın içinde görmek isterler. Bunu gerçekleştirebilmek için kadınları basın ve dernekler aracılığı ile desteklemektedirler. Başta kendi yayın organları olan *Türk Yurdu* olmak üzere çeşitli dergilerde bu konuyla ilgili yazılar yayınlamışlardır.⁵⁰⁶ Şair Mehmet Emin Yurdakul, kadınların ilk eğitimci olduğuna inanır, kadınların çocuklarını Türkçü fikirlerle yetiştirmesini ister. Bunun yanı sıra, kadının da tiyatro sahnesine çıkması önerilmiştir. Ancak İstanbul Muhafızı Cemal Paşa, Müslüman kadının sahneye çıkması yasak olduğundan buna izin vermemiştir. Yine de Halide Edip Türk Ocağı'nda sahnelenen "Yeni Turan" adlı eserinde, başrolleri Abdullah Suphi ile paylaşmıştır. Türkçü yayın organları, kadınların ekonomik alandaki teşebbüslerini övgüyle karşılar, bu konuda bütün hanımları teşvik ederler. Lebib Selim, kadın derneklerinin ekonomik faaliyetlerini uzun uzun anlatarak kadınları teşvik etmiştir.⁵⁰⁷

Bunun yanında Tanzimat aydınları, kadının toplum içindeki yerini tartışırken daha çok şehir kadınları üzerinde durmuşlar, onu toplum içinde işe yarar hâle getirmeye çalışmışlardır. Bu konuda yapılacak bir ıslahatta kadın eğitiminin öne çıkarılmasını isterler. Kadınlara erkeklerle eşit eğitim hakkı verildiği takdirde onlar da erkekler kadar bilgi sahibi olabilecek, özellikle öğretmen olarak topluma hizmet edebileceklerdir. Bu konuda Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami gibi devrin ileri gelen aydınları aynı görüştedir.⁵⁰⁸ Öğretmen olarak tanımlanan kadın, hem çalışma hayatının içinde olacak hem de kültürel değerlerin yeni nesillere aktarımında bir köprü görevi görecekti. Bu yönüyle kadının annelik görevinin yanına modern yaşamın uç beyliği eklenmiştir. Böylece kadın ulusun annesi ve öğretmeni olarak vakur ve cinsel kimliğinden arınmış ka-

⁵⁰⁶ Kurnaz, s.61.

⁵⁰⁷ Kurnaz, s.69.

⁵⁰⁸ Kurnaz, s.21.

rakter olarak kurgulanmaktadır. Diğer bir deyişle kadını Batılı anlamda bir değişim ve dönüşümün öznesi yapmaya çaba gösterirken ulus olmanın gerekleriyle uyumlu bir kadın anlayışı İslamcı yaklaşımdan ayrışmaya başlamıştı.

Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemi ve devamında Türkiye Cumhuriyeti'nde kadının toplumsal konumunu tanımlamak modernizm, din ve gelenek çemberinden çıkmayı başaramadığı gibi bireysel hak ve özgürlükler toplumda temel tartışma konusu olamamıştır. Kadın dinî değerler çemberinden çıkarken, milliyetçilikle birlikte daha erkeksi ve kadınsallıkla mesafeli bir konuma yerleştirilmiştir. Böylece kadın, İslam, milliyetçilik ve Batıcılık üçgeninde tanımların konusu olmuştur. Geçmiş dönemlerde yaşanan tartışmalara yenileri eklenerek toplumsal hayat ve kadın erkek ege-men yaklaşımların iktidarı ve aileyi koruma isteklerinin gölgesinde kadına çıkış yolu aranmıştır.

Dönemin kadın açısından tartışmaları ve kadının toplumsal konumu noktasında ana soruların; kadının çalışma hayatında yer alıp almaması, giyim tarzının ne kadar Batılı olacağı, ne tür eğitimleri alıp alamayacağı, kadının sosyal hayatta var olma biçimi gibi konular etrafında biçimlendiğini daha önce ifade etmiştik. Bu konular etrafında biçimlenen Osmanlı dönemi kadın sorununa Batılılaşma taraftarı yazarlarla, İslamcılık ve milliyetçilik etkisinde olan yazarların tepkileri etrafında biçimlenmiş ve cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir.

Böylece Tanzimat Fermanı'nın da katkısıyla Türk aile hayatı ve kadının sosyal durumunda önemli değişimler gözlenmiştir. Bu dönemde kadınlar, *Kadınlar Dünyası*, *Mahasin*, *Kadın*, *Demet* gibi dergilerde edebî yazılar yazmaya başlamış, şehir kadınlarının bir kısmı da özellikle giyim alanında yeni tasarım kıyafetler kullanmaya başlamıştı. Daha modern Osmanlı kadınları, İslami, Avrupa ve Rus kadın kıyafetlerinin karışımı sokak kıyafetleri geliştirmeye başlamışlardı. Peçe hâlâ bir kadın giyimi olmakla birlikte, yüzü saklamaktan çok bir süs olarak kullanılıyordu. Avrupalı kadınların kullandığı yandan düğmeli botlar, çorap ve eldivenler de kadınlar tarafından kul-

lanılmaya başlamıştı.⁵⁰⁹ Ancak bu farklılaşma bir zihniyet değişimi ve devamında bir kültür yaratımından çok, biçimsel bir dönüşümü beslemiştir. Avrupa tarzı eşya ve ev dekorasyonları Osmanlı konaklarını süslemeye başladığı gibi bu dekorasyona bağlı bir kültür de yavaş yavaş oluşmaya başlar. Eşyalar ve giyim kuşam tarzıyla beraber, Avrupa yaşam tarzını taklit etme eğilimi giderek güçleniyordu. Artık zengin konaklarda kızlar ut yerine piyano çalmaya başlamış ve yemek salonları Batı tarzı dizayn edilmeye başlamıştı.⁵¹⁰

II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra seslerini daha fazla duyurmaya başlayan kadınların çeşitli isimler altında dergiler çıkarmaya başladıklarından söz etmiştik. Bunlardan en önemlisinin *Kadınlar Dünyası* olduğunu söyleyebiliriz. 1913-1921 yılları arasında yayımlanmış olan *Kadınlar Dünyası*'nın adı özel olarak seçilmiştir; dergi hem kadınların kendilerine özgü bir dünyaları olduğunu herkese göstermeyi hem de kadınlar için yeni bir dünya istemeyi misyon edinmiştir. Bu misyonun gerçekleştirilmesinde de en büyük işlevi eğitime yükleyen dergi, kadınların eğitiminin önemini vurgulayan yazılar yayımlamıştır. Amaçlarından biri kadınları düşüncelerini, duygularını dile getirmek, kim olduklarını ortaya koymak konusunda bilinçlendirmek olan dergiye toplumun her kesiminden kadınlar ve yalnızca kadınlar yazmıştır.⁵¹¹

Tüm bunların yanında Osmanlı'da hukuk, eğitim ve siyasi alanda yapılan reformlar kadının küçük de olsa evin dışında kendini tanımlamasına imkân verilmiş ve eğitim hizmetleri ile bunu destekleme amacı gütmüştür. Eğitim aracılığı ile kadınlar meslek edinmeye başlarken üretim amacıyla açılan fabrikalarda da kadınların işçi olarak çalışmaya başladıkları bilinmektedir.

1916 yılında İstanbul'da Enver Paşa'nın himayesinde kurulan "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi" kadınlara hizmet amacıyla kurulmuştu ancak üyeleri arasında kadın yoktu. Cemiyetin amacı kadınlara iş bularak kendi yaşamlarını sürdürme

⁵⁰⁹ Berkes, s.445.

⁵¹⁰ Kurnaz, s.18.

⁵¹¹ Çakır, s.304-306.

imkânı sunmaktı. Bu amaçla cemiyet, Fatih, Üsküdar, Beyoğlu gibi semtlerde çorap, fanila örgücülüğü, beyaz iş gibi bölümlerin olduğu ve sadece kadınların çalıştığı fabrikalar açmıştır. Cemiyet kendi bünyesinde açtığı kuruluşlarda kadınları çalıştırdığı gibi anlaşma yaptığı özel ve resmî kuruluşlarda da kadınların çalışmasını sağlamıştır.⁵¹²

Kadın eğitiminin devletin genel eğitiminde yer almaya başlaması, 1858'de açılan kız rüştiyeleri aracılığı ile olmuştur. Meslek olarak da öğretmenlik Türk kadını için ilk resmî çalışma sahasını oluşturmuştur diyebiliriz. Bu noktada hem cumhuriyet döneminde hem de Osmanlı'da öğretmenler, Batılı yaşama biçiminin toplumsal alanda yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Tanzimat Devri'nden sonra ilk defa Osmanlı Devleti erkek eğitimi yanında kadın eğitimine önem verilmesi gerektiğini ve bu konuda örgütlemeye gidilmesi gerektiğini kabul etmiştir. Türk kadını gerek düşünce alanında gerekse doğrudan doğruya siyasi ve toplumsal haklar yönünde ciddi adımlar atabilmiştir. 1908'den sonra aydın kadınlar, kadın statüsünün değerlendirilmesi amacıyla 28 Nisan 1913'de Osmanlı'da ilk feminist örgüt sayılabilecek Teali-i Nisvan Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin başındaki isim Halide Edip Adıvar'dır. Derneğe üye olabilmek için Türkçeyi çok iyi okuyup yazabilmek ve dernek tarafından düzenlenen İngilizce derslerine devam şartı aranmıştır. Cemiyetin amacı ulusal değerlerden vazgeçmeden kadınların irfanen yükselmesine katkı sunmaktı. Cemiyet bu amaçla İstanbul'un çeşitli semtlerinde dershaneler açmıştır. Ayda 5 kuruş karşılığı kadınlar haftada iki kez "Mekteb-i İbtidaiye" dersleri alıyorlardı. Bir diğer kursta ise Türk işi, beyaz işi, hesap işi dersleri alıyorlardı. Bunun yanında haftanın belli günleri konferans dinliyorlardı. Dernek kadın ve erkek arasında eşitliği savunmakta ve çok eşliliğe karşı gelmekteydi. 1917'de çıkarılan bir kararname, evliliği yasal bir çerçeveye bağlarken kadınlara boşanma hakkını verir.⁵¹³

Bu dönemde kadınlar için okullar açılmaya başlanmıştı, bunun yanında kadınların ev hayatına biraz daha profesyonellik katma adı-

⁵¹² Çakır, s.95.

⁵¹³ Çakır, s.97.

na, dikiş nakış ve ev işleri konusunda da kurslar açılması kadınların kendilerine çizilen alanlar içinde gelişmelerine katkı sunar. 1911 yılında ilk kız lisesi açılırken kadının eğitim hayatına uzun soluklu bir süreci ekleme fırsatının da önünü açmıştır. 1913 yılında açılan hasta bakıcılığı kursları kadınların sağlık alanında eğitimlerinin önünü açmış bir yönüyle de toplumda kadının yapabileceği meslekler tanımlanmaya çalışılmıştır. Bazı genç kadınlar sanat okullarında sekreterlik kursları ile iş yaşamının kıyısına eklenmeye başladılar. Törenlerde ve sergilerde de bu dönemde kadınlar görünür olmaya başladı. I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle kadınlar işçi olarak dikiş, dokuma ve tütün yapım evlerinde çalışmaya başladı. Yetiştirilen kadın öğretmenler de kadınların eğitim hayatında önemli roller üstlenecekti.⁵¹⁴

Ayrıca 1870 yılında açılan Kız Öğretmen Okulu'nun (Darü'l Muallimat) ders programına ilk defa II. Abdülhamit döneminde bir meslek dersi konulduğunda büyük heyecanla karşılanması temelde bir değişim talebinin güçlü olduğu biçiminde yorumlanabilir. Bu dersleri okutmak üzere atanan Ayşe Sıdika Hanım'ın bu okulda pedagojik derslerin okutulması noktasında da ilk girişimi gerçekleştirdiği ve başarılı olduğu dile getirilmektedir. Bu okulda aslında kızların nitelikli bir eğitim alması amaçlanmıştır ancak eğitimlerin birçoğunun "iyi ev hanımı" yetiştirme yaklaşımının gölgesinde kalması, kadının bir birey olarak kabul edilmesini zorlaştırmıştır.⁵¹⁵

Milliyetçiler ve Batıcılar kadının çalışma hayatına girmesi konusunda da aynı görüşleri paylaşmakla birlikte, görüşleri arasında keskin olmayan farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Batıcı yaklaşıma göre toplumun kalkınması için kadın her alanda ekonomik hayatın içinde olmalıdır. Hatta tiyatro gibi sanat dallarında, bizzat sahnede rol alabilmelidir. İslamcılara göre ise kadın için esas olan onun ev içindeki görevi ve kadınsı yanını gizleme kabiliyetidir. İhtiyaç duyulduğu hâlde kadının ticaretle uğraşması mümkündür ancak bunun sınırları Hz. Hatice'nin hayatı referans

⁵¹⁴ Berkes, s.447.

⁵¹⁵ Berrak Burçak, "II. Abdülhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı:3 yıl: 1998, s.118.

alınarak yapılmalıydı. Peygamber devrinde de bunun örnekleri bulunmaktadır. Sağlıkla ilgili alanlarda da kadınların hizmet vermesi toplumsal konumu bakımından uygun bulunmuş ve geliştirilmeye çalışılmıştır. Sanayi kollarında ağır işçi veya devlet dairelerinde memur olarak çalışması çok fazla uygun görülmemiştir.⁵¹⁶ Tüm bunların yanında II. Meşrutiyet ve dünyada gelişen kadın hareketlerinin de etkisiyle, XIX. yüzyılda Osmanlı'da kadınlar yeni bir Osmanlı kadını yaratmanın izini sürmeye başlamışlardır.

Babalarının ya da eşlerinin kendilerine çizdiği sınırların dışında, kendilerinin biçimlendirdiği bir dünya talep etmektedirler. İçinde bulundukları toplumu, erkeğin hayatlarındaki egemenliğini sorgulayan kadınlar, kendilerini kuşatan geleneklere, kısıtlamalara, kadın erkek eşitsizliğine karşı bir mücadele içine girmişlerdir. Kadınlar gerek aile yaşamında, gerekse toplumsal yaşamdaki ilişkiler ağında, dahası çalışma, hatta siyaset alanında yeni bir düzenlemeye gitmenin gereğini vurgulamış, toplumsal yaşamın tüm yönleriyle ilişkili olacak bir kadın anlayışının peşine düşmüştür.

Cumhuriyet Sonrası Dönemde Kadın

Kadının Türk toplumu açısından konumuna bakıldığında cumhuriyetin kurucularının ve gelenekçi yaklaşımın kadın sorununu toplumun reel gerçekleri üzerinden değerlendirerek bir sonuca ulaştıkları söylenemez. Her iki yaklaşımın da popülist bir yaklaşımı aşamadığı söylenebilir. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte Türk toplumu için yeni bir dönem başladı. Atatürk'ün toplumsal inkılaplarının biçimlendirdiği toplum, Batılı bir gelişmişlik düzeyini hedefliyordu. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde kadına çok büyük roller tanımlanmıştı.

Bu çerçevede, cumhuriyeti kuran asker bürokrat elit açısından, toplumun topyekûn dönüştürülmesi, "modernleştirilmesi", önemli bir sorundu. Yapılan yeniliklerin tamamı bu sorunun çözümü etrafında biçimlenmekteydi. Toplumun modernleştirilmesi, bütün yaşama kodlarının, zihniyet dünyasının yeniden şekillendirilmesi anlamına geliyordu. Bu noktada, "gelenek"le çatışmaya girilmesi

⁵¹⁶ Kurnaz, s.69.

kaçınılmazdı. Bu noktada kadınların, hem “geleneksel” olarak nitelenen eski toplumda hem de kurulması düşünülen yeni “modern” toplumda birer simge olarak ideolojik mücadelenin odağında yer almasının önu açılmıştır.⁵¹⁷ Cumhuriyetin bir kadın sorununa yaklaşımı kimlik, medeniyet, modernlik gibi kavramlar üzerinden tanımlanırken, ortaya çıkacak olan kadın tipolojisinin kriterleri bellidir. White, görüşmelerde bulunduğu kadınlardan biri olan Havva’nın, cumhuriyet kadınına tarif ettiği cümleleri şöyle aktarmaktadır:

Cumhuriyet kadını diye bir kadın tipi var ki bu hayali kadın tipi, televizyon tarafından başı açık, sarışın, modern ama aynı zamanda namuslu, temiz ve iffetli kadın prototipi olarak yansıtılır. Bozulmamış, işini bilen kadın. Diz kapağının altında etek giyen, kendinden emin, dengeli kadın. Bu, cumhuriyet kadınıdır. Bu imajın dışındaki her şey anormal ve patolojik olarak gösterilir. Örneğin tepeden tırnağa siyah giyen, siyah saçlı, punkçular gibi bazı feministler ve başörtülü kadınlar. Bu, devletin normudur. Geri kalanlar tıpkı Amerika’daki zenciler gibi, ikinci sınıftır.⁵¹⁸

Bunun kadınlar açısından anlamı, modern, eğitimli kadının/kadınlığın bir statü sembolü olması ve bir norm oluşturması olarak tanımlanmaktadır. Cumhuriyetin getirdiği olanaklardan yararlanabilen kadınlar, toplumsal kimliklerini erkeklerle değil “geleneksel” kadınlarla karşılaştırarak kurmaktadırlar. Cumhuriyet kadınının referans noktası toplumun geleneksel kadınıdır. Cumhuriyet kadını, geleneksel kadınla arasındaki farkları modern yaşamın benimsenmesi noktasında derinleştirdikçe ideal Türk kadını tipinin hatları da belirlenmiş oldu. Geleneksel kadın ise eğitim ve iş olanaklarına ulaşabildiği oranda sınıfsız ve kaynaşmış kitlenin bir üyesi olarak tanımlanabiliyordu. Resmî ideoloji olarak milliyetçilik, kadınların milletin fertleri olarak eşitliğinin meşrulaşmasında ve popülerleşmesinde önemli bir rol oynadı. Cumhuriyetin kurulma süreci, hiçbir

⁵¹⁷ Aksu Bora/Fevziye Sayılan, “Resmî İdeolojide Kadın Hakları Söylemi”, *Birikim Dergisi*, Sayı:105-106 Yıl:1998, 34, s.133-140.

⁵¹⁸ White, s.212.

zaman kadının özgürleşme perspektifini içermese de kadınları aktif özneler olarak tanımladığı için bir boyutuyla onları özgürleştiren bir süreç oldu. Ancak dönemin kadın hakları savunucuları ve feminizm taraftarları kendisini var eden ulusal bağlamın anlam çerçevesinin dışına çıkamadı.⁵¹⁹ Cumhuriyet dönemiyle birlikte kadın, kendini geleneksel ve dinî değerlerle bir mücadelenin içinde buldu. Bu anlamda ideal olan kadının Batılı bir tarzla biçimlenen giyim tarzının yanına toplumsal konumunun sınırları da eklenmiştir. Bu noktada White, Kemalist ve milliyetçi söylemin kadın algısını iki güçlü kavramın altında tanımladığını ifade eder. Ona göre kadın savunmasız fiziği nedeniyle devlet ve erkek tarafından koruma altında tanımlanmaktadır.⁵²⁰ Erkek, kadının toplumsal hayatta var olmasını kabullenmekle birlikte, onu cinsel kimliğinden arınmış bir temsil içinde kabullenmektedir. Cinsel kimliği kadını savunmasız ve zayıf yapmaktadır. Dolayısıyla kadın ulusalcı yaklaşım içinde toplumun nitelikli erkek ve kadınlarının yetiştirilmesinden sorumlu tutularak konumu kutsanmıştır. Annelik rolü, kadının en temel vasfı olmasının yanında gelecek nesillerin yetiştirilmesinde de temel konumdur.

Aileyi millete bağlayan bir konumda tanımlanan kadın, cinsel namusu ile millî bütünlük arasında bağ kuran bir algıyla, toplum içindeki konumuna dair ailevi ve toplumsal iddiaları devamlı olarak pekiştirir.⁵²¹ Modernleşmeci akım, ortaya çıktığı tarihten itibaren ataerkil aile düzenine ağır eleştirilerde bulundu ve kadınları bu düzenin esas kurbanları olarak tanımladı. Bu düzenin esirleştirdiği kadın, gelenek ve dinin ona biçtiği formlardan sıyrılmadıkça kendini gerçekleştirme fırsatı bulamayacaktı. Bu perspektif ise modern erkeğin eşi olabilecek nitelikte modern kadınların yaratılması çerçevesiyle sınırlıydı. Yeni cumhuriyet, kadınların erkeklerle eşit yurttaşlar olacakları vaadinde bulundu ve onların büyük desteğini kazandı. Kadınlar, yeni yönetimin verdiği hak-

⁵¹⁹ Bora/Sayılan, s.36.

⁵²⁰ White, s.261.

⁵²¹ White, s.262.

ların kapsayıcılığına ve yeterliliğine ikna oldular.⁵²² Cumhuriyet, kentli kadınları Türk kadını olarak tanımlarken kırsalda kadının konumuna çok fazla nüfuz edememiş ve bir anlamda kırsalın kadınlarının kaderi zamana bırakılmıştır.

1926'da şeriatın yerini almak üzere Medeni Kanun'un kabul edilmesi, kadınları dinî değerler içinde tanımlayan kesimlere ağır bir darbe olarak değerlendirilse de yasal denetimler dışında kalan kesimler üzerinde bir yaptırıma sahip olamamıştır. Hatta taşrada halk, yasaların denetiminden uzak hayatlar kurmaya başlamış ve askerlik, okul gibi kamusal gereklilikler dışında kayıt dışı bir nüfus varlığını geleneksel değerler ekseninde sürdürmüştür. Bu nüfusun büyük bir kısmını da kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktaydı. 1934'te kadınlara oy hakkı tanınması, otoriter uygulamalara rağmen cumhuriyetin demokratik özlemlerini vurgulayan önemli bir adım olarak değerlendirilmekteydi. Yeni cumhuriyetle birlikte Orta Asya'daki Türk geçmişi hatırlatılarak kadın erkek eşitliği ilkesi savunulmaya başlanmış ve böylece Kemalist milliyetçi ideolojinin kadın algısı toplumda pekişmiştir. Kadın haklarını savunmak, efsanevi Türk geçmişine dayanarak milliyetçi efsaneyi pekiştirmeye de vesile yapılmasının yanında millî değerlerine bağlı bir modern kadın tipolojisi yaratılmaya çalışılmıştır. Bu reformları başlatan cumhuriyetin kurucuları toplumun çıkarlarını kendilerinin bildiğine inanıyorlardı. Bu çıkarlar da kadınların çıkarlarına denk düşmekteydi.⁵²³ Geniş kadın kesimlerinin mobilizasyonunu gerçekleştirerek topyekûn bir toplumsal dönüşüm sağlamak, geleneksel olanın, dine, akrabalığa, töreye bağlı kimliklerin erozyona uğratılması ile başarılılabilecekti. Bu noktada kitlesel eğitim ve kadının iş gücüne katılımının yaygınlaştırılmasıyla toplumda yeni kadın tipi popülerlik kazanacaktı. Bu popülerliğin üzerinde gerçekleşeceği meslek ise öğretmenliktir. Böylece yeni toplumsal cinsiyet rejimi de yapısal ve yasal dönüşümlerin

⁵²² Bora/Saylan, s.35.

⁵²³ Yeşim Arat, "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar" Der. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010, s.100.

dilini, milliyetçilikte bulmasının yanında rol model kadınlar oluşturulmuştu. Buna ilaveten öğretmen kadınlar aracılığı ile kadınlara biçilen en önemli rol, milletin aydın ve eğitimli annesi olmaktı. Böylece kadın, cinsellikten arınmış kimliği ile erkeklere yakın olmanın yanında doğurganlığı ile farklılaşan bir kimlikti.

Bu noktada Türkiye'de kadın haklarının gelişimine cumhuriyetin katkısını nasıl değerlendirdiği sorusunu yönelttiğimiz Belkıs Hanım sorumuzu şu cümlelerle değerlendirmektedir:

Cumhuriyet hatta ondan önce de kadına birtakım haklar tanınmıştır. Bunu kabul etmemek mümkün değildir. Ancak şu anda siyasette kadınların temsil edilme oranına bir bakın. Yanılmıyorsa Birleşmiş Milletlerin (BM) hazırladığı “2008 Siyasette Kadın Dünya Haritası”na göre Türkiye, dünyada kadınların siyasete katılımı oranında en alt sıralarda yer alıyor. Avrupa’da kadınların kabinede temsil oranı %17 iken, Türkiye’de bu oran %4 sanırım. Belki bu son yapılan seçimlerde biraz daha artmıştır bilemiyorum. Ama %17’lik dilime yaklaştığını düşünmüyorum. Bu basit istatistiksel bilgi bile bize bu ülkede kadınların konumu hakkında bilgiler vermektedir. Çeşitli kadın platformlarına çağırıyorlar, vaktim oldukça katılmaya çalışıyorum. Bu platformlarda hâlâ kadına şiddeti, kadının yaşama hakkını, kadın cinayetlerini tartışıyoruz. Bu çok acı. Ben bunu işte o kritik eşiğe bağlıyorum. Yani kadınların temsil oranının düşüklüğüne bağlıyorum. Ne zaman biz bu eşiği %17 veya onun üzerine çıkarırsak o zaman cumhuriyeti ya da toplumun farklı inanç ve ideolojilerine sahip kesimlerinin kadının özgürleşmesine ya da kadın haklarına katkı sunduğunu söyleyebiliriz. Evet cumhuriyet kadına seçme ve seçilme hakkını verdi. Çalışma hakkını verdi. Ama bunu birtakım ön koşullara bağladı. Bir defa siz dindar ya da muhafazakâr değerlere bağlı bir kadınsanız sizin varlığınızı tanımadı. Ancak modern giyimli ve Atatürk ilke ve inkılaplarının değerini dilinden düşürmeyen bir kadınsanız varlığınız anlamlı oldu. Benim annem bir öğretmen ve annemin zihninde Türkiye’de kadın olmanın ölçüsü “çağdaş kadın” olmaktır. Bunun dışında kalan kadınlar da ca-

hilliklerini yani o geleneksel ve dinî değerlerini aştıkları ölçüde Türk kadınına tanınan özgürlüklerden faydalanma hakkına sahiptirler. Bana göre Türk toplumunda kadınların hakları tüm kesimler için olmalı. Tüm kesimlerden kadınlar kendilerini kanunların güvencesinde hissetmeli. Kadınlar toplumda hem siyasette hem iş dünyasında en üst seviyelerde temsil edilmeli. Bu benim içinde bulunduğum iş dünyası için de geçerli. İş toplantılarına gidiyorum masanın etrafındaki iş kadınlarının sayısı hâlâ çok az. İş dünyasında çok fazla eğitilmiş kadın var. Ama bu kadar eğitilmiş ve maddi imkânları yüksek kadınlara rağmen iş dünyasında kadınlar azınlıkta. İş dünyası erkeklerin hâkimiyetindedir. Kaç kadın tanıyorum örneğin ailelerinin şirketlerini eşleri yönetiyor. Hep söylüyorum tüm sektörlerde çalışan kadınların sayısı en az 10 katına çıkmalı. Daha doğrusu kadınları sokağa çıkarmak lazım diye düşünüyorum. Kadınlar sokağa çıkıp iş, üretim, hatta tüketim hayatına renk katmadıkça biz kadın haklarını istediğimiz kadar konuşalım. Bu hiçbir şeyi değiştirmeyecek.⁵²⁴

Bu noktada cumhuriyetin millî gelenek anlayışının, Atatürk'ün toplum modeli çerçevesinde laik bir yaşam tarzını savunan, kültürel, dilsel ve ırksal saflığı vurgulayan Kemalizm'e derinden bağlı olduğu ifade edilebilir.⁵²⁵ Bu bağlamda "cumhuriyet kadını" ya da "cumhuriyet öğretmeni" gibi kavramlar üretilmiş, kadının yüklendiği misyonun sınırları bu kavramlar üzerinden çizilmiştir.

Modernleşme kadınların yalnız kamu alanında değil geleneksel alanda da Batılı anlayışın sınırlarına saygılı olmak kaydıyla rol almalarına imkân tanımıştır. Bu noktada kadınlar, yeniden tanımlanmış geleneksel rolleri oynamaya da özendirilmişti. Devlet elit tabakadan bir grup kadının kamusal hayata daha fazla girmesini desteklerken sayıları giderek artan öteki kadınlara farklı bir mesaj gönderilmekteydi. Bu mesaja göre onlar meslek sahibi elit kadınlar

⁵²⁴ Belkıs Hanım MÜSİAD üyesi bir iş kadını. 12 Aralık 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan (Gerçek adının geçmesini istemedi.)

⁵²⁵ White, s.263.

olarak değil daha çok özel alanda yuva kurma sürecine, Batı tarzı ev kadınları olarak modernleşme sürecine katkıda bulunabilirlerdi. Maarif Vekaletinin yönetimi altında 1928'de kurulan Kız Enstitüleri ve daha sonraları oluşturulan Akşam Kız Sanat Okulları bu amaca hizmet eden okullar olarak tanımlanmaktadır.⁵²⁶ Dolayısıyla kadınların eğitimi bu noktada geleneksel konumlarını besleyen bir içerikten çok fazla kopamamıştır. Kadın, eğitim almalı ancak annelik ve eşlik rolünden uzaklaşmayacak bir biçimde toplumsal bütünün parçası olmalıdır. Kadınların, eğitim ve çalışma hayatıyla birlikte geleneksel rolleri ile çatışacak bir kadın modeline kavuşmaları, arzulanan bir durum olarak tanımlanmadığı gibi özgürlüğünün sınırları erkek egemen bir bakışla belirlenmiştir.

Böylece cumhuriyet dönemiyle birlikte, kadınların ve erkeklerin birer yurttaş olarak yeni bir millet yaratma projesine dâhil olmaları farklı yollardan oldu denilebilir. Kadınlara annelikleri üzerinden kutsanmış bir yurttaş kimliği verilirken anneliğe de yeni bir tanım getirildi: Artık anneler cahil, geleneksel ve ezilmiş kadın imgesinin tam karşısında bir yerde resmedilmeye başlandı. Eğitilmiş, genç cumhuriyete yeni nesiller yetiştirecek, eşlerine sadık, modern anne/yurttaş olarak tanımlandı. Bu tanım kadınları geleneksel ve cahil sıfatından kurtarıırken annelik ve iyi eş olma kavramlarıyla bağını da sıkılaştırıyordu. Böylece kadınlar geleneksel rollerini yeni anlamlarıyla daha istekli bir biçimde benimsemiş oluyorlardı hem de milletin onuru ve saygınlığının simgesi hâline geliyorlardı. Bunun bir başka düzeyde anlamı, kadın cinselliğinin yeni döneme uyarlanmasıydı. Modern kadının iffeti ve namusu bir tür kamusal cinsiyetsizlikle ve kamusal alandaki kadınların ciddi görünüşleri ve mazbut kılık kıyafetleriyle garanti altına alınırken milletin namusu da kurtarılıyordu. Bu uzun soluklu dönüşüm tartışmaları, kadın bedeninin denetlenmesini daha erdemli kavramlar üzerinden meşru bir zemine oturtmayı başarmıştı.⁵²⁷ Böylece yapılan reformlar aracılığıyla

⁵²⁶ Arat, s.102.

⁵²⁷ Bora/Sayılan, s.36.

kadının toplumsal konumu ve özgürleşmesi ile kastedilen onun aile içindeki konumuna eğitimler aracılığı ile belli bir zenginlik getirmişti ancak kadının sosyal hayattaki varlık alanı çok fazla genişleyemese de elde ettiği haklar onun özgürlükleri hanesine yazılmıştı.

Kemalist milliyetçi algının biçimlendirdiği toplum idealinde erkek, doğduğu andan itibaren bedenini devletin hizmetine sunar. "Her Türk asker doğar" cümlesinin de pekiştirdiği gibi erkeğin bir savaşçı olarak eğitilmesi vatanseverliğin en üst seviyesini temsil eder. Bu aynı zamanda Türk kimliğinin de temelini oluşturmaktadır. Burada erkek egemen bir milliyetçilik anlayışı söz konusudur. Bu anlayışta erkekler millet ve devlet için şehit olur, kadınlar ise şehit olacak çocukları doğurma ve yetiştirme görevini üstlenmiştir. Kadına biçilen annelik payesi ile kadın cinselliğine dayalı zayıflık da devletin ve erkeğin himayesinde koruma altına alınmıştır.⁵²⁸

Böylece yeni rejimin cinsiyetçi yaklaşımı, ailenin modernize edilerek tahkim edilmesini de beraberinde getirerek, toplumun kadın ve erkek kimliklerinin nasıllığını ulusçu bir yaklaşım üzerinden tanımlıyordu. Karı koca ve çocuklardan oluşan modern çekirdek aile ideali, karı koca arasında dayanışma ve eşitlik fikri bu dönemde güç kazanmakla birlikte ailenin yönetim ve sorumluluğu erkeğe verilmiştir. Bu noktada kadının geleneksel konumuna da çok sert bir sırt dönüştürme söz etmek mümkün değildir. Burada kadın ve erkeğin geleneksel rolleri yeniden bir tanımlamaya tabi kılınmak suretiyle modern toplumsallığın bir parçası yapılmak istenmiştir.

Kadın bu ideal tabloda erkek için iyi bir eş olarak idealleştirilirken çocukların millî değerlere bağlı modern bireyler olarak yetiştirilmesinde de önemli bir ödev sahibidir.⁵²⁹ Yeni cumhuriyette çalışan kadınlar ise kendilerini Türk kadınının temsilcisi olarak görüyorlardı; bu kavram öteki ve bölgesel farklılıklara bakılmaksızın tekil hâlde kullanılıyordu. Farklılığı yok sayma, farklılıktan rahatsız olma, tüm ayrılıkların milliyetçi potada eritilmiş olduğunu varsa-

⁵²⁸ White, s.267.

⁵²⁹ Bora/Saylan, s.37.

yan dönemin popülist söylemi ile uyum içindeydi. Böylece çalışan kadınların sadece geleneksel rolleriyle toplumda var olmaya çalışan kadınlara göre kamusal alanda görünürlüklerinin daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu, çalışan kadınların evdeki rollerinden azat edildikleri anlamını taşımamaktadır.⁵³⁰

Çalışan kadınlar, kamu alanında erkeklerle eşit olmaya çalışıyorlardı ama bu alanda da kadın bağımsızlığının belli sınırları vardı. Otoriter tek parti döneminde erkekler de kamu alanında bağımsız hareket edememekle beraber, kadınlara göre daha esnek bir hareket alanlarına sahiptiler. Ama kadının hareket alanı, devletin belirlediği sınırların içinde tanımlanmıştı. Bu konuda verilen iki örnek, dönemin politikalarının kadın özgürlükleri açısından değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Kadınlar 1923'te bir Kadınlar Halk Fırkası kurmak için yetkililere başvurduklarında uygun bir dille geri çevrilirler. Müstakbel bir kadın partisinin kısa bir süre sonra kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na ilgiyi azaltabileceği öne sürülmüş ve kadınların bu talebi yersiz bulunmuştu.

Türk Kadınlar Birliği ise 1935'te Türkiye'de bir feminizm kongresine ev sahipliği yapmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki feministlerle iş birliğine girip yükselen Nazi tehdidine karşı bir bildiri yayınlayınca modernleşmeci elit bundan hoşnut olmadı ve uygun bir gerekçe ile birliği kapattı. Cumhuriyetin kadınlara bütün hakları verdiği ve kadınların örgütlenmesine artık gerek kalmadığı öne sürülmekle beraber, bu örnekler aslında verilen özgürlüklerin sınırlarını görmek bakımından önemlidir.⁵³¹

Sonuçta kadın ve aile yeni rejimin sembolü, "muasır medeniyet seviyesine" ulaşmanın göstergesi olarak tanımlanırken, kadının konumunun da kalın bir biçimde altı çizilmekteydi. Aile, modernleşmenin bir sembolü olduğu kadar, yeni rejimin "gelenekle" en önemli uzlaşma alanlarından birini de temsil etmektedir. Erkeklerin ev içindeki egemenliğine dokunulmazken kadınlara dışarıda, kamusal alanda bir

⁵³⁰ Arat, s.104.

⁵³¹ Arat, s.104-105.

hukuki eşitlik sağlanmış ancak annelik ve eşlik rolleri millî bilinç çerçevesinde kutsanmıştı. Kamusal alanda kadın bir yandan hukuki eşitlikle donatılırken bir yandan da ona erkeklerden çok daha fazla sorumluluk yüklendi. Hem erkekler gibi çalışmalı, “eskinin karanlığını” yırtmalı hem de ulusun annesi, öğretmen ve namusu olmalıydı. Hukuksal eşitliğin bedeli, bireysel özgürlük perspektifinin tamamıyla geri plana atılması oldu. Böylece ataerkinin iki ayağı, devlet ve aile reisi arasında bir uzlaşma da sağlanmış oldu.⁵³²

Bu nedenle Türk modernleşme projesi boyunca kamusal alan devletin yakın ve sıkı denetimi altında⁵³³ kalırken İslamcı kadınların kamusal alanda görünürlük talepleri oldukça tartışmalı bir konu olarak gündeme gelmiştir. İslamcı kadınların kamusal alanda dinî kimlikle var olma talepleri, cumhuriyetin kazanımları açısından bir geriye gidiş olarak okunurken modern Türkiye’nin böyle bir görüntüyle uyum sağlama süreci de tartışma konusu olmuştur. Bu süreç, hem laik hem de geleneksel dinî değerler etrafında hayatını biçimlendiren kesimler açısından bir yeniliktir. Dolayısıyla Türkiye’de kadının toplumsal konumunu da İslami ve laik yaklaşımdan bağımsız düşünmek pek mümkün değildir. Günümüz Türkiye’sinde bu kesimler arasındaki mücadele sürmekle birlikte, muhafazakâr iktidarla birlikte İslamcı kesimin süreçte üstünlük sağladığı söylenebilir.

Kadının toplumsal hayatta konumu ve kamusal yaşamda görünürlüğü bir yandan gelenek-din eksenli algıya takılırken bir yandan da keskin bir kültürel farklılaşmanın dayatmaları ile karşı karşıya yeni bir çıkış arayışına gitmiştir. Nitekim kamusal alanda başörtüsü ile var olma talebinde bulunan kadınları böyle bir arayışın ürettiğini söylemek abartı olmaz. Osmanlı’da da kadınlar gerek kurdukları derneklerle gerekse çıkardıkları dergiler aracılığı ile kadının bir birey olarak hak ve özgürlüklerinden bahsederken modern ve geleneksel kimlikleri ile uyumlu bir yaşam biçiminin peşindedirler. Bu kadınların algısında aile ve çocuğu ötelemek olmamakla beraber kadının bilimsel bir eğitimden geçerek yetenekli olduğu alanlarda hizmet vermesi önemli bir amaçtı.

⁵³² Bora/Sayılan, s.37.

⁵³³ Nilüfer Göle, *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yay., 2000, s.27.

Modern, Geleneksel ve Dinî Değerler Üçgeninde Kadın Algısı

Türk toplumunda kadının içinden geçtiği aşamalardan biri olarak değerlendirilebilecek olan 1980 sonrası İslamcılığın yükselişinin, kadının modernle geleneksel arasına sıkışan mücadelesine bir de dinî değerleri eklediği düşünülebilir. Bu dönemde kadın yükselen İslami değerler bağlamında yeni bir muhafazakâr dindar kadın tanımının ortaya çıkmasında rol oynamış ve modernleşme ideolojisinin biçimlendirdiği toplumda kendine bir yaşam alanı tanımlamaya çalışmıştır. Kadının bu imajı, Cumhuriyet Türkiye'sinin geride bırakmaya çalıştığı bir yapının yeni bir biçimsellikte ortaya çıkmasında temel rolü oynuyordu.

Modernleşme, insan ve toplum hayatlarında büyük kırılma ve farklılaşmalara neden olurken Batı toplumları, bu kırılmalar ve farklılaşmalar içerisinde kendilerini yeniden tanımlama ve az sancılı bir dönüşüm sürecine tabii olmayı başarmışlardı. Batı dışı toplumlar için bunu söylemek zordur. Bu sürecin Doğu toplumları üzerindeki gölgesinin, çok daha sancılı ve anlaşılması güç bir süreci başlattığı açıktır. Nitekim, Türkiye toplumunun 1980'lerde içinden geçtiği süreç daha karmaşık bir yapı olarak karşımıza çıkmasının yanında Türkiye'nin modernleşme hikâyesinin sancılı yansımalarını da içinde taşımaktadır. Bu bağlamda Batı toplumları dışındaki toplumlar, biçimsel dönüşümlerin ötesinde kendi değerler potasında bir dönüşümü yakalayamamanın sancısını çekmekle kalmamış, bir anlamda bedelini de ödemiştir. İslami değerler bağlamında biçimlenen toplumlar, bu dönüşüm karşısında kendine yeni bir var olma penceresi aralamaya çalışmış, bunun bir sonucu olarak da İslami değerlere sarılarak bir çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bu noktada İslam aracılığı ile Batı medeniyetinin gerisine düşme sorununa çözüm aranmış ve modernleşmeye yeni bir dille eklemlenme süreci başlamıştır.

1980'li yıllarda yükselişe geçen İslami hareket, önceki yıllardan farklı olarak kadınları da saflarına aktif ve görünür bir biçimde kattı. Kadınlar, dinî değerleri geleneklerden ayrı bir biçimde ele alarak yeniden var olma sürecine girdiler. Hemen hemen her cemaat, kapı-

larını her yaştan kadına geniş bir şekilde açmaya başladı. Cemaatler bünyesinde kadınlara yönelik dernek, vakıf gibi kurumsallaşmalara gidilirken kadınlar yeni yaşam biçimleri ile bütünleşme sürecinin öncüsü rolünü oynadılar. Nakşibendiler *Kadın ve Aile*, Nurcular *Bizim Aile*, Emine Şenlikoğlu ve çevresindeki kadınlar *Mektup* dergilerini çıkarıyor; gazeteler kadınlara özel sayfalar ayırıyordu.⁵³⁴ Bu noktadan bakıldığında modernleşme, Doğu dünyasında kültürel kalıplarını yıkarken, oluşan köksüzlük, şaşkınlık, doyum sağlayıcı anlam ve değerler bulamama, güçsüzlük⁵³⁵ gibi unsurlar özellikle Müslüman toplumlarda bir paniğe neden olmuş ve onlara telaşla kendi köklerine dönme ve bu kökler üzerinden bir kurtuluş arama yolunu açmıştı. Bu süreçte Batı, değişimin merkezi olması noktasında diğer toplumlar karşısındaki farkları derinleştirirken Türk toplumunda kadın, gelenek ve modern arasında yeni bir kimliğin temsilciliğine soyunmuş, İslam ve modernizm arasında bir köprü-nün döşenmesinde hayati bir rol oynamıştı.

Böhürler, dönemin tesettürlü kadınlarının kamusal alanda var olma mücadelesini anlatırken karşımıza çıkan kadın profili, İslam ve modern yaşam biçimlerini bir araya getiren kimliklerin hikâyesidir:

80 sonrasında çok az başörtülü kadın var. O dönemde İstanbul'un bütün kapalı kızları birbirini tanırdı. Sayı olarak azdı. 80 sonrası başörtüsü hareketini götüren kızların örtüsüyle geleneksel örtüleri ayırmak lazım. 80 sonrası başörtülü kızlar iki tür direnç yaptılar. Bir, kendi çevrelerinin, geleneksel İslam'ın değerlerine karşı bir çıkış yaptılar. Nedir geleneksel İslam'ın değerleri? Daha evinde ve daha ev kadını bir kadın profili çizer. Bu kızlar, evinde kadın profiline karşı bir çıkış yaptılar. Daha özgürlükçüydüler. İslam'ı da dindarlaştırmayı da kendi bireysel tercihleri olarak, anne babalarından gördükleri bir geleneği sürdürmek değil de tercihleri olarak gördüklerini söylüyorlardı. Kendi kimliklerini böyle bir biçimde ortaya koyuşları vardı. Bundan dolayı da üniversite,

⁵³⁴ Ruşen Çakır, "Dindar Kadının Serüveni", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:2000, s.28.

⁵³⁵ Zeki İşcan, s.59-60.

üniversitede başörtüsü, daha sonra çalışma hayatında var olma, kalma direnişini de çok daha kolay gösterdiler. Süreçte var olabilmek için mutlaka bir yolunu buldular. Çünkü sadece okulu bitirmek değil meslek sahibi olmak da onlar için önemliydi. Batılı formda baktığımızda, bireyin kimliği dediğimiz, özgürleşmiş, kendi birey kimliğini ön plana çıkartan kimliğin biraz temsilcisi oldular. Ben, kadın kimliğinin temsilcisi olarak görmüyorum onları. Bir kısmı için bunları söylüyorum. Anadolu'nun birçok yerine gittiğimizde başka bir resim görebiliriz ama İstanbul eksekinde bunun böyle olduğunu söyleyebilirim.⁵³⁶

Bu noktada başörtüsünün, Türk toplumunu, laiklik ile dindarlık arasında ve Türk olmak ve özellikle de Müslüman Türk kadını olmanın tanımı etrafında ikiye ayırdığı açıktır. 1980'lerde İslami hareketin yükselmesinin ve kentli dindar gençliğin çağdaş ve modern olma arzularının, İslami tesettür biçimine de yeni bir şekil verdiği söylenebilir. Uzun ve geniş başörtüler ve yine uzun ve geniş pardösüler. Bunun karşısında ise başını yemeni ya da küçük eşarplarla örten gelenekçi kadınlar bulunmaktadır. Bu örtünme tarzında kadın saçlarının görünmesi konusunda çok endişeli değildir. Gerek yemenide gerekse eşarpta saçların bir kısmı dışarıda kalabilir. Bu tarz bir tesettür kendini bilinçli Müslüman olarak tanımlayan kadınlar açısından kültürel bir Müslümanlığın işareti olarak değerlendirilmiş ve bu tutumdan uzak durulmuştur.⁵³⁷

Bu bağlamda modernlik algısı, geleneksel ve dinî olana, yerelin dışında bir anlam boyutu ekleyerek, bir ayrışma yaratmıştır. Türkiye'de İslami hareketin yükselişine paralel olarak 1980'li yılların ortalarından itibaren bir avuç üniversiteli kız, başörtüsü ile üniversitelerde eğitim almaya talip olurken gelenekle bütünleşmiş bir İslam anlayışından uzaktırlar. Onlar, geleneksel İslam'ın kültürel değerler tarafından bozulmaya uğradığını düşünerek Kur'an ve sünnet ekseninde biçimlenmiş bir din anlayışını benimsemişlerdi. Bu İslam anlayışı her yönüyle geleneksel din anlayışından ayrışmakta ve haya-

⁵³⁶ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan.

⁵³⁷ White, s.137.

tın tüm ayrıntılarını kendi kuralları ekseninde tanımlamaktaydı. Bu İslam anlayışı kadına esnek olmayan bir örtünme biçimi getirerek geleneksel örtüden farklı bir giyim tarzını üretmişti. Kamusal alanın bu yeni kimlikleri, cumhuriyet rejimin en büyük kazanımlarından biri olarak değerlendirilen kadının Batılı görünümünde bir geriye gidiş biçiminde okunmaktaydı. Yani İslamcı kızlar, vücut hatlarını belli etmeyecek şekilde pardösü giyip başlarını şık örtülerle örterek okullarına gitmeye başlarken laik Türkiye için büyük bir endişe süreci başlamıştı. Bu öğrencilerin bir kısmı ailelerinin, yakın çevrelerinin kadın algısında bir gedik açmış oldular. Geleneksel muhafazakâr ailelerin büyük bir kısmı kızlarının büyük şehirlerde üniversite okumasına tesettürlü biçimleri üzerinden onay verdi. Kadınlar bir yönüyle “türban” ya da “başörtüsü” aracılığı ile erkek egemen bir dilin biçimlendirdiği hayatlardan uzaklaşırken diğer yandan da kamusal alanın görünürlük kriterlerine takılmaktaydılar. Böylece “türban-kendi deyimleriyle başörtüsü- sorunu” bir anda ülkenin gündem konusu olmuştu. Bu tutum dinin biçimlendirdiği hayatlarda kadının kendini erkeğin egemenliğinden uzaklaştırma biçimi olarak okunsa da bir başka engel aracılığı ile geleneksel rollerine doğru itilen bu kadınlar, İslamcılar açısından modernizme eklemlenme sürecinin öncü gücü oldular. Bu süreçte kadın bir yandan rejimin kadın algısına yeni bir kadın kimliği eklemeye çalışırken bir yandan da erkek egemen bir başka dünyanın dilinde kadın tanımı yapmaya çalışıyordu. Bu dönemde kadınların başörtüleriyle kamusal alanda yer alma yönündeki ısrarlarına bağlı olarak kamusal alanda Müslüman erkeklerle kadınların birbirleriyle yeni bir ilişki biçimi geliştirmeleri de kaçınılmaz olmuştu. Müslüman (veya İslamcı diyelim) erkeklerin bilincinde bu yeni ilişki biçimi, getireceği her türlü sorun ve külfetin yanında evin çöküşü ve buna bağlı olarak evlilikte erkeğin konumunun değişmesi anlamını da taşımaktadır.⁵³⁸

Bu noktada toplumun kadın algısına erkekler, ev hayatının içinden getirdikleri kavramlarla bir anlamda kamusal alanda da sınırlar

⁵³⁸ Cihan Aktaş, “Kamusal Alanda İslamcı Kadın ve Erkeklerin İlişkilerindeki Değişim Üzerine: Bacıdan Bayana”, *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl:200, s.42.

çizme gayretine girdiler. Kadının ait olduğu yer, öteden beri erkeklerin zihninde ev ve aile hayatının sınırları içindeydi. Kadınların dinî ve geleneksel değerlerle biçimlenen hayatlarının içinden kamusal alana çıkışları esnasında, cinselliklerini evde bırakma adına giydikleri tesettür bile erkeklerin zihin dünyasındaki kadın algısında çok bir değişiklik yapmamıştı. Bu noktada dönemin kamusal alanında kadın ve erkeğin karşılaşma sürecini “bacı” kavramı üzerinden değerlendiren Aktaş’ın söyledikleri önemlidir:

Bacı, tek cinsli (eril) bir toplumsal karakteristiğin sürdürücüsü olduğu kadar handikapıdır da. Başörtüsü gibi o da Müslümanların namusudur. Aynı zamanda başörtüsü, Müslüman kadının fanusudur. “Bacı” sıfatı, üniversitelerde okuyan, derneklerde faaliyetlerde bulunmak isteyen genç kızlar için uygun bir muhafazaydı. Dinî kaynaklarla karşılaşan genç kızlar açısından bu konum evlerinin dışına çıktıkları için fesat kaynağı sayılmamanın bir gereği ve gerekçesiydi. Kadın, büyük bir açlıkla ve teslimiyetle okunan ikinci el dinî kitaplara göre bir fesat kaynağı gibidir. Ne de olsa kocasının kulu sayılır, ayrıca yaradılıştan yozlaşmaya yatkındır. Bu bakımdan da takvalı ise fesat kaynağı olmamak için mümkün olduğu kadar sokağa çıkmamalıydı kadın veya çok zaruri nedenlerle çıkıyorsa kendini çirkinleştirmeliydi. Kara kargalara benzemeliydi. Namahrem erkeklerle konuşurken ağzına ceviz alarak konuşan menkıbe kahramanı evliya kadınların izinde yürümeliydi. “Açık” kadınlar ise, 80’li yıllara doğru yapılan okumaların oluşturduğu kanaate göre, fıkhi açıdan Müslüman erkekler için cariye sayılabilirlerdi. Bu anlamda, ya bir azize, bir anadır kadın ya da bir fahişe. Bu yaklaşımları çoğu kez kadınlar, dinî bir hassasiyet ve teslimiyet adına belki erkeklerden daha ısrarlı bir dille savundular.⁵³⁹

Geleneksel ve dinî değerlerin şekillendirdiği yaşam biçimlerinin muhafaza edilmesinin, bunların canlı tutulmasının, erkeklerin kadınlar üzerindeki otoritesini pekiştirdiği düşünülmektedir. 1980’li yıllarda İslamcı kızların talepleri laik kesimler üzerinde bir şok yaratırken

⁵³⁹ Aktaş, s.38.

İslamcı erkekler de bu süreç karşısında nasıl bir tutum izleyecekleri konusunda çok kararlı görünmemektedirler.

Geleneğin kendilerine sağladığı imtiyazları korumakta ve sahip lenmekte hayli titiz ve duyarlı davranan Müslüman erkeklerin, yine geleneğin yüklediği mesuliyetleri yerine getirmede aynı duyarlılığı ve titizliği göstermekte⁵⁴⁰ güçlük çektikleri düşünülmektedir. İslamcı kadınlar geleneğin İslam'ın aslını bozarak kendilerini mahkûmlaştırmasından şikâyet ederek dinin sınırlarını çizdiği kıyafetlerle kamusal hayatta daha özgürce var olma talebiyle seslerini yükseltirken İslamcı erkekler kadını evin sınırları içinde tanımlamaya devam etmekteydiler. Nitekim başörtüsü yasağı ile işlerinden olan ya da eğitimlerini yarım bırakan kadınlar, İslamcı erkeklerle evlenerek evin yolunu tutmuş ve bir anlamda da İslamcı erkeklerin zihnindeki kadın algısını karşılamışlardır. Oysa İslamcı kadınlara göre İslam dini belli sınırlar içerisinde sosyal hayatta var olmalarına hiçbir engel tanımlamamıştı. İslamcı kadınlar tesettürlü kıyafetlerle eğitim almak ve kamusal hayatta yer almak isterken laik sistemin kendilerine koyduğu yasaklarla kamusal alanda var olma talepleri bir kırılmaya uğradı. İslamcı kadınların, laik ve modern Türkiye'de tesettürlü kıyafetlerle eğitim ve iş hayatının içinde yer almaları seküler çevreler tarafından istenen bir durum değildi. İş ve eğitim hayatında karşılaştıkları zorluklar İslamcı kadınları yeniden ev hayatının sınırları içine itti ve onları evinin kadını yaptı. Bu süreçte İslamcı kadınlar, başörtülü kimlikleriyle yeni bir var olma sürecini zorladıklarını düşünürken İslamcı erkeklerin dünyasındaki varlıklarının karşılığının bir eş ve anne olmalarını aşmadığını evlilik tecrübeleri ile öğrenmiş oldular. Konuyla ilgili olarak, 1980'li yılların sonu ve 1990'lı yıllarda yaşadıklarının İslamcı kadınları, kendileriyle ve yaşadıkları çevre ile bir hesaplaşmaya girmeye zorladığını Tuksal, şu ifadelerle dile getirmektedir:

1980'li yıllarda herkes yeni evlendi, iş hayatına atıldı, anne oldu; yani hayatın gerçek yüküyle, pratiğiyle o yıllarda tanışmaya başladı. Arkadaşlarıyla evlendiler ve onların da birer klasik

⁵⁴⁰ Aktaş, s.42.

Türk kocası olduğunu, belki onlarla aslında hiçbir şey paylaşmadıklarını gördüler. İş hayatında erkeklerin tercih edildiğini, hamile kaldıkları için ayıplandıklarını gördüler. Bütün bunlar, içinde bulundukları ana damarlarla hesaplaşmalarını beraberinde getirdi. Bazı ülkücü hanımlar biraz daha çabuk hesaplaştılar. Hepsi değil ama 1980'lerde çalışmaya başlayan grup. Öbür kesim, daha çok eve kapanan bir yaşam sürdürdükleri için teslimiyetçi çizgilerini sürdürdüler; en azından geç kaldılar. Kadın konusunda teorik hesabı verilmemiş onca değişmeye ve gelişmeye rağmen hâlâ bugün bir kadının "ben feminist düşünceye yakınım" diyebilmesi bizim camiada büyük cesaret gerektirir.⁵⁴¹

Bu dönemde modern ve laik çevreler türban ya da başörtüsü olarak tanımlanan tesettür biçiminin Türk milletinin temellerine aykırı olduğunu iddia ederek bunun siyasal İslam'ın bir temsili olduğunu ifade ediyorlardı. Laikleri cumhuriyetin kazanımlarının zarar göreceği konusunda endişelendiren bir diğer husus da çevre ülkelerde görülen İslamcılık hareketleriydi. Tüm bunlar bir araya geldiğinde resmî ideoloji endişelerini İslamcı kesimin kadınları üzerinde yoğunlaştırırken;⁵⁴² İslamcı kesimde de ilerlemenin ve gelişmenin, çağdaşlığın ve medeniliğin görüntülere, kılık kıyafetlere, kendini inkâra ve horlamaya, yerli olan her şeyden tiksinti duymaya bağlandığı bir paradigmaya duyulan tepki söz konusuydu. Bu tepki söz konusu yıllarda, aktarma, derleme yoluyla bağlamından koparılmış malumat yığınlarıyla beslenerek, sanatın, neşenin, renkliliğin yasaklandığı, farklı dinî okumaların susturulduğu, bastırıldığı bir din anlayışının da ortaya çıkmasına sebep olmuştu.⁵⁴³ Bu da İslamcıların miras yolu ile gelen bir Müslüman geleneğini kabul etmek yerine, sosyal ve politik olaylarla ilgili olarak kendi İslam anlayışlarını ve ideal İslami yaşam düşüncelerini geliştirmelerine sebep olurken⁵⁴⁴ sürecin faturası ka-

⁵⁴¹ Hidayet Şefkatli Tuksal, "Kadın Bakış Açısına Sahip Olmalıyız", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl: 2000, s.49.

⁵⁴² White, s.138.

⁵⁴³ Aktaş, s.38.

⁵⁴⁴ White, s.69.

dınlar tarafından ödenmişti. Kadının kendini gerçekleştirme süreci gelenek, İslam ve modern yaklaşım üçgeninde bir boğulma yaşamış ve erkek egemen bir dile teslim olmuştu.

Bu yaklaşım, İslam'ı yaşama adına sorgusuz sualsiz birtakım pratikleri söz konusu yaşamın bir parçası hâline getirmiştir. Geleneğe karşı beslenen hasımane tutum, modernliğe karşı ikiyüzlü bir sorgulamayı da beraberinde getirmiş ve çok geçmeden kendi sorgulama sürecini başlatmıştı. Topluma rağmen toplumu kurtarıcılığa soyunma bir görev olarak tanımlanmış ve toplum bir kurtarıcılar güruhunun hücumuna uğramıştı. Fıkıh despotizmi; cuma namazı, dar-ü'l küfr, cihat, hicret, tekfir tartışmaları: Kaynaklara dönüş adına hayatı besleyen ince damarların inkârı ve ihmalini beslemeye başlamış ve beraberinde çatışmacı bir süreci getirmiştir. Dinî duyarlılık adına kadının görünürlüğüne ve kimliğine bir güvensizlik söz konusudur. Kadının sesi ve görüntüsüne ilişkin yargılar, fıkıh ve takva adına başörtülü öğrencileri evlerine dönmeye çağırın otoriter seslerin gücünü artırmıştır.⁵⁴⁵

Geleneğin yok sayılması ve İslam adına alınan kaynakların tanımladığı yaşam biçimlerinin en çok kadının konumuna zarar verdiğini Tuksal şu cümlelerle ifade eder:

İncelediğim hadis rivayetlerine göre kadın erkeğin kaburga kemiğinden yaratılıyor. Erkek düzgün ama kadın eğridir. Hadislerin yorumlarına baktığınızda “Onu düzeltmeye çalışmayın, zaten düzelmez. Eğer bu eğrilik onu haram işlemeye sevk ediyorsa o zaman uğraşın.” diyor âlimlerimiz. Hâlbuki Allah Kur'an-ı Kerim'de diyor ki “Benim indimde en değerliniz, en takvalı olanınız, yani sakınma bilincine en çok sahip olanınızdır.” Ölçüt bu. Eğer kadınlar gerçekten böyle eğri/sorunlu yaratılmışlarsa bu bilinci yakalayamayacaklar, yeterince yakalayamayacaklar demektir. Bu anlayışı yansıtan rivayetler bütün güvenilir hadis kitaplarımızda yer alıyorlar. Bu kitaplar Müslümanların nazarında çok önemli ve dinin temel kaynakları statüsünde. Geçmişte ilmi tartışmalara açık birer bilimsel

⁵⁴⁵ Aktaş, s.39.

eser olarak görülmüş olsalar da İslam düşüncesinin donuklaşmaya başladığı zamanlardan beri bu eserler bir tür dokunulmazlık ve yanılmazlık zırhıyla kuşatılmışlar. Bir de bu rivayetlerin açıklamalarını yapan çok ünlü âlimler var. Onların yorumları da bu hadisler kadar etkili olmuş. Onların açıklamalarına baktığınız zaman neredeyse hiç kurtaramıyorsunuz. Çünkü şöyle diyorlar: “Kadın erkek için yaratılmış bir varlık.” Hadislere bakıyorsunuz, erkek için hizmetçiden, kılıçtan, attan ve kadından bahsediliyor. Yani dört tane hayatı kolaylaştırıcı öge var, kadın bunlardan bir tanesi. Kadının asli varlık olarak kabul edildiği tek alan Allah’a kişisel kulluğu, yani ritüeller alanı. Bir de anne olduğunda, kocası için değil ama evladı için önemli bir varlık olarak kabul edilmesi söz konusu.⁵⁴⁶

2000’li yıllara gelinceye kadar toplumun kadın algısı, laik ve İslamcı olarak ayrılan iki keskin kutup üzerinden tanımlanmış ve kadının bireysel gelişimine katkıda bulunmamıştır. Batı karşısında modernlik ve gelenek arasındaki keskin ayrışmadan beslenen bu kimlik arayışının, toplumsal-siyasal bir projenin de malzemesini oluşturduğu düşünülmektedir. Kimliklerin aynı zamanda bir yaşam biçimini temsil ettiği düşünüldüğünde, kamusal alan bir anlamda gelenek ve modernizmden beslenen yapıların karşılaşma ve kendilerine alan yaratma mücadelesinin sahnesi olmaktan kendini kurtaramamıştır. Dolayısıyla İslam da Batı ideolojileri karşısında, hayatın tüm alanlarını kapsayan, siyaseti, hukuku, ekonomiyi, devlet ve toplumu düzenleyen modern bir ideoloji biçiminde kendini ortaya koyma çabasına⁵⁴⁷ girerken kadının toplumsal konumunu da tanım dışı bırakmamıştır. Kadınlar, siyasal İslam’ın toplumsal hayatta görünen yüzleri olurken mahremiyet kabullerindeki değişim de kadınların kamusal alandaki varlığını pekiştiren bir unsur olarak öne çıktı. Kadınların hâl ve hareketleri, giyim kuşamları, muaşeret ifadeleri üzerinden konuşulması, cins olarak kamusal alana yabancılıklarının -kamusal hesaba katılmamışlıklarının- sebep olduğu muaşeret eksikliğiyle açıklanabi-

⁵⁴⁶ Tuksal, s.55.

⁵⁴⁷ Işcan, s.121-122.

lir. Özel alana, eve yoğunlaşan hayat tarzı, özel alanın imkânlarının kamusal alana aktarılması sonucuyla karşı karşıya kalmıştır.⁵⁴⁸

Bu yeni durumu, dönemi hem yaşayan hem de gözlemleyen kadınlardan biri olan Hidayet Şefkatli Tuksal, Birikim Dergisi'ne verdiği mülakatta şu cümlelerle tanımlamaktadır:

Sistem, örtülü kadınları yok sayıp dışlamaya başladığından beri bizim kesimin bazı erkekleri de yok saymaya başladı. Çünkü kadınlar kendi kariyerlerine ve görünürlüklerine zarar veren bir unsur olmaya başladı. Eskiden bir kâr zarar dengesi vardı. Şimdi denge bozuldu. Bu anlamda ne İsa'ya ne Musa'ya yaranamayan bir kadın kitlesi var ortada. Bu aslında kadınları çok olgunlaştırdı, kendi ayakları üstünde durmanın ne kadar gerekli olduğunu kavradılar. Eşleri veya dindar amirlerinin, sorun kendilerine bulaştığı anda kendilerini yalnız ve devre dışı bıraktığını hepsi gördü. Meseleye kadının gelişmesi ve güçlendirilmesi perspektifinden bakan kesimlere gelince, onların yok saymaya çalıştıkları bu kesim kesinlikle göz ardı edilebilecek bir kitle değil. Bu kitleyi göz önüne almadan hiçbir politikayı etkili hâle getiremezsiniz. Bu kitlenin desteğini almadan Türkiye'de kadınlar adına hiçbir başarılı iş yapamazsınız. Bu kitle eskiden evden çıkmasının, erkeklerle konuşmasının günah olduğunu düşünüyordu, şimdi bunları bıraktı ve hayatın içinde var olmak istiyor. Kendisini sadece anne olarak değil işi ve çevresiyle gerçekleştirmek istiyor. Bu onun diğer insanlarla barışmasını sağlayacak bir süreçti. Fakat şimdi bunun önü kesilmeye çalışılıyor. Kimse bir süre sonra örtülü kadınların yok olacağını düşünmesin. Baskılar bize çok daha büyük bir inanç sağladı. Birçok şeyi göze alabiliyoruz artık. Yok olmayacakları için onların bir an önce hayata intibak etmelerine izin verilmeli.⁵⁴⁹

Böylece dinî değerler bağlamında kendini tanımlamaya çalışan kadın, bir yandan erkek egemen bir dille tercüme edilmiş din al-

⁵⁴⁸ Cihan Aktaş, "Kadınlar ve Kafeler" 29 Eylül 2014 tarihinde dünyabülteni.net'te yayımlanan yazıdan

⁵⁴⁹ Tuksal, s.48.

gısıyla, diğer yandan da gelenek modernizm karşıtlığı ile baş etmeye girişmiştir. İslamcı kadınlar, bu tutumlarıyla laik ve modern kesimlerin yaşam alanlarında kendilerine yer edinmeye başladılar. Böylece muhafazakâr dindar kadınlar bir kez daha kamusal alanda var olma mücadelesine girerken oyunun kurallarını kendileri koymaya ve erkek algısından arınmış bir kimliği temsil etmeye başladılar. Bu süreçte biraz daha bireyselleşen kadınlar, iş dünyasının kapılarını zorlarken moda ve sanat gibi alanlardaki gelişmeleri de takip etmeye başladılar.

1980'li yıllarda kamusal alana yeni dindar biçimsellikleriyle çıkan İslamcı kadınların, 1990'lı yıllarda kamusal alandaki varoluşlarının kısıtlandığı veya kimi durumlarda engellendiği ve bunun bir insan hakları sorunu hâline geldiği bilinmektedir. Ancak Türkiye dâhil tüm Müslüman ülke ve topluluklarda kadınların hak ve özgürlükler bakımından epey geri bir konumda oldukları; bunun yalnızca devletlerin baskısından kaynaklanmadığı ve kadınları acımasızca ezenlerin, kendilerini birtakım İslami referanslarla da meşrulaştırdıkları ifade edilmektedir.⁵⁵⁰ Bu konuda verilebilecek önemli bir örnek Cevdet Paşa'nın kızı roman yazarı Fatma Aliye'nin düşüncesidir. Dini, kadının sosyal hayatı ve eğitimi için bir engel olarak değerlendirmeyen Fatma Aliye, bu konuda en önemli sorumlu olarak erkekleri görmektedir. Ona göre erkekler kadınların bilim ve sanatla ilgilenmesini istemediklerinden dini kendilerine perde yapmaktadırlar.⁵⁵¹ Kemalistler kadar dindar muhafazakârlara göre de kadının en ulvi görevi anneliktir. Dolayısıyla muhafazakâr dindar kadınlar toplumsal hayatın farklı alanlarında yer almaya çalışırken bu algıyı aşarak modern yaşamla eklemlenme çabasına girmiş ve farklı dönemlerde farklı engellerle karşılaşmışlardır.

Bu noktada Tuksal, muhafazakâr ve başörtülü bir genç kız olarak 1980'li yıllarda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde yaşadıklarını şu cümlelerle ifade etmektedir:

⁵⁵⁰ Çakır, s.28.

⁵⁵¹ Çakır, s.69.

O ortamda kızlar çok garip bir konumdaydılar. Öncelikle konuşmaları çok abes karşılanıyordu. Erkekler şöyle düşünüyordu: “Kızların asli görevleri anneliktir, üniversite okumalarına da gerek yoktur. Hadi diyelim ki bir cahillik etmişler ya da cüret göstermişler, o zaman burada bizi çok az rahatsız etsinler, bize karışmasınlar, varlıklarını belli etmesinler.” Örneğin ben okula ilk olarak etek-cekete ve örtülü bir şekilde gitmiş olmama rağmen yeterince örtülü olmadığım hissine kapılmıştım. Ve hemen, annemin muhalefetine rağmen, zorla bir uzun pardösü diktirdim. İlk iki yılım İslami denen her türlü zor şeyi uygulamakla geçti. Buna tarikata girmek de dâhildir. Hâlbuki ailem benim için çok erken olduğunu söylüyordu. Ama biz hep “yarın ölebiliriz” duygusuyla her anımızda mükemmel bir Müslüman olmaya çabalıyorduk, ertelemeye vaktimiz yoktu. Bu anlayış hepimizde çok baskındı.⁵⁵²

1990’lı yılların sonlarına gelindiğinde, üniversitelere türbanla girmenin büyük ölçüde yasaklaşması, İslamcı kadınların kamusal alanlara bir mesafenin girmesine neden oldu. En önemlisi başlangıçta ailelere rağmen örtülen türban, artık bazı durumlarda onların telkini, hatta çoğu durumda zoruyla takılır olmaya başlamıştı. Yalnızca İslamcı olanlar değil biraz muhafazakâr yönleri olan baba, koca ve ağabeyler -örneğin ülkücüler- genç kızları “türban”a yönlendirmeye başladı.⁵⁵³ Bu süreçte İslamcı kadınlar tesettürü ailelerine ve sosyal çevrelerine kabul ettirmiş ve hatta onlar tarafından önemli oranda benimsenmesini sağlamışlardır. Ancak bu, onların kamusal hayatta var olmalarına yetecek bir özgürlüğün kapılarını aralamalarına yetmemiş ve farklı gerekçelerle ev içi rollerine doğru itilmişlerdi.

Bu noktada “bacı” söylemi bir taraftan Müslüman kadına kamusal alanda bir yer açarken diğer yandan da onu tezlikle özel alana gönderecek bir hissiyatı da dillendiriyordu. Davanın selameti açısından, yozlaşmış Batılı ve Batıcı kadınların görüntülerinin bulaştığı alanlarda yer almamalıydı o. Gelişen İslami duyarlılık açısından ise

⁵⁵² Tuksal, s.51.

⁵⁵³ Çakır, s.32.

önemli olan İslam'ın bu konudaki beklentileriydi. Erkek dünyası dönemin sıkıntılı atmosferini de kullanarak kadınların eve dönüşünü cazip ve meşru bir tutum olarak desteklediler.⁵⁵⁴ Bu noktada İslamcı kadınların kaybetmeleri kaçınılmazdı. Çünkü kendileri ne kadar güçsüzse sistem de o kadar güçlüydü. Onların sistemle hem İslamcı hem kadın oldukları için sorunları vardı. Bu sorunun çözümü de dinî kaynakların işaret ettiği gibi tesettürden taviz vermemeyi gerektiriyordu. Dolayısıyla kadının annelik ve eşlik görevi, tesettürle gerçekleştirebileceği tek rolü olarak önünde duruyordu.⁵⁵⁵

Başörtüsü yasağı ile pekişen “kaynaklara dönüş” akımı, bacının eve dönmesini dinî bir gereklilik olarak gösterecek bir sürü delil ve dokümanı ortaya koyabiliyordu. Ayrıca İslam'a yönelen gençliğin bir kesimi zaten birbirine akraba hatta mahrem olmayan kadınlarla erkeklerin hayatlarının yüksek bir duvarla veya görünmeyen perdelerle bölündüğü bir iklimden geliyorlardı. İslamcılık bu noktada söz konusu iklime destek veren bir algıyı dillendirmeye başlamıştı. Böylece, yeni bir yaşantı tarzı kurma iddiasına bağlı olarak, farklı bir ilişki biçimi oluşturuluyordu evlerde. Ayrı odalarla olamıyorsa perdelerle, bölmelerle harem selamlık ilişkisi, bu ilişkinin kökleri çok da irdelenmeksizin yeniden yorumlanıyordu. Tüm bu bölünmüşlük ve sınırların oluşum sebebini kadın oluşturuyordu.⁵⁵⁶ Kadının kamusal alanda varlığı, dinî gerekçelerle uygun bulunmazken onun için en kutsal yer bir erkeğin eşi ve çocuklarının annesi olması şeklinde bir parlatılmaya tabii kılınıyordu.

Eğitimli başörtülü kadınların, başörtü yasağı ile birlikte yaşadıkları sorunlar üzerine bir araştırma yapan Cindoğlu, örtünmeyle ilgili tartışmalarda iki temel yaklaşımdan söz etmektedir Bunlardan ilki, örtünmenin, cumhuriyetin laik modernleşme ve Batılaşma projesine karşı çıkış niteliği taşıdığı yönündeki görüştür. Bu yaklaşımın temelinde, modernleşme teorilerinin beklentileri yatmaktadır. Bu beklentilere göre kentleşme, eğitim, kadının iş hayatına artan katılımı,

⁵⁵⁴ Aktaş, 40.

⁵⁵⁵ Çakır, 30.

⁵⁵⁶ Aktaş, 40.

toplumdaki geleneksel ve İslami yapıları ve kimlikleri eritecek, sonuç olarak da kadını özgürleştirecektir. Bu yaklaşımla bakıldığında, örtünmek hem kadının özgürleşmesini engellemekte hem de kadın üzerindeki din temelli baskıların sembolü olarak öne çıkmaktadır. Bir diğer yaklaşım ise, modernleşme teorisinin aksine, Batı'nın kodlarından farklı ve alternatif bir modernite kurgulamanın olasılıklarına dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımda günümüz İslami hayat tarzını yansıtan örtünme biçiminin modern bir olgu olduğu ortaya konulur. Burada söz konusu olan modern kadın algısının Batı merkezli algılaşmasına bir alternatif oluşturmak olarak tarif edilmektedir.⁵⁵⁷

Özellikle kadının iş hayatına ve sosyal hayata katılımının erkeklerin ev hayatındaki sorumlulukları üzerinde oynadığı rol bakımından sorgulandığında, erkeklerin ev içi sorumluluk alanlarını genişletmeye istekli olmadıkları bilinmektedir. Kırdaki aile içi çalışmanın aksine, kadının kentte iş piyasalarına katılabilmesi için aile içi iş bölümünden kaynaklanan sorumluluklarını hafifletecek bir dizi sosyal destek mekanizmasının oluşması ve erkek egemen aile içi iş bölümü anlayışında özellikle erkeklerin daha eşitlikçi bir anlayış geliştirmeleri gerekmektedir. Kısaca, kadının kentte iş hayatına katılabilmesi için toplumsal düzeyde radikal zihin dönüşümlerine ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁵⁸ Ailenin korunması ve bunun yanında çocukların bakımı gibi endişelerin, aslında muhafazakâr toplumun kadını algılamasında da çok büyük bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla kadın eğitim ve belli kurallar aracılığı ile toplumda görünür olurken aslında gelenekler ve dinî normların tanımladığı alana daha kalifiye elemanlar olarak yetiştirilmesi bir bilinçaltı gerçeği olarak kadını sarmalamış ve ev içi sorumlulukların ana aktörü yapmıştır.

Bu sorular etrafında muhafazakâr dindar kadın ve yanında da Türk toplumu açısından modern kadının toplumsal konumu tanımlarının ayrıntılarını görmek mümkündür. Bu noktadan yola çıktığımızda kadının toplumsallığı noktasında çok farklı yaklaşımlarla karşılaşmamız mümkündür. Burada dikkat çekici olanlar, daha önce

⁵⁵⁷ Cindoğlu, s.31-32.

⁵⁵⁸ Cindoğlu, s.29.

ayrıntılarını vermeye çalıştığımız, din ve getirdiği değerleri toplumsal hayatın dışında tanımlayan seküler yaklaşım, bir de dinin özüne atıfla gündeme gelen yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Türk modernleşmesinin iki karşıt kutbu, iki farklı kadın imajıyla aslında iki farklı aile ve toplum öngörüsünde bulunur. Batı ile İslam medeniyetleri arasındaki en dirençli ve ayırt edici farklılığın toplumsal örgütlenme biçimi ve bunun da cinsiyetler arası ayrışmadan kaynaklandığı göz önünde bulundurulduğunda, kadının toplumsal hayattaki duruşu, saygınlığı ve hatta sadece görüntüsü bile bir imaj çizerek taraf belirleyici bir noktada algılanmıştır.⁵⁵⁹ Bu yönüyle de kadını bir sıkışmışlık süreciyle baş başa bırakmıştır.

Bu yaklaşımın diğer ucunda duran ve cumhuriyet sonrasına uzayan algıda ise kadınlar, Batılı laikliğin gerçekleşmesinde öncü olarak tanımlanmıştır. Cumhuriyeti kuran erkekler, kamusal alanın görünür sembollerini modern dünyanın dili ile uyumlu hâle getirmek için toplumun kadınlarını yardıma çağırmış ancak onlara tanımladıkları konumları aşmalarına müsaade etmemişlerdir. Bu noktada kadınların geleneksel dinsel rollerinden özgürleşmeleri ancak kamusal rol ve görünürlükleri ile ulusal davaya katkı sağladıkları oranda arzulanmıştır. Böylece kadınların bireyselleşmesinden ziyade kolektif ahlakın korunması ön plana çıkarıldığı⁵⁶⁰ gibi bu ahlakın korunma görevinin de kadına yüklendiği söylenebilir. Kemalist modernleşme projesinde üzerine düşeni yapan kadınlar, kamu alanında erkeklerle eşit olmaya çalışıyorlardı ama bu alanda kadın bağımsızlığının keskin sınırlarından⁵⁶¹ söz etmek mümkündür.

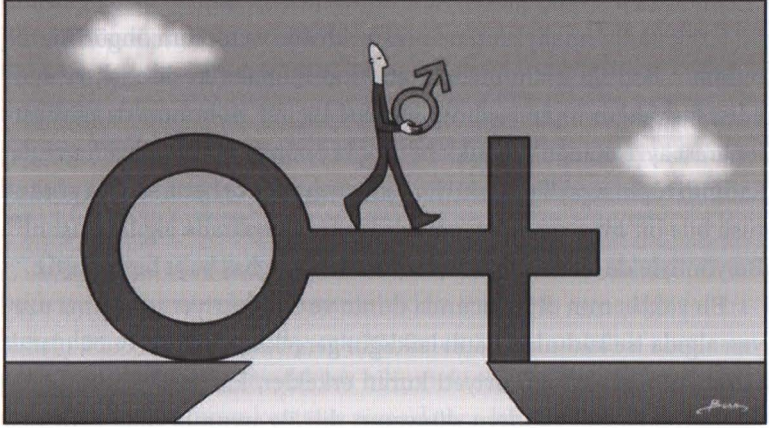
Kadın ve erkeğin toplumsal konumları cinsiyetleri üzerinden tanımlanırken modernle uyumlu bir konum, meşruluğun ölçüsü olarak gösterilmiştir. Bu da kadının muhafazakâr ya da modern olarak kamusal alanda sınırlarını bilmeye zorlamakta ve onu tanımlanan konumlara doğru itmektedir. Toplum içerisinde onlar için tanım-

⁵⁵⁹ Tuba Nur Erbay, "Osmanlı Modernleşmesinde Kadın ve Tesettür", <http://www.aksitarih.com>

⁵⁶⁰ Göle, s.24.

⁵⁶¹ Arat, s.104.

lanan rolün biçimselliğine çeşitli iletişim araçlarıyla görünürlük kazandırılırken toplumun zihninde yer eden kadın olgusu da biçimlendirilmek istenmektedir.

(Görüş Dergisi Sayı: 67 Yıl: 2011, 30)

Muhafazakâr dindar burjuvanın kadın algısı da gelenek ve kültürün beslediği dinî algılardan farklılaşan siyasal İslam bağlamında 1980’li yıllarda kendi penceresinden bir yaklaşımla öne çıkmaya başlamıştır. Ancak modernizm ile İslam arasındaki meseleler devamlılık göstermiş, çatışma zemini mahremiyet, kimlik, medeniyet, modernlik⁵⁶² gerilimi üzerinden devam ederken siyasal İslam’ın kadın algısı toplumsal yaşamda yeni örtünme ve mahremiyet biçimleri ile kendini göstermeye başlamıştır.

Bu da muhafazakâr dindar kadınların “siyasal İslam’ın amblemi”⁵⁶³ olarak değerlendirilmelerine yol açmıştır. Bu anlamda modernliğin tanımladığı kadının karşısında dinî değerlerin biçimlendirdiği kültürün bir sembolü olarak çıkan kadının kamusal alandaki temsili, içinde geliştiği kültürün sınırlarını zorlamakla birlikte aşma noktasında güdük kalmıştır. Bu bağlamda özellikle muhafazakâr dindar kadını iki yönlü bir sıkışmışlığın içinde tarif eden Aydın şöyle demektedir:

⁵⁶² Göle, 2002, s.27.

⁵⁶³ Göle, 2002, s.27.

Ataerkil yapının belirlemiş olduğu sosyal, siyasal ve kültürel ötekileştirilmeye, dinî gereklilik olarak taşıdığı başörtüsünü militarist-Kemalist ideolojiye kabul ettirmeye ve çağdaşlık uygarlık perspektifinde tek tipleştirilmeye karşı kimlik, kişilik, özgürlük ve varoluş mücadelesi söz konusudur”⁵⁶⁴

GELENEKSEL VE DİNİ DEĞERLER BAĞLAMINDA KADININ KAMUSALLIKLA İMTİHANI

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, toplumsal hareketlilik içinde etkili olmaya başlayan Müslümanların hayat tarzı bağlamında sunmaya başladıkları farklı manzaralar, bu süreçte iki yanlı olarak İslamcıların düzene uyduğu yönünde eleştirilerin önünü açmıştır. 2000’li yılların başında henüz kamusal alanda kadın tesettürlü olarak kabul görmese de farklı alanlar üzerinden bu alanı kullanmanın yollarını bulmuştur. Bu süreçte, sadece “siyasal İslam”a karşı olduklarını, beyaz tülbentli kadınların masumiyetine de saygı duyduklarını öne süren kesimler de İslamcılara/Müslümanlara özgü bir yozlaşma açıklaması olarak okudukları yeni, farklı, bazen kamera tutulan sahnenin çelişkili içeriği nedeniyle bir eğretilik ifade eden fotoğraflar üzerinden aynı iddiayı dillendiriyorlar.⁵⁶⁵ İslamcı kadınların farklı sosyalleşme alanları üzerinden topluma sızma ve kendilerini dönüştürme çabaları farklı açılardan eleştiri konusu yapılırken tesettürlü kadınlar, modern tesettürlü kadınlara dönüşmüştü. Bu süreç laik kesimleri ve İslamcıları ortak bir yaklaşım etrafında bir araya getirmişti. Kadının bu yeni konumu ne İslamcılar açısından ne de laikler açısından uygun bir durum olarak algılanmamıştı.

1980’lere kadar hemen bütün siyasi partilerin dini kültürel bir tutku olarak görmeleri, toplumda dinî değerlerin farklı yorumlarına yaşam alanı açmış ve laik cumhuriyeti bir çatışma süreciyle başa bırakmıştı. Bu döneme kadar Türkiye’de siyasi partiler, dini si-

⁵⁶⁴ Sare Aydın, “Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı”, *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁵⁶⁵ Aktaş, s.78-79.

yasi kurumlar ve ekonomik yapıyı biçimlendirecek bir olgu olarak tanımlamadılar. Siyasal İslami hareket 1980 sonrasında dine yönelik toplumsal duyarlılıklardan da faydalanarak ülkenin siyasi ve ekonomik dokusuna İslam'ı yeniden dâhil etmeye çalıştı.⁵⁶⁶ Bu süreçte kadın, talep edilen İslami yaşam biçiminin en önemli temsilcisi oldu.

Refah Partisi kapatıldıktan sonra siyasal İslam'ın geçirdiği dönüşüm, sonrasında gelen partileri insan hakları, demokrasi, siyasal haklar ve çoğulculuğun dillendirildiği bir retoriğe itti. Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 seçimleri ertesinde izlediği politikalar, zina, kürtaj, türban sorunu gibi laik çevrelerin hassas oldukları konularda nihai olarak sergilediği uzlaşmacı tutum İslamcı kesimde de yaşanan dönüşümün somut örnekleri olarak değerlendirildi.⁵⁶⁷ Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile bütünleşmesi için harcadığı ciddi çaba, Türkiye'de 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren tırmanan, 1990'lı yıllarda doruğuna ulaşan laiklik etrafındaki gerginliği büyük ölçüde azaltmıştı.⁵⁶⁸

Bu noktada, İslamcı siyasi partilerin siyasete katılımı ve "türban" yasağı ve buna karşı düzenlenen eylemler, konuyu siyasi tartışmaların odağına getirmişti. Bu süreçte yaşanan gerilimli ortam da değişen siyasal yaklaşımlarla bir rahatlama dönemine girmiş ve yeni bir Türkiye beklentisi toplumun geniş bir kesimi tarafından kabul görmüştü. Dolayısıyla İslam-laiklik tartışmalarının odağında bulunan muhafazakâr dindar kadınlar, yeni sürece uyum sağlama konusuna açıldılar.⁵⁶⁹ Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi böylece yeni İslami kuşaklara yaşadıkları siyasi sorunlar üzerinden ulaşmayı başardı. Bunlar Müslüman yaşam tarzını ve ahlaki değerleri korumak şartıyla yeni fikirlere ve yeni toplum modellerine açıldılar.⁵⁷⁰ Bu model İslamcı kesimleri modern

⁵⁶⁶ Buğra/Savaşkan, s.78.

⁵⁶⁷ White, s.76.

⁵⁶⁸ Ali Çarkoğlu/Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006, s.16.

⁵⁶⁹ Cindoğlu, s.31.

⁵⁷⁰ White, s.77.

yaşam biçimleri ile uyumlu hâle getirirken kadının kamusal alanda görünürlüğüne de eğitim kurumları, sosyal yardım dernekleri, vakıflar, kermesler üzerinden güç kazandırdı.

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana seküler kentliler başörtüsünü, gericilik, köylülük ve gayri medeni yaşam tarzı olarak görmüşlerdi.⁵⁷¹ İzlenen politikalarla zenginleşen muhafazakâr çoğunluk, küreselleşmede, ekonomik gelişmede ve millî kültürün tanımlanmasında cumhuriyetçilere meydan okuyacak kadar durumlarını düzeltmeye başladılar. Oldukça açık bir Müslüman kültürel rönesansını hazırlayacak bir kendine güven düzeyinden söz edilebilir. Bu da beraberinde şık İslami kıyafetler içinde, kadınların lüks arabalarla korunaklı sitelerde yaşamalarını getirdi.⁵⁷²

1980'lerin sonu ve 90'ların başında feminist sorgulamaların etkisiyle bacının reddedildiği, karikatürleştirilerek yitime uğradığı ifade edilirken artık kadınlar arasındaki dayanışma vurgulanarak, cinsiyetsiz bir yanı olan bacının dava adına, dava mensubu erkekler tarafından istismar edildiği üzerine tartışmalar yapılıyor⁵⁷³ ve muhafazakâr dindar kadın, bu formdan yavaş yavaş sıyrılmaya başlıyordu.

2000'ler boyunca hangi tesettür kıyafetinin dine uygun olduğu ya da olmadığı tartışması yürüdü mesela. Bu tartışmada ben şunun karıştırıldığını düşünüyorum: Mecburiyetten, belki diyelim ki baba baskısıyla başını örten kızın başını örtüşünün bir biçimi vardı eskiden. Genel giyim kuşamı, beğenisi, seçimleri, giyim tarzı vs. Bir de ailesinin baskısına rağmen kendi iradesinin de dâhil olduğu bir süreçte başını örten, üniversitede okuyan ve kamusal alanda bulunan kadın var ve onun kıyafet seçimi, kıyafetini taşıyışı bir şekilde onu belli ederdi. İlkinde daha geleneksel idi kıyafetler. İkincisinde pardösü ve geniş başörtüler vs. söz konusuydu. Hâliyle farklılaşıyorlardı. 90'larda kısmen 2000'lerde yaygın olarak pardösüler gitti, başörtüler küçüldü renklendi ve bir moda,

⁵⁷¹ White, s.80.

⁵⁷² White, s.81.

⁵⁷³ Aktaş, s.41.

bir sektör oluştu bu alanda. Bu sektör eskisi kadar köşeli bir kıyafete sokmadı kadınları. Daha çeşitli ve çoğulcu oldu. Hem bu kıyafette benzeşme, hem sektörün genişlemesi, ürünlerin ucuzlaması ve beğenin ortaklaşması sonucu, üniversitede okuyan kızın kıyafetiyle konfeksiyona giden kızın kıyafeti benzeşti. Bu benzeşme sonra ayırt edilemez oldu. Ve birinin daha dikkatli diğerinin daha az dikkatli tesettürü aynı potada eleştiriyе tutuldu.⁵⁷⁴

İslami görünürlüğün daha belirgin olduğu özel yaşantı, kadınların çabalarıyla hem ferahlatan hem destekleyen bir sığınak olarak dururken muhafazakâr dindar kadının kamusal alandaki eşitliğe ve paylaşıma dayalı istekleri de farklılaşmaya başlamıştı. Bu istekler, oturmuş ve sakin bir liman vazifesi gören özel yaşantıyı tehdit edebilirdi. Kamusal alanda ilişki kurulacak bu kadını tanımanın yolu onunla, eşit ve saygılı ilişki biçimleri geliştirmeyi gerektirirdi. Bu yönüyle muhafazakâr dindar erkekler de kadının kamusal alanın içine doğru genişleyen yaşamından memnun olmasalar da bunu dillendirme gereği duymamışlardı. Hem, bu ilişki biçimi için özel alanın sağladığı türlü rahatlıklardan vazgeçilmesi, kamusal alanda sağlanmış kolaylıkların da tehlikeye atılması söz konusu olabilirdi. Farklı dindarlık anlayışıyla çoktan baba evinden kopmuştu. Öyleyse şimdi nereye sığ(ın)acak? Nötr bir alan yok. Evler eski evler olmaktan çıkmış. Evlerin eski evler olmadığı bir zamanda kadınlar da eski kadınlar olamıyorlar.⁵⁷⁵

Böylece iş ve meslek sahibi kadınlar tarafından tercih edilen başörtüsü aracılığı ile muhafazakâr dindar kadının kamusal alanda görünürlüğü artmıştır. Bu görünürlüğü geçmişle kıyaslayan Böhürler şöyle demektedir:

1980 sonrası, 2000'e kadar olan dönemdeki kadın hareketi özgün, özgürlükçü, geleneksel topluma karşı başkaldıran bir harekettir. 2003 Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte bir profil ortaya çıktı. O vakte kadar sisteme, cumhuriyetin dogmalarına karşı dire-

⁵⁷⁴ Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁵⁷⁵ Aktaş, s.48.

nen bir kadın profili vardı. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte bunlar biraz sistemin içinde yer almaya başladılar. Çünkü sistem hep onları dışlıyordu. Başörtülü iseniz var olacağınız alanları size dar eden bir sistemin içinde idiler. Özellikle 1990'dan sonra 28 Şubat süreciyle önleri iyice daralmıştı. 2003 Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile bu değişti. Başörtülü eşi olan başbakan, başörtülü eşi olan bir cumhurbaşkanı, başörtülü eşi olan bir bakan profili ortaya çıktı. Kadının kamusal alanda varlığı görünürlüğü arttı. Bu da Türkiye'de elit kavramını değiştirmeye başladı. Neydi elit kavramı? Baş açık, modern, hayatını yaşayan, içkisini içen vs. Bu değişti. Türk elitleri ilk etapta başörtülü bir eşi kabullenemedi. Türkiye'yi bunların temsil edemeyeceğini söyleyen yazılar yazıldı. Türkiye'nin elit resmi değişmeye başladı. Bununla birlikte Anadolu sermayesinin merkezde etkisi de arttı. Bu Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte artan bir şey ama liberal ekonomik politikalarla ilgili artan bir şey aynı zamanda. Yerel ekonomik politikalar güçlendi. Bu da hem kadını hem de erkeği etkiledi.⁵⁷⁶

Tesettürle ilgili hükümler, modernlik ve çağdaşlığın ne olduğu hakkındaki düşünceler değişiyor ve yeni bir modernlik anlayışı biçimleniyordu. 2000'li yıllarda muhafazakâr dindar kadınlar dinî inançlarının yanı sıra, modern şık ve kentli olma arzularını da dile getiriyorlar ve elit bir yaşamın görünen yüzü olmaya başlıyorlardı.

Muhafazakâr dindar kadın kamusal alanda 2000'lerden sonra daha çok görünürlük kazandı. Ben gazeteci, televizyoncu olduğum için, önceden protokolün katıldığı bir program çekerdiniz. Protokolde bir tane başörtülü olmazdı. 2003 Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile birlikte protokolü çektiğinizde birçok başörtülü kadını görebilirsiniz. Bunlar eğitilmiş ve meslek sahibi kadınlar. Bu Türkiye'nin resmidir. Cumhurbaşkanı, başbakan, bakanla birlikte bu sefer başörtülü bir resim gördü Türkiye. Hiç başörtülünün olmadığı bir yönetim resminden, çok sayıda başörtülünün olduğu bir resme geçti Türkiye. Doğal olarak

⁵⁷⁶ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

kadınların değişimini de o resmin altında düşünmek lazım. Bu noktada kadınların daha az inandıklarını ya da daha az dindar olduklarını düşünmüyorum. Bir şeye direnirken daha güçlü olursunuz. Kendinizi korumaya alırsınız. Bu dönemde kadın, kendini korumaya almaktan vazgeçti. Hayatın akışına bıraktı. Aslında daha doğallaştı, doğru olan bu zaten. Öbürü aşırı savunmacı bir refleksle, aşırı idealize edilmiş bir dindar İslam algısıydı. Daha bozulmamıştı, daha rafineydi, bir taraftan baktığınızda. Ama kendini koruma adına kapattığında bir şekilde ortaya çıktı. Ne çıktı? Nesiller de değişiyor. 2000'de doğan çocuk bugün 14 yaşında. Bu çocuk ne onun öncesindeki İslami direnişi biliyor, ne Türkiye'nin tarihini biliyor. Başka bir trendin çocuğu o artık. Bizim kuşağımızda çok fazla bir değişim yok ama şimdi öyle değil. Teknoloji değişiyor, bununla birlikte hayat tarzı değişiyor. Küreselleşen bir dünyanın içinde Türkiye'deki dindarlık da küreselliğe uydu. Zaten başka bir şansı yoktu. Bir değişimin olmaması mümkün değil.⁵⁷⁷

Alternatif bir modernliğin temsilcisi olduklarını düşünen kadınlar, tesettürün kendilerini modern yapmadığı düşüncesindedirler. Kadın ve gelişme sorunsalı çerçevesinde oluşturulan stratejilerin evrensel ve genelgeçer olarak değerlendirilmesi, Türk toplumu açısından da kadını, olduğundan daha geri bir noktada tanımlamaya zemin hazırlamıştır. Oysa her kültürün farklı içerik ve gelişme perspektifine sahip olduğu düşünüldüğünde,⁵⁷⁸ muhafazakâr dindar kadın, annesine göre kendisini daha eğitilmiş, ekonomik hayata daha entegre, siyasi ve sosyal arenaya daha kolay adapte olabilen bir birey olarak tanımlamaktadır.⁵⁷⁹ Bu yönüyle muhafazkâr dindar kadınlar inanç biçimlerinde bir değişim olduğu kanısında değildirler. Onlara göre değişen dünya şartlarına dinî değerlerin uyumu kaçınılmazdır.

⁵⁷⁷ Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde kendisiyle yaptığımız mülakattan

⁵⁷⁸ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yay., 1995, s.101-102.

⁵⁷⁹ Aydın, "Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı", *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

Dolayısıyla moda, sanat ve tüketim alanlarının belirginleştiği bir hayatın din dışı olduğunu ima etmek mümkün değildir. Nitekim kendisiyle görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan Münevver Hanım'ın söyledikleri bu noktada önemlidir:

Kendimi dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Bunu da Kur'an ve Sünnet'in gösterdiği ilkelere dikkat eden bir yaşama sahip olduğum için söylüyorum. Muhafazakâr dindar kadınların giyim ve tüketim alışkanlıklarının geçmişe göre farklı olması bana göre doğal bir durumdur. Kaldı ki her muhafazakâr ve dindar kadın zevkli ya da daha modern bir şekilde giyinememektedir. Belli bir eğitim ve kariyer sahibi olan muhafazakâr dindar kadınlar iyi giyinmektedir. Bu kadınların geleneksel bir örtünme ve giyim tarzını benimsemesi beklenemez. Dünya, artık kitle iletişim araçlarının çok aktif olduğu bir dünyadır. Giyim tarzınız, ev dekorasyonunuz, hatta insanlara davranış biçiminiz bu araçlardan etkilenmektedir. Bu etkiye sırtınızı dönerek yaşayamazsınız. Ben birçok muhafazakâr insan tanıyorum. Tasavvuf mensubu ya da herhangi bir cemaat mensubu olan insanlardır bunlar. Bu insanlar, uzun süre giyim tarzlarıyla, yaşam biçimleriyle, Batılı hayat tarzından uzak durmaya çalıştılar. Hatta bazıları evine televizyonu bile sokmadı. Ama ne oldu? Şimdi onların çocukları ellerinde tabletlerle dolaşıyor. Bundan kaçmanız mümkün değil. Bana göre bu kaçış doğru da değil. Kaldı ki televizyonda bazı Orta Doğu ülkelerinin yöneticilerini geleneksel kıyafetleri içinde görünce ben bile yadsıyorum. Kadınların giyinirken kendine yakışanı seçmesi, örtünme biçimini renklendirmesi gayet doğal. Tesettür, fakir, geri, eğitimsiz alt sınıfa, moda ve iyi giyinme ise çağdaş, modern, ileri ve üst sınıfa mensup olmanın bir temsili gibi algılanmıyor artık. Bana göre bu algının kırılmasının kahramanları da muhafazakâr dindar kadınlardır. Şimdi bakıyorum kızlarımıza gayet şık kıyafetler ve onları tamamlayan aksesuarlar kullanıyorlar. Tabii başörtülü bir bayanın kullandığı kıyafet, başörtüsü kullanmayanlara göre farklıdır. Ama estetik olarak birbirini tamamlıyorlar. Kadınlarımız aldıkları eğitim ve kültürün hakkını veren bir giyim ve yaşam biçimi içindeler bence. Eskisi gibi er-

keklerin gölgesinde, onların takdirine muhtaç hayatları yok. Şunu unutmayın, eğitim ve ekonomi bir toplumun gelişmesinde önemli şeylerdir. Günümüzde yaşayan muhafazakâr dindar kadınların kendi değerleri, inançları, ibadetleri içinde kendilerine özgü ama estetik ve renkleri ile evrensel bir giyinme biçimi benimsemeleri gayet doğaldır. Kimsenin bunu yargılamaya hakkı yok. Ben lüks arabalarından inen şık arkadaşlarımı gördüğüm zaman mutlu oluyorum. Bunun yanında dindar bir insanın en önemli özelliği bana göre duyarlılığıdır. Neye duyarlı olacak? Çevresine. Etrafındaki insanlar nasıl yaşıyor? Neye ihtiyacı var? Bunları gözetiyorsanız din, sizin nasıl giyindiğinize ya da eşyanızın markasına göre değer biçmez. Kısaca sizin dinî değerinizi erdeminiz belirler. Tüketim pratikleriniz ya da yaşam standartlarınız değil.⁵⁸⁰

Muhafazakâr dindar kadınlar içinde bulundukları değişim sürecini dinî değerlerin hayatlarındaki hükmünü yitirmesi olarak yorumlamadıkları gibi bunu, dindarlıkları açısından bir aşınma olarak da görmemektedirler. Değişen dünyanın diline tercüme edilmiş yeni bir dindarlıkla yaşamlarını sürdürdükleri kanısındadırlar. Bunun bir eleştiri konusu yapılmasını doğru bulmadıkları gibi İslam'ın dünyanın tüm nimetlerinden uzaklaştırılmış bir din olmadığı kanısındadırlar.

Yaşanan değişimin kadınlar açısından bir eleştiri konusu yapılmasını haklı bulmayan gazeteci yazar Nihal Bengisu Karaca ise düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmektedir:

Muhafazakâr hayırseverler, girişimciler, bir edebiyat-kültür-sanat-fikir dergisini kalkındırmayı akıllarından bile geçirmez iken, çirkin ördek yavrusunu kuğuya dönüştürme misyonunu “her bakımdan” iyi bir yatırım alanı olarak görüyorlar şimdi. Kadınlarımız nasılsa iyi, maneviyat şahane, biraz da güzel olsunlar ki mutlu olsunlar, deniliyor. Maneviyata ilişkin bu özgüven yanıltıcıdır oysa. Çünkü spotun altına bedeni koyduğunuz anda, bed-

⁵⁸⁰ Münevver Hanım, Akademisyen 18 Temmuz 2014 tarihinde yapılan mülakattan (Hakkında ayrıntılı bilgi verilmesini istemiyor.)

nin bitip tükenmek bilmeyen ihtiyaçlarını da meşru kabul etmiş olursunuz. Kadın ya da erkek fark etmez, “beden”e, ünlü bir markanın sloganında olduğu gibi “kendini şımartma” hakkını vermiş, bencilliği, salt kendiyle meşgul bir hayat formunu yüceltmış olursunuz. Kimse kimseye ahlak dersi vermesin tabii ki kimse çok masum değil. Kadın erkek, artık herkes süslenmeye, sahip olmaya, alışveriş esnasında kendini kaybetmeye meyilli. Ama bugüne kadar bu hâlimizin bir zaaf olduğunu biliyor, bu hâlimizden utanıyor, suçumuzu telafi etmek için sadakayı artırıyor, bedel olarak “iyilik” yapmaya dair bir borçluluk duygusu içine giriyorduk.

Dindarlar arasındaki eşitlik, kardeşlik duygusunu zedeleyen davranışlarımızı telafi etmeye çalışıyorduk. Fakat manen zaaf olduğuna inanılan şey altın tepside sunulup norm hâline getirildiğinde kimse yaptığı israftan dolayı suçluluk ve borçluluk hissetmez. Giderek o kadar güzel görünmenin getireceği başka sorunlar da vakayı adiyeden sayılmaya başlanacaktır.⁵⁸¹

Nitekim konuyla ilgili olarak düşüncelerini aldığımız gazeteci ve AK Parti MKYK üyesi Ayşe Böhürler’in açıklamaları sürecin gelişimini okuması bakımından önemlidir:

1980 sonrasında başörtülü kızların artmasının sebeplerinden biri, Anadolu sermayesinin çocuklarını, kızlarını okutabilecek bir imkân arayışıdır. Maddi olanakları iyi olan insanlar kızları okusun istiyorlardı. Ama okurken kendi değerlerine uygun bir şekilde okusun istiyorlardı. Burada örtünme hareketine destek var, sahiplenme durumu var. Geleneksel toplumda kızını okula göndermeyen babayı motive eden bir şey olmuştur; kızının başörtülü okula gitmesi. Süreci değerlendirirken bunu hiçbir zaman unutmamak gerekir diye düşünüyorum. Bu süreç kızların ailelerine eğitim için gösterdiği direnişi etkilemiştir. Ama bugün cumhuriyetten sonraki dönem 90 yıldan fazladır hâlâ kızlarda %100 okullaşma oranına sahip olamadıysak bunda cumhuriyetin eğitimde Batılı görünüm dayatmasının büyük etkisi

⁵⁸¹ 16 Ekim 2011 tarihli Haber Türk Gazetesi'ndeki köşe yazısından

vardır. Bu toplum sonuçta 11 yüzyıl İslam'la yaşamış bir toplum ve değerleri de bununla örülmüştür.⁵⁸²

Tesettür ya da başörtüsünün kadının kamusal hayatta var olması için neredeyse bir ön koşul olarak algılandığı dindar muhafazakâr aile yapılarında, kadının eğitimi ya da sosyal hayata açılımı bu kavşakta biçimlenmektedir. Geleneksel değerlerine bağlı ailelerin kızları başörtüleriyle büyük kentlere üniversite eğitimi için giderken temelde bir dönüşümün de habercisi gibidirler. Kamusal alanda ve çeşitli eğitim kurumlarının öğrencisi olarak sosyal yaşama dâhil olan muhafazakâr dindar kadınlar, bir yandan dinî değerlerin sosyal yaşama yansıyan biçimselliklerini yeni bir yorumla üzerlerinde taşıırken bir yandan da modern yaşamın gereklerini kendi yaşam anlayışları içinde eritme çabasına girmiş görünmektedirler.

Bu noktada yaşanan dönüşümü yorumlayan gazeteci Fadime Özkan şöyle demektedir:

Ben üniversite okumak için Eskişehir'den İstanbul'a geldiğimde ne isteyip ne istemediğimi çok iyi biliyordum. O özgüvene en başından beri sahiptim. Gazetecilik yapacaktım ve bunu yaparken kendimi sınırlanmış falan hissetmiyordum, fiilî fiziki bir engel mevcut durum varsa da ben onu tanıımıyordum ve aşılmaz görmüyordum. Benim çevremde o dönem üniversite okuyan pek çok başörtülü kız için de geçerliydi bu. Kimse kendisini ne eksik hissediyordu ne kısıtlanmış. Çok bağlantı kurmam o yüzden. Dönemin yaygın psikolojisi buydu çünkü. 1990'larda benim de içinde bulunduğum çevre, çoklukla medya, yayıncılık ve kültür sanat çevrelerindendi. Bu özgüven sahibi başörtülü kızların pek çoğu hâlen medyanın belirli yerlerinde insanlar. Mesleki anlamda o kadar görünür olmasalar da varlar. Benim kuşağımdan evlenmemiş çok sayıda başörtülü kadın vardır. Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler.

⁵⁸² AK Parti MKYK üyesi, Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90'lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir. Neticede kategorik olarak evlenmemek gibi bir kararı yoktu kimsenin sanırım ama evlenmeyen ya da geç evlenen çok oldu sonuçta. İlklerin yaşandığı bir dönemdi 90'ların başı ve henüz kırılmalar olmamıştı. Bunun sosyolojik bir anlamı olmalı bence.⁵⁸³

Tam bu noktada toplumun kamusal alanı nasıl tanımladığı sorusuyla karşılaşabiliriz. Bir tarafta modern yaşamın tüm sembollerini üzerinde taşıyarak toplumsal hayatta alanını genişletmeye çalışan kadın, diğer yanda da kamusal alanda görünürlüğü din ve geleneğin algısına takılan kadın. Her ikisinin talebi de aynı alanda özgürce hareket edebilme talebinde birleşmektedir.

Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*'nde kamusalın Batılı hikâyesini anlatır. Kamusal alanın oluşumunu her şeyden önce bir ortak yaşam alanının karşılığı olarak tanımlar. Bu ortaklık eğitimin, devlet otoritesinden bağımsız bireyselleşmenin, sivil toplum, piyasa ekonomisi, bir anlamda da burjuvanın doğum alanı olarak tanımlanabilir. Kamusal alan her şeyin konuşulup tartışıldığı ve toplumun tüm renklerine açık bir alan olarak değerlendirilebilir. Ancak Habermas'ın kamusal alanda sosyal eşitsizliklerin görünür olmadığı⁵⁸⁴ yaklaşımı bir anlamda Türk toplumunun temel tartışma alanlarının eksenini oluşturmaktadır.

Dolayısıyla muhafazakâr dindar kadın için bu alanda görünür olma, cumhuriyetin temel değerleri ile bir çelişiklik içinde olmayı da beraberinde getirmiştir. Bu çelişik durumun kadının kamusal görünürlüğü noktasında sıkça dillendirilmesi, modernizmle din arasında bir uyumun gerekliliğine muhafazakâr kadınları ve erkekleri ikna etmişti. Hem dindar olup hem de modernleşmenin mümkünlüğü

⁵⁸³ Fadime Özkan, 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

⁵⁸⁴ Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yay., 2007, s.25-56.

çerçevesinde yeni bir sınıf oluşmuştu. Bu sınıf, sistemin kendisini tanıması amacıyla İslam'ı yaşamlarında bireyselleştirme yoluna gittiler. Böylece, muhafazakâr dindar kadınlar modayla uyumlu tesettürlü giyimleriyle demokrasi, insan hakları kavramları üzerinden kamusal alandaki görünürlüklerine iki yönlü bir meşruiyet kazandırmış oldular. Bu noktadan bakıldığında, muhafazakâr dindar kadının toplumsal yaşamda yer alması ve modernlikle bağlantılı olarak tecrübe edilen yeni bir yaşam biçiminin sembollerini üzerinde taşıması, laik ve modern tutumla çelişkilerini de aşmasına imkân vermiştir.

Bu noktada Kökçe ise yaşanan dönüşümü izlenen ekonomi ve siyaset politikalarına bağlayarak şöyle demektedir:

Bunun kadın merkezli bir okuma olarak ele alınmasının eksik olacağını düşünüyorum. Çünkü muhafazakâr kadının kendini keşfedişi ya da kamusal alanda ben varım deyişi, kadın hakları perspektifinden gelişmiş ve şekillenmiş bir şey değil. O yüzden ben o kadının kendini var etme süreci şeklinde okunmasının yanlış olacağını düşünüyorum. Ama bu onu da beraberinde getirmiştir. Bu aslında İslam'ın tarif ettiği yaşam biçiminin ekonomik anlamda dışı vurumudur. Özellikle dindar kadınlar Refah Partisi'ndeki mücadeleleri ile ön plana çıktılar ve orada büyük işler başardılar. Ama orada görünmez bir konumdaydılar. Bu siyasetin bir şekilde başarıya ulaşması ya da bir yol kat etmesi onların da görünür olmasını beraberinde getirdi. Bir kadın, bir Müslüman kimliği üzerinden verilen bir mücadele vardı. Kadın kimliğinin varoluşundan ziyade Müslüman kimliklerinin varoluşu üzerinden bir görünür olma, kamusal alanda var olma konumuna geldiklerini düşünüyorum. O nedenle burada Müslüman kimlikli kadının kamusal alanda var olma mücadelesi söz konusudur. Tabii demin de söylediğim gibi Refah Partisi'nin kadın kollarında büyük başarılar gösteren kadınlar, görünmezdi. Sessiz bir kahramanlıkla yetiniyorlardı. Eşlerinin, kocalarının ya da arkadaşlarının başarıları onlara yetiyordu. Ancak siyasal alanda gelinen noktayla birlikte Müslüman kimlikleriyle birlikte kadınlar elbette daha görünür oldular. Talepleri farklılaştı ve arttı.⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Gazeteci Halime Kökçe kendisiyle 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

Gerek Osmanlı döneminde gerekse cumhuriyet döneminde ve günümüzde kadın, kendini sembolik dönüşümlerin temsilcisi olmaktan kurtaramasa da bu dönüşümler, onun özellikle eğitim aracılığı ile kamusal alanda önemli oranda görünürlüğünü beslemiş ve kendi kimliğini ortaya koyması noktasında etkili olmuştur. AKP iktidarıyla birlikte zenginleşen muhafazakâr dindar Anadolu burjuvasına ait kesimlerin kadınları, modaya uygun giyim tarzlarıyla kamusal alanı doldururken alanın bir diğer tarafında da eğitilmiş meslek sahibi kadınlar durmaktadır.

Başörtülü kadınların giyim kuşam şekillerini bir şeye sokamazsınız. Bununla ilgili kişileri bağlayan bir şey var. Başörtüsünü Allah'ın emri olduğunu düşündüğü için takıyor. Orada ölçüler var. Kimi o ölçüye tam riayet etmeye çalışıyor, kimisi biraz esnetiyor. O ölçünün ne olduğu da yoruma açık bir şeydir. Bu insanlar dış dünyadan yalıtılmış insanlar değil. Her türlü etkileşime açık insanlar. Bunun modasının olması bana son derece normal geliyor. Bunların bazı noktalarını eleştirebiliriz. Tüketicimin zaten kendisi dinen eleştiriye açık bir şeydir. Dinî emirlerin, kadın ya da erkekle ilgili tesettüre ilişkin frapanlığı değil bilakis tevazuyu öngördüğünü söyleyebiliriz. Bunlar eleştiri biçimleridir ama biz olaya bir olgu olarak bakıyoruz sonuçta. Yaşadığımız çağ içinde kaçınılmaz bir şey bu. Bindiğimiz arabalar değişiyor, yaşadığımız mekânlar değişiyor. Bu, tek başına önüne geçebileceğimiz bir şey değil. Tek başına direnirsiniz. O zaman da dış dünyadan kopuk bir inziva hayatı yaşarsınız. Ya da yine bu hayatın içinde olup daha mütevazı yaşamayı tercih edersiniz. Bunlar tercihlerdir. Ama biz sosyal olgu olarak baktığımızda bunun ister istemez olacak bir şey olduğunu düşünüyorum.⁵⁸⁶

Dolayısıyla kadının toplumsal konumu, geçmişteki modernliğin farklılaşmış algılarından kurtulamadığı gibi yeniden bir toplumsallaşma, gelenek, dinî normlar ve yaşam biçimleri konusunda nasıl bir yol izleneceği gibi hususlarda ana tartışma konusu olmaya

⁵⁸⁶ Halime Kökçe, 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan

devam etmekle beraber laik ve İslamcı geleneğin önünde duramadığı bir değişim de gözlerden kaçmamaktadır. Bu noktadan bakıldığında, gerek muhafazakâr gerekse modern kadın için düşlenen kamusal hayat, belli sınırlar çerçevesinde tanımlanmak istense de sınırların son yıllarda bir iç içe geçişi söz konusudur. Bunun yanında muhafazakâr dindar kadınların tesettür ve tesettürün değişen biçimleriyle birlikte geçmişe oranla gözle görülür bir biçimde kamusal alanı kullanmaya başlamaları, kapitalist modernite ile uyumlu bir yaşamı da beraberinde getirmiştir. Bu noktada Türkiye’de laik ulusalcı kadınların yanına milliyetçi muhafazakâr dindar kadınların eklenerek kamusal alanın kadın yelpazesini genişlettiğini söyleyebiliriz. Bu süreçte dinî değerler de yeni formlarıyla muhafazakâr dindar hayatları biçimlendirme konumlarını sürdürmüş, 1980 sonrası neoliberal politikaların da etkisiyle kapitalizmle uyumlu bir sınıf görünürlük kazanmıştır.

MUHAFAZAKÂR DİNDAR KADIN VE MODERNİZM İLE SINIRLARIN ŞEFFAFLAŞMASI

1980 sonrası tarihin yeniden keşfedilmesi sürecinden sonra İslamcılık ve muhafazakâr hayatın yeni bir boyut kazandığı söylenebilir. Bu, hem kadınlar hem de erkekler için bir yenileşme döneminin başlangıcı olarak okunmaktadır. İslamcılar 80 sonrasında kendilerini sistemin tanıyacağı bir biçimsellik içinde yeniden örmeye başladılar.

Özne ve öznenin geçmişle ilişkisine duyulan ilgi, yeni tüketim pratiklerini tanımlayan temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte bireyler “yitirilen İslami geçmiş”i temsil ettiği düşünülen ürünleri evlerinin dekorasyonunda kullanmaya başladıkları⁵⁸⁷ gibi lüks tüketim unsurlarını da bu semboller üzerinden yaşam alanlarına taşımışlardır. Bu yeni yaşam biçimlerinin modern yaşamın tüketim kültürüne giderek yaklaşan bir ivme izlediği gözlerden kaçmazken İslami yaşam anlayışı da bireylerin öznelliklerine sığın bir konum kazandı.

⁵⁸⁷ Karadağ, s.56.

Gündelik yaşam biçimlerinin estetikleşmesi, tüketim aracılığıyla bireyselleşme, farklılaşma ve toplumsallaşma pratikleri ile giyim kuşam, yeme içme, yaşam mekânlarının düzenlenmesi gibi alanlarda bu yeni türden yapılanmaları ifade eder. Bunun en önemli yansımaları evlerde ve yaşam biçimlerinde geleneksel motifler ile modern ayrıntıların bir arada somutlaşması olarak gösterilebilir. Modern çizgilerle harmanlanmış yeni bir mimari ve dekorasyon anlayışı, ferahlık, ı ışık ve rahatlığı ön plana çıkarırken, özel bir şıklığa ulaşmaya çalışmıştır.⁵⁸⁸ Bu bağlamda sanat ve estetik anlayışı, Osmanlı tarzı mimari ve dekorasyon eşyaları ile yeniden bir tüketim unsuru olmaktadır.

Tüm bunlar, İslamcı kadınlar toplumsal mekânlara çıktıkça, meşruluğunu İslamiyete dayandırmış olan kadın erkek iktidar ilişkilerinin sorgulanmasıyla Müslüman kadın kimliğini yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Bunun yanında kadın erkek ilişkileri de dinî formlar içinde kamusal alanın gerekleri ile uyumlu bir hâle doğru evrilmektedir. Bir zamanlar hayat tarzlarına yönelen baskılar nedeniyle gizli saklı hayatlara yönelen bu insanlar, bir nevi açık alan korkusuna düşer olmuş toplumsal kesimler⁵⁹⁰ olarak kentin kenarlarını mekân tutarlarken yeni yaşam biçimleri kentin içlerine kadar ilerleyişlerinin yolunu açmış ve onlara özel mekânlar tanımlamıştır. Geçen yıllar boyunca içlerinde biriktirdikleri soru ve cevaplarla sınırları zorlayarak dünyaya açılmaya, dünyayı ve kendi varlıklarını yeniden anlamlandırmaya çalışan bu kesim, bir anlamda dönüştürdükleri değer ve simgeler üzerinden yeni hayatlarına ulaşmış ve bu yönüyle yeni muhafazakâr orta sınıfın üyeleri olmuşlardır. Bu yeni dönem, zihinlerde biçimlenen yaşam stillerinin somut karşılıklarının hayata yansıdığı bir dönem olarak da tanımlanmasının⁵⁹¹ yanında kadına dair sınırların genişlemesi süreci olarak da okunmaktadır.

⁵⁸⁸ Yücebaş, 2012, s.63-74.

⁵⁸⁹ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul 1991, s.126.

⁵⁹⁰ Cihan Aktaş, "Kapalı Olmak Açık Olmak", *Birikim Dergisi*, Sayı:260 Yıl:2010, s.78-79.

⁵⁹¹ Aktaş, s.78-79.

Muhafazakâr ideoloji, ilk etapta gelenekselliğin modern yaşamın içinde (veya ona karşı) korunması gerektiğine yönelik bir tepki hareketi olarak başlamış ancak bir süre sonra toplumsal sınıfları doğal görme eğilimi kapitalist ekonomi modeline yakınlaşmasının da gerekçesi⁵⁹² olarak meşrulaşmıştır. Bu süreç, muhafazakâr dindar çevrelerin bir kısmı tarafından önemli oranda bir eleştiri konusu yapılsa da uzun vadede bu eleştiriler küçük bir grubun tepkisinden öteye geçememiştir. Yeni gelişen burjuvanın yaşam biçimine yöneltilen en önemli eleştirilerden biri de iktidar sahiplerinin yaşamlarını yeni simgelerle dizayn ettiği yönündedir. Bilecen'in düşünceleri de bu bağlamda ilgi çekicidir:

Aslına bakarsanız İslami banka, helal gıda, İslami evlilik sitesi, İslami defile gibi adlarla ortaya çıkan yeni alışkanlıklar eski iktidar sahiplerinin yaşantısının dinî simgelerle yeniden üretilmesinden başka bir şey değil. Bugün 4x4 cipin direksiyonundaki başörtülü kadın imgesiyle açığa çıkan, beş yıldızlı otellerde lüks iftar davetleri, şatafatlı sünnet düğünleri, bitmek tükenmek bilmeyen kahvaltı etkinlikleri, mücevher merakı gibi özellikleri, yeni zengin sınıfının bütün bu ihtişamını İslami pozlar vererek örtbas etmeye çalıştığını gösteriyor.⁵⁹³

Bu yaklaşım her ne kadar yenilenmiş ve modern yaşamın gereklerini kendi değerleri ile harmanlamayı başarmış bir muhafazakâr dindar sınıfın varlığını onaylamasa da özellikle kadınların tüketim pratikleri ve yeniden dizayn ettikleri evlerle kapitalizmle uyumun önemli bir göstergesi olarak öne çıkmalarını görmezden gelmeye yetmediği gibi söz konusu şekilde yaşayan kitlenin genişlemesi üzerinde de olumsuz bir etkiye sebep olmamıştır.

Yeni muhafazakâr dindar kesimlerin, modern yaşamın gerekleri ile uzlaşmalarını gerçekleştirebilmek için geleneksel İslam'ın kaderci ve

⁵⁹² Yücebaş, s.2012, 79.

⁵⁹³ Tuncay Bilecen, "Muhafazakâr Burjuvazi: Yeni Zenginler Yeni Muktedirler, 12 Eylül 2012", *Kocaeli Yaşam*

yerelci dünyasına karşılık, yeni bir dünya inşa ettikleri açıktır. Bu yeni dünya, ümmetin kapitalizm ruhunu uyandırmayı amaçlayan, piyasa dostu, burjuva, kozmopolit ve girişimci olan yeni bir dindarlık türü önerdiği⁵⁹⁴ gibi İslami tatilden başlayarak giyim kuşamın modayla uyumuna kadar yeni bir hayat dizaynını kaçınılmaz kılmıştır. Bu dindarlık türü, bir İslamlaşmadan çok, İslam'ın sembolleri üzerinden modernle uyumlu bir hayatın yaşam alanını genişletmesi olarak okunabilir. İslam'ın birtakım semboller üzerinden tezahürlerinin süslediği bir hayat söz konusudur.

Bu süreçte yeni muhafazakâr dindar kadın tipi de annelik rolünü benimsemekle birlikte, ataerkil kültürel yapıdan kaynaklanan erkeğin önceliğini ve üstünlüğünü reddetmekte, kendisine biçilen geleneksel “eksik etek” kalıbını kırmakta, modern özgür düşünceden beslenerek kadın erkek ilişkilerini sorgulamakta ve mevcut rol dağılımlarını yeniden dizayn ederek erkek egemen dünyaya İslami referanslarla cevap vermektedir.⁵⁹⁵

Bu yeni muhafazakâr dindar kadın tipi, ev yaşamında kendisi için tanımlanan rollerden tamamen bir kopma yaşamamakla birlikte, bu rolleri bireysel yaşamlarının sınırlarıyla uyumlu bir biçimde tanımlamaya çalışmış, çocuklar için dadı, bakıcı gibi kavramların hayatına girmesine izin vermiştir. Bunun yanında bakımlı modern bir kadının hayatında gözlenen kuaför, spor, moda evi gibi alanlar, muhafazakâr dindar kadınların hayatında da görünür-lük kazanmıştır. Bu konuda görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan İnci Hanım şöyle demektedir:

Kendimi muhafazakâr dindar ve kültürel değerlerine bağlı biri olarak tanımlayabilirim. Dindar bir kadın olduğumu düşünüyorum. İbadetlerimi elimden geldiği kadarıyla zamanında yapmaya çalışıyorum. Giyim tarzın ve yaşam biçimim geçmiş dönemlerle

⁵⁹⁴ Haenni, s.82.

⁵⁹⁵ Aydın, “Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı”, *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

karşılaştırıldığında elbette modern duruyor. Farklı renk ve parlaklıklarda başörtüler kullanmayı seviyorum. Daha doğrusu güzel giyinmeyi seviyorum. Hem sağlık açısından hem de gerçekten görüntüme dikkat ettiğim için düzenli olarak spor merkezine gidiyorum. Spor, alışveriş, kuaför gibi ihtiyaçlarımı karşılayacağım zamanlar için evde bir bakıcım var. Çalışmadığım için her gün gelmiyor ama ihtiyacım olduğu zamanlarda çağırıyorum. Giyim tarzımın ya da yaşam biçimimin dindarlığımla çelişkili bir yanı yok. İçinde yaşadığımız zaman dilimine uygun olarak kendimizi güncellememiz gerekiyor. Dinin ilk ortaya çıktığı Arap yarımadasının kurallarına takılıp kalamayız. Dediğim gibi ben iyi giyinmeyi ve kendime önem vermeyi seviyorum. Bu tüm dindar kadınlar için de böyle olacak diye bir şey yok. Bu bir seçim meselesi; bazı insanlar çok sade, renksiz kıyafetlerle rahat ederler. Bir başkası da daha estetik, renkli ve maliyeti yüksek kıyafetleri tercih eder. Bu bir tercih meselesi diye düşünüyorum.⁵⁹⁶

Kadınlar son on yılda muhafazakâr dindar dünyanın dili ile yine muhafazakâr dindar dünyayı, çok gürültü çıkarmadan, dönüştürmektedir. Bu dönüşümle birlikte İslami semboller, her geçen gün gündelik hayatla daha uyumlu hâle gelebilmekle⁵⁹⁷ beraber kendi sembollerini daha fazla hayatla el ele kıldıkları söylenebilir. Bir zamanlar kadını özel alan ile tanımlayan din anlayışının, bugün gelinen noktada kadının kamusal alana açılmasında bir araç olarak algılanması yaşanan değişimin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁹⁸ Yeni muhafazakâr kadınlar, sınıflarına ve eğitimlerine bağlı olarak “yeni İslami kadın” olmak ile “fedakâr ev hanımı” olmak arasında gidip gelmektedir. Yeni İslamcı kadın gerek giyim tarzlarıyla gerekse tüketim biçimleriyle modern dünyanın değerleriyle biçimlenmiş bir hayatı benimseme konusunda çekimser değildir.

⁵⁹⁶ İnci Hanım, 27 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan.

⁵⁹⁷ Haenni, s.36.

⁵⁹⁸ Mustafa Macit, “Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kerr mesler”, *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 42 Yıl: 2010, s.183.

YENİ MUHAFAZAKÂR DİNDAR BURJUVAZİNİN YAŞAM TARZLARI VE TÜKETİM PRATİKLERİ

Türkiye'de "muhafazakâr" ya da "dindar" bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını anlamak için İslami hareketler ve laik rejim karşıtlığında gelişen toplumsal, ekonomik ve siyasal şartlara dikkatle bakılması gerekir. İslamcı hareketin kamusal alanda çeşitli yardım dernekleri, kitle iletişim araçları aracılığıyla varlığını pekiştiren en önemli unsur, muhafazakâr dindar olarak tanımlanan Anadolu burjuvazisinin varlığı üzerinden zenginleşen bir sınıfın doğuşudur.

Türkiye'de 1960'lı-1970'li yıllar arasında uygulanan ihracata dayalı sanayi modeli kentlerdeki büyük sanayi ile taşradaki küçük ve orta büyüklükteki sanayi arasındaki mücadeleyi de içermektedir. Bu modelle büyük sanayinin devlet tarafından desteklenmesi ve sanayinin güçlendirilmesinin amaçlandığı söylenmektedir. Bu aynı zamanda taşradaki orta ve küçük işletmelerin kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olmuştu.⁵⁹⁹ Bu dışlanmışlık hissi, muhafazakâr/dinî değerlerin yanı sıra kapitalizm ve piyasa ekonomisine candan bağlı Turgut Özal politikalarının uygulanma zemininde önemli bir güç kaynağı olarak da değerlendirilmiştir. Özal politikalarının, Anadolu'nun ekonomik ve dinî güçlerini "yeni bir burjuva modeli" yaratmak üzere zincirlerinden koparması,⁶⁰⁰ neoliberal ekonomi politikalarının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Hayatın tüm alanlarını bir piyasa mantığı üzerinden okuyan neoliberalizm, tüketen bireyler yaratma peşindedir. Neoliberal yaklaşım açısından İslamcılar, pazarın kurallarına uydukları ve iyi tükettikleri müddetçe sistemin temel unsurları olarak tanımlanabilirler. Böylece neoliberal yaklaşım, İslamcıları kamusal hayatın tüketen bireyleri arasına dâhil ederek bir dönüşümde etkin rol oynamıştır.

⁵⁹⁹ Karadağ, s.55.

⁶⁰⁰ Yavuz, s.71.

Yeni Yaşam Pratikleri

Gazeteci yazar Özkan, Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkış sürecinin, sosyal, ekonomik, siyasal boyutlarını ve ekonomik gelişmişliklerinin yaşam pratikleri üzerine etkilerini şu cümlelerle özetlemektedir:

Turgut Özal politikalarının biçimlendirdiği ekonomik ve siyasi yapı, 1990'lı yıllara gelindiğinde geçmişten farklı bir zemine oturmuştu. Dünyadaki iletişim ve ulaşım imkânlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, çok uluslu şirketlerin kurulması, serbest pazarın önünün açılması, Türkiye'nin içe kapanma siyasetinden vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu'daki bu küçük işletmeler de MÜSİAD çatısı altında toplanıyor ve gözünü yurt dışına dikiyordu. Bu, kapitalizmle temasların başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara girmenin ürkek adımlarını atıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyordu bu sermaye. Tarihsel olarak baktığımızda, Türkiye siyasetinde de bir döneme yani Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem. Özal sonrasında Refah Partisi'nin aktif olduğu bir döneme denk geliyor yeşil sermayenin palazlanması, özgüven kazanması. Bu ikisi birbirini besledi. Siyasette Millî Görüş çizgisinin görünür olması, seçimleri kazanması, önce yerelde sonra Ankara'da iktidara gelmesi, çok büyük baskılarla karşılaşsa da bir varlık kazanması öbür tarafta aynı zamanda Anadolu'daki bu sermayenin bir sonucuydu. Ama siyasette varlık gösteren yeni siyasi çizgiyle birlikte ekonomide varlık gösteren bu yeni sermaye daha da görünür oldu. İki taraflı görünür olmaktan dolayı bir baskıya da maruz kaldılar 28 Şubat döneminde.

Muhafazakâr sermaye sahipleri, "yeşil sermaye" etiketiyle dışlandılar, andıçlandılar, pazarlardan silinmek istendiler. Ama nihayetinde dindar muhafazakâr Anadolu sermayesi her şeye rağmen, kendi doğal seyrinde çıktı ortaya. İteklenmedi, beslenmedi bilakis ayıklanmak istendi. O sermaye, bir yerden empoze edilen, beslenen, kaynak aktarılan olmaktan çok, kendi doğal seyrinde, kendi işletmesini doğal rakamlar içinde büyüterek bir varlık kazandı. Siyasetle paralel bir tecrübe edindiler. Devamında da kül-

türlerinde ve yaşam pratiklerinde birtakım değişiklikler oldu. Ancak bunun bir kendini inkâr düzeyine vardığını düşünmüyorum. Belli bir gelir ve eğitim düzeyine sahip insanlar elbette seçkin yerlerden alışveriş yaparlar. Kadınlar marka giyimleri tercih edebilir ve tatil yapabilirler bunlar yaşamın içinde olan şeyler.⁶⁰¹

Anadolu sermayesi, İstanbul sermayesi karşısında yerli ve millî olarak kodlansa da dünya sisteminin dayattığı finans kapital ilkelerini aşacak bir ekonomik üretim anlayışına sahip olamadı.⁶⁰² Ancak Anadolu sermayesinin merkeze kayması noktasında önemli rol oynamasının yanında, büyük kentlerde muhafazakâr dindar bir orta sınıfın gelişimini sağlamıştır. Anadolu sermayesinin büyümesine bağlı olarak iyi okullarda eğitim görme fırsatı bulan yeni nesil kadınlar ve erkekler, hayatlarını biçimlendiren dinî normlara daha bireysel yaşamlar içinde uygulama alanı açtılar. Daha kentli, daha eğitilmiş bireylerin aktörü olduğu yeni dindar yaşamlar geliştirdi.

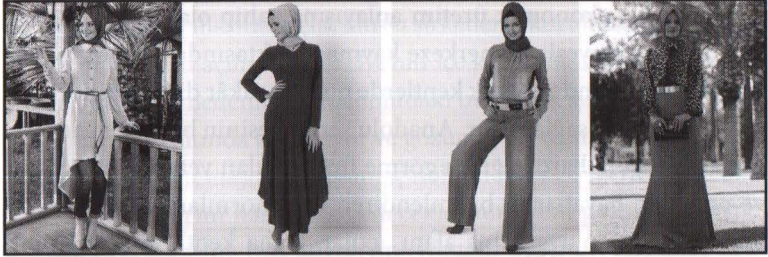
Kadınlar için bu normların başında gelen örtünme, artık gizlenme ve mahremiyet değil aksine görünürlük kazanmanın bir yoludur ve bu nedenle örtünmüş mahremiyetin görsel sunumu önemli bir hâle gelmiştir. Bu süreç, aynı zamanda örtünme yoluyla muhafazakâr kadının bedenini simge olarak kullandığı sürecin başlangıcı olarak da tanımlanabilir. Muhafazakâr dindar kadın, modern yaşamla eklemlenme sürecinde kendi bedenini keşfetmiş ve kendine ait bir dindar kimlik yaratmıştır. Ancak bu keşfedişin modern tüketim kültürü içerisinde veya onun aracılığıyla şekillenme fırsatı bulması, modernleşme ile eklemlenme yorumuna bir dayanak oluşturmuştur.⁶⁰³ Türkiye'de muhafazakâr dindar kadınların büyük bir kesimi, modern yaşam tarzıyla İslami yaşam tarzını bütünleştirmeye çalışırken ülkenin değişen çehresini moda üzerinden görselleştirdiler. Bu süreç İslamcı bir moda anlayışının oluşmasını da sağlamıştır

⁶⁰¹ Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.

⁶⁰² Ercan Yıldırım (2015). *Neoliberal İslamcılık: 1980-2015 İslamcılarının Dünya Sistemine Entegrasyonu*, Pınar yay. İstanbul, s.42.

⁶⁰³ Yücebaş, s.69.

ve İslamcılarını neoliberal piyasanın önemli unsurlarından biri yapmıştır. Başörtülü kadın mankenler kullanılarak düzenlenen defileler bunun somutlaştığı noktalardan biri olarak örneklenebilir. Bunun yanı sıra internet üzerinden alışveriş imkânı sunan siteler tesettür giyimine de yer vermeye başlamış, hatta sadece tesettür giyim üzerine satış yapan alışveriş siteleri kadınların yeni yaşam pratiklerine cevap vermek amacıyla hizmete açılmıştır.

(www.modanisa.com)

Kadının eski sistemin yasaklarından ve siyasi hegemonyasından kurtulması, ona yeni bireysel hayatının kapılarını açtı. Bu toplumsal ve siyasi değişimin kadına getirilerinden biri de zenginlik ve para oldu.⁶⁰⁴ Muhafazakâr dindar burjuva ile merkez burjuva arasındaki farkların yavaş yavaş aşınmaya başlaması, kadın üzerinden bir görünürlük kazanmıştır.

Nitekim genç ve ünlü bir mimar olan Çak, bir gazeteye verdiği mülakatta iki kesim arasındaki farkın ne denli belirsiz olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir:

Eşlerinin başları kapalı, çocukları İstanbul'un en iyi okullarında okuyor. Hatta bazıları Dubai'deki Amerikan Kolejlerinde okuyan, bugüne kadar Türkiye'de bir iddiası olmadığını sandığımız ancak içlerine girildiğinde dışarıda gördüğümüz insanlardan hiçbir farkı olmayan hatta kendini daha da hızlı geliştiren ve öğrenen yepyeni bir burjuva kesimi diyebiliriz bu yeni sınıfa. Dünyadaki

⁶⁰⁴ Prof. Dr. Yasin Ceylan'ın 16 Kasım 2012 tarihinde SES Türkiye'ye verdiği demeçten.

son trendleri takip eden, moda ile yakından ilgili ve yeni olan her şeye açık bir kesimden söz ediyoruz.⁶⁰⁵

Muhafazakâr dindar kesimlerin Türkiye'de ekonomik liberalizmle uzlaşması, aynı zamanda ona özgü kültürel kabullerin de bu kesimde dolaşıma sokulmasını meşrulaştırdığını söylemek mümkün. Kültürel alanda görünür olmaya başlayan muhafazakâr dindar kesim, kendi imge ve yaşam biçimleri hakkında yeni birikimler oluşturmaya yanında bunu bir kültüre dönüştürmenin gayreti içindedir. Bu da kültürel yaşamın estetize edilmesi ve bu toplumda kültürelliğin ve toplumsallığın metalar aracılığı ile yeni imaj ve biçimsellikleri içine alan bir kültürleşme ile karşı karşıya olduğunu göstermesi⁶⁰⁶ bakımından önemlidir. Yeni burjuvanın yaşam biçiminin yeni yeni olduğu göz önünde bulundurulduğunda sosyal, kültürel alanlardaki değişimlerin gözlemlenmesi mümkün olmakla birlikte kesin sınırlarından bahsetmek zordur. Çak'ın da ifade ettiği gibi dışarıdan görünen kısmıyla bu dünyanın değişim ivmesini görmek mümkün değildir. Ancak kadınların hayatına yakından bakıldığında İslamcı geleneğin eleştirdiği tüketim anlayışının çok gerilerde kaldığını söylemek mümkündür.

Muhafazakâr dindar kesimlerin zenginleşmesinin ekonomik büyümeye paralel olarak gelişen Anadolu burjuvazisinin yaşam kültürünün bilinen burjuva kültürü ile farklılıkları uzun soluklu bir tartışma konusudur. Anadolu burjuvazisinin, dinî değerlerinden beslenen bir yaşam kültürünü modernitenin yaşam pratikleri ile harmanlayarak büyük kentlerde bir yeni elit kesimi temsil ederken, "Beyaz Türk" olarak tanımlanan kesimin yaşam tarzını benimsemeye de başladığını daha önce ifade etmiştik. Moda, ev dekorasyonu gibi alanlarda neredeyse aynı markaları farklı bakış açılarıyla tüketen iki kesim söz konusudur. Türkiye'de gelişen muhafazakâr dindar burjuvanın varlığının farkında olan marka sektörleri, ürünlerini

⁶⁰⁵ Ece Vehapoğlu'nun mimar Şafak Çak ile yaptığı mülakat, "İslami Burjuva'nın Ev Hâli", Vatan Gazetesi 7 Kasım 2008

⁶⁰⁶ Yücebaş, s.63-64.

bu kesimlerin talepleri doğrultusunda geliştirmeye başlamışlardır. Daha önceki yıllarda dindar bireylere hitap edecek ürünlerin vitrinlerinde görülmesi mümkün olmayan birçok marka, bu kesime yönelik üretime başlamıştır.

Bu yönüyle muhafazakâr dindar burjuvanın evlerine ekledikleri, yatak odasına konan üç metrelik palmiyeler, sinema odalarında kullanılan ve Suudi Arabistan'dan getirilen klimaya bağlanan otomatik gül suyu kokusu pompalayan havalandırma sistemi, farklılıkların en önemlileri olarak tanımlanabilir. Bunun yanında Boğaz'da Beyaz Türkler için yapılan villalarda genellikle odalardaki ve salondaki tüm ekranlarda, çatıya konulan 360 derece dönebilen kameraların bağlanmasıyla Boğaz canlı izlenebilmektedir. Bu sistem muhafazakâr dindar burjuvada, Boğaz'ın internet üzerinden webcam ile izlenmesine karşılık Kâbe ve etrafının uydudan canlı olarak 24 saat izlenebilmesi⁶⁰⁷ olarak yansımaktadır.

Türkiye'nin modernleşmesini dışladığı, ötekileştirdiği, statik, geleneksel ve çevre olarak gördüğü Anadolu kökenli muhafazakâr dindar burjuvazi, özellikle ekonomik girişim ve kültürel pratikler alanında etkili bir aktör hâline gelmeye başladıkça⁶⁰⁸ kapitalist yaşam tarzının önemli mekânsal simgelerinin (konut, site, otel vb.) muhafazakâr kadın ve erkeklerin tüketimi üzerinden dindar yaşamlara eklendiği söylenebilir. Ancak muhafazakâr kadınlar açısından mekân, gelenek ile geleceğin (modern olanın) bir arada bulunduğu imgelerle ve düzenlemelerle yeni bir biçimselliğin nesnesi olmuş görünmektedir. Bu anlamıyla da mekâna ilişkin göstergeler, muhafazakârlık ile kapitalist dünya arasında kurulan bağın işaretlerini içinde taşımaktadır. Kısacası hem modern hem İslami usullere uygunluğu ile yükselen blokların ve sitelerin anlattıkları tek şey, muhafazakâr dindar kesimin, özellikle de kadınların, kapitalizm ile barıştığı⁶⁰⁹ şeklinde yorumlanmaktadır. Bu noktada kadınların yaşam biçimlerini beyaz

⁶⁰⁷ Vahapoğlu, a.g.m.

⁶⁰⁸ Fuat Keyman, "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *Görüş Dergisi*, Sayı: 76, Yıl: 2012, s.23.

⁶⁰⁹ Yücebaş, s.76.

Türklerle benzer biçimde kapitalizm üzerinden var ettikleri düşünülmektedir. Bu tutum karşısında, geçmişe dair tüm yaşam pratiği öğelerini modern yaşamın süzgecinden geçirerek yeniden hayatın içinde bir tüketim aracı hâline getiren muhafazakâr dindar seçkin kadınların, yeni bir arz talep alanının da piyasalar açısından biçimlendiricisi oldukları söylenebilir.

Muhafazakâr dindar seçkinciliğin başrol oyuncularını, yani kadınlar, yaşam biçimlerinin, estetik ve etik değerlerin modernliğin aynasında değişime uğraması ve Batı Medeniyeti dairesine dâhil olma istenci, beraberinde yeni sınıf ve iktidar ilişkilerini de getirmesi⁶¹⁰ bağlamında yorumlanabilir. Bu ortamda bireyler, “yitirilen İslami geçmişi” temsil ettiği düşünülen ürünleri tüketmeye başlamışlardır.⁶¹¹ Bir ekonomi uzmanı olan Özel tam bu noktayı bir “film kopması” olarak tanımlayarak şöyle diyor:

Para kazanmanın bizzat kendisinin bir dönüştürücü gücü var. Bir süre sonra, ne kadar dindar olursanız olun siz de kendi dindarlığınızı o kazanç yürüyüşü içinde anlamlandırmaya ve yaptığınız işleri anlamlı bulmaya, haklılaştırmaya çalışıyorsunuz. Bir süre sonra film kopuyor, siz yolunuza devam ediyorsunuz. Bir sonraki nesil, iki sonraki nesil de tamamen değişiyor. Onlar çünkü kendilerini bir ortama doğmuş olarak buluyorlar ve o ortam alıp götürüyor.⁶¹²

Cumhuriyet elitlerinin karşısında modernliğin dili üzerinden alternatif bir modernliğin temsilcisi olan muhafazakâr dindar bu üst kadın sınıfı, 2000'lerden sonra kentli elitlerle daha çok benzerlikler taşıyan bir tüketim ve yaşam anlayışını benimserken bunun eleştirisi ve meşruiyet kriterlerini de kendi içinde tartışmaktadır. Özel'in bahsettiği sonraki kuşaklar içinse bu tartışmanın lüzumsuz olarak değerlendirildiği düşünüldüğünde tespitin haklılık payı yüksektir.

Bu bağlamda kendilerini muhafazakâr dindar olarak tanımlayan kişilerle yaptığımız görüşmelerde özellikle 2000'li yılların ikinci yarısı

⁶¹⁰ Nilüfer Göle, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yay., 2000, s.29.

⁶¹¹ Karadağ, s.56.

⁶¹² Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

sından sonra yaşamlarında önemli bir değişiklik görüp görmediklerini sorduğumuzda verilen cevaplar bu değişimin köklü bir biçimde kadınlar bağlamında gerçekleştiğini onaylamakla birlikte bunun bir tartışma konusu yapılmasından da rahatsızlıklarının altını çizer niteliktedir.

Görüşmelerimize katılan ve kendisini muhafazakâr dindar olarak tanımlayan kadınlardan biri olan Tuba Hanım bu konuda sorulara şöyle cevap vermiştir:

Kendimi Allah'ın emirlerine göre yaşayan dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Elimden geldiği kadar da Kur'an'ın hayatım için çizdiği sınırların içinde yaşamaya çalışıyorum. Buna eş seçimimde, eğlence biçimimde, alışveriş biçimimde, tatil yapacağım mekânların seçiminde (içki tüketilen yerler olmamalı), giyim tarzım gibi konularda dikkat etmeye çalışıyorum. Evet, 2005 ve daha sonrasında dindar insanlar olarak hayatlarımızda bazı değişiklikler yaşadık. Daha önceleri mümkün olduğu kadar sade ve gösterişsiz bir yaşam biçimi bizim için çok önemliydi. Hayata böyle bakıyorduk. Ama daha iyi kazanan bir toplum olmaya başladıkça zevklerimiz, yaşadığımız mekânların dekorasyonu, kullandığımız arabaların kalitesi, giydiğimiz kıyafetlerin kalitesi değişti. Ama ben bunu yadsımıyorum. Çünkü değişim hayatta en kaçınılmaz şey. Abes olan bence değişimi yadsımak ya da sorgulamaktır. Bunu siz de bilirsiniz. Dindar olmanız zevkinize göre dekore edilmiş bir evde oturmanıza engel değil. Eğer paranız varsa ve yeterince infak ediyor, zekâtınızı da fazladan veriyorsanız neden olmasın? Kur'an'da bunu engelleyen bir ayet ben bilmiyorum. Elimden geldiği kadar Kur'an'ı sık okumaya çalışırım. Bence burada tartışılması gereken, kadınların tüketim ya da hayat biçimi ya da sizin dediğiniz gibi kadınlar üzerinde somutlaşan tüketim pratikleri değil. Hayır, buna katılmıyorum. Ben hayatımda ahlak kurallarına (Kur'an, sünnet bağlamında) dikkat ediyorsam ve helal kazanıyorsam Allah'ın bunu bana layık görmediğini düşünmüyorum. Bunun eleştirisini ya da değerlendirmesini biz kendi içimizde de zaman zaman yapıyoruz. Ama bence kadınların bindiği cip ya da kullandığı eşarp markalarının arkasından görünmeyen ve bana göre sorunlu bir değişimi temsil eden erkeklerin

yaşamlarıdır. Erkekler yaşam standartları yükseldikçe ikinci eş alabiliyor ve bundan da pek rahatsızlık duymuyorlar. Bence asıl tartışılması gereken şey bu. Yoksa kadının yaşam tarzına sadece biraz kalite katıldı, başka bir şey yok. Bunlara da çok fazla takılmamak lazım diye düşünüyorum. Eskiden dindar insanlar giyim tarzları ve yaşam biçimleri ile “köylü” olarak yaftalanıyordu. Şimdilerde dinî değerlerine önem vererek bir kentli gibi yaşıyor, bu defa da “İslamcı burjuva” olarak yaftalanıyor.⁶¹³

Bu bağlamda yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kadının giyim tarzı ve tüketim pratikleri söz konusu değişimin sembolü olarak somutlaşırken sınıfsal ayrıcalıkların ve kendilerini alt sınıflardan ayıran unsurların belli belirsiz altı çizilmektedir. Burada dikkat çeken en önemli noktalardan biri de geçmişte İslamcı hareket içerisinde olumsuz olarak algılanan unsurların (modern ve lüks yaşam biçiminin) Kur'an, sünnet ve Peygamber'in önerdiği yaşam biçimiyle bir çelişkinin olmadığı bu kesimce dile getirilmesidir. Bu yaklaşım, yeni yaşam biçimleri ve tüketim pratiklerinin yine dinî değerler üzerinden meşrulaştırılması olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda muhafazakâr dindar kadınların evleri dindarlığın vurgulanması için genellikle daha az gösterişli bir estetik anlayışla Osmanlı tarzı sanat eserleriyle dekore edilmesinde kadınların yaşamı algılama biçimlerinin etkili olduğu söylenebilir.⁶¹⁴ Kadınların, bu süreçte birlikte Millî Görüş çizgisini çağrıştıran bir yaşam anlayışından tamamen farklı bir anlayışla yaşamı algıladıklarını ve tüketim pratiklerini biçimlendirmeleri bir yenileşme sürecinin habercisidir. Nitekim 1980'lerde Millî Görüş ya da İslamcı hareket içinde kadınlar, kamusal alanda belli sınırlar içinde bir görünürlüğü talep ederken, yaşam biçimi ve giyim tarzları da alabildiğine sade idi. Bu sadelik Peygamber'in sünneti ve Kur'an'ın çizdiği çerçeveler olarak sunulmaktaydı. Bu dönemde, Peygamber'in sade ve gösterişsiz ha-

⁶¹³ Tuba Hanım ile 25 Haziran 2014 tarihinde yapılan mülakat (İstanbul'da yaşayan Tuba Hanım, kendini muhafazakâr dindar olarak tanımlıyor.)

⁶¹⁴ White, s.188.

yatı örnek olarak seçilirken muhafazakâr dindar burjuvanın varlık göstermeye başlamasıyla peygamberin temiz ve iyi giyinen bir insan oluşunun altı çizilmeye çalışılmıştır.

Yeni muhafazakâr dindar burjuvazi seçimini, sadeliğin, yoksulluğun, bir o kadar da ezilmişliğin, horlanmışlığın ve içine kapanık mütevazı İslam anlayışının yerine zenginliğin, paranın, başarının, kazanmanın ve hepsinden önemlisi bütün bunlardan haz almanın makbul olduğu⁶¹⁵ bir anlayıştan yana kullanmıştır.

Bu noktada İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi Aydın'ın yaptığı tespitler sürecin yeniden okumasının yapılması noktasında önemlidir:

Peygamber Efendimiz de esasında çok zengin birisiydi. Misafiri falan geldiğinde koyunlar kesip ikramlar yapan birisiydi. Öyle anlatıldığı gibi fakir, sedirin üzerinde yatan birisi değildir. Kaldı ki sedirin üzerinde yatması başka bir şeydir. Ailesine kızmış, gitmiş caminin yanındaki odada yatmış, yattığı anda da yüzüne üzerinde uyuduğu hasırın izi çıkmış. Bunu tutuyorlar, "Peygamber çok fakirdi" diyerek "bir hırka, bir lokma" felsefesini güçlendiren bir unsur olarak kullanıyorlar. Dinde var mı böyle bir şey? Yok... Ben inanmıyorum. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyeti altında düşünsel anlamda bir mücadele vermemişiz biz. Bunu kimse inkâr edemez. Osmanlı koca bir hükümdarlık alanını iyi yönetmiş, halkı yemiş içmiş. O yıllarda halkın böyle bir ihtiyacı olmamış. Ne zaman ki halk ihtiyaç duymaya başlıyor, o zaman bakıyorsunuz ki Batı'nın çok gerisinde kalmışsınız. O ivmeyi yakalamak da zorlaşıyor hem düşünsel anlamda hem de ekonomik anlamda. Yoksa dinden kaynaklanan bir kanaat etme ya da fakirliğin zenginliğe tercih edildiğini düşünmüyorum ben.⁶¹⁶

Geleneksel İslami yaşam biçimlerinin sorgulanması ve kadınlar tarafından yeniden biçimlendirilmesi bir anlamda bu paradigmaya temel oluşturan unsurların da yeniden bir yorumunun daha derin

⁶¹⁵ Haenni, s.9.

⁶¹⁶ Doç. Dr. Sare Aydın, İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticaret Bilimleri Fakültesi'nde 9 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan

çizgilerle somutlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu yorumun ilk kırılmalarını 1990'lı yıllarda gören İslamcı yazar Arslan, İslamcılarının modern zihniyeti içselleştirmesinin çerçevesini moda, marka ve kâr kavramları üzerinden çizerken o dönemde yeni oluşan sınıfın yaşam biçiminin modern yaşamla önemli oranda benzeşeceğini endişesi içinde⁶¹⁷ olduğunu da ifade etmektedir.

Bugün gelinen nokta da kadınların yeni yaşam pratikleri bağlamında Arslan'ın görüşlerini destekler niteliktedir. İslami kıyafet ve moda gösterileri bunun en somut örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, İslami tatil biçimi geliştirdiğini iddia eden beş yıldızlı oteller, lüks ve korunaklı bir yaşam vadeden steril siteler ve benzeri lüks tüketim kalıplarına Neo-Osmanlıcı temsillerle süslenen İslami versiyonlarıyla, İslami sermaye örgütleri, insan hakları örgütleri, kadın platformlarının kurulması, romanlarda kadın erkek ilişkisinde aşk temasının işlenmesi gibi göstergelerin oluşturduğu toplam, İslam'ın ve İslamcı kesim içindeki farklılaşmanın modern kent yaşamıyla harmanlanan kamusal görünümüleri olarak kaydedilebilir.⁶¹⁸

Bu bağlamda modernliğin daha yüksek düzeyde kontrolüne sahip olmayı arzulayan eğitilmiş, muhafazakâr dindar seçkinlerin oluşumu, dinî değerlerle örülmüş bir hayat anlayışını temsil eden dindar kesimlerin “pasif, cahil, geleneksel ve gerici” imajını da tersine çevirirken⁶¹⁹ İslam ve Batı arasında yaşam ve tüketim pratikleri bağlamında bir uzlaşmadan söz edilebilir. Bu uzlaş, dinin temel kaynaklarından verilen örneklerle pekiştirilmektedir. Kur'an'ın dünya hayatını doğrudan kötülemediğinin ve öbür dünyayı yok sayan ya da hafife alan bir anlayışı yerdiğinin⁶²⁰ altı çizilirken “girişimci-üretken Müslüman imajı”⁶²¹ desteklenmektedir. Erkekler ve kadınlar bu desteği arkasına alarak yaşamda yeni İslamcı kimliği inşa etmeyi üstlenmiş görünmektedirler.

⁶¹⁷ Abdurrahman Arslan, “Seküler Dünyada Müslümanlar”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 99 Yıl: 1997, s.32-33.

⁶¹⁸ Doğan, s.293-294.

⁶¹⁹ Nilüfer Göle, *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yay., 2002, s.83.

⁶²⁰ Niyazi Usta, “Ekonomi ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, der: Niyazi Usta ve İhsan Çapcıoğlu Grafiker Yay., 2012, s.583.

⁶²¹ Heanni, s.76.

Heanni'in deyimiyle Batı modeliyle uyumlu "kıрма" yapılar, kapitalist sürece eklemlenmeler, Müslüman dünyada hem tahayyül edilmekte hem de vücut bulmaktadır. Dindar bir kadının iffetinin herhangi bir tesettür altında değil lüks ve moda kumaşlar altında kendini ifade edebilen⁶²² bir biçimsellik kazanması, yeni yaklaşımın önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada muhafazakâr dindar burjuvanın hayatına modern yaşamın unsurları olarak eklemlenen değişim öğelerinin içeriği, İslamcı hareket bağlamında eleştirilere de konu olmakla birlikte büyük oranda bir meşruluk içerisinde sunulmaktadır. Böylece İslam dininin dünya nimetleri ile arasında bir sorun olmadığının altı çizilmektedir. Din, dünyevi hayatların bireysel sınırları içinde yaşamını sürdüren bir unsur olmaya doğru gitmektedir.

Muhafazakâr dindar burjuva, 2000'lerin ilk yarısına kadar Göle'nin deyimiyle bilgi ve deneyim süzgecinden geçen desenini⁶²³ henüz oluşturamamış görünüyordu. Ancak 2000'lerin ikinci yarısında söz konusu iktisadi sınıfın kendine ait bir deseninden söz etmek mümkün olmakla birlikte, tüketici bireyin öne çıktığı bir toplumsallıktan da söz etmek mümkün olabilmiştir. Bu da İslamcılığın piyasa ile arasındaki sorunları gidermesi ile mümkün olduğu gibi daha önce ifade ettiğimiz dini algılama biçiminin değişimi üzerinde de rol oynamıştır. Bu noktada İslamcı ya da muhafazakâr bireyler, yoksul, eğitimsiz ve modern yaşamla çatışmalı bir İslam anlayışını reddetmektedirler.

Heanni dinsel referanslı alternatif bir medeniyet hayali üzerine kurulmuş İslamcı hareketin, belli bir noktadan sonra modernite karşısında nefesinin kesildiğini ifade etmektedir. İslamcılar tam da bu noktada yeni bir soluk olarak din ve kapitalizm çekişmesine son vermiş görünmektedirler. Devamında hareketin burjuvalaşması ve muhafazakâr dindar dünyada yaşanan ve yaşanacak olan değişimlerin çıkış noktasını besleyen unsurları karşımıza çıkarmaktadır.⁶²⁴

⁶²² Heanni, s.17.

⁶²³ Göle, s.84-85.

⁶²⁴ Heanni, s.25.

Bunun değişen ve dönüşen Türkiye'de yadsınacak bir durum olmadığını ifade eden Bağlı, konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

Belli bir ekonomik refahla birlikte yaşam biçimlerinin değişmesi kaçınılmaz ve doğal bir şeydir. Kendine yetebilen, devletin resmî ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa erişmiş sermaye sahibi bir sınıf söz konusu. Ama kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güce dönüştüğünü düşünmüyorum bu sınıfın. Belli bir standardın üzerinde yaşayan muhafazakâr insanları gördüğümde bundan keyif alırım. Ben cipe binen türbanlıları görünce gerçekten zevkten dört köşe oluyorum. Param olsa kendi eşime bile cip almayı düşünürüm. Sermaye üzerinden birisini ezmek anlamında demiyorum bunu. Bir insanın toplumsal davranış biçimleri daha alt gelir grubuna ait olanlara göre farklı olabilir. Ama bizim aradığımız toplumsal davranış biçimleri, tüketim biçimlerinin “nasıllığı” değildir. Bizim aradığımız insanda ve toplumda ahlaktır, inançtır. Adam inanıyor, zengin, varlıklı. Bunun görüntüye yansımada bir sıkıntı yok. Zenginler içinde de esas resmî ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim AK Parti ile birlikte daha da güçlenmiştir. Bunu kabul etmek lazım diye düşünüyorum.⁶²⁵

Yapılan değerlendirmelere yakından bakıldığında muhafazakâr dindar burjuvanın yaşam biçiminde meydana gelen değişim ve dönüşüm kadının hayat alanı üzerinde somutlaşırken erkeklerin bu somutlaşmayı istekle kabullendiği görülmektedir. Oturulan evlerin muhiti, evlerin dekorasyonu, gidilen tatillerin biçimselliği, giyilen kıyafet ve aksesuarların markaları değişimi görünür kılan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu aynı zamanda siyasal İslam'ın kapitalizm ile barışma sürecinin yansımalarına delil olarak gösterilebilecek unsurlardır. Bu noktada iktisat uzmanı Özel'in tespitleri kapitalizm ve muhafazakâr dindar değerler arasındaki uzlaşının en önemli unsuru olarak kadınları öne çıkarmaktadır:

⁶²⁵ AK Parti MKYK üyesi Prof. Dr. Mazhar Bağlı ile Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan

Kapitalizmin bel kemiği kadındır. Kadın, mütecaviz bir tüketici olmaması durumunda kapitalizm mümkün değildir. Yani kadının saldırgan bir tüketici olması lazım ki çok şey talep edebilsin. Bunun sınırlarına vardığınız yerde erkeğin kadınlaşması, efemine olması lazım. Bunları tamamen sosyolojik anlamda kullanıyorum, cinsiyet cenderesine sokmuyorum. Ben bu eşcinselliğin bu kadar yaygınlaştırılmasını birilerinin hakları olarak görmüyorum, kapitalizmin ihtiyacı olarak görüyorum. Çünkü sonsuz kazanç için sonsuz tüketim lazım ki birileri sonsuz üretim yapabilsin, kazanç elde edilebilsin. Sistemin yapısal bir dayatması var. Bu da insanlığın kaderidir diyebiliriz. Sonuç olarak böyle bir sistemde insanın dindarlığının ne anlamı kalıyor? Sermaye seni peşinden sürüklemeye başlıyor. Kadın bence kapitalizmin tasarladığı dünyada işin merkezinde duran güçtür. Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum.⁶²⁶

İslamcıların “modern” ile açıktan çatışması “siyasal İslam”ın bir ürünüydü. Modernle tanışıklığın hızla bir barışıklığa evrilmesi ise toplumun her kesiminde yer alan dinî gruplar için kapitalist bir zihniyete kapının aralanmış olduğu şeklinde algılanmıştı.⁶²⁷ Bu süreçte üzerlerindeki baskının kalktığını hisseden kadınlar, medya sektörü başta olmak üzere sosyal hayatın birçok alanında görünür oldu. Özellikle 28 Şubat sürecinin etkisiyle geri planda durmak zorunda bırakılan muhafazakâr dindar kadınlar, âdeta geçmişi bir an önce telafi etme sabırsızlığı içinde, olmaları gereken yerden de bir adım öne geçme yarışı içine girdiler.⁶²⁸ Böylece kamusal alanın görünürlüğüne dâhil olan kadınlar, çok geçmeden modern kadının tüketim ve yaşam biçiminden de esinlenmeye başladılar. Bu süreci

⁶²⁶ Prof. Dr. Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan görüşmeden

⁶²⁷ Kemal Can, “Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne Yaptı?” *Birikim Dergisi*, Sayı:99 Yıl:1997, s.60-61

⁶²⁸ Prof. Dr. Sabri Eyiğün, “Muhafazakâr Kadınlar Neden Bu Kadar Gündemimde?” Haber7.com’ daki yazısından

bir yönüyle İslam'ın aslında bir derviş hayatı yaşamayı dayatmadığı algısıyla desteklerken, bir yönüyle de bir kadın olarak kendilerini gerçekleştirme sürecine bağlamaktadırlar.

1980'li yılların başlarından itibaren geleneksel muhafazakâr kadınların aracılığı ile gelişen kamusal alanın paylaşımı mücadelesi, Türk siyasal yaşamında önemli siyasal oluşumlara zemin hazırladığı gibi kamusal alanın şimdiye kadar alışık olunmayan kitlelerle paylaşımının da önünü açmıştır. Dolayısıyla muhafazakâr dindar kesimler biraz sancılı olsa da kamusal alanın asli unsurları olmayı başarmış görünmektedirler. Bu süreçte, farklı renk tonlarında giyinen, lüks arabalar kullanan, çeşitli eğlence mekânlarında zaman geçiren, evin dışında da hayatının önemli bir bölümünü geçiren genç kızlar ve kadınlar kuşağından söz edebiliriz. Bu kuşağın, “yeni orta sınıf”, “otantik orta sınıf”, “muhafazakâr burjuva” gibi kavramlarla isimlendirilen orta sınıfın görünürlüğüne temsil ettiği açıktır. AK Parti iktidarının getirdiği ayrıcalıklardan yararlanan bu yeni muhafazakâr dindar kesimin çocukları, daha iyi bir eğitim alma ve kamusal alanda daha fazla görünür olma şansı buldular.⁶²⁹

Türkiye'deki modernleşme sürecinin yapısal olmaktan çok etkileşimsel bir özellik gösterdiği ve modernin dindarlaştırması, dindarın modernleşmesiyle farklı inanç kesimleri arasında daralan etkileşimsel/kültürel mesafenin çapraz bir modernleşme sürecine işaret ettiği vurgulanırken,⁶³⁰ toplumun önemli oranda ayrılmış kesimlerinin modernleşme, eğitim ve tüketim biçimleri üzerinden bir benzeşim yaşadıkları da söylenebilir.

Türk toplumunun modernleşme ya da Batılılaşma serüveni, daha önce de ifade ettiğimiz gibi tam bir sorun yumağı olarak değerlendirilebilir. Modernleşme ve Batılılaşma noktasında teraziye konan en önemli ölçünün ise kadının giyim tarzı ve davranışlarında somut-

⁶²⁹ Görkan, “Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri: Şalılar”, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014.

⁶³⁰ Edibe Sözen, “AK Parti'nin Kadın Siyaseti ve AK Partili Kadın Kimlikleri”, *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010, s.309.

laştığı düşünüldüğünde kadın ve kamusal alanda görünürlüğünün önemi daha iyi bir biçimde anlaşılacaktır.

Kısaca özetleyecek olursak Türkiye’de dindar kadının modernlik ve feminizm tartışmalarının dışında kendine özgü bir yaşam alanı inşa edemediği⁶³¹ söylene de son yıllarda bunun önemli oranda bir değişime uğradığı gözle görülür bir belirginlik kazanmıştır. Son yıllarda sokaklar, yeni bir kadın tipi ve onun giyim tarzıyla tanışmakla beraber modern yaşamın temsilcisi kadınlarla aralarındaki sınırların şeffaflaştığına da şahitlik etmektedirler. Kamusal alanda yeni giyim ve tüketim biçimiyle görünürlük kazanan bu kadının, geleneksel bir giyim biçimi olarak tanımlanan “örtü/örtünme” kavramlarına yeni bir içerik kazandırdığı gibi bu alanda bir moda sektörünün oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Genelde tüm saç ve omuzu kapatan bir başörtüsü⁶³² yerini renkli, şalı andıran bir örtünme biçimine bırakmış ve dış giyim olarak tanımlanan kıyafetler daha modern çizgiler taşımaya başlamıştır. Özellikle genç kızlar kısa, renkli örtüleri, tayt ve pantolonlarla kullandıkları kısa gömleklerle, kamusal alanın yeni muhafazakâr dindar yüzleri olarak öne çıkmaktadırlar. Bu yeni giyim kuşam pratiği, geleneksel bir tarzla örtünen kadınlara kıyasla alternatif bir modernleşmenin ortaya çıkışı olarak okunabilir. Âdeta hızla yayılan ve çeşitlilik kazanan örtünme biçimleriyle birlikte, alternatif modernlik kapitalizmle son derece barışık yeni bir tarzı da üremiştir.

Kimi Dinî Kavramların Yeni Biçimleri ve Kadınların Siyasette Var Oluşları

İslam dininde sosyal hayatın önemli kavramlarından olan “zekât ve sadaka” yeni şekillenen muhafazakâr dindar burjuva sınıfının yaşam biçimini ve tüketim pratiklerini dinî değerler üzerinden meşrulaştıran kavramlar olarak öne çıkmaktadır. Bunu kendileriyle görüşme yaptığımız muhafazakâr dindar kadınların konuşmalarından okumak mümkündür.

⁶³¹ Necdet Subaşı, “Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu”, necdetsubasi.com

⁶³² Göle,3. Dipnot 20.

Nitekim görüşme yaptığımız kadınlardan biri olan Nisa Hanım'ın söyledikleri, muhafazakâr dindar kadınlar arasında eğitim ve gelir düzeyine bağlı olarak hayatı ve dini algılama noktasında önemli değişikliklerin olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, dindarların İslam'ı algılama biçimlerinin değiştiğini doğrulayan birçok örneğe daha önce yer verdik.

Bu bir yeniden tanımlama ya da algılama biçimi, zekât, sadaka, merhamet, infak gibi kavramlar aracılığı ile ortaya konmaktadır.

Nisa Hanım:

Türkiye'de muhafazakâr dindar zenginler grubunun olduğunu düşünüyorum. Ancak muhafazakâr dindar kadının bu sınıfın varlığına bağlı bir değişimi geçirdiğini düşünmüyorum. Yani bizim değişimimiz daha özgün bence. Ben 26 yaşında bir kadını ve örtünmeyi kendim seçtim. Örtünürken de giyinme zevkimin, renk seçimimin böyle birtakım yasaklar içinde olacağını düşünmedim, düşünmüyorum. Yani örtü ya da örtünme biçimi bir forma değildir. Siz onu belli kalıplara mahkûm ederseniz zaten bu İslam'ın kadına ve özgürlüğe verdiği değerle çelişir. Eskiden öyle olabilir. Daha önceleri belki insanlar İslam'ı, ayetleri yanlış ya da farklı yorumlamış olabilirler. Bunu bilemeyiz. Ya da insanlar din hakkında yeterince ayrıntılı bir bilgiye sahip olmadan, onun hayat felsefesini tam olarak kavramadan, onu (dini) hayatlarında uygulamaya kalktıklarında birçok yanlış tutum ve davranış, din adı altında meşruluk kazanmış olabilir. İşte 1980'li 90'lı yıllarda kadınlar, zaten yeni olan bir örtünme biçimi ile insanların karşısına çıkıyorlardı. Geleneksel örtünme biçiminden çok farklı olan yeni bir tarzdı bu. Dolayısıyla bu örtünme biçiminin bir modasının ya da tarzının oluşması, renklerle barışması, zaman almıştır. Ama o dönem eğitilmiş muhafazakâr dindar kadınların sayısı da şimdiki kadar değildir sanırım. Elimde bir rakam yok ama bu zaten sokağa bakınca da görünüyor. Ben bir kadının içinden geldiği gibi renkli ve estetik bir biçimde giyinmesinden yanayım. Kadının din adına ya da erkeklerin birtakım ataerkil inançları adına sömürülmesine karşıyım. Bu konuda Kur'an bana bir sınır getiriyor mu? Hayır!

Allah, diğer insanlara göre bana daha iyi bir ekonomi nasip etmişse bunun kıymetini bilirim. İsraf etmem. Bu çok önemli. Ama bu nimet benim üzerimde de görünür. Zekâtımı fazlasıyla veririm. Elimden geldiği kadar yoksula, ihtiyacı olana veririm. Ama işte “Sen örtülü bir kadınsın marka kıyafet giyemezsin, beş yıldızlı bir otelde tatil yapman ne kadar helal?” gibi şeyler söylenirse bu insanların dini hiç bilmediğini ve anlamadığını düşünürüm.⁶³³

Dini algılama biçiminin değiştiğini onaylayan bir başka örneği Haenni MÜSİAD üyesi bir iş adamından şu cümlelerle aktarmaktadır: “Önceki nesillerin azla yetindiği doğrudur. Çok kazanmanın İslam’a göre haram olduğunu düşünüyorlardı. Öyle ki belli bir yaştan sonra kendilerini ibadete adanmaları gerektiğini düşündükleri için çalışmayı bırakıyorlardı. Bugün bir Müslüman’ın değeri sıkı çalışıp, mümkün olduğu kadar çok para kazanıp bu parayı hayır işleri için harcamasından geçiyor. Çünkü Allah’ın bizden istediği bu.”⁶³⁴

Muhafazakâr dindar burjuva maddi varlıklarından verme koşuluyla modern kapitalist tüketim yaklaşımına bir meşruluk giydiren, Max Weber’in “Protestan ahlak” anlayışının tanımladığı çok çalışan ve biriktiren dindar bireyler yerine çalışıp harcayan ve bağış yapabilen bireyler, yeni muhafazakâr dindar burjuvanın yaşam biçimlerini temsil eden temel karakterler olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Bu konuda MÜSİAD eski başkanı Erol Yazar da yeni muhafazakâr dindar bireyin oluşumunu onaylar nitelikte cümleler kullanmaktadır:

Bir lokma bir hırka felsefesine inanmam. Bu bize yutturulmuş bir zokadır! Allah verdiği nimetleri kullarının üzerinde görmek ister. Osmanlı padişahının giyimi Karacaoğlan gibi değil. Ölçü minimum giyinmekse İmam-ı Azam’ın giyimini nasıl izah edeceğiz? Evi Bağdat’ın en güzel eviydi. Zekâtımı veriyorsam İslam’da kimse niye böyle yapıyorsun deme hakkına sahip olmuyor. Malının tümünü

⁶³³ Nisa Hanım, Diyetisyen. 05 Ağustos 2014 tarihinde Elazığ’da yaptığımız mülakattan. Kendisini muhafazakâr dindar olarak tanımlıyor.

⁶³⁴ Haenni, s.91.

infak etmeyi Allah'ın Resulü de izin vermiyor. Zannediyoruz ki adam zenginleştiği hâlde fakir hayatı yaşayacak. Öyle bir şey yok.⁶³⁵

Yine kendisiyle bir odak grup çalışması esnasında görüşme yaptığımız Büşra Hanım, muhafazakâr dindar kadınının değişen yaşam pratikleri konusunda kendisine yönelttiğimiz soruları yargılayıcı bulmakla beraber, düşüncelerini şu cümlelerle ifade etti:

Bütün dünya değişiyor ama ne hikmetse muhafazakâr kadının değişimi ve tüketim biçimi çok konuşuluyor. Bu beni rahatsız ediyor. Yani ben eğitilmiş ve Allah'ın belli bir ekonomik varlık nasip ettiği bir insanım. Sıradan, işte asgari ücretle geçinen bir insan gibi yaşamam mı bekleniyor? Böyle bir şey olamaz. Allah ona farklı bir gelir nasip etmiş bana farklı. Benim dinimin de bir zavallı gibi yaşamamı tavsiye eden bir felsefesi olduğunu düşünmüyorum. Peygamberimiz bir zavallı gibi yaşamadı. Peygamber, sadece elinde olanın önemli bir kısmını infak etti. Ben de dindar bir insan olarak, iyi giyinirken, iyi şeyler tüketirken, bu imkânlarla sahip olmayan insanlara zekâtımı veriyorum. Sadakamı veriyorum. Bu zaten benim inancımın bir parçası. Bunu kimsenin bana hatırlatmasına gerek yok. Evet, tatil yapıyorum. Bu sadece dinî değerlere hayatında çok yer vermeyen insanların mı hakkıdır? Böyle bir şey var mı? Hayır yok. Ben tatil yaparım ve gerçekten kaliteli bir tatili de hak ettiğime inanıyorum. Örtünmeyi seçen bir kadın olmam istediğim tatili yapamayacağım anlamına gelmez. Ama tatil yaparken tabii ki bazı çizgilerim var. Kadın erkek karışık sahilde denize girmiyorum. Gittiğim otelde alkol satışının olup olmaması benim için önemli. "Aman işte bu kadın kapalı ama şöyle bir otelde tatile gidiyor ve bir çantaya şu kadar para veriyor." gibi söylemler beni rahatsız ediyor. Ben bu parayı kazanıyorum ve istediğim gibi harcama yetkim var. Buna tatil ve iyi giyinmek de dâhil.⁶³⁶

⁶³⁵ Özkan, -159s.160.

⁶³⁶ Büşra Hanım. Sağlık alanında çalışıyor. 15 Ağustos 2014 tarihinde İzmir'de kendisiyle yaptığımız görüşmeden.

Aynı şekilde Mimar Çak da muhafazakâr dindar kesimin helal yoldan kazanılan parayı kendi evine harcamayı bir israf olarak görmediğini ifade etmiştir. Bu noktada muhafazakâr dindar kesimlerin harcamaları en büyük meşruluğunu, bu insanların çevrelerine yaptıkları yardım faaliyetlerinden almaktadır.⁶³⁷ Bu yardım faaliyetlerinin son yıllarda vakıflar üzerinde önemli oranda kurumsallık kazandıkları ve faaliyet alanlarını genişlettikleri bilinmektedir. Bu alanda verilebilecek en önemli örnek TÜRGEV vakfı olabilir. Muhafazakâr dindar zenginler bağışlarını bu ve benzeri vakıflar üzerinden yoksul insanlara ulaştırarak tüketim alışkanlıklarına kapitalizm dilinde karşılığı olmayan bir boyut ekliyorlar. Bu vakıflar ve yardım dernekleri kadınların kamusal alanda görünürlük kazandıkları en önemli sosyal merkezler olmalarının yanında muhafazakâr dindar burjuva kadınlarının bu kurumlara yaptıkları bağışlar tüketim pratiklerini meşrulaştırırken manevi bir huzur kaynağı da olmaktadır. Bu bağlamda sadaka ve zekât kavramları henüz burjuva olmasa da eğitilmiş ve zengin muhafazakâr dindar kadınların tüketim pratiklerini meşrulaştıran kavramlar olarak öne çıkarken vakıflara yapılan bağışlar daha üst sınıflara hitap etmektedir.

Gelir düzeyi oldukça yüksek olan ve ismini vermek istemeyen bir görüşmecimiz sorularımızı şu cümlelerle cevaplamıştır:

Kendimi muhafazakâr dindar bir insan olarak tanımlıyorum. Gördüğünüz gibi tesettürlü bir kadıyım ve tabii ki hayatımın dinî kurallara göre belirlenen sınırları var. Kırk yaşındayım ve 17-18 yaşımdan beri bu kurallar benim için hep çok önemli olmuştur. Tabii Türkiye’de son yirmi yılda dinî algılama ve ona göre yaşama bağlamında çok büyük değişiklikler oldu. Bu değişimi doğal buluyor muyum? Tam olarak değil tabii. Belki gerçekten değişmemiz gerekiyordu. Giyim tarzlarımız, olağanüstü sade ve gösterişten uzak yaşantılarımızla modern dünyaya çok yabancı kalıyorduk. Bu doğru. Ama biz değişirken sanırım sınır diye bir şey de bırakmadık. Şimdi örtünen ya da tesettüre giren genç kızlarımıza bakıyorum da

⁶³⁷ Vahapoğlu, a.g.m

dindarlığı ya da inançlı olmayı tanıyamıyorum. Giyinirken hiçbir kural gözetmiyorlar bence. Onları tesettürlü yapan tek şey başörtüsüne benzeyen ve saçlarını örtmek için kullandıkları şey. Bunu başörtüsü olarak tanımlamak beni rahatsız ediyor. Bunu da geçtim, tutum ve davranışlarına bakıyorum muhafazakâr bir insan gibi davranmıyorlar. Özellikle AK Parti iktidarından sonra evet birçok özgürlük elde edildi. Kamusal alan denen yerlerde bulunurken eskisi gibi ürküyoruz. Her kuruma rahatça girip çıkabiliyoruz. Ama bu muhafazakâr dindar kadınların kamusal alanda ya da devlet düzeyinde demokratik gerekçelerle tanınmaları ve varlıklarına saygı duyulması anlamına gelmiyor bana göre. Bunun temel nedeni işte sizin bahsettiğiniz o yaşam biçiminin modern ve Batılı tarzda yaşamayı seçen insanlarla yeterince benzer olması bence. Şayet bu benzerlik yeterli düzeyde gerçekleşmemiş olsaydı bu özgürlüklerin kazanımı da mümkün olmayacaktı. Muhafazakâr dindar insanlar yaşam biçimlerini ve tüketim algılarını modern ve Batılı insanlarla son derece benzer ve yakın yaparak toplumda bir meşruluk yakalamışlardır. Zaten yaptıkları tatillere, oturdukları evlere, çocuklarına aldıkları arabalara bakarsanız bunu rahatlıkla görebilirsiniz. Bu kadar pervasızca ve gerçekten kendisi dine uyarak değil de dini kendine uydurarak mı değişmeliydik? Bunu bilemiyorum. Ben din âlimi değilim ama bu değişim doğal da değil. Ben de yani eski yaşam biçimimi sürdürebiliyor muyum? Hayır, bir süre direniyorsunuz sonra bir bakıyorsunuz siz de onlar gibi olmuşsunuz. Bundan on beş yıl önce bana kimse Şah İnn Otel'de tatil yaptıramazdı ya da bu arabaya (kendi arabasını göstererek) bindiremezdi ama şimdi bunları kendim çok rahat yapıyorum. Sanırım bu kadar yeterli. Aslında bu konuda çok da konuşmak istemiyorum.⁶³⁸

Muhafazakâr dindar kadınlar, 2000'li yılların başından itibaren kendi yaşam biçimlerinin, özgürlüklerinin yok edilmesi ya da toplumu belli bir yönde homojenleştirme girişimlerine maruz kaldıklarını

⁶³⁸ İsmi vermek istemeyen ve yerel bir gazetede de köşe yazarlığı yapan görüşmecimiz.

düşündükleri bir sisteme karşı bir anlamda “çalım atma” sürecine girmişlerdir. Modern Türkiye içerisinde seküler yaşam biçimini sürdürmek isteyen milyonlarca insan, 2000’lerin sonuna gelindiğinde kendilerini, etraflarında muhafazakâr dindar insanların da olduğu yeni bir Türkiye resminin içinde bulmuş görünmektedirler. Bu resimde İslamcılar, kadın erkek, tüketmekten ürkemeyen bir kesim olarak öne çıkmaktadır. Yaptıkları harcamaların din tarafından yargılandığı kanısında olmayan muhafazakâr dindar zenginler bağışlarla bu harcamaların dinî meşruluğunu taçlandırmaktadırlar.

Anadolu’dan büyük şehirlere akan dini bütün insanların temel değerleri, büyük şehir yaşantısı içinde yeniden üretilerek modern muhafazakâr yaşamların temelini oluşturmuştur. Kadınlar ve erkekler kent yaşamında modern kriterlere daha uygun giyinme ve tüketim biçimleri geliştirme fırsatı buldukları gibi sadaka, zekât ve infak kavramları üzerinden kapitalizme hayatlarının iç kesimlerine doğru yol vermişlerdir. Bu yönüyle muhafazakâr dindar kadınlar ve erkekler kapitalizmle çatışmacı sürece son verirken Weber’in işaret ettiği biçimde bir “kapitalist zihniyet”in Türkiye’deki temsilcileri olup olmadıkları tartışma konusudur. Weber’e göre kapitalist toplumun yaratıcısı olan Protestan ahlak, çok çalışıp para kazanmayı kutsar. Bunun yanında kazanılan paranın yatırıma dönüştürülmesi kapitalist bir zihniyetin ana formülüdür.

Ezik Müslüman tipi, ekonomik refah düzeyi ve değişen yaşam biçimleri bağlamında geride bırakılmıştır. Bu noktadan bakıldığında hem kadınların hem de erkeklerin kişilik ve kimliklerinin daha farkında bireyler olarak kamusal alanı kullanma yolları yarattıkları ve bir yönüyle de muhafazakâr burjuva kültürüne giden yolun taşlarını döşedikleri ifade edilebilir.

Yani muhafazakâr dindar kesim, karşı tarafı da zihniyet değişikliğine zorlayan bir tutum gösteriyor.⁶³⁹ Toplumun elit algısını yeniden oluştururken kendine has bir bireyciliği de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, Türkiye’nin eski elitlerinin kültürel yapısına ya da tüke-

⁶³⁹ Aktaş, s.88.

tim algısına benzer algıları olan ama muhafazakâr dindar bir elit sınıftan söz etmek mümkün. Alatlî'nın "Bu sefer çaylar bizden olsun."⁶⁴⁰ cümlesi bir anlamda yeni elitlerin tanınması olarak okunabilir. Türk toplumunun modernist elitleri ile muhafazakâr dindar elitleri arasındaki farklar birçok yönden silikleşmiştir. Kafeler ve nargile ortamlarındaki İslamcılık, bu dönüşümün kodlarını ortaya koymaktadır.

Bu noktada Antikapitalist Müslümanlar Derneği sözcüsü Doğan'ın Erdoğan'ın "Millî Görüş gömleğini çıkarmak" cümlesinde somutlaşan ve Erbakan politikalarından ayrılış nedenini bağladığı Anadolu insanı ve piyasa ile ilişkisinin yansımalarında görmek mümkündür.

Doğan:

Türk insanının kapitalizm-din algısı DP-Süleyman Demirel çizgisinde bir Müslümanlık algısıyla yani piyasa ile sonuna kadar barışıktır. Piyasa içerisinde, hani o Türk sinemasında da çok gördüğümüz hacı karakteri, bakkallarda, marketlerde toplumla ilişkiyi Allah üzerinden kurar. Ama orada bütün kapitalist ahlakı işletir. Bu sınıfla Erbakan'ın kurmak istediği İslamcılık modeli birbirleriyle çatışıyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü ve Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık hâliyle bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Amerikan yardımlarıyla şekillenen bireyleri "hacı bakkal" karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı. Büyük şirket sahibi patron olarak çıktı. Muhafazakâr dindar burjuva olarak çıktı.⁶⁴¹

İslami Değerler Bağlamında Yeni Bir Kadın İmgesi

Kadınların toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamda eskisine oranla önemli birer aktör hâline gelmesinin, muhafazakâr dindar kadınlara birçok yeni olanağın da kapısını araladığı söylenebilir.⁶⁴²

⁶⁴⁰ Alev Alatlî, 2014/12/12 CNN TV.

⁶⁴¹ Sedat Doğan, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁶⁴² Aydın, "Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı", *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

Zamanla konumunu bilinçli bir şekilde netleştiren muhafazakâr dindar kadın, babasına, eşine veya başka bir erkeğe dayanmadan, ona bağımlı kalmadan var olabilen, kendi ayakları üzerinde durabilen, tercihlerinin ve inandığı değerlerin peşinden gidebilen “birey” kadına⁶⁴³ doğru evrilmiştir. Başta siyasi hayat olmak üzere pek çok yeni kamusal alana dâhil olmuştur diyebiliriz. Bu bireyselleşme sürecini 1980’ler ve 1990’lar arasında iki döneme ayıran ve muhafazakâr dindar kadının 2000’lerden sonraki hayata bakışını biçimlendiren dönüşümün ilk emarelerini karşılaştırmalı bir tarzda, Özkan şöyle ifade eder:

Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler. Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90’lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir.⁶⁴⁴

Türk modernleşme politikalarında İslam, 80’li yıllara gelinceye kadar çoklukla eski rejimin koruyucu halkası olarak tanımlanmıştır.⁶⁴⁵ 1990’larda önemli bir kabuk değişimi de kadınlar üzerinden yaşanmıştır. Bu dönemde Müslüman dünyanın genelinde gözlenen piyasa mantığının benimsenmesi süreci, zengin ve girişimciyi seven Hz. İsa algısıyla, ticaretle uğraşan peygamber Hz. Muhammed figürüyle kolayca örtüştürülmüştür.⁶⁴⁶ Bu kadınlar zengin ve iyi giyinen Hz. Hatice algısını zihinlerde canlı tutmaya başlamış, muhafazakâr dindar kadın böyle bir süreçte “kimliği” ile “kişiliği” ile “bilinçli” bir kamusal aktör olunca doğal olarak aile ile ilişkisinde de bir değişim⁶⁴⁷

⁶⁴³ Aydın, “Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı”, *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

⁶⁴⁴ Fadime Özkan, 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakattan

⁶⁴⁵ Subaşı, “Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahilik Sorunu”, necdetsubasi.com

⁶⁴⁶ Haenni, s.127-131.

⁶⁴⁷ Aydın, “Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı”, *Açık Görüş*, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından

kaçınılmaz olmuştur. Yeni muhafazakâr dindar kadın aile hayatında olduğu kadar sosyal ve siyasal hayatta da kendine alan tanımlamaya ve buna dinî değerler açısından destek bulmaya çabalamıştır.

Yoğun bir öğrenme dönemini izleyen uygulama yıllarının aşırılıkları zaman içinde yerli yerine otururken hayat tarzlarında meydana gelen değişiklikler İslamcılar arasında öncelikle “yozlaşma” ile açıklandı. Şehirleşme, çoğullaşma, olgunlaşma, denge arayışı, kişisel farkın vurgulanması, yozlaşma iddiaları ise sadece şimdinin değil yüz yıl önceki kıyafet genelgelerinin de sebebi⁶⁴⁸ olarak değerlendirilmekte ve bu yozlaşma dinî temellere dayandırılmaktadır. Ancak kadının dini yeni yaşayış biçimi ve siyasal alanlardaki varoluşu tüm bu iddialara net cevaplar verme niteliğinde olmuştur ve kadın daha önceki dinî pratikleri ve siyasal alanda olmayışını keskin bir biçimde dönüştürmüştür.

Yeni muhafazakâr dindar kadın yeni hayatını geleneksel kontrol mekanizmalarından uzak bir noktada kurgularken dinî değerlerin biçimlendirdiği sembolleri de yeni yorumlarıyla hayatına taşımaktadır. Bu yeni örtünme yorumları muhafazakâr dindar kadınların yeni isimlerle tanımlanmalarına da neden olmuştur. Bu isimlerden en öne çıkanı “şallılar” olarak sayılabilir. Bu noktada Görkan'ın aktardıkları açıklayıcı olabilir:

Şallıların özellikle üniversitelerde başörtü yasağının kalkmasından sonra görünürlük kazanmaları, onların “bakımlı”, “güzel” gibi göstergelerle, gerek başı açık gerekse geleneksel manada başı örtülü kadınlarla kıyaslanmalarına sebebiyet verdi. Bu yeni giyim kuşam pratiği, geleneksel bir tarzla örtünen kadınlara kıyasla alternatif bir modernleşmenin muhafazakâr toplumsal sınıflarda ortaya çıkışına da işaret ederken medyada da çeşitli temsillerle kendini belli etti. Şallılara yönelik açılan butiklerin popüler olması ve bu kadınlara hitap eden yeni dergilerin yayınlanması ile örtünen kadınların görünürlüğü artarken bu durum, toplumda örtünen kadınların da “kadın” olduklarının keşfi anlamına geliyordu. Çünkü artık mo-

⁶⁴⁸ Aktaş, s.88.

daya uygun giyinmek, güzel mekânlara gitmek isteyen ve eğitim öğretim açısından kendini geliştiren başörtülü kadınlar, bugüne kadar “Batılı görünümlü” ideal kadın modeli için sağlanmış olan imtiyazlardan paylarına düşenleri istiyordu.⁶⁴⁹

Yine benzer gerekçelerin kadının örtünme ve moda ilişkisi konusunda bir seçim yapmaya zorlandığını Nihal Bengisu Karaca Haber Türk'teki köşesinde şu cümlelerle ifade etmiştir:

Bana göre dinî bir kaygıyla kullanıldığını belli eden her türden örtü başörtüsüdür. Vücudu örten, hatları vurgulamak için değil, sahiden giyinmiş olmak için alınan her tür kıyafet ve seçilen “beden dili” de tesettürü oluşturur. Kentli dindar kadınların düzgün görünmeye, estetik kaygılar taşımaya ilişkin çabalarını da son derece makul buluyorum. Ancak “estetik” tek amaç, ona giden tek yol da “modayı takip etmek” ve “lüks marka kullanmak” olarak algılanıyor ve öyle sunuluyorsa orada bir terslik var demektir.⁶⁵⁰

Yeni muhafazakâr dindar kadının toplumsal hayatta görünürlüğü, “otantik orta sınıfların” merkezde yaşam alanlarının genişlemesine bağlı olarak artmıştır. Bu süreci muhafazakâr kadının kendi özgür iradesi ile biçimlendirdiğini ifade eden Aktaş şunları aktarmaktadır:

Kadının kamusal alana çıkması ve etkinleşmesi, muhafazakârlığın çok da bilerek isteyerek yaptığı bir şey değildi. Büyük ölçüde Kemalizm'in baskısı karşısında kadının kendisini ispatlamak için veya o baskıya karşı mücadele etmek için bizzat o kadınlar tarafından başlatılmış olan bir mücadeleydi. Ve başlangıçta bu tarz bir mücadele, yaşama biçimi, muhafazakârlık tarafından da pek hoş karşılanan, tasvip edilen bir şey değildi. İslamcı kadınlar iki baskıya karşı aynı anda mücadele ettiler. Hem Kemalist baskıcılığa karşı hem de muhafazakâr baskıcılığa karşı. Evlerinde

⁶⁴⁹ Görkan, “Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri: Şallılar”, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014

⁶⁵⁰ Nihal Bengisu Karaca, “Kurban ile Kuğu Arasında Muhafazakâr Kadın”, 16 Ekim 2011, Haber Türk

o muhafazakâr baskıcılıkla, kamusal alana çıktıkları zaman da Kemalist baskıcılıkla karşı karşıya geldiler. Her ikisiyle de mücadele ederek bir yerlere geldiler. Yani kendileri dönüşürken, bir etkin güç hâline gelirken aynı zamanda o muhafazakâr toplumu ve Türkiye'deki sistemi, Kemalistlerin de kadına bakış açısını, rol model olarak ortaya konulan kadın imgesini bir ölçüde dönüştürdüler. Resmî tahayyülde değil toplumsal tahayyülde de çok da değişmiş değil o imge, o rol model tablosu.⁶⁵¹

Bu iki yaklaşım arasından sıyrılarak kendine yeni bir yaşam alanı tanımlayan muhafazakâr dindar kadın, yeni bir kadın sınıfının ortaya çıkışı olarak okundu. Bu, toplumda iki tür algılamayı da beraberinde getirdi. Bir yanda “örümcek kafalı” veya “geri kalmış” gibi söylemlerle kültürel olarak ötekileştirilen başörtülü kadınların alternatif modernleşme pratikleriyle yeniden ortaya çıkmaları toplumun seküler kesimlerini şaşırtırken diğer yandan İslami yaşam tarzına karşı son derece ürkek olan kesimleri daha da endişelendirdi. Öyle ki gazetelerde yazmaya başlayan, artık evlerde değil de toplumun görünür yerlerinde olan bu kadınların taleplerinin seküler yaşamın temsilcisi olan kadınlar için bir tehdit unsuru olarak algılandığı⁶⁵² birçok çalışmada dile getirilmiştir.

Bunun yanında 1980'li yıllardan itibaren bir dönüşüm sürecinden geçen ve dinî inancın en önemli sembollerinden olan başörtüsü ya da türban, birinci nesil türbanlılar ve ikinci nesil türbanlılar olarak iki kesimi ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, birinci nesil türbanlıların, siyasal İslam'la bağları sıkı olan bir kesimi temsil ettikleri söylenebilir. Bunlar sade, süssüz ve basit çizgili giyim tarzları ile kadına ilişkin sert, bağlayıcı ve bütüncül bir edep anlayışının temsilcisi olan kadınlardır. İkinci nesil türbanlılar ise pazarlama tekniklerinin ön plana çıktığı, kullanıcı maneviyatına yoğunlaşmaktansa onun taleplerini önemseyen daha profesyonel bir mantığın taşıyıcısı olma fir-

⁶⁵¹ Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013 tarihinde yapılan mülakattan

⁶⁵² Sevim Görkan, “Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri: Şallılar”, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014

satını kullanan kadınlardır.⁶⁵³ Bunun yanında İslam dininin önemli kavramları olan zekât, sadaka, bağış gibi kavramlar yeni yaşam pratiklerinin dinî meşruluk araçlarıdır.

Bu anlamda kadınlar, Doğu toplumlarında güçlü bir biçimde var olan o eril dünyanın içinde konum sahibi olabilmenin çabası içinde olmuşlardır. Erkeğin böyle bir derdi yok, böyle bir mücadelesi yok. Zaten alana hangi perspektiften bakılırsa bakılsın sistem onlara aitti. Özellikle dindar kadınlar, hem özgürce dinlerini yaşayabilmek için mücadele ettiler hem de bu mücadelenin ötesinde, kamusal hayatın her alanında yer alabilmek için erkeklerle mücadele ettiler. Bir başka boyutta da sistemle mücadele ettiler. Onların bu anlamda çift yönlü bir mücadele süreçleri oldu.⁶⁵⁴

⁶⁵³ Haenni, 42, Göle, *Modern Mahrem*

⁶⁵⁴ Doç. Dr. Sare Aydın, İstanbul Ticaret Üniversitesi. 9 Ekim 2013' tarihinde yapılan mülakattan

SONUÇ

Türkiye’de ekonomik yapılanma alanında en önemli kırılmanın 1980’li yıllarda olduğu ve neoliberal ekonomi politikalarının ülkeye transfer edildiği bilinmektedir. Dönemin, ekonomik farklılaşmalarının beraberinde bir toplumsal dönüşümü de beslediğini söylemek abartılı olmaz. Küreselleşme ve serbest piyasa ekonomisine yönelik Anavatan Partisi politikaları neoliberalizmin küresel etkisinden payını alırken ulusçu yaklaşım da gerilemiştir. Cumhuriyet tarihinin büyük bir kısmında, en azından 1980’lere kadar büyük sermayenin toplumsal alandaki yeri net bir biçimde belirlenmiş değildi. Bunun yanında tutarlı bir biçimde takip edilen bir kalkınma stratejisinin olmaması Türkiye açısından ciddi ekonomik belirsizlikleri beslemiştir.⁶⁵⁵

Bu dönemde Özal’ın demokrasi, küreselleşme, dünyayla bütünleşme, bireysel özgürlükler, sermayenin özgürlüğü vesair konularda ortaya koyduğu ufuk,⁶⁵⁶ Türkiye’de toplumun farklı kesimleri arasında büyük ilgi ile karşılanıyordu. Bu aşamada Türkiye toplumu açık bir piyasa anlayışıyla neoliberal ekonomi piyasasına eklenme süreci-

⁶⁵⁵ Buğra/Şavaşkan, s.48.

⁶⁵⁶ Yasin Aktay, “Türkiye’nin Beden Siyaseti ve Sembolik Kapitalizmi”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 152-153, Yıl: 2001-2002, s.125-135.

ne girdi. Eklemlenme süreci toplumun tüm kesimleri üzerinde etkili olmakla birlikte en büyük dönüşümü İslamcılar üzerinde olmuştur. Modern olana karşı sürekli itirazlar geliştirip İslami olanı gözetme kaygısı, 1980’li yıllar döneminin genel karakteri olarak öne çıkarken, “bilginin İslamileştirilmesi”, “moderni İslamileştirmek” kaygıları teknik boyuttan gelişmiş dünya ile bağlarını güçlendirmekteydi.⁶⁵⁷

Bu dönemle birlikte, kapitalist mantık, toplumumuzdaki dinsel kurumları ve ihtiyaçları da yavaş yavaş tüketim mantığına tabi kılmaya başladı.⁶⁵⁸ ANAP’ın siyasi çalışmalarıyla başlayan süreç, 1990’lı yıllarda hız kesse de bunun 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı ile yeniden bir ivme kazandığı gözlerden kaçmamıştır.⁶⁵⁹ Dolayısıyla kapitalizm karşıtı İslamcılar, kapitalizmin ülkeye girişinde de öncü olmuşlardır. Bu gelişmelerin gölgesinde İslami kesimin önemli bir dönüşüm yaşadığı bilinmektedir. Söz konusu dönemle birlikte İslami kesimin, ekonomik gücü artarken ve kamusal alanın görünür aktörlerinden biri olurken, aynı zamanda kendi içinde kapitalizmi meşrulaştıran bir yaşam tarzına da kapı araladığını düşünüyoruz. Bu, düzenle bütünleşme olarak okunduğu gibi modernizm karşısında bir barış ilanı olarak da okunabilir. White ise AKP ile birlikte yaşanan dönüşümü, Müslümanlığın kişiselleştirilmesi ve ticarileşmesi üzerinden değerlendirmektedir. Ona göre 1980’li yıllardan sonra oluşan kültürel Müslümanlık, muhafazakâr dindar kesimlerin zenginleşmesi ile daha da güçlendi. Yeni oluşan modern Müslümanlar, arzuladıkları gibi bir dindarlık yaşamak istiyorlardı. Bu süreçte modern Müslümanlar, milletin ve Türklüğün ne anlama geldiğini içine alan alternatif bir Müslüman vizyonu geliştirdiler. Böylece Kemalist geleneğe meydan okuyan bir milliyetçilik oluştu.⁶⁶⁰ Türkiye’nin 2002-2007 arasındaki dönüşümü de bu kesim eliyle gerçekleştirildi. 1990’lı yıllarda çokça tartışılan “İslami

⁶⁵⁷ Ercan Yıldırım, a.g.e: s.85

⁶⁵⁸ Necdet Subaşı, “Türkiye Dindarlığı Yeni Tipolojiler”, *İslamiyat Dergisi*, 5(4), Yıl: 2002, s.17-40.

⁶⁵⁹ Özbolat, “Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü”, intizar.web.tr

⁶⁶⁰ White, s.265.

düzen-kapitalizm” tartışmasında yeni bir noktaya gelindiğini daha önce ifade etmiştik. 80’li yıllarda her şeyin İslami değerlerle örtüşen bir biçimde kurgulanma çabaları, 90’lı yıllarda İslamcılar tüketim toplumunun bir parçası yaptı.

İslamcılar, 28 Şubat dönemiyle yaşanan tecrübenin de etkisiyle bir dönüşümün farkında olarak küreselleşmeyi, liberal ekonomiyi ve bireysel haklara dayalı yasaları desteklemiştir. Bu destek tetikleyici gücünü kendi özgürlüklerine giden yolun geçtiği yönden almaktadır. Bu, İslamcılara toplumun öteki kesimleri ile ortak bir payda üretme imkânı verdi. Kürtler ve liberal sol bu süreçte dönüşen İslamcılara destek verdi. Başta başörtüsü sorunu olmak üzere İslamcıların kamusal alanda görünürlüklerini gölgeleyen yaptırımlar, demokrasi ile uyumlu bulunmadı. 28 Şubat sürecinin mağduriyeti de eklenince, İslamcılar toplumda ötekilerden daha öteki olmanın mağduriyetini yaşadı. Böylece modern yaşama sırtı dönük olarak tanımlanan İslamcılar, Avrupa Birliği değerleri üzerinden kendi özgürlüklerini de sağlama çabasına girdiler. Bu iki sistem Türkiye özelinde İslami denilen kesim aracılığı ile barışık hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bir dönem İslami ekonomi, İslami sermaye, İslami tüketim gibi kavramları kendi içinde tartışan bu kesim, kapitalizm üzerinden toplumsal hayatta var olmanın yeni kanallarını tanımlamış ve sistemle uyumlu bir bütünlük yakalamaya çalışmıştır.⁶⁶¹ Artık dindar bir kişinin dünyasının, küreselliğin düşünce çeşitliliği ile olduğu kadar onun beslediği kararsız eğilimlerle de birleşen yeni bir bünye oluşturduğu⁶⁶² düşünülebilir. Bunun, uzun vadede muhafazakâr dindar burjuva sınıfının biçimlenmesi üzerinde de etkili olduğu düşünülmektedir.

Daha önceki dönemlerde muhafazakâr dindar kesimler, bir yandan Batı’yı taklit etmenin onları yok edeceğini dillendirmişlerdir. Bunun yanında, onların ahlakını almamaktan ve kötülüğünden bahsetmenin yanı sıra, bu toprakların tarihî, millî ve dinî kültürünün sahip olunan ayrıcalıklı bir kimlik ve inanç olduğundan bahset-

⁶⁶¹ Özboilat, “Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü”, intizar.web.tr

⁶⁶² Şubaşı, s.17-40.

mişlerdir.⁶⁶³ Özellikle sermaye sınıfının palazlanması ile birlikte bu yaklaşımdan uzaklaşılarak, İslam dininin ticaret ve para kazanmaya karşı olumlu tavrının altı çizilmeye başlanmıştır. “Bir lokma bir hırka bize yeter.”, “Mülk Allah’ındır.” gibi uhrevi ve dünya malına fazla minnet etmeyen bir anlayıştan, çalışmanın da ibadet olduğu, zenginlik elde etmenin de bir cihat olduğu⁶⁶⁴ şeklindeki anlayış giderek köklü bir biçimde yerleşmeye başlamıştır.

Muhafazakâr dindar kesimler açısından 2000’ler ve sonrasında dinin tanımı ve işlevleri yeniden kodlanırken dindarlar da çoğu kez bir anlamda kendini yeniden dönüştürme yoluna gitmişlerdir. Nitekim dinsel alanda rasyonelleşme ve bireyselleşme taleplerine ticaret dünyası da dâhil olunca gelenek ve modernliğin bileşenleri içinden doğan yeni dindarlık tipolojileri de gündelik yaşamla uyumlu bir sürece girmişlerdir. Böylece dinin yeni aktörleri kulluğun alışılacılığı bütünlüğüne yeni yorumlarla biçim vermeye çalışmışlardır.⁶⁶⁵

Bu nedenle artık muhafazakâr dindar burjuvazinin, bir yandan muhafazakârlığını korumaya çalışırken diğer yandan dünya nimetlerine sahip olmak ve bunlardan “herkes gibi” faydalanmak arasında hassas bir denge kurmaya çalıştığı söylenebilir. Muhafazakâr dindar burjuvanın gelenek ve göreneklerinden az da olsa uzaklaştığı ama kapitalizm ile olan taze ilişkilerini de İslami değerlerle harmanlayarak bir orta yol bulma çabasına⁶⁶⁶ girmekten de kendini alamadığı ifade edilmektedir. Modernliğin gündelik hayatın örüntülerini yeniden üreten doğası, dindarlık algısını da muhafazakâr dindar kesimler açısından değiştirmiş görünmektedir. Bu anlamda dindarlığın ölçüleri seküler dünyanın dili ile yeniden bir tanımlanma sürecine tabi olmuştur.⁶⁶⁷

⁶⁶³ Ümit Ağgöl, “Siyasal İslam’ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm”. 03 Temmuz 2014 tarihinde www.radikal.com.tr’da yayımlanan yazıdan

⁶⁶⁴ Erbatır Çavuşoğlu, “İslamcı Neoliberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 270 Yıl: 2011.

⁶⁶⁵ Şubaşı, s.17-40.

⁶⁶⁶ Ağgöl, “Siyasal İslam’ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm”. 03 Temmuz 2014 tarihinde www.radikal.com.tr’da yayımlanan yazıdan

⁶⁶⁷ Şubaşı, s.17-40.

Böylece İslami hayat tarzları modernleşmiş ve İslami kimlikler modern dünya ile sorunlu ilişkilerini, yeni bir yaşam tarzı ile taçlandırmıştır. Özellikle 1980-1990'lı yıllarda modernliği eleştiren, dünyayı İslami bir gözle algılayan bireyler yerlerini tüketim pratikleri bağlamında gösterişli ve maliyeti yüksek yaşam sahibi bireylere bırakmıştır. Artık pahalı salonlarda maliyeti yüksek davetiyelerle yapılan düğünler ya da tatilin geçirildiği mekânların lüks oluşuna takılan dindarlar son derece azdır. Tüketim lüks yaşam bağlamında dindarlığın dönüşümü, muhafazakâr dindar kadınlar üzerinden daha net okunurken temelde cinsel bir ayrımı aştığı da düşünülmektedir. Bu durum tespiti, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, sistemle bütünleşme, merkeze kayma veya kapitalizmle barışma gibi ana başlıklarla okunabilmektedir. Muhafazakâr dindar kadın da ülkenin içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin ağında kendini yeniden tanımlarken giyim kuşamında gösterdiği çeşitlilik ve gösterişli yaşam alanları değişen dindar kadın profilini tanımlayan özelliklerdir. Dolayısıyla gerek giyim tarzı gerekse ev ve sosyal yaşamın biçimlendirilmesi noktasında tüketimle kurduğu ilişki kapitalizmin meşrulaştırılmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu süreç, 1980 sonrasında piyasa ekonomisi sayesinde Anadolu'nun sermaye sahiplerini hızla geliştirirken büyük kentlerle ilişkilerin gelişimi ise uzun soluklu bir kültürel evrilme sürecinin başlatıcısı olmuştur. Nitekim 1990'lı yılların sonunda 500 büyük firmanın 241 tanesinin İstanbul-Kocaeli dışından olması sosyal bir dönüşümün boyutlarını göstermesi bakımından bir rakam olarak değerlendirilebilir. Bu bir başka anlamda Anadolu'nun siyasi ve kültürel ağırlığının da merkeze doğru kayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu da "ekonomik rasyonalizm"le düşünen Anadolu'lu bir burjuva sınıfının gelişimi olarak tanımlanmaktadır. Bu da sonuç olarak sekülerleşme sürecine ivme kazandırmıştır.⁶⁶⁸

Türkiye'de muhafazakâr dindar burjuva, Özal politikaları ile bir gelişim ivmesi yakalarken, 28 Şubat sürecinde sert bir muhalefetle karşı karşıya kalması bir yönüyle İslamcılığı silikleştirirken bir yö-

⁶⁶⁸ Taha Akyol, "Muhafazakâr Burjuvazi", 25 Kasım 2013 Hürriyet Gazetesi

nüyle de modern yaşama adaptasyon sürecinin önünü açmıştır. AK Parti iktidarı ile birlikte yeniden toparlanma dönemine giren muhafazakâr dindar burjuvanın, devletle arasındaki diasporik mesafeyi⁶⁶⁹ aşma noktasında 28 Şubat sürecini bir kabuk değiştirme fırsatı olarak değerlendirdiği düşünülmektedir. Bu çerçevede AK Parti'nin iktidar olması İslamcılar açısından demokratikleşme söylemlerinin yüksek sesle dillendirildiği bir süreci başlattığı gibi İslamcılarının siyasal beden tasavvuruyla mevcut siyasal beden arasında aşamalı bir özdeşleşmenin⁶⁷⁰ de önünü açtığı düşünülebilir.

Muhafazakâr dindar burjuvanın, bu süreçte, dünyevi unsurları yine seküler dünyanın dili ile yeniden okumaya başlarken, diğer yandan bunlara uygun dinî referansları da daha yüksek sesle dillendirmeye başladığı düşünülebilir. Bizzat Hz. Muhammed'in ticaretle uğraştığı vurgusuyla İslamcı neoliberalizm⁶⁷¹ kalkınmacı bir ekonomi yaklaşımı ile eklemlenmeyi kolaylaştırmıştır.

Nitekim kendileriyle değişen tüketim pratikleri ve yaşam biçimleri üzerine konuştuğumuz kadınların önemli bir kısmı İslam dininin iyi giyinme ve iyi yaşama konusunda olumsuz bir tutumunun olmadığına altını çizmeye çalışmıştır. Bunun yanında verdikleri zekât ve sadakanın da tüketim pratiklerini dinî değerler bağlamında meşrulaştırdığı düşüncesindedirler. Bu düşüncenin de beraberinde hayatın tüm yönlerini içine alan bir yaşam pratiğine muhafazakâr dindar burjuva ve kadınlar üzerinden yaşam alanı açtığı düşünülebilir.

Kentsel yaşam içerisinde İslamî davranış şekilleri yeni biçimsellikler alarak yaygınlaşırken dinî değerlere uyduğunu söyleyen mekânların büyük şehirlerde önemli bir artış gösterdiği düşünülmektedir. İslami tarzda yapılandırılan tatil mekânları, oteller, kuaförler, güzellik salonları, düğün salonları vb. yeni bir sınıfın artan taleplerini karşılamaya çalışan mekânlar olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷² Muhafazakâr kafe ve restoranlar da aynı gelişmenin bir parça-

⁶⁶⁹ Aktay, s.125-135.

⁶⁷⁰ Aktay, s.125-135.

⁶⁷¹ Çavuşoğlu, "İslamcı Neoliberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale", *Birikim Dergisi*, Sayı:270 Yıl: 2011.

⁶⁷² Uğur Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık

sı olarak okunabilir. Modern yaşamın nimetleri muhafazakâr dindar kesimler için de bir arzu nesnesine dönüşürken bu modern yaşamla ya da kapitalizmle bir bütünleşmenin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ev içi dekorasyonlar, pahalı arabalar, markalı giyim kuşamlar, yazlıklar, moda, tüketim ve renkli bir sosyal hayat, İslami yaşam tarzlarını dönüştürmüştür. Bunlar dindar yaşam tarzıyla dünyevi yaşam tarzının kesişmeleri ve aralarındaki geçişkenliklerdir.⁶⁷³

Tüketim alışkanlıkları değişmiş muhafazakâr dindar burjuva, bir yandan tüketim kültürünün kodlarıyla uyumlu bir yaşamı benimserken diğer yandan da dinî hassasiyetleri buna engel olmayan bir noktadan yeniden tanımlama çabasındadır. Bu süreçte zekât ve sadaka kavramları kadar gittiği mekânda bir mescidin olması da zihinlerde o yerin meşrulaşmasını sağlayan unsurlar olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır. İslami yaşayış tarzına uygun olmayan birçok şeyin bu manada İslami değerlerle uyumlu bir içerik kazandırılarak yeniden bir sunumun konusu yapıldığı gibi İslami olarak nitelenen unsurlar hayatların bireysel sınırlarına doğru yoğun bir biçimde çekilmiştir. Dolayısıyla dinî hassasiyetler zihinlerde belli kavramlar üzerinden yeniden biçimlenmiş ve somut yansımaları hayatın bireyselliğine takılmıştır.

Son yıllarda zenginleşen muhafazakâr dindar kesimin sosyal statüsünü gösterme isteği, dinî değerle de çelişen bir konumdan, bu değerlerle uyumlu bir konuma doğru evrilmiş görünmektedir.

Kentli ve eğitilmiş dindar kadınların, kamusal alanda görünürlüklerinin çokça tartışıldığı bir dönemin ardından modern yaşam biçimini dinî değerle uyumlu bir çerçevede özümseyen bir sürece girdikleri söylenebilir. Eğitim, kentleşme ve piyasa ekonomisinin biçimlendirdiği toplumsal yapıda muhafazakâr dindar kadınların, modern yaşamın biçimlendirdiği kadın imajından keskin sınırlarla ayrılmadıkları bir yaşam biçimini benimsemiş oldukları düşünülmektedir.

Muhafazakâr dindar kadınların, hem modern dünyada görünür olma hem de çelişkileri aşmak için tüketim kültürünü dindarlıkla

2013 tarihinde *Yeni Bahar* dergisine verdiği mülakattan

⁶⁷³ Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık 2013 tarihinde *Yeni Bahar* dergisine verdiği mülakattan

birlikte değerlendirerek⁶⁷⁴ kamusal alanda yaşam alanlarını genişletme çabası içinde oldukları düşünülebilir. Böylece muhafazakâr dindar burjuva ve kamusal alanda görünürlüğü yüklenmiş olan kadın, tüketim kültürü bağlamında hem geleneksel hem de Batılı kalıpların dışında İslami referansları olan ve modern çizgiler taşıyan bir kimlik inşa etmiştir.⁶⁷⁵ Serbest piyasa ekonomisinin muhafazakâr dindar burjuvazi üzerinde yarattığı değişimler sayesinde⁶⁷⁶ muhafazakâr dindar kesim, kapitalist sisteme uyum sağlamanın gerekliliğine ikna olmuştur.

⁶⁷⁴ Özbolat, “Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü”, intizar.web.tr

⁶⁷⁵ Özbolat, “Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü”, intizar.web.tr

⁶⁷⁶ Ağgöl, “Siyasal İslam’ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm”. 03 Temmuz 2014 tarihinde www.radikal.com’da yayımlanan yazıdan

KAYNAKÇA

- Ağgöl, Ümit, *Siyasal İslam'ın Dünya Nimetlerine Düşkünlüğü ve Helal Kapitalizm*. 03/07/2014 tarihinde www.radikal.com da yayımlanan yazıdan
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev.:Yavuz Alogan) Kaynak Yay., İstanbul 2014.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yay., 1985.
- AK Parti MKYK üyesi Gazeteci Yazar Ayşe Böhürler, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Akdağ, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(4), 1945, 419-421.
- Akdede, Sacit, "Laik Burjuvalar Dindar Burjuvalar ve Sanatın Politik Ekonomisi", *İktisat ve Toplum Dergisi*, Yıl: 2012, Sayı: 23.
- Akdoğan, Yalçın, *Muhafazakâr Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı*, Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der. Kitap Yay., 2010, 63.
- Akgüç, Öztin, *Ekonomide Gerçeği Arayış*, Bağlam Yay., İstanbul 1991.
- Aktaş, Cihan, "Kamusal Alanda İslâmcı Kadın ve Erkeklerin İlişkilerindeki Değişim Üzerine: Bacıdan Bayana", *Birikim Dergisi*, Sayı:137 Yıl: 200, 42.
- Aktaş, Cihan, "Kapalı Olmak Açık Olmak", *Birikim Dergisi*, Sayı: 260 Yıl: 2010, 78-79.
- Aktaş, Cihan, *Kadınlar ve Kafeler* 29/Eylül /2014 tarihinde dunyabulteni.net'te yayımlanan yazıdan
- Aktaş, Ümit, 9 Eylül 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Aktaş, Ümit, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Bakış Yay., İstanbul 1998.
- Aktay, Yasin, "Türkiye'nin Beden Siyaseti ve Sembolik Kapitalizmi", *Birikim Dergisi*, Sayı: 152-153, Yıl: 2001-2002, 125-135
- Akyıldız, H., Eroğlu, Ö., "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), Yıl: 2004, 48.
- Akyol, Taha, *Muhafazakâr Burjuvazi*, 25 Kasım 2013 Hürriyet Gazetesi

- Alatlı, Alev, *Beyaz Türkler Küstüler*, Everest Yay., İstanbul 2013, 175.
- Alper, Emre ve Öniş, Ziya, “Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler”, *Doğu Batı Dergisi* Yıl: 2001 Sayı: 17, 211-212.
- Alpman, Polat S., “Bir Tasarım Bir Temennî Şimdinin ‘hakiki’ Burjuvazisi ve Eleştirisi”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl: 2012, 39.
- Altan, Ahmet, *Altüst*, Taraf Gazetesi 22 Temmuz 2010 tarihli yazıdan
- Altan, Ahmet, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Altan, Çetin, Sabah Gazetesi, 11 Eylül 1992 tarihli köşe yazısından
- Altan, Mehmet, *Bürokrasi mi Burjuvazi mi*, Liman Yay., İstanbul 2004.
- Altan, Mehmet, *Kent Dindarlığı*, Timaş Yay., İstanbul 2010, 44-45
- Ana Britanica*, “Burjuva Maddesi”, IV, 127.
- Anti Kapitalist Müslümanlar Dermeği dönem sözcüsü Sedat Doğan ile 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Arat, Yeşim, “Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar” Der. Reşat Kasaba, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010.
- Arslam, Abdurrahman, “Seküler Dünyada Müslümanlar”, *Birikim Dergisi*, Sayı: 99 Yıl: 1997, 32-33.
- Atay, Tayfun, 20 Nisan 2014 tarihinde Tuğba Kaplan’a verdiği mülakattan, *Zaman Gazetesi*
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni*, Bilgi Basımevi, Ankara 1969.
- Aydın, M. Akif, “Kadın”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2001, 82-90.
- Aydın, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından
- Aydın, Sare, İstanbul Ticaret Üniversitesi Ticaret Bilimleri Fakültesi’nde 9 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Aydın, Sare, *Muhafazakâr Dindar Kadının Serencamı*, Açık Görüş, 12 Temmuz 2014 tarihli yazısından
- Bağlı, Mazhar, Kasım 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Bakı, Mehmet, “Anavatan Efsanesinin Çöküş Hikâyesi”, *Aksiyon Dergisi*, 28 Eylül 2008.
- Bakrezer, Güven ve Demirer, Yücel, *AK Parti’nin Sosyal Siyaseti*, AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 154.
- Başkaya, F. ve Kaynar, M. K. *Merkez Sağ ve AKP, AKP İlmî İslam Neoliberalizm. Ütopya*, İstanbul 2013.

- Baytal, Yaşar, "Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 40 Yıl: 2007, 545-567.
- Behar, David, "Türk Büyük Burjuvazisinin Üçüncü Kuşağı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279, Yıl: 2012, 84-85.
- Belge, Murat, 12 Yıl Sonra 12 Eylül, Birikim Yay., İstanbul 1992, 185-197.
- Belkıs Hanım MÜSİAD üyesi bir iş kadını. 12 Aralık 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan (Gerçek adının geçmesini istemedi)
- Berber, Şaika Gedikli, "Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına Liberalizm Devletçilik Çatışması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 80 Yıl: 2011, 222.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2013.
- Bilecen, Tuncay, "Muhafazakâr Burjuvazi: Yeni Zenginler Yeni Muktedirler, 12 Eylül 2012", *Koceli Yaşam*
- Bilge, A. "Ekonomide Uzun Dönemli Büyüme Enflasyon Süreci ve İMF Destekli Program". *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 179, 7-31, 2001
- Bilici, Mücahit, İslam'ın Bronzlaşan Yüzü: *Caprice Hotel, İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, (Der: Nilüfer Göle), Metis Yay., 2000.
- Bilim, Cahit - Halime, Kemal Yakut ve Say Yağmur, *Çağdaş Dünya Tarihi*, AÖF Yay., 1999.
- Biricioğlu, H., *Türk Modernleşmesinde Kadın*. Erişim Tarihi: 25 Şubat 2014 <http://cws.emu.tr>.
- Bora, Aksu ve Sayılan, Fevziye, "Resmî İdeolojide Kadın Hakları Söylemi", *Birikim Dergisi*, Sayı: 105-106 Yıl: 1998, 34, 133-140
- Bora, Tanıl, "Beyaz Türkler Tartışması Kirli Beyaz", *Birikim Der.* Sayı: 260 Yıl: 2010, 25.
- Boratav, Korkut, "AKP'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der., Phoenix Yay., 2013, 464-465.
- Boratav, Korkut, *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İmge Kitapevi, Ankara 2005.
- Borovalı, Murat ve Turan, Ömer, "Haklar ve Özgürlükler Perspektifinden Başörtüsü Bir Demokrasi Sorunu", *Doğu Batı*, Sayı: 64 Yıl: 2013, 55.
- Böhürler, Ayşe AK Parti MKYK üyesi ve Gazeteci/Yazar 25 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakat
- Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, (Çev.: Bülent Doğan), İletişim Yay., İstanbul 2015, 59.

- Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yay., İstanbul 2013, 187.
- Burçak, Berrak, "II. Abdulhamid Devrinde İslam ve Batılılaşma Karşısında Kadının Konumu", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 3 Yıl: 1998, 118.
- Büşra Hanım, Sağlık alanında çalışıyor. 15 Ağustos 2014 tarihinde İzmir'de yaptığımız görüşmeden.
- Büyük Kültür Ansiklopedisi*, 1987, III, 1204.
- Can, Kemal, "Yeşil Sermaye Laik Sisteme Ne yaptı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 99 Yıl: 1997, 60-61.
- Canatan, Kadir, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yay., 1995.
- Ceylan, Yasin, 16 Kasım 2012 tarihinde SES Türkiye'ye verdiği demeçten.
- Cihangir, Feyzullah, "Tek Parti İktidarından Çok Partili Dönem Türkiye ve Be-diüzzaman'ın Siyasal Çizgisi", *Köprü Dergisi*, Sayı: 86 Yıl: 2004.
- Cindoğlu, Dilek, *Başörtü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*, TESEV, Yay., İstanbul 2010.
- Cumhurbaşkanı Özal'ın III: İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmadan, *Öz İplik İş Sendikası*, 1992:221
- Çağlar, K., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1987
- Çakır, Ruşen, "Dindar Kadının Serüveni", *Birikim Dergisi*, Sayı: 137 Yıl: 2000, 28.
- Çakır, Ruşen, *Millî Görüş Hareketi: Dün, Bugün, Yarın* www.rusencakir.com
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketleri*, Metis Yay., İstanbul 2013, 20-23.
- Çapçioğlu, S. İhsan, *Sosyal Değişme Sürecinde Din ve Kadının Toplumsal Konumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.
- Çarkoğlu, Ali ve Toprak, Binnaz, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yay., İstanbul 2006.
- Çavuşoğlu, Erbatır, "İslamcı Neoliberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale", *Birikim Dergisi*, Sayı: 270 Yıl: 2011.
- Çetinsaya, Gökhan, "Türkiye'de Laikleşme Süreci", *Birikim Dergisi*, Sayı: 105-106 Yıl: 1998, 110.
- Çınar, Menderes, "İslami Ekonomi ve Refah'ın Adil Ekonomi Düzeni", *Birikim Dergisi*, Sayı: 59 Yıl: 1994, 26-32.
- Çiğdem, Ahmet, *Geleceği Eskitmek*, İletişim Yay., 2014, 60-61.
- Dağı, İhsan, 'Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik Meşruiyet Arayışında Kimlik Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi' AK Parti, *Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Demir, Galip, "Ahilik", *Ahilik Yolu Dergisi*, Sayı: 86, Yıl: 1994, 22-23.

- Doğan, Ali Ekber, "İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Doğan, Sedat, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakattan (Anti Kapitalist Müslümanlar Derneği Dönem Sözcüsü)
- Duman, Mehmet Zeki, "Türkiye'de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili", *Sosyoekonomi Dergisi*, 1, 2007, 34-46.
- Durak, Yasin, "Dindar Muhafazakâr Burjuvazi ve Yukarıdan Dindarlık", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl: 2012, 46-47.
- Duran, Burhanettin, 'AKP ve Dönüşümün Aracı Olarak Politika', AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, der. Hakan Yavuz Kitap yay. İstanbul 2010.
- Durmuş, Mehmet, "AK Parti: Muasır İlimli İslam Seviyesi", *AKP İlimli İslam Neoliberalizm*, Der: Fikret Başkaya, 2013, 180.
- Ece Vehapoğlu'nun mimar Şafak Çak ile yaptığı mülakat, İslami Burjuvanın Ev Hâli, Vatan Gazetesi 7 Kasım 2008
- Eldem, Ethem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, (Çev.: Ayşe Berktaş), Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarihi Vakfı Yay., İstanbul 1999, 89.
- Erbay, Tuba Nur "Osmanlı Modernleşmesinde Kadın", <http://www.aksitarih.com>
- Erbay, Tuba Nur, "Osmanlı Modernleşmesinde Kadın ve Tesettür", <http://www.aksitarih.com>
- Erdoğan, *Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>
- Erdoğan, Mustafa, *Liberalizm ve Türkiye'de Liberal Eğilimler*, <http://www.liberal.org.tr>
- Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitapevi Ankara 2003, 28.
- Erol, Burçin, "Orta Çağ Avrupası ve Üniversiteler", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, 94.
- Eyigün, Sabri, *Muhafazakâr Kadınlar Neden Bu Kadar Gündemde?* Haber7.com'daki yazısından
- Frank, Andre Gunder, "Dünya Krizi ve Dönüşüm", *Yapıt Dergisi* Sayı: 7 Yıl: 1984:45
- Furet, François, *Fransız Devrimi'ni Yorumlamak*, Alan Yay., İstanbul 1989.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., 2012, 53-54.
- Goff, Jacques Le, "Orta Çağda Batı Avrupa", (Çev.: Nilüfer Uluç), *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 33, Yıl: 2005, 49-50.
- Gorz, A., Habermas J., Laclau E., Rorty R., Daring S., Dochherly T., *Post Modernist Burjuva Liberalizmi*, (Çev.: Yavuz Alogan), Doruk Yay., 2002.

- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvanın Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, (Çev.: İbrahim Yıldız), Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976, 303-307.
- Göle, Nilüfer, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, Metis Yay., 2000.
- Göle, Nilüfer, *Melez Desenler İslam ve Modernlik Üzerine*, Metis Yay., 2002.
- Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul 1991.
- Görkan, *Kadınların Yeni Kamusal Görünürlükleri: Şallılar*, 18.01.2014 <http://muhimhadiseler.org>, 27.11.2014
- Görmez, Kemal, "90'lı Yıllarda Seçim ve Siyaset", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, 1992, 180.
- Gültekin, Mehmet Nuri, "Genç Kolonyal Hevesler Yeni Emperyal Tezahürler", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279 Yıl: 2012, 67.
- Habermas, Jürgen, *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.: Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İletişim Yay., 2007, 25-56
- Haenni, Patrick, *Piyasa İslam'ı*, (Çev.: Levent Ünsaldı), Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011.
- Hanioğlu, Ş., *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Zihniyet Siyaset ve Tarih*, Bağlam Yay., İstanbul 2010.
- <http://www.yeniansiklopedi/burjuva>
- <http://tr.wikipedia.org> Demokrat Parti
- <http://tr.wikipedia.org> Demokrat Parti
- Hürriyet Gazetesi*, 11 Mayıs 2007
- İba, Şaban, 'AKP Nasıl İktidar Olmuştur?' *AKP İlmî İslam, Neoliberalizm*, der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013.
- İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yay., İstanbul 2013, 25-26.
- İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Derginin Genel Yayın Yönetmeni Ali Bilge ile Prof. Dr. Melih Celesun arasında 2 Şubat 2001 tarihinde yapılan mülakat. Yıl: 2001 Sayı: 179, 9-31
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağı (1300-1600)*, (Çev.: Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, 118-119.
- İnci Hanım, 27 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan.
- İnsel, Ahmet, "Türkiye'de Burjuvazinin Serüveni", *Görüş Dergisi*, Sayı: 76 Yıl: 2012, 14.
- İttihat ve Terakki Dönemi Yenileşme ve Millî Ekonomi Uygulamaları, 6 Kasım 2007 e-tarih.org

- Kahraman, H.Bülent, *AKP ve Türk Sağı*, Agora Kitaplığı Yay., 2009.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi -I-*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- Kalkan, Süleyman, "Türk Burjuvazisi, Ekonomik Dönüşüm ve Risk", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl: 1992, 247-251.
- Kaplan, T., "Tayfun Atay Mülakatı". *Zaman Gazetesi*, 2014, Nisan 20.
- Karaca, Nihal Bengisu, "Kurban ile Kuğu arasında Muhafazakâr Kadın", *Haber Türk*, 16 Ekim 2011.
- Karadağ, Meltem, "Muhafazakâr Anadolu Burjuvazisi-bir kesit", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279. Yıl: 2012:55
- Karaman, Kıvanç ve Pamuk, Şevket, "Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 191 Yıl: 2009, 27.
- Karpat, Kemal, *Asker ve Siyaset*, Cilt: 2, Timaş Yay., İstanbul 2010, 192.
- Karpat, Kemal, *Osmanlıdan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010.
- Kasaba, Reşat, Sibel Bozdoğan, *Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm*, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010.
- Kaygusuz, Özlem, *Türkiye-AB İlişkilerinin Möbius Şeridi: AKP Reformculuğu ve AB Çok Kültürlülüğü' AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzgel/ Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Kaynar, Mete K., *Merkez Sağ ve AKP, AKP İlmli İslam Neoliberalizm*, Der. Fikret Başkaya, Ütopya Yay., 2013, 36.
- Keyder, Çağlar, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye*, Yurt Yay., Ankara 1982.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye Demokrasininin Ekonomi Politikası, Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleyen: İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., 1990, 45-46.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yay., İstanbul 1990.
- Keyder, Çağlar, *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis Yay., İstanbul 1996.
- Keyman, Fuat, "Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek", *Görüş Dergisi*, Sayı: 76, Yıl: 2012, 23.
- Kökçe, Halime, 26 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Köksal, Yonca, "Tanzimat ve Tarih Yazımı", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 51 Yıl: 2009.
- Kömeçoğlu, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, 24 Aralık 2013 tarihinde Yeni Bahar Dergisine verdiği mülakattan
- Kur'an-ı Kerim.
- Kuran, Timur, "İslam ve Geri Kalmışlık: Eski Bir Muammaya Çözüm Arayışı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 137 Yıl: 2000, 68-89.

- Kurnaz, Ş., *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, MEB, Ankara 1997.
- Kuru, Ahmet T., *Laikliğin 'Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği'*, *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., 2010.
- Küçükalkan, Yavuz, "Kadının Şeytani Kimyası, Ahmet Oktan", *Doğu Batı*, Sayı: 64 Yıl: 2013, 223.
- Küçükömer, İ., *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil, İstanbul 2013.
- Küleci, Cansu ve Canbay, Tülin, "Kadın Haklarının Kazandırılmasıyla Cinsiyete Duyarlı Bütçe", *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2 (1), Yıl: 2012, 30-49.
- Küskün, Ahmet, "Toplumsal Konsensüs ve Üst Gelir Grupları", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Ankara 1992, 255.
- Laçiner, Ömer, "AKP: Neyin İktidarı?", *Birikim Dergisi*, Sayı: 283 Yıl: 2012, 10-14.
- Laçiner, Ömer, Ekim 2013 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Metin Kıratlı) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Locke, John, *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.: Serdar Taşçı/ Hale Akman), Matropol Yay., İstanbul 2002.
- Macit, Mustafa, "Geleneksel Hayır Anlayışının Modern Görünümleri: Kermesler", *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 42 Yıl: 2010, 183.
- Marai, Sandor, *Bir Burjuvanın İtirafı*, (Çev.: Sevgi Can Yağcı), Can Yay., İstanbul 2010.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yay., İstanbul 1989.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, 234.
- Meriç, Cemil, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İletişim Yay., İstanbul 1994.
- Meriç, Cemil, *Mağaradakiler*, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- Millî Eğitim Bakanlığı Personelinin Görevde Yükselme ve Unvan Değişikliği Sınavına Hazırlık Kitabı, Pegem Yay., Ankara 2014.
- Murat Aksoy'un Ömer Laçiner ile yaptığı mülakattan 18 Ekim 2010 tarihli Yeni Şafak Gazetesi
- Mustafa Özel ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Münevver Hanım, Akademisyen 18 Temmuz 2014 Tarihinde yapılan mülakattan (Hakkında ayrıntılı bilgi verilmesini istemiyor)
- Nisa Hanım, Diyetisyen 05 Ağustos 2014 tarihinde Elazığ'da yaptığımız görüşmeden ve kendisini muhafazakâr dindar olarak tanımlıyor.
- Oğur, Y., "Tatava Yapınca Üzerine Basılıp Geçilen Bir Kadın Hikâyesi". *Türkiye Gazetesi*, Mart 30 2014.

- Öniş, Ziya, "Adalat ve Kalkınma Partisi'nin Ekonomi Politikası" *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, der. Hakan Yavuz Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Özbolat, Abdullah, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, Erişim Tarihi: 18 Ekim 2014, intizar.web.tr
- Özbolat, *Tüketim Bağlamında Dindarlığın Dönüşümü*, intizar.web.tr
- Özcan, E. S., *Osmanlı'nın At Meydanı, Kamusal Bir Meydan mıydı? Doğu Batı* Sayı: 52, Yıl: 2009, 106.
- Özcan, Zafer, *Nilüfer Göle İle Toplumun Merkezine Yolculuk*, Çağlayan Matbaacılık, 2003.
- Özel, Mustafa, *Birey-Burjuva ve Zengin*, Kitapevi Yay., İstanbul 1998.
- Özel, Mustafa, ile 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan görüşmeden
- Özel, Mustafa, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yay., İstanbul 1993.
- Özel, 10 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan
- Özipek, Berat, "Büyük Sermaye Çevreye Mesafeli", 12.09.2010 tarihli <http://www.hurfikirler.com> adlı sitedeki köşe yazısından
- Özkan, F. 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı Mülakat Star Gazetesi.
- Özkan, F. 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakat.
- Özkan, Fadime, 25 Şubat 2014 tarihinde yaptığımız mülakattan
- Özkan, Fadime, 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan mülakattan
- Özkan, Fadime, 4 Eylül 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.
- Özkan, Fadime, *Kral Şeffaf*, Okur Kitaplığı Yay., 2011, 159-179.
- Özkul, Osman, *Changes in Women Role During Transition to XXI.th Century From XX. th Century And Impacts of this period on Conservative Women*, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, <http://www.koprudergisi.com>
- Palabıyık, Adem, "Toplumsal Cinsiyete Sosyolojik Bir Yaklaşım: Orta Doğu'nun Hâlleri", *Doğu Batı*, Sayı: 63 Yıl: 2012-2013, 226.
- Pamuk, Şevket, "Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Büyüme (1820-2005)", *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 1(2) 2007, 3-26.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2013, 99.
- Pareto, Vilfredo, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev.: Merve Zeynep Doğan), Doğu Batı Yay., 2013.
- Pirenne, Henri, *Orta Çağ Avrupa'sının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yay., İstanbul 2012.
- Sabbah, Fetna Ayt, *İslam'ın Bilinçaltında Kadın*, (Çev.: Ayşegül Erol) Ayrıntı yay. İstanbul 1992,

- Sabahattin, Prens, Türkiye Nasıl Kurtarılabılır, (Çev.) Muzaffer Sencer, Ekin Basımevi. İstanbul 1965.
- Saraçoğlu, Fatih, "1930-1939 Döneminde Vergi Politikası", *Maliye Dergisi*, Sayı: 157 Yıl: 2009, s.131-150.
- Schick, İ., Tonak, C. ve Ertuğrul, A., *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge, İstanbul 1990.
- Sevim, Ayşe, "Avrupa'da Kadının Serüveni", Erişim Tarihi: 31.10.2011, www.aymavisi.org
- Sitembölükbaşı, Şaban, "Kadınların Siyasete Etkin Katılımının Bir Aracı Olarak Seçimlerde Kota Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (12)1, Yıl: 2007, 34.
- Solak, Fahri, "Ahilik", *İstanbul Ticaret Odası*, Sayı: 56, Yıl: 2009, 4-6.
- Sombart, W., *Burjuva*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2008.
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, 1987, 186-187.
- Sönmez, Mustafa, *2000'ler Türkiye'sinde AKP, Hâkim Sınıflar ve İç Çelişkileri* AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu, İlhan Uzgel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.
- Sönmez, Sinan, *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm-Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge Yay., Ankara 1998.
- Sözen, Edibe, "AK Parti'nin Kadın Siyaseti ve AK Partili Kadın Kimlikleri", *AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri*, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., İstanbul 2010.
- Fadime Özkan Star Gazetesi yazarı 26 Şubat 2014 tarihinde yapılan görüşmeden.
- Fadime Özkan Star Gazetesi yazarı 1 Nisan 2014 tarihinde Yücel Yaman ile yaptığı mülakattan
- Steinhaus, Kurt, *Atatürk Devrim Sosyolojisi*, (Çev.: M. Akkaş), Sander Yay., İstanbul 1973.
- Subaşı, Necdet, *Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahiplik Sorunu*, Erişim tarihi: 22 Ocak 2014, necdetsubasi.com
- Subaşı, Necdet, "Türkiye Dindarlığı Yeni Tipolojiler", *İslamiyat Dergisi*, 5 (4), Yıl: 2002, 17-40.
- Tanilli, Server, *Uygurlık Tarihi*, Say Yay., 1992.
- Tar, Yasemin Yüce, *2000'ler Türkiye'sinde Müslüman Kadının Tartışmaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2000.
- Taşçı, Serdar, "İktidar ve Söylem: Kapitalizm ve Avrupa", *Doğu Batı Dergisi*, Sayı: 14 Yıl: 2001, 74-82.

- Tekeli, Şirin, *Akademiyaların Cinsiyetçiliği Üzerine*, Erişim Tarihi: 8 Kasım 2014. bianet.org
- Tepe, Sultan, *İslami Eğilimli Bir Parti Olarak Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Değişim Vaatleri Çelişkileri ve Sınırları*, AK Parti Toplumsal Dönüşümün Yeni Aktörleri, Hakan Yavuz der, Kitap Yay., İstanbul 2010, 146-147-148
- Tuba Hanım 25 Haziran 2014 tarihinde yapılan mülakat (İstanbul'da yaşayan Tuba Hanım, kendini muhafazakâr /dindar olarak tanımlıyor.)
- Tugal, C., *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Tugal, Cihan, *Liberal Sivil Toplumculuğun Zafer ve İflası*, 27 Ağustos 2007 tarihinde Radikal Gazetesi'nde yayımlanan köşe yazısından.
- Tuksal, Hidayet Şevkat, "Kadın Bakış Açısına Sahip Olmalıyız", *Birikim Dergisi*, Sayı: 137 Yıl: 2000, 47-90.
- Tunçay, Mete - Koçak, Cemil ve Diğerleri, *Çağdaş Türkiye*, Cem Yay., İstanbul 1990.
- Tunçay, Mete, *Batı'da Siyasal Düşünce Tarihi*, Teori Yay., Ankara 1986.
- Turam, B., *Türkiye'de İslam ve Devlet*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Türköne, Mümtaz Er, 09 Ekim 2013 tarihinde yapılan mülakattan.
- Türközü, Erdem, "AK Parti ve İnsan Hakları", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., İstanbul 2013.
- Türküsev, Sevda, *Muhafazakâr Burjuva Sınıf Atlamış Dindarların Yaşam Tarzı*, Akis Yay., İstanbul 2005.
- Usta, Niyazi, *Ekonomi ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı*, der: Niyazi Usta ve İhsan Çapcıoğlu Grafiker Yay., 2012.
- Uzel, İlhan, *AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü*, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013, 11.
- Uzunay, Birol, "Siyasetin Ekonomisi", *Aksiyon Dergisi*, Sayı: 35 Yıl: 1998, 56.
- Ülgener, Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yay., 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul 1992.
- Ünaldı, Cumali, "Türkiye Değişimin Rolünü Yaptı", *Öz İplik İş Sendikası Dergisi*, Yıl: 1992, 319-320.
- Ünüvar, Kerem, "Siyaset Üzerindeki Hayalet/Orta Sınıflar", *Birikim Dergisi*, Sayı: 260 Yıl: 2010.
- Vehapoğlu-Çak, E., "İslami Burjuvanın Ev Hâli", *Vatan*. 2008
- Werner, S., "Burjuva Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı", *Doğu Batı*, İstanbul 2008.

White, Jenny, *Müslüman Milliyetçiliği ve Yeni Türkler*, (Çev.: Fuat Güllüpinar ve Coşkun Taştan), İletişim Yay., İstanbul 2013.

Wittig, Monique, "Kadın Doğrulmaz", (Çev.: Başak Akay) *Birikim Dergisi Günlük Yazılar*, 15.02.2009

www.uludagsozluk.com

Yanık, Medaim, *Erdoğan'ı Siyaseten Özel Kılan Dört Özellik*, Açık Görüş, 4 Mayıs 2014

Yankaya, Dilek, *Yeni İslami Burjuvazi*, İletişim Yay., İstanbul 2014.

Yankaya, Dilek, "28 Şubat, İslami Burjuvazinin İktidarı Yolunda Bir Milat", *Birikim Dergisi*, Sayı: 278-279, Yıl: 2012, 32-33.

Yaşar, Süleyman, "Erbakan'ı Ekonomi Politikası Devirdi", 28 Şubat 2011 *Sabah Gazetesi*

Yavuz, H., *AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, Kitap, İstanbul 2010.

Yavuz, Hakan, *Erbakan'dan Erdoğan'a Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam*, Kitap Yay., 2011.

Yavuz, Hakan, *Modernleşen Müslümanlar (Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AKP)*, Kitap Yay., 2008.

Yayla, Atilla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Liberte Yay., İstanbul 2008.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Belge Yay., 1986, I, 73-74.

Yeşilyurt, Nuri ve Akdevelioğlu, Atay, "AKP Döneminde Türkiye'nin Orta Doğu Politikası", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

Yıldırım, Deniz, "AKP ve Neoliberal Popülizm", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

Yıldırım, Ergün, "AB'nin İslamcılar için Anlamı", *Birikim Dergisi*, Sayı: 129 Yıl: 2000, 51.

Yıldızoğlu, Ergin, "AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İntiharı", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, İlhan Uzel/Bülent Duru der. Phoenix Yay., 2013.

Yılmaz, 21. yy Türkiye'sinde Burjuva Reformasyonu: Kazananlar Kaybedenler, www.hakanyilmaz.info

Yücebaş, Semiray, "Türkiye'de Muhafazakârlığın Gündelik Yaşam Estetiği", *İnsanbilim Dergisi*, Sayı: 2 Yıl: 2012, 65.

Zücher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev.: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay. İstanbul 2006.

EKLER

EK 1

**Yazar/Antikapitalist İslamcılar Derneği Dönem Sözcüsü
İhsan Eliaçık /Sedat Doğan ile 8 Mayıs 2014 Tarihinde
Yapılan Mülakat**

-İslam ve sermaye arasında nasıl bir ilişki olduğunu düşünüyorsunuz?

İhsan Eliaçık: Sermaye, ser baş demek, maye de para demek, sermaye de baş para. Kapitalin bir parçası olarak söylüyorum. Kapital de baş anlamına geliyor. İngilizce *capi* ve *tall* kelimelerinden oluşuyor, küçülme ve büyüme. Kelimeler yan yana getirilmiş, kapital kelimesi oluşturulmuş. Kapital de ana, baş manasına geliyor. Hücre büyümesi manasına geliyor. Bunun iktisadi bir tabiri var. Elde bulunan bir anaparanın çeşitli işlere yatırılması suretiyle büyüülmesidir. Bunu esas alan sistem anlamına geliyor. Buna sermaye deniliyor. Anamal anlamına geliyor. Şimdi Kur'an'a baktığımızda İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemde, Mekke'deki dönemde ticaret hayli gelişmişti, hatta ticaretten başka bir şey yoktu Mekke'de. Dolayısıyla Kur'an'da hep böyle bir ticari bakış açısı, kavramları izah ederken, "Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler Allah cennetini satın almıştır." der, ticari kavramlar kullanır. Biat etmek alışveriş kelimesinden türer. Allah ile alışveriş yapmak, sözleşmek. İslam'ın temel kavramları hep ticaridir yani. Bu Mekke'deki ticaret ortamın-

dan kaynaklanıyor. Alışveriş helal, faiz haramdır denilir. Dolayısıyla ticaretle çok iç içedir. Ticari kavramlara çok fazla değer vermiştir. Sermaye kelimesi sadece bir yerde geçer. Faizle ilgili olan ayetlerde geçer. Faiz almayın, faiz yemeyin ama anaparanız, sermayeniz sizindir. Kur'an-ı Kerim mallardan, mülklerden, metallerden bahseder ama mülk Allah'ındır der. Mülk de gelir getirici metalar anlamına geliyor. Şimdi kapitalizmin en kapsamlı kitabı *Das Kapital* olduğuna göre, bunda da beş tane ana kavram olduğuna göre bunların nasıl kullanıldığını ele aldığımızda İslam'daki sermaye ilişkisini ortaya çıkarabiliriz. *Das Kapital*'in beş kavramı **meta**, **mal**, **emek**, **sermaye** ve **para**. Bu beşi de Kur'an'da geçiyor. Birincisi, **meta**, faydalanan şey demektir. Dünya hayatı sizin için gelip geçici bir metadır. **Mal** da mail kökünden gelen, bir şeye meyletmektir. Kur'an'da insanların malları diye bahseder. **Para** kavramı altın, gümüş, dinar ve dirhem olarak geçer. O zamanlar para yoktu, yerine bunlar kullanılıyordu. Sonra **emek** kavramı geçer ve insanın emeğinden başka bir şey yoktur der. **Sermaye** de bir yerde faiz almayın ama anaparası size aittir diye geçer. Dolayısıyla Kur'an perspektifinden baktığımızda insanların alıp sattıkları mallar, uğraştıkları ticaret, bir anaparayı sermaye olarak kullanıp onun üzerinden faiz almamaları ama ticaretin helal olduğu gibi kavramlar geçer. Buradan girdiğimizde sermaye faaliyetinin mümkün olduğu gözüküyor. Ama bunun şartları nelerdir? Olmaması gereken şeyler nelerdir? Bazı yasaklar da var. Mesela faiz olmayacak, yasak. Kişinin kendine para biriktirmesi yasaktır. Ortaklaşacı bir iş ortamında parayı, sermayeyi bir yatırıma dönüştürüp orada bir iş yapma dışında, işte faize yatırma, binalara yatırıp oradan kira alma, repoya yatırıp oradan rant elde etme veya kamu imtiyazı yaratıp oradan kendine rant sağlama gibi şeyler yasaklanıyor. Buradan da anlaşılıyor ki İslam'da sermaye ile ilişki şöyle bir şey üzerine kuruluyor. Kişinin alacağı hak olarak görülüyor. Yani bir kişinin evi olmalıdır, bağı, bahçesi, yiyeceği olmalıdır. Buna bir şey denmiyor. Ama bir kimse gelir getirici bir sermayeyi kullanırsa bunu ticari amaçla kullanması gerekiyor. Binalardan kira, paradan faiz elde ederek toprağa yatırıp oradan rant elde ederek gelir söz

konusu değil. Bunların hiçbirisinin sermaye olarak kullanılmasına izin verilmiyor. Sadece alma, satma, bir şey üretme, ortaya çıkarma gibi insanların ihtiyaçlarını görecektir, işte bir yerden mal alıp bir yere getirecek, değerlendirecek gibi şeylere izin veriliyor. Bunun da şartları çiziliyor. Ürettiğin şeyi fahiş fiyata satmayacaksın, üretim esnasında bunu üretenlerle paylaşacaksın, üreticilerden sana hak geçmeyecek, sabit fiyat oluşturmayacaksın vb. şartlar var. Bu şartlara riayet edildiği takdirde böyle bir yatırımdan ticaret bence mümkündür. Tarihe baktığımız zaman bunun böyle devam etmediğini görüyoruz. Rahatlıkla toprak elde etme, bina elde etme, parayı biriktirme, herhangi bir ticari faaliyet olmaksızın, herhangi bir alım satım söz konusu olmadığı hâlde salt kendisine mal, mülk biriktirmiştir. Bu İslam tarihinde vardır. Bu Emeviler döneminden itibaren olmuştur ve Hicri 61 yılına gelindiğinde İslam dünyasının üçte ikisi Emeviler'in toprağı hâline geldi. Buna niye engel olunmadı? Bunun sebeplerini ayrıca konuşmak lazım. Ama İslam tarihinde böyle bir şey var. Sonunda ortaya çıkan dindar burjuvazi dediğimiz topluluk var Türkiye'de. Suudi Arabistan'da da var, İran'da da var, Sudan'da da var, İslam dünyasının değişik yerlerinde de var, Türkiye'de de var. Onlar İslam'daki bu şeye dayanıyorlar. İslam'da ticaret helaldir ama faiz haramdır. O zaman biz ticaret yapacağız diyorlar. Ticaret yapmak için bize sermaye lazım diyorlar. Cenab-ı Hak sermayeyi yasaklamamıştır, faizi yasaklamıştır diyorlar. Buradan girerek İslam'da sermayenin, sermaye sahibi olup ekmenin, biçmenin, üretmenin, bir şeyler alıp satmanın, ticaretin helal olduğunu söyleyerek, oradan gelen kârlarla bu işin yapılacağını söylüyorlar. Şahıslar ticaret yaptığı zaman ister istemez oradan kâr geliyor. Buradaki kârla kapitalizmdeki kârı nasıl ayıracağız? Ortalama bir esnafın yaptığı ticari kârla, kapitalizmdeki seri üretim ve ondan gelen periyodik kârı birbirinden ayırmak zor olduğu için bunlar rahatlıkla iç içe geçiyor. Türkiye'deki süreç de böyle gelişti. Bu kendisine dindar burjuvazi dediğimiz bir şahsa sorsan ilk cümlesi şu olacaktır: İslam'da ticaret helal, faiz haramdır. Ben de onun için ticarete girdim, faizle işlem yok benim diyerek işe başlamıştır. Sonra adına kâr payı demiştir,

şu demiştir, bu demiştir. Ticaretin caiz olduğu, helal olduğu yolundan giderek bu noktalara gelmiştir. O yüzden hep ilk cümleleri bu olmuştur. İslam'da ticaret helaldir, ticaret olduğuna göre sermaye de olacaktır. Biz de bu yüzden bu işlere girdik derler. Hâlbuki dikkat etmedikleri, riayet etmedikleri bir sürü noktalar vardır. İşte ticaret yaptım da, alışveriş yaptım da... Yaptığın alışverişte, üretim aşamasında insanların hakkını verdin mi, emek sömürüsü oldu mu, kamu imtiyazını kullandın mı, gümrük tekeli yarattın mı, yanındakinin emeğini sömürdün mü, onlara gitmesi gereken hakkı kendinde biriktirdin mi? Bunlar hiç sorgulanmadığı için, bunlara hiç dikkat edilmediği için, sırf ticaretin meşruluğu, caizliği alanına girip bu noktalara gelindi. Şu anda da diğerlerinden hiçbir farkları kalmadı. Siz niye böylesiniz dediğiniz zaman, işte, onlar nasıl zengin olduysa biz de öyle zengin olacağız. Ne yani onların karşısında, ticaretin karşısında fakir fukara mı olalım, bizim de onlar gibi zenginler üretmemiz lazım diyorlar.

-O zaman şöyle diyebilir miyiz: Dindar burjuva Kur'an'daki ya da dindeki ticaretin helal olması argümanını bütün o sermaye edinimini ya da kapitalistleşme sürecini meşrulaştıran bir unsur olarak kullanmış mıdır?

İhsan Eliaçık: Kullanıyor evet. Mesela tamam ticaret var ama faiz yok bende, onun yerine kâr payı var diyor. Araştırdığın zaman aslında faizden bir farkının olmadığını görüyorsun. Bir yerde para ticareti yapıyor. Parayı bir yere koyuyorsun, insanlara borç veriyorsun, karşılığında kâr payı aldığını iddia ediyorsun. Bununla faiz arasında hiçbir fark yok. Ama hâlbuki İslam'da bankacılık böyle olmaz. Nasıl olur? İnsanlar ticaretle uğraşırlar, üretirler, alırlar, satarlar. İnsanlardan bir infak istenir, gelen infaklar bir sandıkta toplanır ve oradan insanlara kanalizasyon yapılır yani borç verilir. İnsanlar zaten onu idrak ettikleri için geri dönüşünü düşünmezler ve ticari amaçla yapılmaz. Sadece yardımlaşma amacıyla yapılır. Adamlar öyle yapmıyorlar. Biri sana eğer bir faiz finans kurumu yardımlaşma amaçlı açmışsa, bir infak kurumu kurmuşsa yani ne olması

lazım, birine borç verildiğinde süre veriyorlar, ikinci ay uzatıyorlar, üçüncü ay uzatıyorlar ama dördüncüsünde icraya götürüyorlar, borcunu ödemediği için malına, mülküne el koyuyorlar. Hâlbuki infakta bu olmaz. Borcun verilmiyorsa silmen gerekir. Adı üzerinde zaten, infaktır o. 10 tane esnaf bir araya gelip bir infak kurumu oluşturup oradan ihtiyacı olanlara kanallara etme, karşılıksız borç verme, ödeyemezse de silme gibi bir yöntemin Türkiye'de bir örneği yok. Ben bir sürü esnafa bunu söylüyorum, yanaşmıyorlar. Ne diyor, orada bir kâr yok diyor. İlla kâr mı olması gerekiyor? Kâr başka bir yerden elde etmen gerekiyor. Hayır diyor, kâr payı olması, bana bir kâr getirmesi lazım diyor. Kâr düşünüyor yani. Hâlbuki Kur'an, ihtiyaç fazlasını şuraya koy, ihtiyacı olan kullansın, ödeyemezse de sil diyor. Niye sileceğim ki, niye boş yere kullansın ki bana ne gelir diyor. Ya sen ticaretten kazanıyorsun işte. Dolayısıyla faizsiz bankacılık bu, bankacılığa alternatif infak sistemidir. Buna kafaları basmıyor. Bu zihniyette olanları bunları anlatamıyoruz. Onlar aynen şu andaki kapitalizm gibi düşünüyorlar. Ben bir yere bir şey yapıyorsam mutlaka para kazanmam lazım, bana bir şey gelmesi lazım. Bu da Kur'an'daki tüccar, ticaret anlayışına uygun bir şey değil. Kur'an'da öyle bir ticaret anlayışı var ki bunu şöyle ifade edebiliriz. Yoksulluğun ve fakirliğin ortadan kalkması için ticaret yapman gerekiyor. Yani yeteneğini kullanacaksın, kafayı çalıştıracaksın, alacaksın, satacaksın, üreteceksin ama bunu kendini zengin etmek için değil yoksulluğu ortadan kaldırmak için kullanacaksın. Kendinin de sadece bir ev, bir araban olacak, başka bir şeyin değil. Böyle bir tüccarlığa var mısınız? Peygamberin istediği tüccar budur. Yok, böyle bir örnek yok. Söylüyoruz, söylüyoruz bunu, kimse dinlemiyor. Dolayısıyla rahatlıkla kendilerini zengin etme yoluna gidiyorlar. Yasaklamalara uymuyorlar. Ticaretin meşruluğu yönünden girerek iş bu noktalara geldi. Şimdi bunların karşısına, bunları da onlarla paylaşmanız lazım, zekâtı yanlış anlıyorsunuz, ihtiyaçtan fazlasını vereceksiniz dediğiniz zaman da susturmak için bunlar komünizmdir diye yaftalıyorlar, bunun İslam'la alakası yok diyorlar.

(İhsan Eliaçık sözü Sedat Doğan'a veriyor.)

-İstanbul sermayesinin karşısında bir Anadolu sermayesinin olduğu söyleniyor. Siz bu sermayenin karşısında en az onun kadar güçlü olabilecek bir sermaye grubunun Anadolu'dan çıktığına inanıyor musunuz?

Sedat Doğan: Böyle bir sermaye oluşumu AKP ile başlamış değil. AKP ile şu an nihayete erdirilmek istenen bir süreç var. Aslında özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Demokrat Parti ile birlikte başlayan bir süreç. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra şöyle bir ortam vardı Türkiye'de. Tek particiliğin yerine demokrasinin yerleşmesi, demokrasi yerleşirken de Türkiye halklarının genel değerleriyle, -bu bazen Müslümanlık üzerinden, bazen Kürt halkı ile olabilir- değerleriyle piyasa ekonomisinin barıştırılma projesi vardı. Bu şöyle örnekendirilebilir mesela, 17-18 yıl Türkçe okunan ezanın Arapça aslına Demokrat Parti döneminde girmesi, aynı zamanda Marshall yardımlarının yapılması, küçük köylü üreticiye traktör vb. modernizasyon yardımlarının yapılması, NATO'ya girilmesi, bunlar hepsi aynı süreç içerisinde gerçekleşti. Türkiye'de küçük üretici sınıf, dindar, küçük üretici sınıfla piyasa ekonomisi arasında bir barış sağlandı ve piyasa ekonomisine girildi ve zaten Türkiye'de gecekondulaşma süreci de 60'ların sonlarında, 70'lerin başlarında yaşanmaya başladı. İlk çatışma aslında İstanbul'un çevresindeki gecekonduya yaşayan Anadolu insanı ile İstanbul sermayesinin, Beyaz Türklerden oluşan sermayenin kültür savaşı hâli olarak ortaya çıktı. Aslında bu bir sınıf savaşıydı. Adnan Menderes, Süleyman Demirel bu çizgiyi devam ettirdi. Sonra Milli Nizam Partisi ile birlikte aslında ondan önce Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ne (TOBB) Erbakan'ın dahilyle bu İstanbul sermayesi ile Anadolu sermayesi arasındaki iç savaş TOBB'da Erbakan'ın 1969'da başkanlığı almasıyla birlikte başladı. Biliyorsunuz bundan bir sene sonrada TUSİAD kurulmak durumunda kaldı ve olgusal olarak ilk karşı karşıya geliş orada sağlandı. Ve Türkiye'deki Kemalist rejimin de bir burjuva sınıf ideolojisi olduğunu da bu şekilde belirtmemiz lazım. Buraya karşı Erbakan'ın o çıkışı ile birlikte Türkiye'de bu İslamcılık akımının ekonomik politikası de yavaş yavaş doğmaya başladı. O dönem Erbakan'ın Almanya'da yapmış olduğu çalışmaların da etkisiyle 70'li yıllardaki Avrupa'daki sosyal refah devlet anlayışını

Türkiye'ye ikame etmeye çalışıyordu. Biliyorsunuz o dönemde Türkiye'nin ekonomik politiği montaj sanayisi idi. (İthal ikameci sanayi. -Handan) Evet, Erbakan buna karşı ağır sanayiye ve reel ekonomiyi savunuyordu. İşte bu Anadolu sermayesi de bu ekonomi politik üzerine doğdu. Reel ekonomideki anlayışı neydi Erbakan'ın? Erbakan şunu diyordu: Türkiye'deki halkların önemli bir kesiminin ilk önce tüketime elverişli insanlardan oluşması gerekiyordu. (Yani bir tüketim kültürü yaratılmasına ihtiyaç vardı. -Handan) Evet doğru. Bunun için ücretlerin artması gerektiğini söylüyordu. Yani insanların yoksulluk sınırında bir geçiminin olması gerekiyordu. Bu ne demekti? İnsanların pazarlarda alışveriş yapması demekti. Bu alışveriş neyi gerektirecekti? Mağazada mamul mal gereksinimini gerektirecekti. Bu mamul ve mal gereksinimi fabrika ihtiyacını doğuracaktı. Bu fabrika ihtiyacının doğuşu da işçilerin istihdamını artıracaktı. Bu döngüyü reel ekonomi olarak kullanacaktı ve bu döngünün sağlanmasıyla birlikte Türkiye'nin ekonomik olarak belli bir süre içerisinde bağımsızlaşacağını söylüyordu. Ama montaj sanayisi ve İstanbul sermayesinin o dönemde, 70'lerde ve özellikle 80'lerde yüzde 88 kadarının faizden oluşmasını faiz ekonomisinin işlediğini ve buna karşı bir çıkışın olduğunu söyledik. Bu aslında 90'lı yıllardaki Refah-Yol iktidarına kadar gerçekleşti. Böyle Anadolu'daki o Protestan ahlakla da biraz bütünleşen bütün birikimler toplandı. Bu birikim aynı şekilde kâr oranı şeklinde o birikimi sağlayan geniş kitlelere verilmesi gerekiyordu. Bu geri dönüş sağlanmadı. Bunun sağlanmaması için de yeni bir siyasi oluşuma ihtiyaç vardı. AKP de aslında bu birikimin üzerine konan, yeni burjuva sınıfının birikimi üzerine konan, bütün halkın ekonomik değerlerini bünyesinde tutan bir burjuva oligarşisini oluşturabilecek bir yapı olarak doğdu. Ve burada Millî Görüş hareketi elemine edildi. Erbakan'ın kendi bünyesinde, kendi Millî Görüş camiasında yapmadığını aslında 54. hükümet döneminde 11 aylık süreçte yapmaya çalıştı. O reel ekonomi mantığına göre memura 11 ay içerisinde yüzde 300 zam verdi, asgari ücretliye yüzde 123 zam verdi ve reel ekonominin ilk aşamasını oluşturdu. Şunu anlatıyordu Erbakan: İlk şey yaşanabilir bir Türkiye idi. Bundan kasıt da herkesin ihtiyaçlarını

karşılayabilecek bir düzeye gelmesi. Buradan yeniden büyük bir Türkiye'ye gelinebilirdi. Fabrikaların, istihdamın olduğu, işsizliğin bittiği, tüketim-üretim ilişkisinde bulunduğu bir büyük Türkiye ve bu büyük Türkiye imajıyla da yeni bir dünyanın kurulabileceğinden bahsediyordu. Bunu 11 aylık süreçte yapmaya çalışırken 28 Şubat darbesiyle birlikte bu süreç sekteye uğradı. Bu süreç uzatıldı ve bunun yerine devlet içinde değil de örgütü içerisinde, Millî Görüş içerisinde yapmaya çalıştı ve artık halka dönmesi gereken birikim bloke edilerek AK Parti ile birlikte yeni bir sermaye sınıfına aktarıldı ve bu, neoliberal politikalarla uzlaştırılarak şu anki var olan sürece gelindi. Yani Anadolu sermayesinin, küçük üretici sınıfının İstanbul sermayesine karşı bir sınıf mücadelesinde eşitlendiğini, öne geçtiğini görüyoruz. Eşitlendiğinin olgusal karşılığı nedir? Mesela bizim de protesto ettiğimiz otoyol ihalesinde birlikte ihaleye girmeleridir. Bu süreç her zaman tekelci kapitalizmin mantığına göre pazarda savaşan, rekabet hâlindeki iki farklı sermaye sınıfının çıkarları uğruna birleşmesidir. Dinlerini, düşüncelerini, ideolojilerini bir kenara bırakarak bu birleşmeyi biz antikapitalist Müslümanlar olarak, bunu görerek, bu birleşmenin önüne geçerek protestolar yapmıştık. O birleşme sağlanmaya çalışılıyor. Şimdi Erdoğan tabi bu süreçte bugün kendi içinde muhalefete sebep olduğu için bunu biraz daha sürece yayıyor. Yakında gerçekleşecek. Barış sürecini de ekonomi politik olarak değerlendirdiğimizde yeni palazlanan Kürt sermayesinin de buraya eklenerek Türkiye'deki barışın sermaye sınıfı arasında gerçekleştirilmek istenmesi gibi bir şey var. Yeni palazlanan Kürt burjuvazisi, Beyaz Türkler ve aynı zamanda yeni Anadolu sermayesinin bir barış çatısı altında, böyle bir sermaye birliği çalışması var.

-Siz bir Beyaz Kürt sınıfının olduğuna da inanıyorsunuz. Bu barış sürecinin ortaya çıkaracağı ilk sınıf bir Beyaz Kürt sınıf mı olacaktır? Yani Türkiye yeni sermayedarlarının ellerinde mi biçimleniyor?

Sedat Doğan: Barışın getireceği yeniliğin bu olacağını düşünüyoruz. Tabi kendi içerisinde ezilen Kürtler de aynı bizim gibi. (Kendi

derneklerini kast ederek. -Handan) Biz nasıl AKP süreciyle birlikte, 7-8 yıllık tartışma sürecinden sonra Antikapitalist Müslümanlar diye bir hareketi ortaya koyduysak Kürtlerin bu barış sürecine eklemlenmesiyle o 7-8 senelik süre içerisinde tartışan Kürtlerin de antikapitalist Kürtler hareketini ortaya çıkaracağına inanıyoruz. Süreç oraya gidiyor çünkü BDP'nin belediye başkanlığı almasıyla birlikte birçok Kürt hareketi içerisinde aktif olan unsurların aynı AKP belediyecilik mantığıyla, ihale kültürüyle aynı değerler üzerinde şekillendiğini ve ekonomik büyüme gerçekleştirildiğini görüyoruz. Bu konuda da sürecin oraya doğru yönlendiğini görüyoruz. Biz 2023 hedefinin de aslında bu olduğunu düşünüyoruz. Ve Erbakan'ın 90'larda söylediği bir söz var. Aynısını aslında bugün Tayyip Erdoğan yapıyor. "Atatürk mezarından kalksaydı Refah Partisi'ne oy verirdi." çünkü Atatürk'ün de, Atatürk'ten önceki İttihat Terakki'nin de aradığı beyaz, Sünni, Müslüman bir Türk burjuvazisi yaratmaktı. Bu yaratımı tek parti rejimi gerçekleştiremedi çünkü sanal bir sınıf yaratması gerekiyordu. Böyle bir sınıf yoktu. Mutlaka bunun köylü olması gerekiyordu. Bunu Adnan Menderes keşfetti, Süleyman Demirel devam ettirdi, Erbakan buna bir ekonomik politik vermeye çalıştı, bunu sağlayamadı. Özal ve Erdoğan'la birlikte bu sınıfın hem kültürel kodlarıyla hem doğal sınıfsal temelleriyle bütünleşen bir hareket çıktı ve İttihat Terakki'den itibaren var olan millî burjuva sınıfı oluşturma idealini şu an Erdoğan gerçekleştiriyor. Ve bundan dolayı da sınıf mücadelesinde geride kalan İstanbul sermayesi CHP tandanslı yani Kemalist blokajdan da kurtulup o yeni sınıfla barışmak istiyor. Bunun şu an barışma sürecini, sancılı sürecini yaşıyoruz.

-O zaman siz Erbakan'ın dediği o adil düzen kavramının dinde bahsedilen referanslarla yani ekonomik referanslarla uyumlu olduğunu düşünüyorsunuz?

Sedat Doğan: O açıdan bütünüyle uyumlu olduğu anlamında söylemiyoruz. Çünkü Erbakan'ın ekonomi politığında sadece sömürü sistemlerinde faizi ve parayı sömürü sistemi olarak görüyor. Üretim ilişkilerinde sömürünün olmadığını söylüyor. İnsanların

yaşam standartlarını yani yoksulluk üzerinde bir geçim kaynağının olmasının sömürü olmadığına bir göstergesi olduğunu söylüyor. Ama bizim temel parametremiz, sermaye sınıfının tamamen ortadan kalkmasıdır. Çünkü yeryüzünde bizim inancımıza göre Allah'ın nimetiyle emeğin bulunduğu alanı biz değer olarak tarif ediyoruz. Araya bir sermaye sınıfının girmesini Kur'an'ın tabiriyle şirk olarak tanımlıyoruz. Şirkin tanımıyla sermaye sınıfı olduğunu düşünüyoruz. Ama Erbakan bu konuda işçinin ve memurun yaşam standartlarının üst düzeyde olmasını, yeterli görüyor ve hiçbir işsiz olmamasını yani reel ekonomiyi, sosyal refah devleti modelini aslında uygun görüyor.

-Hasan Bülent Kahraman diyor ki Demokrat Parti Türkiye'de muhafazakârlığı yaratmıştır. Daha doğrusu Yasin Durak vb. bazı akademisyenler Anadolu halkının geleneksel İslam'ının bir anlamda bu süreçte siyasallaştığını ifade ediyorlar. İlk defa Anadolu DP'ye oy verdiği zaman aslında muhafazakârlığından falan değil tek parti sisteminin baskıcı politikalarının karşısına bu partiyi konumlandığı için onu iktidar yapıyor. Kısaca bu siyasallaşma süreci DP ile doğrudan ilgili midir?

Sedat Doğan: Anadolu dindarlığıyla özellikle 60'ların sonundaki Millî Görüş'le birlikte siyasal İslamcılık birbiriyle benzeşmiyor. Zaten Erbakan'ın büyük ölçüde kitleselleşememesinin nedeni Anadolu Müslümanlığını İslamlaştırma, daha böyle selefi, daha böyle şekiller üzerinden bir İslamcılık tanımlamasıdır. Biliyorsunuz o dönemlerde başörtüsü konusu da Şule Yüksel Şenler'le bir prototipler oluşturulmaya çalışıldı, böyle bir İslamcılık modeli çizmeye çalıştı Müslümanlar. Böyle bir başörtüsü şekli falan belirlenip siyasal İslam'ın simgeleri oldu. 60'ların sonunda, 70'lerin başında bunlar çizilmeye başlandı. Anadolu insanı buraya doğru yönelmedi. Türk insanının kapitalizm-din algısı DP-Süleyman Demirel çizgisinde bir Müslümanlık algısıyla yani piyasayla sonuna kadar barışıktır. Piyasa içerisinde, hani o Türk sinemasında da çok gördüğümüz hacı karakteri, bakkallarda, marketlerde toplumla ilişkisi

Allah üzerinden kurar. Ama orada bütün kapitalist ahlakı işletir. Bu sınıfla Erbakan'ın kurmak istediği İslamcılık modeli birbiriy-le çatışıyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü ve Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık hâliyle bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Amerikan yardımlarıyla şekillenen bireyleri "hacı bakkal" karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı. Büyük şirket sa-hibi patron olarak çıktı. Muhafazakâr dindar burjuva olarak çıktı. Bu sınıfla Erbakan'ın kurmak istediği İslamcılık modeli birbiriy-le çatışıyordu. Bunu aslında Erdoğan gördü. Biz Millî Görüş gömle-ğini çıkartırken aslında bunu çıkartıyoruz dedi. Anadolu insanının bu piyasa ekonomisiyle barışık hâliyle bütünleşiyoruz dedi. Ve bu noktada İslamcılıktan liberal muhafazakârlığa doğru yöneldi. Bu da yeni bir muhafazakâr kadın ve erkek modeli ortaya çıkardı. Yani toplumla ilişkisi Allah üzerinden Amerikan yardımlarıyla şekille-nen bireyleri hacı bakkal karakteri yeni bir biçimde karşımıza çıktı.

-O mahallenin hacı bakkalı öne mi çıktı? Ya da merkezde ken-dine daha büyük bir alan mı açtı?

Sedat Doğan: Tabi, öne çıktı. Şu an TÜSİAD'ın karşısına eko-nomik sınıf olarak olarak hacı abi çıktı. Show TV'de bir dizi vardı, o yayından kaldırıldı. 2002 ya da 2003 sürecinde. İsmi "Hacı" idi. As-lında onun tekrar tekrar izlenmesi gerekiyor. Orada "Hacı abinin" 70'lerdeki küçük bakkalından nasıl Kayseri'de bir holdingin patronu olduğu sürecin hikâyesiydi. Anadolu Müslümanlığı, din kültürüyle barışık bir sermaye sınıfı doğurdu.

-Osmanlı'da da gerçek manada bir burjuva sınıfı yoktu bili-yorsunuz. Bürokratlardan oluşan bir sermaye sınıfı vardı. Ama onlar da bir sermaye sınıfı değil çünkü üreten bir grup değil. Sa-dece bir seçkinler sınıfı.

Sedat Doğan: İşte o yüzden ters köşe oldu İttihat Terakki. Fran-sa'daki o devrimi takip ederek oradaki aristokrasi ve kiliseyle sa-

vaşan yeni sınıfın bu topraklarda doğabileceğini zannetti. Öyle bir sınıf yoktu. Bu sınıf 100 senedir bekliyor. Şu an ancak yeni yeni meyvelerini vermeye başladı AKP hükûmetiyle birlikte. 100 senelik bir süreci bekledik biz. Bir de Mehmet Genç'in çalışmaları vardı Osmanlı iktisadı üzerine. *Devlet ve Ekonomi* kitabı var, bizim okuma kitaplarımızdan. Oradaki Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyıla kadar provizyonizm (iaşecilik) olduğu bir ekonomik model var. O ekonomik model çökertildi aslında. İaşecilikte, ithalat ve ihracat hemen hemen sıfırdır. İaşecilikte amaç işte bütün vakıflarla, ahilik sistemine vs. bütün yaşayan insanların açlık ve yoksulluk problemlerini çözen bir sistemdi. İşte bu Orta Çağ'daki feodal merkezîyetçi, uzlaşmacı bir sistemdi. Ama sonra iltizam sistemi çökertildi, üzerine 1838'deki **Baltalimanı Antlaşması**'yla o yeni palazlanan kapitalist sınıfın Osmanlı topraklarına sirayet etmesiyle birlikte, ekonomik sistem tamamen çözüldü. Zaten Osmanlı'daki hoşgörünün kaynağı da provizyonizm olduğu için Ermeni olması, Rum olması, herhangi başka bir etnisiteye, dine sahip olmasının orada ekonomik olarak bozucu bir niteliği yoktu. Bundan dolayı hoşgörü vardı. Ama ondan sonra hoşgörü sistemi daraltılmaya başlandı. Bu nasıl oldu? Osmanlıcılıktan İslamcılığa evirildiğinde oldu. Bütün gayrimüslim unsurlar dışarıda tutulmaya çalışıldı. Jön Türk devrimiyle birlikte İslamcılık da daraltıldı ve Türkçülüğe geçildi ve Ermeni soykırımı da bununla ilgiliydi. Çünkü Birinci Dünya Savaşı konjonktüründe Osmanlı'da en yüksek sermaye sınıfı yabancıydı, gayrimüslimdi. (Osmanlı'da bir burjuva olacaksa bunlar gayrimüslimlerden olacaktı yani. -Handan) Evet öyle. İşte bu gayrimüslimlerin elimine edilmesi gerekiyordu. Ermeni soykırımı da bu sebeple geliştirildi. Jön Türkler de Birinci Dünya Savaşı ekonomisinde sürekli yerli burjuva sınıfı oluşturabilmek için, o savaş ekonomisinde biriken mallarla bir esnaf sınıfı oluşturmaya çalıştı. Yeni bir sermaye sınıfı yaratmaya gücü yetmedi. Kemalist rejim de bunu devraldı. Burjuva sınıfı çalışmaları yapmaya çalıştı. Aynı Sovyet Rusya'nın, Stalin'in yapmaya çalıştığı bir sosyalist birey yaratma gibi Türkiye'de de bir burjuva birey yaratmış oldu. Bu nedir, Adnan Menderes'in her ma-

halleder bir zengin yaratma mitidir. Bu Özal'da da vardır. Bu süreç böyle devam etti. Tayyip Erdoğan diyor ki 2023'de artık o Anadolu'daki küçük üretici sınıf, köylü kasketli amca, 2023'de artık herhâlde yüzde 60'lara gelerek Türkiye sermaye sınıfını oluşturacak. 2070'de de bu 90'lara varacak diye bizim böyle bir öngörümüz var. Çünkü geçen sene yapılan bir araştırmada, Anadolu'daki kasketli amcaların sermaye sınıfının tabanını oluşturduğunu gösteriyor. Bu süreç oraya doğru geliyor. 2070'i de Türkiye demokratik burjuva devriminin tamamlanacağı tarih olarak herhâlde okumamız gerekiyor. 2023, artık o varlığını ispat etmesi için. İşte o yüzden AKP hükûmeti hiçbir şekilde hangi siyasi hatayı yapmış olsa da bu sınıfsal ilerleyiş çok canlı olduğu için ve herkesi bir şekilde bu hızlı kalkınmanın az da olsa, çok da olsa bir tarafında faal olduğu için bu süreçte ileriye yönelik oluyor. Yüzde 52 oluyor, yüzde 55 oluyor, zaten son gelebileceği nokta azami yüzde 65 ile yüzde 70 bandı. Onun üzerine hiçbir zaman çıkamıyor. O banda da giderek yaklaştığını görüyoruz. Bu noktada da Antikapitalist Müslümanların Kur'an tefsiri anlayışı eğer ezilen halklarda yeni bir çıkış olursa itikadi bir temele oturur. Lenin'in kitabında çok önemli bir nokta var. Makineye bağımlı olan işçiyi makine dışında siyasal bir bilinçle devrimci bir mücadeleye sokabiliriz diyor. Onun demek istediği bugün Antikapitalist Müslümanların yapmaya çalıştığı bir şey. Makineye bağımlı olan Müslüman'sa, Alevi ise, Kürt ise kendi değer yargısıyla o makineden özgürleşmesi lazım. Bugün biz şunu görüyoruz. Otobüsle gidiyoruz, 60-70 yaşında bir amca, sabah namazı kaçacak diye durdurabiliyorsa bu çok devrimci bir harekettir. Ben namazımı kılacağım diyor. Muavin diyor ki biz gideriz. İstersen git diyor, ben bu namazı kılacağım. İniyor, namazını kılıyor, başka bir otobüsle yoluna devam etme yoluna gidiyor. Bu itikadi bilinçlilik emek-sermaye çelişkisinde emeğin karşısında konumlanırsa aynı değeri ortaya koyacaktır. Türk solunun yapmış olduğu hata budur. Maalesef İslamcı entelektüellerin de yapmış olduğu hata budur. Hacı amca ile onun değerleri üzerinden devrimci bir niteliğe büründürecekken onun değerlerini asimile eden, onun değerlerini hor gören bir

bakış açısı var. Eğer bu değerlerle barışksa nasıl kapitalistler barıştı, al dedi hacı amca sen ezanı Arapça mı istiyorsun, al sana ezan. 1 Mayıs'ı ilk resmî ağızla kutlayan kim? Adnan Menderes. Onu mu istiyorsun, al sana bu. Ne oldu piyasa ekonomisi. Aynı şekilde, hacı abi sen namaz mı kılmak istiyorsun, al, namaz paylaşmaktır, eşitlenmektir, bir araya gelmektir, namaz en büyük devrimci harekettir. Sen cem evinde toplanmak mı istiyorsun? Cem evi paylaşmanın, insanların birbirine derdini anlatmanın ve ezenlere karşı ezilenlerin bir olmaktır diyerek oradan hareketi eğer yeniden üretebilirsek bu sınıfsal ilerleyişin karşısında bir sınıfsal konumlama olabilir ama onun dışındaki Türk solunun, Türk solu olmadığı hâlde CHP'nin koymuş olduğu politikalar sadece bu hareketi, ivmeyi biraz daha hızlandıracaktır. Başka bir etkisi olmayacaktır.

-Siz muhafazakâr bir proleter sınıfın Anadolu burjuvasının içinde konumlandığını mı söylüyorsunuz?

Sedat Doğan: Che de bunu söylüyor. Diyor ki bir halkın içerisindeki hukuku, kültürü, bakış açısı neyse devrim o şekilde şekillenmeli. Onu uyarmamız gerekir diyor. Devrimci pratik budur. Bu bir sekterliktir, elitizmdir. Halkın değerlerinden yoksun bir doğruyu söyleme, elitizmdir. Devrimcilik halkla bütünleşebilmenin adıdır aynı zamanda. Halkın değerlerini devrimci niteliğe büründürmektir. Muhafazakârlık dediğimiz nokta, bu toplumun ne kadar muhafazakâr olduğunu biliyoruz zaten. Anadolu'nun Müslümanlığı siyasal İslamcılık gibi parametreleri keskin değildir. Kadın erkek ilişkileri de aslında öyle değildir. Tarlada beraber çalışırlar, birlikte namaz kılarlar, birlikte sofralarda otururlar, el ele sıkışırlar. Sonradan üretilen İslamcılık da aslında bu topraklara özgü değildir. Siyasal İslamcılık da bu toprakların, Anadolu kültürünün özü değildir zaten. O da yapaydır. Aynı Kemalizm gibi. İki yapay unsurun çatışmasını yaşıyoruz maalesef. Bugün Anadolu dindarı Cuma namazına da gider, yılbaşını da kutlar, teravih namazına da gider, kandilini de kutlar. Böyle bir kültür var. Bu kültürün içerisinde hareketi devrimci niteliğe sürüklememiz lazım.

-Anadolu'da bir insan profilimiz vardır. Siyasal İslam onu biraz farklı bir boyuta taşıdı. Daha doğrusu siyasal İslam'ın kamusal alanda görünen sembolleri onları aslında farklı bir noktaya taşıdı. Anadolu'daki sermaye sınıfına temel oluşturan sonuçta bu Anadolu insanıydı. İstanbul'a gittiği zaman, Ankara'ya gittiği zaman, diğer sermaye sınıfının yaşam biçimini nasıl benimsedi hızlı bir şekilde? Benimsediği iddia ediliyor. Şu an diyorlar ki bayan başörtüsü kullanıyor ya da erkek çok modern kıyafetler kullanıyor vb. Ama diğerleriyle aynı yaşam standartlarını paylaşıyorlar ve aynı tutumları edinmeye çalışıyorlar. Sadece evlerinde birtakım yine sembolik düzeyde kalan, İslam'ı temsil eden unsurlar var. Bunun dışında her şeyiyle onlara benzemeye çalışıyorlar. Hatta Beyaz Türkler adına konuşan birçok kişi de onların asla bir gerçek burjuva olamayacağını çünkü zaten bu kültüre sahip olmadıklarını iddia ediyorlar. Bu evrilme sürecini nasıl değerlendiriyorsunuz? Öyle bir evrilme mi geçirdi paraya sahip olanlar yoksa çok doğal bir süreç mi yaşıyorlar? Yani parası varsa o standartlarda yaşamalı mıdır?

Sedat Doğan: Yani halk muhafazakâr burjuvaya doğru eviriliyor. Dedik ya Anadolu insanı çok fazla parayla sıkıntılı değil. Siyasal İslam'ın algıladığı biçimde de parayı algılamıyordu. Şu anki grubun yaptığı da çok ters bir şey değil. Böyle okunabilir mi?

Bizim gördüğümüz şöyle bir şey var. AKP ile birlikte, AKP'nin yürütücü kadrosu diyelim, bunlar zaten siyasal İslamcılıktan geliyor. Bunlar da 70'li yıllarda o yapay İslamcılık üzerinde bir yapaylık kültürünü yaşadılar. Bu toplumun kadim değerlerinden uzak tamamen tarihsel ve reaksiyoner bir İslamcılık içerisinde şekillendiler, palazlandılar. Ve bunu aynı şekilde kapitalist kültür içerisinde de aynı yapaylığı sürdürüyorlar. Bugün AKP'ye oy veren önemli kesimin, Adıyaman'a da gittik, kendi kadim değerlerini, kültürel değerlerini koruyorlar ve bir şekilde burjuvalaşma zaten mümkün değil. Zaten taşeronlaşmanın olduğu bir dünyada yaşıyorlar. Bunu koruyorlar ama İslamcılığın içerisinde nüve etmiş, o radikal İslamcılık özellikle, nüve etmiş kesimlerin aynı şekilde 70'lerde nasıl çok kolay dönüştülerse kapitalist kültürün burjuva kültüre evrilme noktasında aynı

kolaylıkla gösterebiliyorlar. Sadece neleri muhafaza etmek durumunda kalıyorlar? Başörtüsü mitini koruyabiliyorlar. Belki toplum içerisindeyken namaz kılmaları gerektiğini koruyabiliyorlar. Ama onun dışındaki bütün burjuva kültürünü aynı şekilde benimsemiş durumdadılar. Ve bu şunu da gösteriyor. Siyasal İslamcılıktan ziyade Anadolu insanının dinî kültürüyle şu an kapitalist kültür arasında bir çatışma var. Bu çatışmayı derinleştirmemiz lazım. Bu çatışma arasındaki o farklılığı ortaya koymamız lazım. Siyasal İslamcılıkla kurduğumuz zaman zaten o kesime, o cipe binenler, 60'lı, 70'li, 80'li, 90'lı yıllarda küçük burjuvaydı. Bu küçük burjuvanın geleceği yer zaten burjuvallaşma süreciydi. Bu süreci onlar takip ediyorlar. Dinin o ritüellerini kullandılar. Ve şimdi orada çok da kullanılan Müslüman zengin olma gibi değerlerle o süreci zaten yaşıyorlar. Onlar hiç sapmadılar. Yani İslamcı bir elitist hiç davasından sapmadı. Müslüman zengin olmalı dedi ve oldular. Ama Müslüman halkın ekseriyeti böyle düşünmüyordu. Anadolu'ya geldiler. Anadolu ile birlikte onların çocukları da bu çalışmayı yaptı. Babalar ne yapıyor şimdi? Babalar kendileri bu süreci kaçırdılar. Bizim hareketimizde de çok sıkıntı yaşıyoruz. Çok rasyonel düşünüyor babalar. Aman oğlum diyor, oku, avukat ol, doktor ol, mühendis ol, sosyolog ol, ne olacaksan ol. Ben kaçırdım bu treni, sakın ha sen kaçırma. Benim tarihim, kültürüm, yaşam tarzım bu değildi. Ama seni İstanbul'a gönderiyoruz, Ankara'ya gönderiyoruz, oku ve bu sürece dâhil ol diye. Biz bu çatışmayı her gün yaşıyoruz kendi aramızda. Ve görüyoruz ki asıl rasyonel olan halkın ta kendisi. İdealizm ile orantı arasında aslında çok ince bir çizgi var. Asıl sınırsız ve sınıfsız cennet idealiyle hayatını babalara göre, berhava eden, boşa harcayan, o çok gerçekçi, çok kendine göre mantıklı, tam Weber'in bahsettiği gibi, o Protestan ahlakı çok iyi benimsemiş ve çocuklarına da bunu benimsetiyor. Ve en büyük etki de burada. Kur'an'da da geçen çocuklarımızla aramızı açtın diye bir şey var. Yani Antikapitalist Müslüman hareketin de bu açığı ortaya çıkarması lazım. Bunun için de aynı zamanda çabalar gösteriyoruz. Burjuva sınıfının bu şekilde hareket etmesinin temel sebebi zaten bu yolda, dediğiniz gibi ilerlemiş olmasıdır. Müslüman zengin olmalıydı ve oluyorlar.

-Yani söylediğiniz şu mu: Şu an İstanbul sermayesinin karışındaki Anadolu sermayesinin insanları zaten siyasal İslam'ın ürettiği zenginlerdi.

Sedat Doğan: Tabi. Yani siyasal İslamcının parametreleri de böyle yükseliyordu. Erbakan ile Erdoğan arasındaki fark şuydu. Erbakan şunu diyordu. Bütün halk elbette aynı şekilde bir burjuva sınıfı olacak ama ekseriyetle, mesela taşeronluğun Erbakan sisteminde olmaması gerekiyordu. Çünkü onun sisteminde açlık sınırının ve yoksulluk sınırının altında kalınmaması gerekiyordu. Bunu Refah-Yol döneminde uyguladığı için ve bu artık kaynakları da geçtiği için verebiliyoruz. O böyle düşünüyordu. Yani reel ekonominin canlanması lazım. Herkes bir tüketim nesnesi olmak durumundadır. Herkesin alışveriş yapabilir konuma gelmesi lazımdır. Bu tam sosyal refah devleti modelidir. Bunu yaparsak o burjuva sınıfı güçlenir ve büyük Türkiye oluşturacak ve diğer, -işte D-8'leri de kurmuştu o süreçte- ve bununla birlikte de bütün halklar tektir, dünya imparatorluğu, neo-Osmanlıcılığı buydu Erbakan'ın. Böyle bir imparatorluk adı altında kimsenin aç kalmadığı, içerisinde zengin bir tabakanın da olduğu bir modeli vardı. Buna adil düzen diyordu. Tayyip Erdoğan ise bunun olamayacağını görünce, İstanbul sermayesinin baskısı vardı, işte bu 28 Şubat'tı, aynı zamanda kapitalizmin buna karşı bir baskısı vardı. Burada kapitalizmle bütünleşerek hem Kemalizm'e çalımını attı, hem de İslamcılığı geride bırakarak yükselen sınıfın temsilcisi oldu.

-Cihan Tuğal'ın son kitabı *Pasif Devrim*'i okudunuz mu? Pasif Devrim süreci aslında Tuğal'ın Sultanbeyli üzerinden söylediği örneğin genellemesini yapabiliriz diyorsunuz. Sistemin muhalifleri iktidar olunca sistemle uyumlu hâle geliyorlar. Bir anlamda kendilerini sistemin unsurlarına uygun olarak yeniden üretiyorlar buna katılıyor musunuz?

(Sözü İhsan Eliaçık alıyor)

İhsan Eliaçık: Onu küresel bazda, dünya genelinde düşünmek lazım. Mesela kapitalizm var ve dünyayı etkiliyor. Adamların yeni dünya kapitalizminin yükselmesi ve devam etmesi için istedikleri

şeyler var. Kapitalizm bizden ne istiyor? Yani Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana dünyada Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni kapitalist düzenin bizden istedikleri diğer ülkelerden istediklerinden farklı değil. Üç şey istiyor. Ham madde istiyor, yani ham maddelerinizi bize açın, petrol varsa, doğal gaz varsa, toprağın altında ekilecek, biçilecek, üretilecek ne varsa, bizden ham maddelerinizi saklamayın. Emperyalizm, işgaller bunun için oluyor. İkincisi, pazarlarınızı açın, kapatmayın. Üçüncüsü de bu pazarlarda alışveriş yapacak paralı insanlar yaratın. Adamların istediği şey budur. Dolaşısıyla biz de şu anda ona uygun hareket ediyoruz. Yani İslam dünyası, Mısır'ından tutun, Afganistan'dan, Suudi Arabistan'dan Türkiye'ye kadar yeraltı ve yer üstü kaynaklarını bunların hizmetine açıyor. Açmazsa zorluyor, dayatıyor ve gerekirse işgal ediyor. Sonra o ham maddeyi alıyor, kendi istediği üretim makinelerinde üretiyor üreteceğini ve bu sefer bize geri satmak için pazarlarınızı açın diyor. Pazarları açacağız da pazarda alışveriş yapacak adam yoksa ne satacak? Pazarda alışveriş yapacak paralı insanlar olmalı. Bunun olması için de burjuvazinin olması gerekiyor. Üretecek, tüketecek. Burjuvazide sanat ve kültürün gelişmesi ne demek? Sanatsal, kültürel faaliyetler de parayla olacak. Adam resim yapacak, tiyatroya gidecek, dergi çıkaracak, okuyacak. Böyle bir canlılık olacak yani. Bunların olması için bizden bunları talep ediyorlar. Türkiye de Müslüman bir ülke olduğu için bunların Müslümanlığa uygun bir şekilde üretilmesini istiyorlar. Onun için İslami argümanla yapılmasını istiyorlar. Müslüman zengin olmalı, ben Müslüman'ın zengin olanını severim der. Pazarlarınızı bize açın ve pazarda alışveriş yapacak paralı insanlar olsun ki ürettiğimizi onlara satabilelim. Yani bu ona hizmet ediyor. Zengin olmalıyız. Ne olacak zengin olunca? Çok paramız olmalı. Çok para olunca ne olacak? İşte *iPhone* alacağız, o bitecek öbürünü alacağız, o bitecek öbürünü alacağız. Adamlar sürekli üretecek, biz de sürekli alacağız. Yani bunlar bizim ihtiyacımız mıdır, değil midir? Buna gerek yok. Onlar seri üretim yapacak, bu yıl bu moda, öbürü geçti, bu moda, öbürü geçti şu moda. Şunun yenisi çıktı, bir üst versiyonu çıktı. Al ha al, al ha al. Boyuna tüketim yani. Bu kapi-

talizme hizmetten başka bir şey değil. Dolayısıyla bu yeni üretilen dindar burjuvazi uluslararası kapitalizme hizmet ediyor. Buna karşı bir tavır, cepheden bir karşı çıkış lazım. Bu nedir? İhtiyacım olmayan şeyi almam. Almak zorunda değilim. İhtiyacımdan fazla olanla mülkiyet ilişkisi kurmam, ihtiyacımdan fazlasını biriktirmem. İstedğin zaman böyle bıçak gibi darbeyle kesmiş oluyorsun. Bu benim ihtiyacım değil, niye alayım ki, denmesi gerekiyor. Boyuna üretiyorlar, üretiyorlar, biz onun ihtiyacımız olup olmadığına bakmaksızın boyuna alıyoruz, alıyoruz. İnsanların kazandıkları para insanların temel ihtiyaçlarını karşılamaya gitmiyor ki. Bir taraftan dindar burjuvazi diyorlar ama öbür taraftan bakıyorsun insanların hâlâ evi yok. İstanbul'da yüzde 60 kirada oturuyor. 5,5 milyon insan asgari ücretli, 13 milyon yoksul var. 18 milyon hane var, 18 milyon 300 konut var Türkiye'de. Yüzde 61'i kirada oturuyor, evi yok. Nasıl oluyor bu? Bu burjuvazi niye sosyal adaleti sağlamıyor? Çünkü adamlar burjuvaziyi sosyal adaleti sağlaması için istemiyorlar. Ürettikleri şeyleri alacak pazar lazım onlara. Biz pazar yaratıyoruz yani. Onlara pazar oluyoruz. Paralı insanlar var. Onlar üretiyor, sizin üretmenize gerek yok, size bir kart vereceğiz, o karttan basıp geçeceksiniz. Dolayısıyla onlar üretiyor, biz tüketiyoruz. Böyle bir dünya, böyle bir pazar kurmak istiyorlar. İşte bu dünyanın işleyişi tam bir köle ve sömürü düzenidir. Onlar üreticidir, ürettikleri her şeyin üzerinden para kazanırlar biz de köleler gibi onların ürettiklerini tüketiriz. Tüketim köleliği, kredi kartı köleliği, banka borçluları köleliği üretiliyor. Kapitalizmin yarattığı kölelik böyle bir şeydir. Ama herkes kendisinin özgür olduğunu zannediyor. Cebimde param var, kredi kartım var, istediğimi alırım, özgürüm işte. Hayır, tam tersi. Köleliğin daniskası budur. Çünkü sen kendin hiçbir şey üretmiyorsun. Yani sen kendin üretilip, ürettiğini onların karşısına rakip olarak çıkarmıyorsun. Sen *iPhone* üretiyorsan ben de *bay phone* üretiyorum, al, diyen İslam ülkesi yok ki. Her şeyi onlar üretiyor. Bütün pazar, bütün ham madde, bütün insan nüfusu, bütün tüketiciler, bütün üretim araçları, icatlar, fikirler, bilimler, kültür, sanat, edebiyat, her şey onlarda. Onların ürettiği her şeyi biz tüketiyoruz. Kendi ihtiyacımızı kendimiz göremiyoruz mesela.

Elazığ'daki insanların bardak ihtiyacı, telefon ihtiyacı, yeme, içme, gıda ihtiyaçları bile bir sürü yerden geliyor. Böyle bir ülkenin dindar burjuvazisinin oluşması kapitalizmin buraya yerleşmesine argüman sağlamaktan başka hiçbir işe yaramıyor. Biz buna karşı çıkıyoruz. Sadece Türkiye'deki dindar burjuvaziye değil, küresel kapitalizme bir itiraz olması gerekiyor. Çünkü bu hepimizin zararına olan bir şeydir.

-Weber'in Protestan ahlakı tezi var. İslamcıların, Müslüman dünya ile hiçbir zaman kapitalist bir toplumun doğamayacağını, üreten bir toplumun doğamayacağını söylüyor. Çünkü felsefesinin buna uygun olamayacağını ifade ediyor. Ama bu dindar burjuvanın doğuşunun çok da uzak olmadığını mı gösteriyor? Hatta Hakan Yavuz diyor ki Anadolu burjuvazisinin doğuşu aslında Weber'in tezini çürütmüş görünmektedir. Anadolu'da kendi içerisinde ya da Müslüman toplumlar da kendi içerisinde bir burjuva sınıfı yaratabildiler, zengin sınıfı oluşturabildiler. Yani bunu meşru gören bir toplum yapısı da var. Weber'in o söylediği bu bağlamda çürümüş mü oluyor size göre?

İhsan Eliaçık: Weber'in söylediğinin çürümüşlüğünden ziyade, İslam dünyasında zaten Emeviler döneminde bu işe teşne gruplar ortaya çıktı. Bu hiç de sakıncalı görülmedi. Emeviler İslam dünyası topraklarının üçte ikisini mülkü hâline getirdiler. Buna isyan hareketleri oldu ama bunlar çok cılız kaldı. Yani Peygamber'in yapmak istediği şey gerçekleşmedi aslında. Peygamber'in yapmak istediği şey neydi? Bugünkü tabirlerle söyleyecek olursak, içinde ticaretin, girişimciliğin de olduğu bir ahlaki sosyalizmi kurmak. Böyle diyebiliriz. Temeli ahlakilik olan böyle manevi ahlaki, sosyal, güçlü, çok güçlü, açın, yoksulun, evsizin, barksızın kalmadığı ve insanların açlık, yoksulluk ortadan kalsın diye alışveriş yaptığı, uzak diyarlara gittiği, para kazandıkları, kazandıkları parayı da bu uğurda harcadıkları bir düzen kurmak istiyorlardı. Bu, onun istediği doğrultuda gelişmedi. Ticaret boyutundan girilerek kazandıklarını başkası için harcaması için değil kendisi için harcama yoluna gidildi. Hâlbuki Peygamber diyordu ki Çine gidip alışveriş yapan, dünyanın dört bir

yanına seyahatler düzenleyen fakat orada kazandıkları parayı infak eden, yoksullar için, evsizler için, kimsesizler için harcayan tüccar modeli çizdi. Ama bu model gelişmedi. Adam gitti kazandı, bu sefer kendisi için harcamaya başladı, öbürünü unuttu. Böyle bir gelişme oldu yani. Bunun temelleri var şu an Türkiye'de. Şu anda günümüz Müslümanlarının zenginlikleri meşruiyetini hep oradan alıyor.

-Gaziantep, Konya, Kayseri gibi şehirlerde yapılmış çalışmalar, araştırmalar var. Bu araştırmalarda, oradaki büyük işletme sahiplerinin kurbanlarını götürüp, Somali, Güney Afrika gibi fakir ülkelerde kestiklerini ve bir süre sonra da oradan birtakım insanları çok asgari düzeyde ihtiyaçlarını karşılayarak Türkiye'ye getirdikleri, istihdam ettikleri ve kendi işçileriyle birlikte çalıştırdıkları, işçilerin bundan rahatsız olan bir tutum gösterdiğini gördüklerinde de, savunmaları da şu oluyor, onlar çok ihtiyaçları olan insanlar, bunları kendi aramızda ya da İslam dini adına kazandıklarımızı onlarla paylaşmamız gerekiyor çünkü bir süre sonra işçi transferini, yabancı işçi istihdamını da beraberinde getirecek. Bu, işçiler arasında çok ikna edici olmasa da onları susturan, manipüle eden bir argüman, bir söylem oluyor. Sonuçta insanlar işlerine eskisi gibi devam ediyor. Bunu nasıl okumak lazım? Bu nasıl bir meşrulaştırma sürecidir?

İhsan Eliaçık: Bunun tipik bir örneği İslam tarihinde var. Savaşta gidip orada ganimet elde ediyorlar. Ede ettikleri ganimeti toprak satın almak için takas ediyorlar. Mezopotamya'da bataklık araziler var. O bataklık arazileri alıyorlar, karşılığında, elde ettikleri ganimeti devlete veriyorlar. Toprağın mülkleştirilmesi, özel mülkiyete açılması söz konusudur. Hâlbuki daha önceden mülk Allah'ındı ve özel mülkiyet söz konusu olamazdı. Adam gelir, çalışır, emeğini alır ama mülk daima Allah'ındır, devletin de değildir. Kimse orayı özel mülkiyeti yapamaz, aktaramaz idi. Ama Emevilerle beraber İslam tarihinde bunun yolu açıldı. Ve bataklık araziler özel mülkleştirilmeye başladı. Oraya çiftlikler kuruldu ve Afrika'dan zenciler getirildi. O zenci işçiler çalıştırıldı. Oradan şeker kamışı gibi ürünleri yetiştire-

rek İslam dünyasının her bir yanına ihraç etmeye başladılar. Böyle devasa toprak zenginleri ve toprakların üzerindeki çiftlik zenginleri üremeye başladı. Afrika'dan getirilen zencilerin sayısı binlerce olmaya başlayınca onlar da zorla bataklık koşullarında çalıştırılmaya başlanınca Hicri 250'nci yılında zenci isyanı meydana geldi. Buna İslam tarihinde Zenc Hareketi denir. 14 yıl sürdü. Afrika'dan gelen zenciler Arap soyundan gelen Emevi çiftlik sahiplerine isyan ettiler. Bayrakların üzerine mülk Allah'ındır, toprak Allah'ındır, bundan payımızı isteriz, ırgat gibi çalıştırılıyor, diye yazdılar. İsyân bayrağını açtılar ve bu isyan 14 yıl sürdü. *El Muhtare* diye bir şeyi kurdular, muhtare hürriyet şehri demek. British Museum'da bastıkları paralar sergileniyor, onun üzerinde hâkimiyet Allah'ındır, mülk Allah'ındır, yazıları var. O zaman Abbasiler vardı. Arap Abbasileri Türk ordularını paralı olarak tutarak, onlara yüklü paralar vererek bu isyanı bastırdı. El Muhtare şehrini haritadan sildiler. Tarihten kazıldılar. Şu anda yeri piknik yeri, kimse bilmez. Orada kurdukları şehirde değirmenler ürettiler, değirmen o zaman toplumun en önemli üretim aracıydı, herkes ürününü oraya getiriyor, değirmende un oluyor. Değirmenler kimseye ait değildi, kamuya aitti. Ortak mülkiyet esasını getirdiler. Küçük bir girişimdi. Ondan sonra Kalamatiler devam etti. Kalamatiler de yaklaşık 200 yıl sürdü. Onu da çeşitli yollarla bastırdılar. Dolayısıyla bu hareket de gelişme imkânı bulamadı. Dışarıdan zavallı Afrikalıları, garibanları getiriyorsun, açtığın iş yerlerinde karın tokluğuna çalıştırıyorsun. Mesela o Zenc İsyanı'nda 14 yıl içinde verilen en gerçekçi rakamlara göre 500 bin kişi öldü. Yüz binlerce köle... Brezilya'ya, Amerikalıların köle götürdüğü gibi Afrika'da... Amerikan kapitalizmi böyle doğdu ya işte. İngiltere mesela köle getirdi. İngiltere'de de köle isyanı var. İngiltere'deki pek bilinmez. Daha sonra Amerika'ya gitmeye başladı. Aynıısı daha önce İslam dünyasında yaşanmıştı. Afrika'dan köle getirip bataklıkları çiftliğe dönüştürüp orada tarım işçisi olarak çalıştırma oldu. Sizin anlattığınız ona çok benziyor. Adam Konya'dan gitmiş, Afrika'dan fabrikaya köle getiriyor, zenci getiriyor, gariban getiriyor, çaresiz insanları getiriyor.

-Yasin Durak'ın şöyle bir tespiti var, diyor ki, muhafazakâr proleterya sınıfı devrimci bir hareket başlatacak. Ve bu değişimin motoru olacak. Siz buna katılıyor musunuz?

İhsan Eliaçık: Zaten biz onu söylüyoruz işte. Bizim söylemimiz ona tekabül ediyor.

Sedat Doğan: Biz ona Müslüman devrimci proleterya diyebiliriz. Neyi muhafaza ediyoruz? Biz düzenin ekonomik yapısını muhafaza etmiyoruz ki. O noktada devrimciyiz. Bu kültürel bir tanımlama, siyasi bir tanımlama değil.

-Türk muhafazakârlığını yorumlayabilir misiniz?

İhsan Eliaçık: Mesela ben, bir muhafazakârın, yeni dindar burjuvazinin içinde çalışıyorum. Burada sömürülen insanlar değiliz biz. Ama orada onlar var. Burada karşılaştığımız bazı açmazlar oluyor. Şöyle ki Afrika'dan Konya'ya getirilen kölelere ben gidip diyeceğim ki, ey Afrikalı kardeşim, bu adam seni sömürüyor, dediğim zaman o köle bana şöyle söylüyor. Biz orada yoksullukla imtihan oluyoruz, burada zenginlikle imtihan oluyoruz. Ne yapalım, kaderim böyleymiş. Adama kültürel, bir sınıf bilinci aşlamaya çalışıyorum fakat ben orada çalışmıyorum. Onun yapması gereken kültürel isyanı dışarıdan ona aşlamaya çalışıyorum. O adam bana direnç gösteriyor. Diyor ki benim kaderim bu, ne yapayım? Ben de ona diyorum ki senin öyle bir kaderin yok. O adam seni sömürmek için senin kaderin bu, diyor. Getiriyor vaizi fabrikada konuşturuyor. Vaiz diyor ki Allah'ın kaderidir, kimi zengin yaratmıştır, kimini yoksul yaratmıştır. Allah'ın kaderine isyan olmaz. Hakkımıza razı olmalıyız, şükretmeliyiz. Fabrikada isyanın oluşmaması için hocayı getirip vaaz verdirenler var. Şimdi ben de gidip adama tam tersini söylüyorum. Diyorum vaiz seni uyuşturuyor, yalan söylüyor. Yok böyle bir şey. Böyle bir kader de yok. O adam seni sömürüyor, bunu hissetmen lazım dediğim zaman fabrikadaki işçiyle kültürel çelişki içine girmiş oluyorum. Öbür taraftan vaiz de bunu kullanıyor. Vaiz bana diyor ki, bak, bak, bu kaderi inkâr ediyor, gördünüz mü? Sizin dininizle oynuyor bu, diyor. Hem suçlu, hem güçlü. Bunun da yarattığı bir handikap var.

Bunu nasıl aşacağız? Bunu, o kişiyi bilinçlendirerek yapacağız. Yani sürecin kendisinin aleyhine işlediğini, kendisini sömürmek için bu fikirlerin kafasına sokulduğunu anlatacağız. Biraz evvel bahsettiğiniz o muhafazakâr proleteryanın proleter oluşunu fark etmesine engel olacak dinsel inançları var.

-Weber İslam'da üreten bir sınıfın doğamayacağını söylüyor. Yani Protestan ahlakta olduğu gibi bir üretici sınıfın doğamayacağını söylüyor. O ifadenin altında da zannediyorum şöyle bir unsur göz önünde tutuluyor, "bir hırka, bir lokma" felsefesi bu tip toplumların üretici olamayacağı ya da sermaye birikimine fırsat veremeyeceğini düşündürüyor. Siz bunun tersini mi düşünüyorsunuz?

(Sedat Doğan cevaplamak istiyor)

Sedat Doğan: Tersini düşünüyoruz. Protestan ahlakının temel parametresi şeydir, katılımcı faiz gibi bir şeyden vazgeçememesidir, feodal bir mezhep olduğu için. Protestanlık da herkesin anladığı dilden rahipler aracılığıyla halka yayıldı. O halk da faizden uzak bir din anlayışını ve biriktirmeyi esas alan bir kültürü inşa etti. 2004'te Tayyip Erdoğan da aynı şeyi söyledi. Faiz yaşadığımız çağın bir gerçeğidir. Bundan kaçamayız. O Protestan ahlakın aslında o muhafazakâr kesimde çok kolay karşılık bulduğunu görüyoruz. Bugün kimse faize karşı bir karşı koyuş ortaya koymuyor. Bugün Hayrettin Karaman gibi insanlar bile faizi meşrulaştırıcı fetvalarla bu Protestan ahlakla aslında bütünleştiriyorlar. Dinî otoriteler de, siyasi iktidarlar da tam bu Protestan ahlakın gereği tarzında bir kapitalistleşme sürecini yaşıyor. Weber'in o tezi belki evet o Batı Orta Çağ'ına karşılık Osmanlı provizyonist ahlakına baktığımızda oradan çıkmaz ama yaşadığımız 200-300 yıllık süreçte bu da dönüşmüş ve Protestan ahlakına uygun bir dinî bir altyapı oluşturmuştur. Weber ötekiler olarak nitelendirdi. Osmanlı'nın da o provizyonist mantığına bakarak "bir lokma, bir hırka" o tasavvufun da getirmiş olduğu öğretiyile o yaşadığı çağdan baktığı zaman öyle bir algı var ama şu an son 200-300 yıllık süreçte bu aşıldı. Baptist

aşıldı, İslamcılıkla aşıldı. İslamcılık devlet projesi olarak sunuldu. Bu hep oradan geliyor. İşte Erbakan'ın Abdülhamitçi olduğu -za-ten her zaman söyleniyor-, o politikayla devleti ele geçirme temel bütün ideolojinin mantığıydı Osmanlı'nın parçalanma sürecinde. Bunu Kemalist mantık da böyle düşündü, Turancılık da böyle düşündü, Osmanlıcılık da böyle düşündü, İslamcılık da böyle düşündü. Devleti kim kurtaracak? Bir dönem Kemalizm kurtardı, şimdi de AKP ile muhafazakârlar kurtarıyor. Siyasi metot hep aynıdır.

-Burada ilginç bir noktaya geldik bir karşılaştırma yaparsak; Marx diyor ki biz ezildiğine dair işçi sınıfını bilinçlendirmeliyiz ki -makineleşmeye karşı sömürüye karşı- onlar devrimci hareketi yaratıp toplumsal dönüşümü sağlasınlar. Acaba muhafazakâr toplamda da sizin öyle bir rolünüz var mı?

Sedat Doğan: Evet, aynı.

-Marx'ın ünlü bir sözü vardır: "Biz öyle bir sevgiliye âşık olduk ki o hiçbir zaman bizim farkımızda olmadı." Muhafazakâr proletarya sizin farkınızda olacak mı?

Sedat Doğan: Biz hayatın içerisinde pratikten kurulan bir hareketiz. Bizim ortaya çıkışımız 1 Mayıs İşçi Bayramı ile oldu. Fakat ondan sonra orada kalmadık. Özellikle egemen medya, tabii AKP'nin de medya üzerinde çok yoğun kontrolü var, haber spikerlerinden tutun gazete yazarlarına kadar herkese müdahalede bulunuyor. Politikalarına itiraz eden herkesi bir şekilde patronlar kanalıyla susturuyor, işten atıyor. Gazeteler el değiştiriyor, televizyonlar el değiştiriyor. Mesela biz çıktıktan sonra emek direnişlerinin hemen hemen hepsinde yer aldık. Mesela sadece bir tane işçi atılmıştı, tek bir işçi olmasına rağmen onun da yanında yer aldık ve o arkadaşımız da işe döndü. Kazandı arkadaşımız, patron geri adım attı. Şişe-Cam direnişine, THY'nin grevlerine, kara yolu işçilerinin direnişlerine, hepsine katıldık. Böyle baktığımız zaman işçi sınıfıyla ilginçtir indirekt bağ kuran hareketlerden bir tanesiyiz. Bugün belki bizi İslami camiadan dolayı tanımayan birçok insan olmasına rağmen bütün sendikalar-

dan farklı proleter anlayışlara kadar, bunlarla her zaman ezilen sınıfın yanında, emperyalizme ve kapitalizme karşı ortak eylemlilikler yaparak var olduk. Yani pratikte aslında sınıfsal olarak her zaman işçi sınıfının, ezilenin yanında olduğumuzu ortaya koyduk. Mesela genelde böyle çıkan hareketler, aydın hareketleri, küçük burjuva kökenli devrimci hareketler genelde üniversitelerden çıkar. Baktığımız zaman Türkiye'deki sol hareketin de başlangıcı, Denizler, Mahirler, Öcalanlar, hepsi Fikir Kulüpleri Federasyonu, Türkiye İşçi Partisi'nin üyeleri. Che Guevara'lar, yine Fidel Castro Havana'da üniversiteden çıkmıştı, daha sonra kırlara. Bizim çıkışımız tam tersi, emek eksenli çıkışla çıkmışızdır ortaya. Direkt 1 Mayıs'tan çıkmışızdır. Ve pratiğimizi de hep ezilenlerin yanında, yani işçi sınıfını hiçbir noktada yalnız bırakmamışızdır. O noktada emek hareketlerini takip ediyoruz. Bu faiz ve bütün bunların görmezden geldiği her şeyi, halkımızın belleğinde, kendi belleğimizde tutuyoruz. Onları güçlü bir şekilde halkımızın gündemine taşıyacağız. Faiz ile ilgili çok geniş eylemler düşünüyoruz. Sağ, sol, İslami bütün kesimleri de kucaklayacak bir şekilde. Bu noktada inşallah halkımıza, Marx'ın da dediği gibi, bilinç götürerek bu topraklarda ezilenlerden yana güzel şeyler olacak inşallah. Biz bu konuda kararlıyız yani.

İhsan Eliaçık: Şimdi bak burada şey var. Marx'ın zamanındaki o burjuva proleter halk olduğu gibi ayaklandı. Kürdistan İşçi Partisi kurulmuş. Nerede işçi? İngiltere'deki İşçi Partisi gibi adam adını koymuş. Ama Kürdistan'da sömürü yok mu? Var. Ama bu bildiğimiz anlamda, fabrikada işçiyi sömürme anlamında değil. Kültürel sömürü var, tarihsel sömürü var, bölgesel sömürü var, bu da bir sömürüdür. Bir halkın toplam enerjisini sömürme var. Yani halkın kimliğini reddetme, inkâr şeklindedir. Onlar çalışıyor, onların bütün enerjisini alıyorsun, adam kendi anasından öğrendiğini ana diliyle, köyüne, deresine, tepesine isim veremiyor. Bu da bir kültürel sömürüdür. Sömürü böyle olur yani. İlla fabrikada çalışana olmaz. Sonra bu siyasal sömürüdür. Türkiye'de daha çok yöneten-yönetilen var. Böyle burjuva proletarya şeklinde oluşacağını pek sanmıyorum Türkiye'de. Türkiye'nin tarihsel kodları, devletin konumlanması, yö-

neticisi farklıdır. Yani bunlar yöneticidir, bir de yönetilenler vardır. Kimisi fabrikada çalışır, kimisi tarlada çalışır, kimi küçük esnaftır, kimi memurdur. Hepsi vergi verirler. Mesela diyelim ben bir yazarım, vergi levhası var benim üzerime, çok basit bir olay. Şimdi ben bunu ticaret için yapmıyorum aslında da. Devlet benden vergi istiyor. İki yılda 30 bin lira vergi borcum var. Ben zaten elime geçen parayı yoksullara, garibanlara veriyorum. Onlarla beraber yaşıyorum zaten. Onlarla beraber götürüyorum bu işi. Ama devlet diyor ki hayır, bana vereceksin. Ben şimdi devlete versem, kitaplardan kazandığım parayı garibanlara veriyorum zaten. Yok diyor bize ver, biz kullanacağız. İyi de ben bu parayı sana verdiğim zaman nereye gittiğini bilmiyorum ki. Belki Tayyip Erdoğan'a ve bakanlara araba alınacak ya da makam odası yaptıracak. Devletin içinde kimin yediğini bilmiyorum ben bu parayı. Vermek istemiyorum. Verdiğim zaman çok canım sıkılır. Devlete verdiğim bir kuruşa çok canım sıkılıyor. Zoruma gidiyor yani. Bana ver demene gerek yok. Ben bu parayı veriyorum zaten. Benim zaten bilincim, dünya görüşüm. Ben bunu yapıyorum zaten. Ben yazmış olduğum kitaplardan para biriktirilmesine, bu paranın bana gelmesine, kendime ihtiyaçtan fazlasına almama, ben zaten kendim haram addediyorum. Dinî olarak bunu böyle düşünüyorum. Devlet, sen bana parayı ver, ben yoksula bakarım, diyor. Sana mı kaldı yoksula bakmak? Hani? Baktığın yok. Bir aile çıkıp da televizyonda yoksulluktan dem vuruyorsa bu memlekette bir sorun var demektir. Devlet işlerini yapmıyor demektir. O zaman benden niye para alıyorsun, niye vergi alıyorsun? Vergi vermediğin zaman da "vergi vermedi" diye tantana yapıyor. Dolayısıyla düzenin kendisi kökten bozuk. Yanlış bir şekilde kurulmuş.

-Siz o çatışmayı bu sistemin kendi içinde eriteceğini düşünüyor musunuz?

İhsan Eliaçık: Yok, yok. Biz o çatışmanın içindeyiz yani işçi olmamıza rağmen. Bunu herkes yaşıyor. Siz öğretmensiniz, size sormadan maaşınızdan kesiyor. Ne kesiyorsun? Öğretmenden vergi alınmaz ki! Sen eğitim neferisin, insanlara harf öğretiyorsun. Bun-

dan vergi alınır mı? Kamu adamısınız. Devlet size maaş veriyor, çocuklara şunu öğret diyor. Sana farkına varmadan fatura gönderiyor. Su faturasını, elektrik faturasını buraya yazmıyorlar ama 9-10 kuruluşa kesinti var. 12 tane elektrik faturasının sekiz tanesi Maliye'ye gidiyor, dört tanesi gerçek elektrik faturası. Köprüden geçiyorsun para istiyor, yoldan geçiyorsun para istiyor. Hepsini ücrete bağlamış. Bunlar sömürü değil mi? Asya Tipi Üretim Tarzı diyorlar. Doğu da sömürüyor. Proleterya burjuvası şeklinde olmuyor. Yöneten-yönetilen şeklinde oluyor. Herkes bir şekilde bu sömürünün içinde yer alıyor. Hakkımız kendimize dönmüyor. Bizden topladıklarını nereye harcadıklarını tam olarak bilmiyoruz. İnsafına kalmış yani. Eğer insafılı biriye doğru yerlere harcıyor. İnsafılı değilse yediyor, kimsenin haberi de olmuyor.

-Alev Alatl son kitabında diyor ki Beyaz Türkler küstüler, yani kaliteli burjuvazi küstü. Şimdi paçozluk yayıldı. Yani alt sınıfların zenginleşmesiyle beraber biraz alt kültür de kamuda çok fazla görünür oldu. Hatta bazı noktalarda belki öne de çıktı. Buna nasıl bakıyorsunuz?

İhsan Eliaçık: O sorunu paçozlukta görüyoruz. Bir sermaye sınıfı var, o sermaye sınıfına yenileri dâhil oluyor. Dâhil olanlar da bayağı, paçoz. Eski sermaye sınıfı alışkanlıklarına sahip değil. Başörtüsü takıyor, namaz kılıyor, içeriye ayakkabıyı çıkararak giriyor. Şimdi bundan şikâyet ediyoruz. Bu, meseleye yüzeysel bir bakıştır. Biz sermaye sınıfının oluşmasına itiraz ediyoruz. Ne fark eder yani? Paçoz olmuş, kaliteli olmuş. Biraz daha kaliteli olmakla sınıflar kalkıyor mu ortadan? Buna niye itiraz etmiyorsun? Niye bir sermaye sınıfı oluşuyor? Niye bazıları Boğaz'da oturuyor? Diğer bazıları, adam Muş'tan göçmüş, Avcılar'da oturuyor, 20 senedir İstanbul'da, Boğaz'ı görmemiş. Biz buna itiraz ediyoruz. Boğaz'ı görenler pek de paçoz. Evin içine ayakkabıyı çıkararak giriyorlar. Buna paçozluk diyorlar. Mesele paçoz olup olmaması değil. Mesele o sınıfın olup olmaması. Ha dindar olmuş, ha burjuvazi olmuş, ha Hristiyan olmuş, ha Protestan olmuş, ha Beyaz Türk olmuş, ha Beyaz Kürt olmuş, ha Beyaz

Müslüman olmuş, ne fark eder? Bu çelişkinin kendisi yanlıştır. Niye birileri sermaye oluyor, diğerleri bundan mahrum bırakılıyor? Niye para birilerinde birikiyor, diğerleri çalışmak zorunda kalıyor? Niye birileri maaş veriyor? Herkes ürettiğinin karşılığını alsın, paylaşsın. Bu niye olmuyor? Sermaye rafine mi olsun, paçoz mu olsun? Sermayenin kendisi olmasın. Ben onu saçma buluyorum. Sanki biz sermayenin paçoğluğuna itiraz ediyormuşuz gibi. Hayır, biz sermayenin kendisine itiraz ediyoruz. Şu anda dindar bir burjuvazi olmasa, AK Parti iktidardan gitse, CHP iktidara gelse, biz bu sermayeye itirazdan vaz mı geçeceğiz? Onların kendilerinde bir sorun var. Niçin birilerinin elinde toplanıyor, diğerleri ondan mahrum bırakılıyor? Mahrum bırakılanların kaderi mülk sahibi olanların iki dudağının arasına veriliyor. Niçin servet, bilgi birilerinde toplanıyor, bilgiden mahrum bırakılan cahil kalıyor? Niye herkese dağılmıyor? Kur'an diyor ki cehalete karşı savaş açmak için herkes bilgi sahibi olmalı. İktidarın belli bir yerde toplanmaması için beşeriyeti getiriyor. Herkese danışılmalıdır, herkes yönetime katılmalıdır. Servetin belli bir yerde toplanmaması için de ilhakı getiriyor. Herkes servetten payını almalıdır. İşte biz bunun mücadelesini veriyoruz.⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ İhsan Eliaçık, 08 Mayıs 2013 tarihinde yapılan mülakatta yönelttiğimiz soruların bazılarını Antikapitalist Müslümanlar Derneği dönem sözcüsü Sedat Doğan'ın cevaplamasını istedi.

EK 2

Yazar Ümit Aktaş ile 9 Eylül 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat

-Osmanlı'da bir burjuva sınıfının olmadığını, en azından Müslüman bir burjuva sınıfının olmadığını düşünüyoruz. Siz nasıl düşünüyorsunuz? Varsa niçin var, yoksa niçin yok? Dinin bu sınıfın oluşum sürecinde etkisi var mıydı, yok muydu?

Özellikle İstanbul'un alınmasından sonra, Fatih İstanbul'u özel bir şehir yapmaya çalıştı. Zaten İstanbul özel bir şehirdi. Doğu Roma'nın başkenti idi. Bir de son yıllarında nüfusu azalmıştı. Ama Fatih Anadolu'nun değişik yerlerinden Türk nüfusunu getirtti, şehir nüfus olarak güçlendirdi. Aynı zamanda şehre birtakım imtiyazlar da verdi. Yani İstanbullu olmak bir ayrıcalıktı. Bir şehir kültürünün gelişmesini sağladı. Osmanlı içerisinde kapitalizm çok da gelişemedi. Osmanlı bunu hep engelledi. Nasıl engelledi? Zenginler vardı şehir içerisinde. Fakat o zenginlerin zenginliği çok da yasal güvence altında değildi. Zaman zaman devlet el koyardı. Dolayısıyla köklü aileler biçimine dönüşemedi. Yani bunun kapitalizm hâline gelmesi için biraz o zenginliğin köklü aileler içerisinde devam etmesi gerekiyordu. Osmanlı'da da öyle aileler vardı. Ama Batı'daki anlamıyla kapitalist dediğimiz burjuvazi sınıfını oluşturacak süreklilikte aileler oluşmadı. Ama bu yine de Osmanlı'da zengin bir sınıfın olmadığını

anlamına gelmiyor. Zengin sınıf vardı. Özellikle büyük şehirlerde, Selanik'te, İstanbul'da, İzmir'de... Tanzimat'tan sonra da artık kapitalizmin önündeki birtakım engeller de kaldırılmış oldu. Bir Müslüman burjuvazi de oluştu. İkinci Mahmut'tan sonra başlayan süreçte, Abdülhamit, sonra İttihatçılar ve daha sonra Mustafa Kemal bir Müslüman burjuvazinin oluşması için özel bir çaba gösterdiler. Çünkü Osmanlı'nın o gerileme döneminde ticaret daha çok Rumların elindeydi. Zaten İttihatçılar gayrimüslimleri bir şekilde tasfiye ettiler. Onlar da bir Müslüman burjuvazi oluşturmaya çalıştılar. Türkiye'deki belli başlı zenginlerin kökleri büyük ölçüde 1900'lerin başlarından itibaren özellikle İttihatçıların çabalarıyla sağladıkları imtiyazlara dayanır. Ve çoğu da Anadolu'yu bir şekilde terk eden, yokedilen, kovulan gayrimüslimin mülküne el koymuştur. Bugünün zenginlerinin önemli bir bölümü bu sayede zenginliğe kavuşmuştur.

-Osmanlı'da burjuvazinin var olduğunu o şekliyle düşündüğümüzde, Osmanlı'da üreten, sermayeyi biriktiren bir sınıf burjuva değildi aslında. Devletin verdiği mallardan beslenen bir bürokrat sınıfın elinde olan bir sermaye söz konusuydu. Daha doğrusu mülkleşme...

Onun dışında da ticaret yapan ticaret tekelleri vardı. Osmanlı bunu veriyordu. Dolayısıyla devlete bağlı bir sınıftır. Yani bağımsız bir sınıf değildi. Batılı anlamda tipik bir burjuvazi yoktu. Devlete bağımlı olduğu gibi kendi imkânlarıyla ticaret yapan büyük tüccarlar da var. Sorun şu, bu tüccarların mal varlığına yönelik devlet her an kısıtlayıcı, sınırlayıcı uygulamalar yapabilir. Dolayısıyla Avrupa'daki kapitalizmde olduğu gibi sermayenin sınırsız bir şekilde gelişmesini engelleyen bir şeydir bu. Osmanlı'nın ticari ve iktisadi faaliyetlerinin temeli, kendi ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak. Bütün ticari faaliyetleri buna göre organize ediyor. Dolayısıyla bunu engelleyen kim olursa olsun onu bir şekilde sınırlandırıyor. Osmanlı'da günümüz iktisadına ters bir mantık var. Osmanlı ihracatı sevmiyor, ithalatı seviyor. Çünkü önemli olan ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak. Dolayısıyla kendi malını dışarıya satıp para

kazanmak istemiyor. Olaya ticari bir mantıkla bakmıyor. Daha çok kapitalizme yol açan merkantilist mantık dediğimiz mantık o. Osmanlı'da yok tabii ki.

-Bu mantık bir burjuva sınıfını Türkiye Cumhuriyeti'ne aktaramamış gibi bir şey de oluyor. Millî burjuvanın oluşması için devlet kol kanat geriyor ama devlet millî burjuvayı da devlete bir göbek bağıyla bağlıyor.

Hâlâ da öyle. Şu anda tam olarak devlet bağımlılığından kurtulmuş değil.

-Türkiye'de İstanbul ve Anadolu sermayesi olmak üzere iki sermaye grubu var. İkisi açısından baktığımız zaman devleti nasıl değerlendiriyorsunuz? İkisi de şu anda aynı ölçüde devlete göbek bağıyla bağlı mıdır? Yoksa birisi biraz daha kendi değerleri üzerinden mi doğmuştur?

Bağlı olmaması şundan... Türkiye'deki devlet yapısı öyle. İkinci, modern devlet de biraz öyle. Günümüzde, Batı'daki kapitalizm de, Orta Çağ'daki kapitalizm de bu kadar rahat değil. Batı'daki kapitalizm de devlet tarafından kontrol edilen, sınırlandırılan, bir şekilde devletin belirleyici olduğu bir kapitalizm var. İstanbul, Anadolu bir açıklama biçimi. Özellikle Millî Görüş, Anadolu Kaplanları sayesinde temellendirilen Anadolu sermayesi, yerli değerlere bağlı gelişti gibi bir şey var. Anadolu sermayesinin, Menderes'ten beri gelen bir tarihi vardır. Ama İstanbul sermayesi de bütünüyle Batı'ya bağlı ya da devlete bağlı bir sermaye değil. İstanbul sermayesi de karışık. TÜSİAD büyük ölçüde İstanbul sermayesini kontrol ediyor gibi düşünebiliriz ama MÜSİAD da büyük ölçüde İstanbul sermayesine dayalı. İstanbul, Türkiye'nin ekonomisini büyük ölçüde elinde tutan bir şehirdir. Anadolu ne yaparsa yapsın çok kısıtlıdır ve İstanbul'a bağlıdır. İstanbul'u biraz Anadolu karşıtlığı gibi okumak bana çok doğru gelmiyor. Çünkü İstanbul'da millî burjuvazi var ise bunun asıl varlığı İstanbul'da. Anadolu burjuvazisi de bir şekilde İstanbul'la ilişkisi içerisinde. İstanbul tarafından yönetilen bir şeydir. Hatta cum-

huriyet kurulduğu vakit Ankara-İstanbul karşıtlığı vardır. İstanbul sermayesi uzun süre Ankara'ya soğuk bakmıştır, ters durmuştur. Bir ölçüde İstanbul sermayesinin Batı'ya bağlılığı ile ilgili bir şeydi ama büyük ölçüde de İstanbul sermayesinin Osmanlı geleneğinden gelmesiyle alakalıdır. O nedenle de Ankara'ya ya da cumhuriyete karşı biraz soğuk durma mesafesindeydi. Bu mesafe, günümüze kadar da süren bir şeydir. Bir Ankara-İstanbul ikileminden söz edilirken, İstanbul milli burjuvazinin ayağa kaldırdığı bir şehir. AKP'nin başlangıcı Tayyip Erdoğan'ın İstanbul'un belediye başkanı olmasıdır. Bu nasıl oluyor? Burada ciddi bir nüfus var, oy veriyor. Bunun arkasında bir sermaye gücü de var. Demografik bir güç değil. Bu sermaye gücü ta Osmanlı'dan gelen bir mülktür. İyi kötü İstanbul'da da birkaç yüzyıllık şirketler var. Bunların birçoğu da muhafazakâr gelenekten gelen kesimler. Tarikatları es geçmemek lazım. Çünkü tarikatlar uzun yüzyıllardan beridir sürekliliği olan cemaatler. Aynı zamanda da sermaye ilişkileriyle iç içeler. Tarikatlar sadece kültürel veya dinî oluşumlar değil. Aynı zamanda sermaye ile yakınlar. Tarikatların etrafında ciddi sermaye grupları vardır, iş adamları vardır. Şu anda zaten hemen hemen hepsinin bir iş adamları derneği oldu, son yıllarda özellikle. İstanbul'u da bunların dışında düşünmemek lazım. İstanbul, Osmanlı zamanında da imparatorluk kültürünün sermayesini, siyasetini yürüten bir şehirdi. Şu anda da hemen hemen aynı durumdadır. Her şey İstanbul'la bir şekilde bağlantılı. Anadolu'da bağımsız bir şekilde oluşmuş güçler değil.

-Birçok yerde, AKP hükûmeti ile beraber Anadolu sermayesinin merkeze yürüdüğü, daha büyük kentlerde kökleştiği gibi bir düşünce var. O zaman bu çok da net bir doğruluğa sahip değil...

Merkez-çevre dikotomisi denen şey açıklayıcı bir şey olarak ortaya kondu. Belki bir açıklama hâline vardı ama bu merkez neresi? İstanbul merkez mi, çevre mi, Ankara merkez mi, çevre mi? Günümüz modern ulus düşüncesi çerçevesinde merkez de çok dağılmış durumda. Artık imparatorluklarda olduğu gibi merkez egemen değil. Merkez-çevre açıklamasında, merkez derken kastedilen yer

Ankara yani siyasal merkez. Resmî devlet dediğimiz merkez. Ankara'nın siyasal bir merkez hüviyeti var ama Ankara kısa bir dönem haricinde hiçbir zaman İstanbul'un merkez olma hüviyetini gücünü, etkinliğini elinden alabilmiş değil. İstanbul her zaman için Osmanlı'da da, T.C.'de de bir merkez olma hüviyetine sahipti. Merkez-çevre açıklamasında daha çok siyasal merkezden hareket ederek yani siyasal merkez Kemalizm tarafından üretilmiştir. Ve o merkez, çevre üzerinde bir baskı gücü oluşturmaktadır gibi bir yaklaşım vardı ki bunun doğruluk payı vardı. Fakat her şey siyasal merkez tarafından üretilmiyor, belirlenmiyor. Kemalizm siyasal merkezi ele geçirdi. Özellikle siyasetle ekonomiyi üretmeye çalıştı. Osmanlı'dan beri gelen birtakım burjuvazi ile de ilişki, iş birliği kurarak, burjuvaziyi doğrudan üreterek bir hegemonik güç olmaya çalıştı. Ama bu Kemalizmin tam olarak merkez olduğu anlamına da gelmemeli. O Osmanlılık sürekliliği içerisindeki İstanbul merkez olma hüviyetini sürdürdü. Sonuçta da şu anda Ankara'ya karşı daha belirleyici. Sınırim Türkiye ekonomisinin yarısından çoğu İstanbul'da üretiliyor.

-Dilek Yalınkaya'nın hazırladığı bir tezde 28 Şubat'ın Anadolu sermayesini hırpaladığı ama aynı zamanda bir avantaj oluşturduğu, kendisini piyasaya hem siyasi hem kültürel olarak daha uyumlu bir hâle getirdiği, yeniden doğuş yaşadığı görüşüne yer veriliyor. Size göre de 28 Şubat, Anadolu sermayesi için bir yeniden doğuş süreci midir?

Doğuş süreci değil çünkü daha önceden doğmuştu. Ama şurası doğrudur. Bu bir imtihandı. Anadolu sermayesi açısından. O güne kadar bazı gölge sermayeler vardı. Yani işlevsiz, ciddi iş gücüne ya da üretime dayanmayan birtakım sermayeleşme çabaları vardı. Bence 28 Şubat süreci içerisinde gerek Anadolu'da gerek onu bütünleyen İstanbul'da, muhafazakâr diyebileceğimiz sermaye grupları o süreçte kendilerine bir çekidüzen verdiler. Kendilerini yeniden organize ettiler, örgütlendiler ve piyasa şartlarına uyarladılar. O güne kadar daha cemaatçi, daha geleneksel bir profilleri vardı ama 28 Şubat hem sermaye gruplarını, hem siyasal grupları hatta bir ölçüde cemaatle-

ri bile yöntemsel olarak modernleştirdi. Alıp da bütünüyle dizayn etmedi. Ama o güne kadar kendi içlerinde kapalı bir şekilde yaşayan bu gruplar ister istemez rahatsız oldukları için bu kapalılıktan çıkmak ve içlerinde yaşadıkları dünyayı fark edip o dünyaya bir şekilde uyarlanmak, o dünyanın mücadele etme mecburiyetlerini fark etmek gibi bir imtihanla karşı karşıya geldiler ve bunu atlatabilenler daha sonra birçok anlamda gerçekten bir inkişaf gösterdiler. İmtihani geçemeyenler ise bir şekilde tasfiye oldular.

-Bir yerde sistem kendisini yeniledi mi?

Türkiye'deki sistem bir anlamda 28 Şubat süreciyle o güne kadar sistemin dışında duran bu muhafazakâr cemaatlerin ve yapıların enerjisini sisteme dâhil ederek kullanışlı hâle getirdi. Ve asıl bence burada kazanan sistem oldu. Sistem, o sistem dışı duran o enerjiyi, sermayeyi, onu sisteme dâhil ederek kullanışlı hâle getirdi ve sistemin restorasyonu için kullandılar. Çünkü Kemalizm 80'lerden sonra Türkiye'deki sistemi taşıyamıyordu. 90'lardan sonra Türkiye'deki sistem kendisini taşıyacak organizmaları oluşturmaya çalıştı. Bu da 28 Şubat'tan sonra o sisteme dâhil edilen muhafazakâr yapılar eliyle sağlandı. Biliyoruz, 2000'lerde Türkiye'de sistem iflas etti. Sistemi o iflas noktasından alıp çıkaran ve belli bir şekilde düzlüğe çıkaran o muhafazakâr cemaatler, yapılar, sermayeler, gelenekler vs. taraf oldu.

-Cihan Tuğal'ın bir teorisi var... O da yine 28 Şubat sürecinin İslamcı çevreleri sisteme entegre ettiğini söylüyor. İslamcılar sistemin dışında durarak var olma savaşı verirken bunun mümkün olmadığını, bir nevi 28 Şubat'la anlamış oldular. Sistemin tam ortasına kanalize oldular. Belki de sistemin bir anlamda kendisi oldular gibi.

Eğer bir merkezden bahsedecek olursak o merkezin artık değişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kemalizm 80'lere kadar Türkiye'de merkez olma hüviyetini sürdürüyordu. Ama 80'lerden sonra bu gücünü yitirdi. Soğuk Savaş dönemi belki bunu biraz geciktirdi, biraz uzattı ama Soğuk Savaş sonrasında Kemalizm benzeri ideolojilerin, yapıla-

rın bu dünyada yaşaması mümkün değildi. Ve Türkiye'yi de taşıyamadı. Diğer ülkelerde de benzer yapıların hepsi tasfiye oldu. Türkiye'de de bu yapı tasfiye olunca merkez değişti. Neyin gelmesi gerektiğine de bir şekilde devletin kendisi karar verdi. Devlet bir şekilde süreci yeniledi. 28 Şubat da bu manipülasyonun parçalarından birisiydi. Birtakım ciddi arızaları, sorunları olsa da 12 Eylül ile birlikte, 1980'den itibaren almak lazım. 12 Eylül darbesiyle birlikte 2000 yılına kadar 20 yıllık bir süreç içerisinde devlet bir şekilde kendi geleceğine karar verdi. Cumhuriyet yeniden organize oldu. Eğer bir İkinci Cumhuriyet'ten bahsedilecek olursa bir İkinci Cumhuriyet denebilir veya bir demokratikleşme süreci olarak da görebiliriz. Yani 1980'e kadar Türkiye cumhuriyetle geldi. 80'den sonra demokratikleşme süreci başladı. Demokratikleşme derken, kimlik politikaları daha çok öne çıktı. Cumhuriyetin ortaya koyduğu ideolojik anlayış yerine o güne kadar cumhuriyet tarafından bastırılmaya çalışılan kimlikler gün yüzüne çıktı. Ve bunlar daha çok siyasette etkili olmaya başladı. İslamcılar, Aleviler, Kürtler... Bunlar 80'lere kadar pek de görünürlüğe çıkmayan, çıkması istenmeyen, cumhuriyetin laik siyaset anlayışına aykırı olan oluşumlar, unsurlardı. 80'den sonra bunlar yavaş yavaş gün yüzüne çıktılar ve toplumsal geleceği belirlemede etkin oldular.

-O zaman, özellikle Özal'ın liberal politikalarının Anadolu sermayesinin, daha doğrusu Menderes'le birlikte ciddi bir varlık süreci ya da bir küçük de olsa kendini var etme sürecine girdiklerini söyleyebiliriz...

Ama hiçbir zaman o da 80'e kadar o Kemalist bariyeri aşabilmiş değildi. Sonuçta temel cumhuriyetçi ilkelerin altında durmaktaydı bütün bu çabalar. 80'den sonra Özal'la birlikte bu bariyer aşılmaya başlandı. Rezervler patladı, birikmiş olan enerji önce sisteme dâhil oldu, sonra sistemi belirlemeye başladı; gerek sermaye, gerek siyasal, gerek kültürel güçler olarak. Giderek sistemi belirlemeye başladı.

-Sistemi belirleme noktasından yola çıkarsak... Avrupa'da sermayenin ciddi bir gücü var. Siyasiler ve aynı zamanda toplumsal

yapı üzerinde ciddi bir güce sahip. Türkiye’de sermayenin böyle bir güce eriştiğini söyleyebilir miyiz? Ya da AKP iktidarıyla beraber, ister Anadolu sermayesi olsun ister İstanbul sermayesi, Türkiye’de siyasi yapılar üzerinde dönüştürücü bir güce sahip mi?

Güçlü olduğunu söyleyemeyiz. Kapitalizm Avrupa’da güçlüdür. Bu pek Türkiye ile mukayese edilebilecek gibi değil. Siyasette şu tartışılır: Siyaset mi belirleyicidir, yoksa iktisat mı? XIX. yy’da daha çok iktisadın belirleyici olduğu söyleniyor çünkü şirketler çok güçlüydü, devletler görece olarak daha güçsüzdü. Biraz da Avrupa’nın Avrupalılaşma macerası gibi bir şeydi bu. Ama Türkiye’de, Osmanlı geleneğinde devlet her zaman güçlüdür. Belirleyicidir. Bu Bizantinist bir gelenektir. Osmanlı geleneği de bir şekilde Bizans’a eklenmiş olan, Bizans’tan beri gelen bir gelenek. Rusya’daki gibi, Ortodoks kültür havzasının geleneğidir. Ama Avrupa daha farklıdır. Avrupa’da şehirler burjuvazi devleti oluşturdu. Burada ise devlet burjuvaziye oluşturuyor. Dolayısıyla Hegel ile Marx arasındaki tartışma veya çatışmada olan çelişki nedir? Hegel, sivil toplumu belirleyen devlettir, der. Marx tersini söyler, devleti belirleyen sivil toplum veya burjuvazidir, der. 20. yüzyıldan itibaren bence Avrupa’da da, Amerika’da da devlet daha öne çıktı, daha belirleyici oldu. Avrupa’da ciddi kurumsal devletler oldu. Osmanlı’da ciddi bir devletin olduğu süreç, zaten bu süreç hiçbir şekilde kuruluşundan beri kesintiye uğramadı. Ama Avrupa’daki devletlerin büyük bölümü 19. yüzyılın sonlarında oluşan devletler. Dolayısıyla burada o devletlerin şirketlere karşı çok belirleyici olduğunu söylemek belki doğru olmaz ama günümüzde de bence devlet daha güçlü ve daha belirleyici konumda. Türkiye’de gelenek itibarıyla hâlen daha öyle. Devlet ve siyaset mutlaka belirleyicidir. Birinci güç devlet gücüdür.

-İslam dininde insanları üretmeye, biriktirmeye ya da paylaşmadan bırakmaya çok teşvik eden bir felsefe yok. Bu bakımdan baktığımız zaman...

Üretmeye var da biriktirmeye yok.

-Bu, Osmanlı'da ve sonrasında serbest birikimin, hatta kapitalistleşmenin önünü kesen bir unsur olarak değerlendirilebilir mi?

Kapitalizmin tarihin sonu olarak alındığı tezler... Kapitalizm Avrupa'da, Batı'da geliştiği için Avrupa dışı toplumların kapitalizme ulaşamaması bir sorun olarak görülmüştür. O toplumlarda kapitalizmi engelleyen etkenler nelerdi, üzerinde durulmuştur. Müslüman dünyasında da Marx'ın, Weber'in vb., buna yönelik tezleri var. Özellikle XIX. yüzyılda çok tartışılan İslam telakkiye mani midir, değil midir mevzusu biraz da bu. Yani telakki denilen şey kapitalistleşme, dolayısıyla da üretme, ürettiğini biriktirme, bunun niteliği tartışılmıyor, nasıl üretirsen üret, nasıl biriktirirsen biriktir ve bunu bir sermayeye dönüştürerek sermaye gücü hâline getirdi. Müslümanlık üretmeyi teşvik eden esaslara sahip ama biriktirmeyi de bir şekilde teşvik eden tarafları var ama o biriktirmeyi ve üretmeyi, nasıl olursa olsun üret, nasıl olursa olsun biriktir ama biriktirdiğini paylaşmamak, tabii kapitalizmdeki temel şey biriktirmekten sonra geliyor. Onu paylaşmadan bir sermaye gücü hâline getirebilmek çünkü sermayenin gerçekten bir güç hâline gelebilmesi için kendisini en öne alması gerekiyor. Özellikle Marx'ın *Kapital*'de incelediği şey bu. Kapitalizmin temel kuralı, sermayenin her şeyi belirlemesi. Kapitalizm bu mantığa dayanıyor. Böylesine bir mantık elbette ki Batı dışı toplumların hiçbirisinde gelişmemiştir. Önemli olan üç havza var: Çin, Hindistan ve Müslüman dünya. Bu üç havzada da böyle bir mantık gelişmedi. Kapitalizmin yararlandığı bilimsel buluşların çoğu bu üç havzada gelişti. Ama bunu bir kapitalizme dönüştürmediler. Çünkü bu mantığı oluşturmadılar. Bunu bir şekilde engellediler. Kapitalizmi tarihin sonu olarak görenler açısından bu engelleme negatif bir şey. Ama bu taraftan bakınca bu engelleme pozitif bir şey. Kapitalizme karşı toplumu ve insanı korumayı amaçlayan bir şeydi çünkü. Bazı yerlerde ise devleti korumayı amaçlıyordu. Böylesi devletler zaman zaman görülmüştür. Ama kapitalizmi engelleyen, sermayenin sınırsız bir hareket olarak ortaya çıkmasını engelleyen bu tip bir devlet olduğu kadar toplumu ve insanı korumaya çalışan bir anlayıştır da aynı zamanda. Osmanlı Devleti niçin "kerim" devletti?

Çünkü toplumunu her zaman için bu gelişmelerden korumaya çalışıyordu. Toplumun dirliğini esas alıyordu. Toplumun dirliğini ifsat edecek olan sermaye hareketlerini yeri geldiğinde müsadere ederek yok ediyordu. Dolayısıyla böyle bir müsadere geleneğinin olması kapitalizmin gelişmesini engelliyordu. Tanzimat sonrasında yasaklanan şeylerden birisi de bu müsadereydi. Mülkiyet hakkı getirilmiştir. Oysaki o güne kadar Osmanlı toplumunda toprak üzerinde mutlak bir mülkiyet hakkı yoktur. Hatta sermaye üzerinde de yoktur. Bunlar Tanzimat'tan sonra geldi. Bunların gelmesi bazı şeyleri daha etkinleştirdi. Bunları çok olumlu şeyler olarak telakki etmemeliyiz diye düşünüyorum. Bugün geldiğimiz noktada kapitalizmin dünyayı olumlu bir yere mi, olumsuz bir yere mi götürdüğü tartışılır. Kapitalizme karşı Batı'da da ciddi tepkiler var. Özellikle demokratik toplumsal kesimler kapitalizmle ciddi bir çatışma içerisinde. Yani toplumu savunan güçlerle sermayeyi savunan güçler her zaman karşı karşıyadırlar. Kapitalizmin dünyaya, insanlara bazı olumlu katkıları olduğunu kabul etsek bile bunlar çoğu zaman toplumun ve dünyanın da aleyhine olan gelişmeler. O nedenle de kapitalizmin ortadan kaldırılmasını söylemek çok radikal bir şey ama mutlaka sınırlandırılması gereken, sınırlandırılmadığı takdirde topluma, dünyaya ciddi zararlar verebilecek olan bir anlayışa ve güce sahiptir. Bunu hiçbir zaman unutmamak lazım. Neticede 19. yy vahşi kapitalizmi ancak ona karşı mücadele eden toplumsal güçler tarafından sınırlandırıldı. Demokratik olarak nitelendirebileceğimiz güçler, sermayeye karşı mücadele ederek devleti güçlendirdiler.

-Muhafazakâr sermayenin gelişmesiyle beraber muhafazakâr kadının kamusal alanda olsun, kültürel ve sosyal alanda olsun yaşam alanı genişlemiş midir?

Tabii ki, Malcom X'in de dediği gibi, sokaktaki insanların giyim tarzı, o yöredeki hayat hakkında ciddi işaretler verir. Son 20 yıllık mücadelede, tartışmalarda kadının kıyafetinin bu kadar öne çıkması da bir anlamda belki bununla alakalı bir şey. Tartışmaların kadın kıyafeti üzerinden gitmesi çok da tesadüfi bir şey değil. Kadının

kamusal alanda görünme biçimi toplumsal hayatla çok alakalı bir şey. Erkeğin görünme biçimi fazla etkileyici değil. Daha çok kadının görünme biçimi belirleyiciydi. Hem Kemalistler açısından hem de İslamcılar açısından. Tartışmalar ve çatışmalar bunun üzerinden yapılıyordu. Kemalistler, “Eskiden böyle bir şey yoktu, bilerek ortaya çıkarıldı veya birtakım çevreler tarafından örgütleniyor. Para verip çarşaf giydiriyorlar, hatta para verip başlarını örtüyorlar veya baskı ile yaptırıyorlar.” vb. şeyler söylüyordu. Özellikle muhafazakâr kesimlerin Anadolu sermayesi ile yaptığı İstanbul’daki geleneksel burjuvazinin güçlenmesi sonuçlarını daha çok kadının güçlenmesi, daha önce evinde klasik bir ev kadını rolü oynayan kadının giderek kamusal alana çıkması, okullara gitmesi, okuması, çalışma hayatına dâhil olması vb. sonuçlar içerisinde böyle bir çatışma düzlemine getirdi meseleyi. Elbette başkalarının baskılarıyla, isteğiyle örtünen kadınlar vardı. Buna itiraz etmeyeceğim ama özellikle kamusal hayata dâhil olan kadın bunu kendi öz gücüyle, arzusuyla yaptı ve onu buraya doğru sürükleyen şey elbette ki o kamusal alana çıkabilecek maddi ve manevi güçlere sahipti. Olmadığı sürece zaten evinden dışarı adım atacak cesarete ve imkâna sahip değildi. Ancak buna sahip olduğu ölçülerde bunu yapmaya tevessül edebildi. Yoksa böyle bir şeye cesaret dahi edemezdi, tevessül dahi edemezdi. Burada kazanılan iktisadi, siyasi, kültürel sermaye kadını görünür bir obje olarak kamusal alana soktu. Giderek onun üzerinden siyasal ve ideolojik mücadele oluşturdu. Özellikle 80 sonrasındaki İslamcı siyasetin mücadelesi daha çok bu kadınlar üzerinden ve bu kadınlar tarafından verildi. Bu kadınlar orada sadece nesne değildi, aynı zamanda birer özne olarak hareket ettiler. Bu, elbette ki muhafazakâr kesimin görece de olsa bir sermaye gücüne sahip olması sayesinde veya onun desteğiyle oldu. Kadınlar bir aktör olarak kamusal alana çıktı. Ondan önce de başörtülüler vardı. Ama nasıl vardı? Hizmetli, temizlikçi, bulaşıkçı olarak vardı. Ama daha sonra bu karakter değişti. Önceki karakterden cumhuriyetçiler veya Kemalistler rahatsız olmuyordu. Ne zaman ki aktör olarak, görünür olarak, kendine özgü kıyafetiyle kamusal alana çıktığı zaman artık Kemalistler açısından rahatsız

edici olmaya başladılar. Kabul edilebilir değildiler çünkü belliydi ki Kemalizm'in egemen olduğu o kamusal alanı daraltacaklar. O alanın bir kısmını veya giderek tamamını ele geçirecekler. En azından o alanı kullanmaya başlayacaklar. Bu da tabii ki Kemalistler açısından rahatsız edici bir şeydi. Neticede de son 30 yıllık süreç ve çatışma hâlâ da süregider. Burada o sermaye gücü çok önemli. Ama başlangıçta olumlu bir etken olan şey süreç içerisinde burjuvazinin genel gelişme karakteri bütünlüğü içinde baktığımızda giderek olumsuz ve dejenere edici bir mahiyet olarak da çıkmaya başladı. Başlangıçta siyasi bir aktör olan o kadın giderek tüketim nesnesi olmaya dönüşmeye başladı. Böylesine olumsuz işaretlerden de söz etmekte yarar var.

-Kadınların önüne bir anlamda rol model mi konuldu? İslami ya da muhafazakâr camiada rol modeller mi oluştu?

Ortada asimetrik bir tablo var. Kadın başörtüsüyle, kıyafetiyle kamusal alandaki görünürlüğüyle bir etkinlik unsuru olarak ortaya çıkıyor ama bu etkililik eş ölçüde diğer alanlara yansımıyor. Belki okullarda sayılar epeyce arttı ama iş ya da siyaset alanında aktör olarak yer almaları bir şekilde sadece Kemalizm tarafında değil muhafazakârlığın iç şartlarıyla da engellendi ya da engellenmeye çalışıldı. Burada kadına biçilen rol daha çok bir eş ya da anne olması. Bunun dışındaki üretimlere katılması çok da istenmiyor. Hatta şunu da söyleyebilirim: Kadının kamusal alana çıkması ve etkinleşmesi, muhafazakârlığın çok da bile isteye yaptığı bir şey değildi. Büyük ölçüde Kemalizm'in baskısı karşısında kadının kendisini ispatlamak için veya o baskıya karşı mücadele etmek için bizzat o kadınlar tarafından başlatılmış olan bir mücadeleydi. Ve başlangıçta bu tarz bir mücadele, muhafazakârlık yaşama biçimi tarafından da pek hoş karşılanan, tasvip edilen bir şey değildi. İslamcı kadınlar iki baskıya karşı aynı anda mücadele ettiler. Hem Kemalist baskıcılığa karşı hem de muhafazakâr baskıcılığa karşı. Evlerinde o muhafazakâr baskıcılıkla, kamusal alana çıktıkları zaman da Kemalist baskıcılıkla karşı karşıya geldiler. Her ikisiyle de mücadele ederek bir yerlere geldiler. Yani kendileri dönüşürken, bir etkin güç hâline gelirken aynı zaman-

da o muhafazakâr toplumu ve Türkiye'deki sistemi, Kemalistlerin de kadına bakış açısını, rol model olarak ortaya konulan kadın imgesini vb. bir ölçüde dönüştürdüler. Resmî tahayyülde değil, toplumsal tahayyülde de çok da değişmiş değil o imge, o rol model tablosu. Birçok yerde büyük ölçüde Kemalizm'in ortaya koyduğu model geçerliliğini sürdürüyor. Bu, resmiyetin gücüyle süren bir şey değil. Etkili olan, toplumsal tahayyüldür. Bu imaj hâlâ kırılabilmiş değil.

-Gelişmekte olan ülkeler formatında ya da bilinçaltındaki kadın bizim seküler anlayışta da, muhafazakâr anlayışta da çok değişmiş değil. Biraz muhafazakâr anlayışta kadının kendisinin kamusal alandaki yerini daha genişletecek ya da daha rahat hareket alanı açacak bir unsur gibi ona Kemalizm'den çok farklı bir anlam yüklememiş gibi görünüyor.

Bence buradaki temel sorun, ister istemez bir şekilde kapitalizme dâhil oluyorsunuz. Müslüman burjuvazi de bir şekilde bu kapitalist mantığa dâhil oluyor ve hatta o kapitalist mantığı içselleştiriyor. Kapitalist mantıkta da kadına verilen rol bellidir. Kadın büyük ölçüde ya düşük ücretli işçidir ya da cinsel bir objedir. Kapitalizm kadını o şekilde konumlamıştır ve o şekilde kullanmaya çalışır açıkçası. Bu mantık bir şekilde bu dünyaya da sirayet ediyor. Bu dünyada kadınla ilgili kendi düşüncesini mahrem alanında kullanıyor. Ama ticaretin alanına geçtiğimizde burada seküler bir mantığa dâhil oluyor. Ya da kapitalizmin kendisine bir şekilde dayatmış olduğu mantığa benziyor. O da orada kapısına başörtülü bir kadın oturtmaktansa seküler bir şirketin kriterlerine uygun bir kadını oturtuyor. Çünkü bu kadın artık kapitalizm tarafından işlevselleştirilmiş bir kadın. Orada da mahrem ve seküler ayrımını Müslüman dünya, şirketler, kuruluşlar kendi içlerinde bir şekilde üretmiş oluyorlar.

EK 3

AK Parti MKYK Üyesi ve Yazar Ayşe Böhürler ile 25 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat

-Siz Osmanlı'da bir burjuva sınıfının olduğunu düşünüyor musunuz?

Batı'daki karşılığı ile düşündüğümüzde, Batı'daki tam karşılığı olmayan ama daha elit, daha iyi eğitilmiş, ekonomik olarak koşulları daha iyi olan bir sınıf elbette vardı ama bugün Batı'daki karşılığı ile kıyasladığımızda tam karşılığını bulduğunu söyleyemeyiz. Bunda Osmanlı'nın ticaretten uzak kalması, bunu daha azınlıklı olanların işi olarak görmesi, kendisini daha askerî yönetim kademesinde konumlaması nedeniyle farklı tarzda da olsa bence vardı.

-Bu bağlamda baktığımız zaman özellikle cumhuriyet sonrasındaki burjuva sınıfını nasıl tanımlıyorsunuz?

Cumhuriyet sonrası toplum bir Batılı modern toplum olma saikiyle hareket etti. Ona dönüşürken de Batı'da olan her türlü müesseseyi taklit ederek aldı. Burjuva da bunlardan birisidir. Elbette sonuçta yerel bir ekonomik sistem benimsendi. Her ne kadar devletçilik ağır bassa da serbest yatırım, kişisel mülkiyetin güçlendirilmesi gibi birtakım unsurlar devreye girince doğal olarak o sınıfı biraz da

kendisi yarattı. İyi eğitilmiş, yatırım imkânı olan, Anadolu'dan da mesela cumhuriyet sonrası elitlerine baktığımızda Anadolu eşrafını görürüz ama eşraf olarak görürüz. Aslında Osmanlı'da burjuvazinin karşılığını belki eşraf olarak bulmakta fayda var. Cumhuriyet dönemine baktığımızda, proje tasarımı içinde burjuva sınıfının da sınırları çizilerek modern, Batılı gibi yaşayan, ekonomik faaliyetlerin içinde şekillenen yeni bir sınıf elbette organize edildi. Ama bu daha çok Anadolu'da değil, İzmir, Ankara, İstanbul odaklı olarak organize edildi. Belki Adana, Hatay gibi bir iki yeri buna dâhil edebiliriz.

-Bunu burjuva üzerinden okuduğumuz zaman, biliyorsunuz Batı'da burjuva sınıfı aynı zamanda siyasal bir dönüşüm mekanizmasını da harekete geçirmiştir, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinin böyle inişli çıkışlı ya da parçalı bulutlu olmasını da biraz bu süreç mi beslemiştir?

Yani bunların hem sınırlı bir sınıf olması hem de bu sermayeyi paylaşan sistemin çok küçük olması. Burjuvazi dediğimize tek başımıza inanmıyoruz. Kilise hâkimiyetinin bittiği, aristokrasinin yavaş yavaş silindiği, zenginliğin toplumun bütün katmanlarına yayıldığı dönemdi. Evet, Türkiye'de aristokrasi Osmanlı ile birlikte kendi içinde bitti ama sanayileşme hamlesini yapamamış, sanayileşmesi olmamış bir ülkede bir burjuva sınıfı oluşturmaya çalışıyorsunuz. Böyle bir sınıfı devlet desteğiyle yapıyorsunuz. Elbette eşraf var, parası olan insanlar var ama sonuçta siz seçiyorsunuz. Kimin zengin olacağına ilk yıllarda devlet karar veriyor. Bugüne kadar da Türkiye'de devlet zengin tabakanın ortaya çıkmasında hep etkili faktör olmuştur. Bu Türkiye'nin zenginleşmesinin önünde hep bir engel olarak durmuştur.

-Yeni bir Anadolu burjuvazisini düşündüğünüz zaman gerçekten Anadolu burjuvazisi bu Batılı manada burjuva sınıfı kavramını karşılayabiliyor mu?

Daha kendiliğinden, toprağı olan, yatırımı olan, kendi yerel dinamiklerinin içinden çıkmış, daha doğal, daha organik, Anadolu burjuvazisi organik ama cumhuriyetin ilk burjuvazisi organik değil.

-Bu organiklik bağlamında baktığınız zaman şu anki siyasi yapılanma üzerinde söz sahibi olan bir sınıf olarak tanımlayabilir misiniz?

Her zaman paranın olduğu her ilişki, hâkimiyet ve güç ilişkisini beraberinde getirir. Çünkü ticaret faaliyeti ve para ilişkileri, yatırım çalışması, mutlaka başkaları ile ilişkili bir çevreyi kontrol etmeyi zorunlu tutar. İşin doğasında bu var. Bundan dolayı, yönetimde etkili olma, söz sahibi olma arayışları hep olur. Bu Batı'da da var. Üretim yapan, sanayi yatırımı yapan herkesin etki merkeziyle ilişkisi olma isteği vardır.

-Bu noktadan baktığınız zaman, muhafazakâr kadın için bu orta sınıfın büyümesinin onun kamusal alanında görünürliğini desteklediğini düşünüyor musunuz?

Elbette. Şöyle destekledi: Anadolu burjuvazisi biraz daha güçlenmeye başlamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarının İzmir, İstanbul, Ankara odaklı burjuvazi desteği 1950'lerden sonra biraz Anadolu'ya kaydı. Sağ partilerin iktidarlarının olduğu bütün dönemlerde Anadolu'da bir servet paylaşımı veya güçlendirilmesi olmuştur. Bu süreçle Anadolu sermayesinin güçlenmesi uzun bir süreci kapsar. Bu, bugüne kadar bütün sağ iktidarlar tarafından da desteklenmiştir. 80 sonrasında başörtülü kızların artmasının sebeplerinden biri, Anadolu sermayesinin çocuklarını, kızlarını okutabilecek bir imkâna sahip olan insanlar kızları okusun istiyorlar. Ama okurken kendi değerlerine uygun bir şekilde okusun istiyorlar. Burada örtünme hareketine destek var, sahiplenme durumu var. Sadece Anadolu sermayesinin güçlenmesini başörtüsüne bağlayamayız. Türkiye'deki dindar kesimdeki kadının özgürleşmesi modeli arayışları ile Anadolu sermayesinin yükselmesi arasında ben çok bir bağ kurar mıyım, bilmiyorum.

-Muhafazakâr kadının, 80 sonrası bir duruşu var, çalışma noktasında çok daha seçici...

Aslında öyle değil. Orada da yanlış bir tanımlama var. 80 sonrasında çok az başörtülü kadın var. O dönemde İstanbul'un bütün kapalı kızları birbirini tanırdı. Sayı olarak azdı. 80 sonrası başörtüsü hareketini götüren kızların örtüsüyle geleneksel örtüleri ayırmak

lazım. 80 sonrası başörtülü kızlar iki tür direnç yaptılar. Bir, kendi çevrelerinin, geleneksel İslam'ın değerlerine karşı bir çıkış yaptılar. Nedir geleneksel İslam'ın değerleri? Daha evinde bir kadın profili çizer. Bu kızlar, evinde kadın profiline karşı bir çıkış yaptılar. Daha özgürlükçüydüler. İslam'ı da dindarlaşmayı kendi bireysel tercihleri olarak, anne babalarından gördükleri bir geleneği sürdürmek değil de tercihleri olarak gördüklerini söylüyorlardı, böyle bir ortaya koyuşları vardı. Bundan dolayı da üniversite, üniversitede başörtüsü, daha sonra çalışma hayatında var olma, kalma direnişini de çok daha kolay gösterdiler. Mutlaka bir yolunu buldular. Çünkü sadece okulu bitirmek değil meslek sahibi olmak da onlar için önemliydi. Batılı formda baktığımızda bireyin kimliği dediğimiz, özgürleşmiş, kendi birey kimliğini ön plana çıkartan kimliğin biraz temsilcisi oldular. Ben, kadının kimliğinin temsilcisi olarak görmüyorum onları. Bir kısmı için bunları söylüyorum. Anadolu'nun birçok yerine gittiğimizde başka bir resim görebiliriz ama İstanbul ekseninde bunun böyle olduğunu söyleyebilirim. Diğer taraftan sadece burjuvaya bağlamak da doğru değil. Meseleye tek bir başörtülü prototipinden değil de farklı başörtülü prototiplerinden bakmak lazım. Geleneksel toplumda kızını okula göndermeyen babayı motive eden bir şey olmuştur başörtülü okula gitmesi. Bunu hiçbir zaman unutmamak lazım diye düşünüyorum. Kızların ailelerine eğitim için gösterdiği direnişi etkilemiştir. Ama bugün cumhuriyetten sonra 90 yıldan fazladır hâlâ kızlarda yüzde 100 okullaşma oranına sahip olamadıysak bunda cumhuriyetin eğitimde Batılı görünüm dayatmasının büyük etkisi vardır. Bu toplum sonuçta 11 yüzyıl İslam'la yaşamış bir toplum ve değerleri de bununla örülmüş. Buradaki dayatmanın aksidir kızların eğitim oranındaki yüzde 100'ü sağlayamamamız. Başörtüsü kızların eğitim oranının yükseltilmesinde katkı sağlamıştır. Nitekim Ecevit döneminde kız İmam Hatip okullarının açılmasının da bence buna etkisi vardır.

-2000 sonrası dönemi diğerinden çok ayırmıyor musunuz?

80 sonrası, 2000'e kadar olan dönemdeki kadın hareketi özgün, özgürlükçü, geleneksel topluma karşı başkaldıran bir hareketti.

2003 AKP iktidarı ile birlikte bir profil ortaya çıktı. O vakte kadar sisteme, cumhuriyetin dogmalarına karşı direnen bir kadın profili vardı. AKP iktidarı ile birlikte bunlar biraz sistemin içinde yer almaya başladılar çünkü sistem hep dışlıyordu. Başörtülü iseniz var olacağınız alanları size dar eden bir sistemin içinde idiler. Özellikle 90'dan sonra 28 Şubat süreciyle önleri iyice daralmıştı. 2003 AKP iktidarı ile bu değişti. Başörtülü eşi olan başbakan, başörtülü eşi olan bir cumhurbaşkanı, başörtülü eşi olan bir bakan... Türkiye'de elit kavramını değiştirmeye başladı. Neydi elit kavramı? Başlı açık, modern, hayatını yaşayan, içkisini içen vs. Bu değişti. İlk etapta başörtülü bir eşi kabullenemedi. Türkiye'yi bunların temsil edemeyeceğini söyleyen yazılar yazıldı. Türkiye'nin elit resmi değişmeye başladı. Bununla birlikte Anadolu sermayesinin merkezde etkisi de arttı. Bu AKP iktidarı ile birlikte artan bir şey ama liberal ekonomik politikalarla ilgili artan bir şey aynı zamanda. Yerel ekonomik politikalar güçlendi. Türkiye zenginleşmeye başladı. 1980'deki milli gelir ile 2000'lerdeki milli gelir aynı değil. Türkiye'de insanlar para kazanmaya ve harcamaya başladılar. Tüketim de odaklı olarak değişti. Burjuvazinin gelişmesinde bunların da etkisi var. Bunlarla birlikte bazı şeyler daha görünür oldu. Ama diğer tarafta her şeyden önce cumhuriyet elitinin bir önyargısı vardı. Başörtülü biri ancak alt meslek gruplarında olabilir, hizmetkâr olabilir... Başörtülü dediği kişinin kendisinden üst konumda olmasıyla ilgili bu sefer başka algı sorunları ortaya çıktı. Ama bu algı başörtülülerin konumlarını değiştirdi mi henüz bilmiyoruz. Bunun için zaman gerekir diye düşünüyorum.

-Kadınlarla ilgili yazılan çizilenlere baktığınız zaman hep modernleşme profilinin değiştiği görülüyor. Mesela cumhuriyetten sonra kadınlara birtakım özgürlükler vb. verilmiş ama kadınlar erkeklerin tanımladığı alanlarda var olmuştur diyebilir miyiz?

1910'ların Osmanlı'sında bir tane fabrika yoktu. Aynı yılların Amerika'sına baktığımız zaman her şey çok farklıdır. Amerika gökdelenlerin örüldüğü bir ülkedir. Toplumun sanayileşmesi, paranın

gelişmesi, dağılmasıyla eşit olmayan iki şeyi kıyaslıyoruz aslında. Doğal olarak, buna bağımlı olarak zihniyet de kolay örölmüyor. Savaştan sonra erkeklerin çoğu askerde ölmüş, kadınlar bir anlamda çalışmak zorunda. Biraz da bu koşullardan bakarak gitmek lazım kıyaslama yaparken. Bu toplum, Müslüman bir toplumdur. Örneğin Şerif Mardin'in babası kızı Betöl Mardin'i okutmamıştır ve sebep olarak da erkeklerle yan yana aynı masada oturmasını istememektedir. Ne olursa olsun toplum böyle bir yapının içinden geliyor. Birdenbire Batılı bir konuma büründürölmek isteniyor. Bu zorlamanın getirdiği reaksiyonlar da var. Daha doğal süreçlerde bunlar gerçekleşseydi ne olurdu bilmiyoruz. Biraz o reaksiyondan bakmak lazım. Batı'daki gibi bir hareket bu toplumda olmaz. Çünkü Batı'daki gibi bir düşünce tarihimiz de yok. Yani dine karşı özgürleşme düşüncemiz Batı ile aynı değil. Başka bir özgürleşme modelidir Batı. O yüzden, aynı normlardan, aynı pencereden bakmanın bir faydası yok ama bugün Türkiye Batılılaşmış mıdır, birçok İslam ülkesine baktığımızda, evet çok Batılılaşmıştır. Türkiye'deki dindar kesimin kadınları da Batılı formda zihin şeyine sahiptir diye düşünüyorum. Ama Doğu profili farklı tabii ki.

-O zaman siz Doğu ile merkezi biraz daha birbirinden ayırıyorsunuz...

İster istemez. Çünkü büyük şehirde gelenekler kişilerin üstünde çok etkili değildir. Geleneksel aile yapısı ister istemez kırılıyor. Büyük aileler kalmıyor, çekirdek aileler daha bağımsız kişilikler, daha bağımsız bireyler... Anadolu'da ne olursa olsun geleneksel aile yapıları korunuyor. Geleneksel aile yapılarının korunduğu her yerde mahalle, toplum, akraba baskısı da olur. Bunun engellenmesi çok mümkün değil. Bu formda mahalle baskısı farklıdır. Değişimi etkiliyor. Biz hiçbir zaman Batı'daki gibi olamayız, kendi değerlerimiz açısından. Hem bizim düşünce, hem inanç tarzımız onu getirmez. Yine de İslam toplumları içinde kadın hakları meselesini en çok anlayan ülke Türkiye'dir.

-Muhafazakâr kadın kamusal alanda 2000'lerden sonra daha çok görünürlük kazandı dedik; buna AKP iktidarının bir etkisi olduğuna katılıyor musunuz?

Ben gazeteci, televizyoncu olduğum için, önceden protokolün katıldığı bir program çekerdiniz. Protokolde bir tane başörtülü olmazdı. 2003 AKP iktidarı ile birlikte protokolü çektiğinizde bu Türkiye'nin resmidir. Cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar... Bu sefer başörtülü bir resim gördü Türkiye. Hiç başörtülünün olmadığı bir yönetim resminden, çok sayıda başörtülünün olduğu bir resme geçti Türkiye. Doğal olarak değişimi de o resmin altında düşünmek lazım.

-Siz kadınların bu anlamda muhafazakârlıklarını silikleştirdiklerini düşünüyor musunuz?

Bir şeye direnirken daha güçlü olursunuz. Kendinizi korumaya alırsınız. Bu dönemde kendini korumaya almaktan vazgeçti. Hayatın akışına bıraktı. Aslında daha doğallaştı, doğru olan o. Öbürü aşırı savunmacı bir refleksle, aşırı idealize edilmiş bir dindar İslam algısıydı. Daha bozulmamıştı, daha rafineydi, bir taraftan baktığınızda. Ama kendini koruma adına kapattığında bir şekilde ortaya çıktı. Ne çıktı? Nesiller de değişiyor. 2000'de doğan çocuk bugün 14 yaşında. Bu çocuk ne onun öncesindeki İslami direnişi biliyor, ne Türkiye'nin tarihini biliyor. Başka bir trendin çocuğu o artık. Bizim kuşağımızda çok fazla bir değişim yok ama şimdi öyle değil. Teknoloji değişiyor, bununla birlikte hayat tarzı değişiyor. Küreselleşen bir dünyanın içinde Türkiye'deki dindarlık da küreselliğe uydu. Zaten başka bir şansı yoktu. Bir değişimin olmaması mümkün değil.

EK 4

**AK Parti MKYK üyesi/ Sosyolog Prof. Dr. Mazhar Bağlı ile
Kasım 2013 Tarihinde Yaptığımız Mülakat**

-Osmanlı'da gerçekten bir sermaye sınıfı olduğuna inanıyor musunuz?

Tabi ki var olduğuna inanıyorum. Bu şöyle bir sermaye sınıfı değildi. Sermaye üzerinden bir dönüşümü hedefleyen, bir ideolojiyi hedefleyen bir sınıf değildi Avrupadan farklı olarak. 600 yıl devam eden bir imparatorlukta bir sermaye sınıfının olmadığı hiç kimse düşünemez, mümkün değil. Ama bu sermaye sınıfı Batı toplumlarındaki var olan sermayedarlardan daha farklı bir rol üstlenmişti, daha farklı bir çalışmanın içindeydi. Batılı anlamda bir ilişki biçimi değildi bu. Mesela Kur'an-ı Kerim'de sermaye ile ilgili, sermaye yalnızca zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın buyrulur. Dolayısıyla Osmanlı'da sermaye sadece zenginler arasında dolaşan bir devlet ya da bir başkasının kafasını ezmek ya da bir pazarlık konusu yapmak için var olan bir birikim değildi. Ama Avrupa'da sermayedarlar kilise ile pazarlık yapmışlardır, devletle pazarlık yapmışlardır. Modern dünyada böyle oluyor zaten. Modernleşme ile birlikte ortaya çıktı. Sermayedarlar çeşitli güç odaklarıyla bir pazarlık içerisine giriyorlar.

-Osmanlı'da bir sermaye sınıfı tanımının var olduğunu düşündüğümüz zaman, bu sermaye sınıfının sosyolojik bir dönüşüme yol açmadığını söylediniz. Bu zaten uzun vadede Osmanlı'nın kapitalistleşememe sürecini de, çöküşünü de hazırladı. O zaman Osmanlı'nın kapitalistleşememe sürecini hazırlayan temel unsuru nerede aramak lazım? Bakış açısında mı, dinin bir fonksiyonu var mıdır?

Tek bir faktöre bağlamak çok kolay değil ama pek çok nedeni vardır bunun. En çok, benim kişisel olarak düşündüğüm, sizin de sorduğunuz, aslında dünyada büyük bir global sistem değişikliği var ve Osmanlı o global sistem değişikliğinin dışında kalıyor sosyolojik olarak. Onun dışında kaldığı zaman o dışta kalmaya yönelik şeylerini üretilmedi bence. Pek çok Türk sosyologları Osmanlı ile ilgili yorumlarında, "Osmanlı bu düzen içerisinde kalamazdı." diyorlar. Yani "Dünyadaki bu kapitalistleşme içinde neoliberal politikalarla hızlı bir biçimde Osmanlı tek başına farklı bir sistem olarak var olamazdı." diyorlar. Ben olabileceğine inanıyorum. Bütün dünyadaki var olan sistem farklı işliyor, burada farklı işliyor olabilirdi bence. Osmanlı eğer bunu kurabilseydi, yani çok fazla Batılı düşünme biçimini Batılı sosyolojik ajanlar üzerinden bir dönüşümü öngören bir politikayı değil, kendi özgür geçmişine uygun aktörleri ve alanları harekete geçirseydi hayatta kalırdı. Ama bunu yapmadı.

-Yapamamasını biraz modernleşme anlayışına bağlayabilir miyiz? Çünkü Osmanlı'da da farklı bir modernleşme anlayışı var, Batı'daki gibi işlemiyor sistem.

Hem iradeyi kullanamadılar hem de çok emindiler kendilerinden. Sonradan fark ettiler işlerin istedikleri gibi gitmediğini. Gorbacov'a perestroika ile ilgili soruyorlar: Koskocaman bir SSCB'yi nasıl kapitalizme teslim ettin? "Benim gördüğüm şu: Bu sistemin içerisinde bizim sosyalist olarak kalmamız imkânsız. Bu üretim biçimi, bu düşünce biçimiyle burada kalamayız." yanıtını veriyor. Dolayısıyla Osmanlı "Kapitalist sistem içerisinde bir yapı olarak kalabilir miyim?"i denedi. Bilinmeyen bir şeyi denedi. Olmazdı. Kapi-

talist sistem var olsun, ben bu sistemin dışında kalayım ama kendi mekanizmamı üreteyim diye bakmalıydı. Onu yapmadı.

-Osmanlı'da özellikle 1800'lerden sonra sermaye ulusallaştırılmaya çalışılıyor. Bu, süreci dönüştürme politikalarından biri sanırım. Bu süreçte, bu yola gitmeleri Türkiye'yi bir darboğazda bırakma olarak okunabilir mi? Gerçekten gerekli miydi?

Hayır, bence çok yanlış bir şeydi. Ama Osmanlı yönetimi o zaman ulusalcı reflekslerle hareket ediyordu. Çok ciddi olarak, şimdi ki gibi yabancı olanları kendilerine düşmanlık içinde var olduklarını düşünüyorlar. Bütün sermayedarları hain, satılmış görüyorlar. Mesela Galata bankerlerinin tamamıyla ilgili peşin ve kesin bir yargı var, hepsinin hain ve satılmış olduklarına dair. Bu tür bir yaklaşımla siz sermayedarlarınıza bakarsanız bir sermaye birikimini gerçekleştiremezsiniz. Bu niye büyük bir sorun oldu biliyor musunuz? Bir taraftan siz dünyadaki kapitalist sisteme entegre olmaya çalışıyorsunuz. Diğer taraftan onun ortaya koymuş olduğu temel prensibe aykırı hareket ediyorsunuz. Paranın uluslararası bir geçişliliği vardır sistemde. Siz buna rezerv koyuyorsunuz ama kapitalist oluyorsunuz. Bu olacak bir şey değil. Sıkıntı oradan doğdu. Bugün de öyle. AKP, Türkiye'nin sahip olduğu potansiyelin uluslararası sermaye çevrelerinde kolay bir biçimde karşılık bulmasını sağlayacak atmosfer oluşturdu.

-İstanbul sermayesinin gerçekten bir burjuva kültürü olduğuna inanıyor musunuz?

Burjuvazi demokrasinin de bilincini oluşturan dinamiktir. Burjuvazi hoş bir şeydir. Türkiye'de bir sermaye düşmanlığı var. Esas İslam'da da var olan sermayenin güç odağı olarak ya da başka amaç için kullanılması kötü bir şeydir. Yoksa bizatihi kendisi kötü değil. Bizde burjuvazi, köylüleri, çalışanları kendisine mahrum bırakıyor, daha sonra gidip devletle oturup pazarlık ediyor. "Bu hakları vermezsen şunu, şunu yaparım." diye tehdit ediyor. Gerçekten çok büyük oranda değiştiriyor. Sanatta da çok büyük oranda katkıları

oluyor. Sanatçıların daha özgür bir biçimde üretimde bulunmalarına imkân tanınıyor. Devlet ne yapıyor? Devlet bunlara baskı uyguladığı zaman, “Gel benim yanımda çalış, devletin verdiği paranın 10 katını veririm sana.” diyor ve inanılmaz bir özgürlük alanı oluşturuyor. Çok üretmeye ve kazanmaya başlıyor. Atatürk ile İsmet İnönü arasındaki konuşmalarda, İnönü, “Hiçbir biçimde devletin uzağına düşecek bir sermayedar oluşturmayın.” diyor. Ve ilk ihale de Koçzade Vehbi’ye veriliyor. Türkiye’deki bütün orta sınıf zenginliği bayiler üzerindedir. Bayilerin hepsi de Koç’un bayileridir ve belli kesimlerdir. Kısmen hafif bir muhafazakâr boyutu vardır ama en nihai noktada devletin temel reflekslerinin dışında hiçbir refleksi yoktur bu zenginlerin. Bu, İstanbul sermayesinin de felsefesini oluşturuyor. İstanbul sermayesi var, bu sermaye özellikle toplumsal değişimi resmî ideoloji etrafında devam ettirmeyi hedefleyen bir sermayedir. Özel bir amaç için var olan bir sermayedir. Rekabet olmadığından dolayı tek başına çok uzun bir süre bunu yapmıştır. Bu Özal’a kadar devam etmiştir. İlk çelik kabuğu kıran Özal oldu. Erbakan bununla ilgili çok önemli bir zihinsel altyapı oluşturdu. Çünkü yerliliğe çok gönderme yaptı. Hiç kimse Erbakan kadar millî ve yerliliğe gönderme yapmadı. O bunun özgüvenini ve düşüncesini oluşturdu.

-Avrupa’da burjuvanın dönüştürücü bir gücü var. Cumhuriyet sonrasında da, cumhuriyet öncesi belli bir dönem de sermaye sınıfları devletle göbek bağı diyebileceğimiz bir bağla bağlı olduğunda zaten dönüşüm olmaması için bütün kriterler işliyor. Ve bunlar da Özal’a kadar...

Erbakan bunun düşünsel olarak mümkün olabileceğini oluşturdu. Erbakan Borsalar Birliği’nden ayrılarak siyasete girdi. Dolayısıyla orayı kısmen bilen bir adam. Millî bir sermaye ile kafayı bozmuş bir adam deyim yerindeyse. Ağır sanayi hamlesi, millî, adil paylaşım, kalkınmış Türkiye... Özal bunu devletin parasıyla kırdı aslında. Hayali ihracat yapıyorum diyen adama bile verdi parayı. Özel inanılmaz bir strateji izledi. Bu sermayenin el değiştirmesinin bir tek yolu,

kamu kaynaklarıyla mümkündü. Özal bunlara parayı verdi, "Onlar 1 liraya mal ediyorlarsa, ben sana para veriyorum, sen 25 kuruşa mal et." dedi. Bunu bilerek yaptı. Halka para aktarıyor. Yeni bir sermayedar oluşturuyor, rekabet etsinler diye. Rekabet etmek hem kaliteyi getirir hem de tek eksen üzerinden toplumsal dönüşümün zincirini, halkasını kırar, kırdı da zaten.

-O zaman Menderes'i, bu liberal ekonominin Türkiye'de başlama sürecinde etkin bir figür olarak görmüyorsunuz...

Görüyorum. Menderes de önemli bir atılım, açılım yaptı ama çok cılız kaldı onlar. Menderes zaten bir şey yapamadı. Menderes sadece ve sadece insanlara filmin bir kısmını gösterdi. Ondan sonra da dramatik bir biçimde sonlandı. Hiç kimse sesini çıkaramadı. Adamı darağacına gönderdiler, var mı ötesi?

-Özal'dan sonra liberal ekonomi politikalarıyla birlikte Anadolu burjuvasının, ya da öyle bir sınıf varsa, ilk defa doğumunu tartışıyor insanlar. Sizce de Anadolu burjuvazisi Özal politikalarının ya da Menderes'in izlediği politikaların bir sonucu olarak mı doğmuştu? Onlar mı zemin hazırladılar?

Hayır. Dünyada zaten bu yönde bir değişim ve dönüşüm vardı. Bunlar sadece sosyolojik iç dinamiklerin önünü tıkamadılar, açtılar. Birkaç tane devrimci serseri çıkıp neoliberal politikaları siz uyguluyorsunuz dedi. Yalan, böyle bir şey yok. Dünyada böyle bir değişim var. Siz eğer değişimin dışında kalacak yeni bir alternatif sistem üretiyorsanız buna bir itirazım yok. Ama bu sistemin içinde kalacaksınız, bu sistemin içinde dünya ile entegre olmuş, kendi kabuğuna çekilmemiş bir mekanizma olarak var olacaksınız bu dönüşümün önünü açmanız gerekiyor. Onun dışına çıkmak istiyorsanız ona bir şey demem. Bir değişim var, zaten Türkiye rotasını bu konuda belli etmiş, bu da sadece kamu eliyle gerçekleşen bir şey değildir. İttihat Terakki'den, oradan, buradan, pek çok başka cemiyetlerin ortaya koymuş olduğu fikir var ve bunlar dünyadaki sistem ile entegreye doğrudur. Bizim, hem Özal'da, hem Erdoğan'da, hem Menderes'te,

onların hayal bile edemeyeceği, daha da uzman bir alternatif var. Doğu Devrimcileri'nin sunacağı alternatif nedir ki? Kızıl Kmerlerin Kamboçya'da yaptığı gibi, 7 milyonluk ülkede 3 milyon insanı öldürmektir. Sosyalizm, bildiğimiz şey nedir? İnsanları sabun fabrikalarına göndermek. Böyle bir durum vardı. Ben onu kabul etmiyorum. Doğru bir okuma değil o.

-Siz, Anadolu burjuvazisinin doğumunu, dünya konjonktürünün gereği olarak yorumluyorsunuz?

Dünyada sosyolojik ve ekonomik olarak bir değişim ve dönüşüm var. Bu devletçi veya bahsettiğimiz devrimci refleks, bu değişim ve dönüşümü uygun dinamiklerle engelliyordu. Benim bahsettiğim, Özal, Menderes veya AKP sadece bunun kendi iç dinamikleriyle dönüşmesini sağlayacak bir ortam oluşturdu.

-Şöyle bir görüş var: AKP iktidarıyla beraber Anadolu burjuvazisi merkeze yürüdü, İstanbul sermayesinin alanını daralttı. Bu konuda neler söyleyebilirsiniz?

Henüz çok güçlü bir sermayedar oluşturduğunu düşünmüyorum, bir. İkincisi de, bizimkilerin bu konuda çok bilincinin olduğunu düşünmüyorum. Mesela Gezi darbe girişiminde, Koç'un yaptığı açıklama, "Benim 5 milyar dolarım değil 25 milyar dolarım da gidebilir, umurumda değil." Ama bizimkilerin hiçbirisi 1 milyar dolar riskini göze alamaz. Ne zaman bizimkiler Koç gibi bir duruma gelirse, "40 milyar dolarım var, 35 milyar dolarım gitsin." derse o zaman bir sermayedar rakip oluruz. Henüz değil.

-O zaman, o kadar güçlü bir Anadolu sermayesi olduğunu düşünmüyorsunuz?

Kendine yetebilen, devletin resmî ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa eriştiğini düşünüyorum ama bir kitleyi yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir alana dönüştüğünü düşünmüyorum. TÜSİAD üzerinden gidelim... TÜSİAD eskiden siyaseti, toplumu, politikaları be-

lirliyordu. Şimdi var olan Anadolu sermayesi bunu yapabiliyor mu? Hayır, yapamıyor. Ne zaman ki yapabilecek bir konuma gelirlerse o zaman bir güç sahibi olduklarını kabul edebilirim.

-Anadolu burjuvazisi merkeze kaymaya başladığı zaman reflekslerinde, yaşam biçimlerinde önemli bir dönüşüm olduğu düşünülmektedir. Bunları sosyolojik olarak nasıl okuyabiliriz?

Belli bir ekonomik refahla birlikte yaşam biçimlerinin değişmesi kaçınılmaz ve doğal bir şeydir. Kendine yetebilen, devletin resmî ideolojisinin dayattığı çerçevenin dışında kalarak kendisini var edebilen bir olgunluğa erişmiş sermaye sahibi bir sınıf söz konusu. Ama bu sınıfın kitleleri yönlendirebilecek, siyaseti yönlendirebilecek bir güce dönüştüğünü düşünmüyorum. Belli bir standardın üzerinde yaşayan muhafazakâr insanları gördüğümde bundan keyif alırım. Ben cipe binen türbanlıları görünce gerçekten zevkten dört köşe oluyorum. Param olsa kendi eşime bile cip almayı düşünürüm. Sermaye üzerinden birisini ezmek anlamında demiyorum bunu. Bir insanın toplumsal davranış biçimleri daha alt gelir grubuna ait olanlara göre farklı olabilir. Ama bizim aradığımız toplumsal davranış biçimleri, tüketim biçimlerinin “nasıllığı” değildir. Bizim aradığımız insanda ve toplumda ahlaktır, inançtır. Adam inanıyor, zengin, varlıklı. Bunun görüntüye yansımada bir sıkıntı yok. Zenginler içinde de esas resmî ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim AK Parti ile birlikte daha da güçlenmiştir. Bunu kabul etmek lazım diye düşünüyorum.

Bu noktada AK Parti'nin esas iktidarını sağlayan farklı eğilimlerdeki, farklı sosyolojik kesimlerdeki vesayete ve merkezîyetçiliğe muhalif olanlardır. Bu her kesimde vardır. Tayyip Erdoğan'ın bunları sihirli bir şekilde bir arada tutması onun karizmatik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bunların hepsi bir büyük aileyi elde tutuyor.

-Kadınlar cipe binebiliyorlar, doğru, ama kadınların hâlâ kamusal alan denilen alanda çok fazla görünürlüğü yok. Özellikle muhafazakâr çevre açısından bu bir çelişki değil mi?

Yeni bir sermaye sınıfının oluşması, yeni bir siyasi tarzın ortaya çıkması anlamında değerlendirirsek, gelişimi kadınlara sormak lazım ama bir değişim olduğunu çok rahatlıkla söyleyebilirim. Gerçekten çok büyük bir değişme var. Siyasetin içinde kadınların çok etkin olarak var olmaları Refah Partisi ile başladı. Sultanbeyli örneğini de verebiliriz. Orada kadınlar çok ciddi olarak bu işin içine dâhil oldular. Önemli bir dönüşüm olarak ortaya çıktılar. Bu konu bizde sıkıntılı bir biçimde devam ediyor. Ama sıkıntılar zaman içinde kendiliğinden hallolur. Toplumsal değişim kendi iç dinamikleriyle yürüdüğü zaman kendi mecrasını bulmak daha kolay olur. Sermayedar kadınlar bile artık yavaş yavaş var.

-AKP'yi iktidar yapan muhafazakâr burjuva mıdır yoksa muhafazakâr burjuvayı var eden AKP midir?

AKP'nin iktidarında burjuvanın katkısı yoktur. AKP'yi iktidar yapan aslında Anadolu'daki toplumsal muhalefetin oluşturmuş olduğu birlikteliktir. Bu vesayete karşı, Osmanlı'nın son dönemlerinden halkı dışlayanlara karşı oluşmuş olan bir toplumsal muhalefet var. Bunun içerisinde tarikatlar var, cemaatler var, çeşitli siyasi eğilimler var. O negatif meşruiyete mahkûm edilen toplumsal bilinç AKP'yi iktidara taşımıştır. AKP'nin bu toplumsal muhalefete dayalı olan sosyolojik tarafında bir zengin kesim de vardır. Zenginler içinde de esas resmî ideolojiyle paralel olan sermayedarlara muhalefet eden bir kesim vardı. Dolayısıyla bu kesim AKP ile birlikte daha güçlenmiştir. AKP'nin esas iktidarını sağlayan farklı eğilimlerdeki, farklı sosyolojik kesimlerdeki vesayete ve merkezîyetçiliğe muhalif olanlardır. Bu her kesimde vardır. Tayyip Erdoğan'ın bunları sihirli bir şekilde bir arada tutması onun karizmatik özelliğinden kaynaklanmaktadır.

EK 5

**Akademisyen/Yazar Prof. Dr. Mümtaz Er Türküne ile 9
Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat**

-Sizce Osmanlı'da bir burjuva sınıfı var mıdır?

Osmanlı'dan itibaren ekonomik yapı üzerinde sınıfların çok fazla etkisi olamamıştır. Türkiye'de ekonominin yapılanma biçimi, Osmanlı'nın son dönemi, artı cumhuriyet dönemi ve bu dönem içerisinde burjuva sınıfı diyebileceğimiz sınıfların etkisi vardır.

Bir yönetici seçkin durumunu takip ederek bakarsak yöneticinin nerede durduğunu, olmayan burjuvazinin nerede durduğunu takip edebilirsiniz Osmanlı'dan cumhuriyete geçerken. En önemlisi, din. Milliyetçilik, Osmanlılık vb. ideolojiler de dâhil olmak üzere, siyasi ve yapıştırıcı unsur olarak bütün üstyapı unsurları, dinî inançlar da dâhil olmak üzere, Osmanlı'da hâkim sınıfın, cumhuriyette ise yönetilen sınıfın ideolojisi burada sadece din, dindarlık. Yani Osmanlı toplumu geleneksel olarak dinin merkezî olduğu bir yönetici zümre ve anlayış üzerine oturmuş. Cumhuriyet her şeyi tersyüz edip Osmanlı'yı reddederken dini arka plana alıp ve yok sayıp bunun yerine dindarlığı da Osmanlı ile birlikte mahkûm edip toplumu yeni, laik bir anlayışla yönetmeye kalkmış. O yüzden din Osmanlı'da yönetici sınıfın ideolojisi, cumhuriyette ise ezilenlerin, yönetilenlerin ideolojisine dönüşmüş. Osmanlı ile cumhuriyet arasında dini, dindarlığı, muhafazakârlığı bir yere yerleştirmeniz gerekiyorsa böyle bir yere

yerleştirmek lazım. Cumhuriyetin kurucu unsurlarından biri, ana yapı taşlarından biri değil. Böyle bir fark var. Ne Osmanlı'da ne de cumhuriyette bu anlamda bir burjuvazi yok, bulamazsınız. Bürokrasi bulursunuz, bürokratik bir sınıf bulursunuz. Cumhuriyet bunu nomenklatura şeklinde, kendi içinde bürokrasiden üretiyor. şehirlik anlamında bir burjuvazi de yok. Ankara'daki elit yönetici kültürünü dikkate alırsanız, yönetici anlamında da bir burjuvazi yok. Tek parti dönemi aynı zamanda sizin peşine düştüğünüz, aradığınız burjuvazinin yaratılması gayretlerini de içeriyor.

-Dindar burjuva diye ya da Anadolu sermayesi diye bir sermaye grubu var. şu an öyle bir sermayeden bahsediliyor. Bunun yanında bir İstanbul sermayesi var. Bu ikisini Batılı manadaki burjuva kavramıyla karşılaştırdığımızda bir karşılık bulabilir miyiz?

Batılı anlamdaki burjuva ile ikisini de karşılaştıramazsınız. İstanbul sermayesi daha kozmopolit ve yabancı sermayenin uzantısı mahiyetindedir. Ankara sermayesi ise kendi iç dinamikleriyle ortaya çıkmış. Çünkü esnafın ve zanaatkrın, daha sonra müteşebbis sınıfına geçmesi, daha sonra orta ölçekli sermaye grubu oluşturması, daha sonra giderek büyümesiyle oluşuyor. Ankara sermayesi yerli sermaye, İstanbul sermayesi ise daha çok yabancı sermaye ayrımı gerçekçi bir ayrım olarak tanımlanabilir. Çünkü İstanbul sermayesinin çıkarları uluslararası sermaye ile çok uluslu şirketlerle oluşuyor. Yerli sermayenin, Anadolu sermayesinin çıkarları ise ülke çıkarları ile oluşuyor. Yani daha millî, daha muhafazakâr olmasının sebebi de bu.

-O muhafazakârlık içerisinde söyleyelim... şöyle bir ayrım yapabilir miyiz? İstanbul burjuvazisi daha yaratılmış bir burjuvadır. Milli bir burjuva yaratma sorunu ile birlikte oluşmuş bir burjuva mıdır? Bunun yanında Anadolu burjuvası kendi değerlerinden mi yükselmiştir, yoksa o da birtakım siyasi planlar sonucunda mı ortaya çıkmıştır?

Burjuvazi siyasi planlarla ortaya çıkmaz. Burjuvazi ortaya çıkar, sonra kendi siyasi planlarını yürütür. Sadece İttihat ve Terakki'nin

milli burjuvazi yaratma gayretlerini, III. Selim zamanında yine Hayriye tüccarları gibi bir burjuvazi yaratma çabalarını bir kenara koyarsanız, yine aynı şekilde cumhuriyetin ilk yıllarında bir yerli burjuvazi yaratma çabalarını bir kenara koyarsanız, burjuvazi kendi dinamikleriyle oluşur. Zaten yabancı burjuvazi (İstanbul sermayesi) ile yerli burjuvazi (Ankara sermayesi) arasındaki fark da Ankara burjuvazisinin daha çok ülkenin kendi dinamikleriyle ortaya çıkmasıdır. İstanbul burjuvazisinin ise devlet ve yabancı sermaye üçgeninde kendini bulması, ifade etmesidir. Bu şekilde ifade edilebilir. Burada yerli burjuvazi daha çok aile şirketleri ve muhafazakâr değerlere dayanan bir Anadolu burjuvazisidir. Ankara sermayesi tam oturmuyor, Anadolu demeniz daha doğru.

-Onun kendi değerleri üzerinden yükseldiğini düşünürsek şöyle bağlayabilir miyiz? Biraz AKP'nin iktidarı da bu sınıf üzerinden yükselmiştir ya da genişleyebilmesini, güçlenebilmesini bu sınıfa borçlu mudur?

Biraz değil tamamıyla bu sınıfa borçludur. AKP doğrudan doğruya Anadolu sermayesinin temsilcisidir. Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti küçük ve orta boy sermayeyi de kapsadığı için Anadolu sermayesinin temsil kabiliyeti çok yüksek. Bu aynı zamanda halk tabanı demektir. Bu sermayeyi var eden muhafazakâr değerler de aynı zamanda siyasette temsil edilecek mecburen. 28 Şubat sürecinde yeşil sermaye edebiyatıyla Anadolu Kaplanları ile büyük sermaye arasında bir savaş yaşandı. Anadolu sermayesi biraz toparlanmaya çalışıyordu, büyük sermaye de potansiyel rakip olarak gördü ve 28 Şubat'ta bunların üzerine gitti. Ve ezdi, geçti yerli sermayeyi. Fakat olan büyük sermayeye oldu. Finans sektörü çöktüğü için büyük sermaye darmadağın oldu, büyük yaralar aldı. Anadolu sermayesi, ülkenin kendi iç dinamikleriyle var olduğu için epeyce yara almasına rağmen ayakta kaldı. Anadolu sermayesi 28 Şubat'ın rövanşını AKP'yi iktidara getirerek aldı. AKP üzerinde etkili faktörlerden biri değil. Doğrudan doğruya AKP iktidarı Anadolu sermayesinin iktidarındır. Orada birebir bir eşitlik söz konusudur.

-Batı'da burjuva sınıfı, özgürlüklerin yolunu açan, biraz daha demokratikleşme için yönetim sistemlerine baskı yapan bir konuma sahip. AKP iktidarı Anadolu sermayesi içinde öyle bir alan bırakmış mıdır yoksa mesela MÜSİAD bağlamında baktığımız zaman, -bir sürü milletvekili de var içlerinde- tam tersine şu an Anadolu sermayesi mi gelişini ya da büyüme hızını AKP iktidarına borçlu?

Bunlar birbirini besleyen, destekleyen aktörler. Yani Anadolu sermayesi AKP'yi iktidara getiriyor, AKP iktidarı Anadolu sermayesinin önünü açıyor. Birincisinde yüzde 36 oy almışken, ikincisinde yüzde 42 oy alıyor, üçüncüsünde yüzde 50 oy alıyor. Demek ki bunlar birbirlerini besliyor, birbirlerinden memnun kalıyor ki bu süreç devam ediyor. Bunu bir interaktif süreç olarak değerlendirmek lazım. AKP, temsil ettiği Anadolu sermayesinin önünü açmıştır. Onların büyüyeceği, gelişeceği alanlar açmakta başarılı oldu. Bu aynı zamanda ekonominin performansının artışıyla alakalıdır. Anadolu sermayesi daha çok maceraya, riske açık bir gruptur. Büyük sermaye ise çok fazla bürokratlaşmış, hantallaşmış bir sermaye grubu. Bu sermaye grubunun rekabet potansiyeli ve gücü Anadolu sermayesinde daha fazladır. Risk almak, dünyaya açılmak konusunda çok daha iddialılar. Şu açık görülüyor ki Türkiye'de ekonomik gelişmeyi, performansı sağlayan, istihdam ve talep yaratan aslında Anadolu sermayesi. AKP'nin görevi de devletin ekonomik gücünü ve iktidarını kullanarak bu sermayenin önünü açmaktı, açtı da.

-Anadolu sermayesinin alanının AKP iktidarıyla beraber genişlediği kesin. Alan genişlemesi muhafazakâr kadının kamusal alanda var olma sürecine de olumlu bir katkı yapmış mıdır yoksa onun üzerinde çok fazla bir etkisi olmamış mıdır?

Yeni ve yükselen burjuva sınıfının muhafazakâr olması dolayısıyla muhafazakâr kadının biraz daha zenginleşmenin getirdiği bir özgürleşme yaşadığını düşünüyorum ama doğrudan doğruya AKP iktidarının kadının özgürleşmesi üzerinde bir etkisi yok. Bir burjuvazi kültürünün oluşması noktasında muhafazakâr burjuvazi

hâlâ çok geridedir. Dolayısıyla muhafazakâr kadını bu tür kültürel atmosferin içine sokmakta da başarısızdır. Bunu özellikle sanatta, edebiyatta, tiyatrodaki, resimde görebilirsiniz. Çünkü TV'lerde başörtülü oyuncular daha yeni rol almaya başladı. Bu yüzden dolaylı bir şekilde bakarsanız kadının özgürleşmesi biraz muhafazakâr kadının zenginleşmesiyle alakalıdır. Muhafazakâr sermayenin yükselişine paralel bir muhafazakâr kadının yükselişi söz konusu değil.

-İslam dini ve ekonomi arasında bir kan uyuşmazlığı olduğunu düşünüyor musunuz? Mesela sermaye birikimine karşı olumsuz bir etki yapan bir zihniyeti, bir felsefeyi beslediğini düşünüyor musunuz?

Bu sebep sonuç ilişkisini tersine kurmak lazım. İnsanlar ekonomik refaha ulaşacak İslam yorumlarını üretiyorlar. Geçmişte de üretmişler. İslamiyet'ten kapitalist bir düzen de üretebilirsiniz, sosyalist bir düzen de üretebilirsiniz. Orada önemli olan, maddi şartlarınız. Dinî hükümler önemli değil. Geçmişte de İslam sosyalizmi diye bir şey üretildi. Weber'in "İslam kapitalizmi" tezi de kuvvetli bir tezdır. İran'da bugün din egemenliğini sürdürebilmek için tam anlamıyla rekabetçiliğe ve reel kapitalizme çok da imkân sağlanmıyor. Ama Türkiye'deki ve Mısır'daki yorumunda sağlıyor. Suudi Arabistan'a bakarsanız, tam ahabap-çavuş kapitalizmi var. Ben, dinin ekonomik performansı, ekonomik alanı belirleyen bağımsız bir değişken olduğunu düşünmüyorum. Uygun dinî yorumu, siz, içinde bulunduğunuz duruma ve ihtiyaca göre üretebilirsiniz. Geçmişte de böyle olmuştur.

-Yani o Weberyen yaklaşımın tersini düşünmek mümkün değildir diyorsunuz.

Evet, Weberyen yaklaşım burada uyar. Ekonomik alanı açıklar. İhtiyacınız varsa buna uygun dinî yorumu üretirsiniz.

-Son süreçte burjuva sınıfı yaratmak neden çok zor olmuş? Bir sürü kırılma yaşanmış. Eline, yüzüne bulaştırma söz konusu.

III. Selim bütün devlet adamlarına, "Birer tane gemi alın, ticaret yapın." diye emir veriyor. O dönemde Hayriye tüccarları diye

bir burjuvazi sınıfı oluşturuluyor. Aynı şekilde II. Mahmut da buna devam ediyor. Numune çiftlikleriyle teşebbüs gücünü artıracak şeyler yapıyor. Bu tamamıyla içerideki toplumsal iş bölümüne dayalı bir sorun. Rumlar, Yahudiler ticaret alanını tamamıyla işgal etmişler, oraya Müslümanların girmesi söz konusu değil. Öbür tarafta, Müslümanlar askerlikle meşgul, savaşlarla meşguldür. Bir iş bölümü gerçekleşmiş. Bu da özgün tarihsel şartların eseridir. Cumhuriyete kadar telgraf çekecek memur bulamıyorlar. Azınlık ve çoğunluk gücüne dayalı bir iş bölümü gerçekleşmiş. Bunun eseri olduğunu düşünüyorum.

-Dinin bir fonksiyonu olduğunu düşünmüyorsunuz...

Yok.

-O dönemde azınlıklarla yaşanan sıkıntının aynı zamanda Osmanlı'nın sonunu hazırlayan bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Çünkü aynı zamanda sermaye de onların elinde.

Durumu özetleyecek bir tek anekdot anlatayım... 1915 Ermeni tehciri yapılırken Zara'da halk ayaklanıyor. Kaymakama gidiyorlar, "Ermenileri tehcir ediyorsunuz, hiç olmazsa marangoz, demirci vb. bırakın, yoksa bizim hâlimiz perişan." diyorlar. Kaymakam da diyor ki "Gidin konuşun Müslüman olsunlar, onları tutayım." Bu çok önemlidir. Bu, bütün Türkiye çapında yaşanmış. Ve tehcirden sonra ekonomi çöküyor.

-Bir anlamda sonunu hazırlamış gibi...

24 mübadelesinden sonra tamamıyla çöküyor, ziraat de çöküyor. Demek ki dinî inançlara göre bir toplumsal iş birliği var.

-O zaman Türkiye'de sermaye sınıflarının ulusal dönüşüm üzerinde çok fazla bir etkisi, biraz da içinden geldiği kültürel yapı dolayısıyla, olamamıştır.

Bu doğrudan doğruya bu topraklardaki zenginliğin, gücün, itibarın devlet iktidarıyla elde edilmesine bağlı bir sorun. Böyle bir tec-

rübesi var bu geleneğin. Hâlâ devam ediyor aslında. Devlet iktidarını elinize geçirirseniz ekonomik zenginliği de ele geçiriyorsunuz. Zenginliğin, gücün kaynağı devlettir, sermaye değil. Eğer devletle aranız iyi değilse sermayenizi koruyamazsınız.

-AKP'nin demokratik açılımları, bu alanla ilgili siyasetini besleyen bir sınıf da Türkiye'de olmuş mudur?

Elbette. AKP iktidarının arkasında yavaş yavaş büyük sermayeye doğru evirilen küçük ve orta ölçekli sermaye grupları var. Ve AKP iktidarının da desteğiyle kendi içinden büyük sermayesini oluşturuyor.

-Türkiye'de o eski tablo yaratılmak istendiği zaman bunları köşeye sıkıştırabilecek bir sermaye gücünün varlığını kabul edebilir miyiz?

Büyük sermaye kendini emniyette görürse kendi çıkarları için bunu yapmak zorunda. Büyük sermaye geçmiş zamanlarda bunu yapıyordu. Ekonomik liberalizmin sürebilmesi için siyasi liberalizme de ihtiyacı var. En son üçüncü köprü ihalesinin Ülker ve Koç ortaklığına verilmesi, iki sermaye grubu arasında bir uzlaşmaya doğru gidildiğinin işareti. Büyük sermayenin toplumun özgürleşme taleplerini de desteklemesi lazım. Gezi Parkı'nda yoktu. Çünkü AKP iktidarı burada muhalefet konusuydu ama Koç Grubu, Boyner Grubu, başka sermaye grupları Gezi Parkı'nı destekledi. Ama Anadolu sermayesi karşısında yer aldı. Bu hâlâ iki sermaye grubu arasındaki çelişkinin eseridir ama bir uzlaşmaya gitmeleri lazım. Burada önemli olan finans kapitalin pozisyonudur. Çünkü finans kapitali üzerinden uluslararası sermaye ile bağlantı kuruyorlar. Finans kapitali büyük ölçüde uluslararası sermayenin çıkarlarını temsil ediyor Türkiye'de. Finans kapitalle uzlaşmaya gitmeleri, siyasi rekabetin, çekişmenin de, Gezi Parkı dedi, faiz lobisi dedi Başbakan. Burada finans kapitale gönderme var.

EK 6

Birikim Dergisi Yayın Yönetmeni ve Yazarı Ömer Laçiner ile Ekim 2013 Tarihinde Yaptığımız Mülakat

-Türk toplumu bir burjuva toplumu mudur? Burjuva Fransa'daki konumuyla Türk toplumunda tanımlanabilir mi?

Eğer manzaraya bakarsanız kaçınılmaz olarak Türkiye'de kapitalizm geliyor. Kapitalist ile burjuvaziyi kavramsal olarak ayırmak lazım. Kapitalist iktisadi şekilde tanımlanmış bir şeydir. Belki aynı kesime biz burjuva da diyebiliriz. Burjuva bunun siyasi rolüyle tanımlanır. Burju adamı, şehirlidir. Bunlar bir politik öznedirler. Zaten tüccarlar, burjuvalar diye tanımların kullanılması, "Ben tüccarım, ticaretle uğraşıyorum ama bir şey söylüyorum şehirle ilgili. Bu bütün şehirlilerin çıkarını ilgilendiriyor." anlamına geliyor. Burjuva tabiri monarşilerde doğuyor. Orada zaten ahalinin herhangi bir siyasi rolü yok. İlk defa Batı'da burjuvazinin doğuşu, işte Venedik gibi, Hansa Birliği'nin şehirleri gibi, daha sonra Hollanda'nın şehirlerindedir. İşte burada bağımsız yönetimler kurdular. Bunlar belirli kurallarla özel anlaşmalar yaptılar. Burjuvaların işlerinin çoğunu şehir meclisleri yapıyordu. Zamanında böyle şeyler vardı. Bunlar yavaş yavaş gelişerek ülkenin gidişine etki eder hâle geldiler. Ve burjuvazinin söylemi de özel olarak bireylerin çıkarları değil de bütün şehrin çıkarları, onlar adına konuşuyoruz. Tabi bütün ideolojilerin

birtakım ön kabulleri vardır. Bu anlamda Türkiye’de durum nedir diye bakılırsa, Türkiye’de tarihin kırılma noktasına çok iyi bakmak lazım. Türkiye’de 1910’larda falan burjuvalar vardı. Tamam, burjuva kavramında siyasiler ağır basar, ön plandadır ama öte taraftan onun siyasi bakımdan etkili olabilmesinin ön koşulu da iktisat sahasındaki aktivitesidir. O, o toplum içinde önemli hâle geldiğinde siyasi burjuvalar var olur, bütün oradaki o şehir hayatı o burjuvanın varlığına bağlıdır. Bu adam ticaret yaptığı anda şehrin hayatı canlanır. Ticaret yapmazsa onun ücretli olarak çalıştırdığı adamlar da bir şey yapmıyor. Amsterdam’daki adam Java’da sömürge oluşturmak istediği zaman kendi gitmiyor, adam tutuyor, orada malı bulup üretip yapıyor, orada satıyor. Onu yapan adam da diyor ki bu malı dış ilişkileri olan adam yapmazsa elinde kalır, olmaz. Dolayısıyla şehrin, burjuvanın rolünün etkinliğini kabul etmesi için öbürleri tarafından yerine getirilecek fonksiyonu olması lazım. Geçmişin tüccarları bu kadar ağır önemli bir rolde değildiler. Ama o insanların yapamadığını, mesela Elazığ’dan mal alıp da Mersin’deki limana mal götürüp orada satacaksanız, bunu herkes yapamaz. Eğer Elazığ’ın da hayatı bu gönderilen mala bağlıysa, bundan zenginleşiyorsa sen bu adamın sözüne itibar edeceksin, bu şehirde bu kadar önemin var diyebilir. Bunu Osmanlı’da söyleyebilecekler, yani iktisadın önemini anlamışlar toplumun yavaş yavaş eskisinden daha ağırlıklı bir iktisat toplumu olmaya başladığı andan itibaren zaten büyük gerilim orada koptu. Bu iktisat toplumunun önemi, iktisadi faaliyetin önemi, ağırlığı; burada Hristiyanlara denilmiştir ki sen zaten daha ağır bir vergi alıyorsun, hazine de bunu istiyor. Osmanlı’nın Hristiyanları Müslümanlaştırmamasının en önemli nedeni gelirlerdir, bütçedir. Hatta İran’da Müslüman olmayı yasaklıyorlar. Çünkü vergi alamıyorsun. Çiftçiden aldığın aşarla ondan aldığın arasında üç kat fark var. Buradan baktığın zaman ya ganimetten ya da buradan kazanacaksın. Bunlar da birden Müslüman olduk dedi mi böyle gider yani. Üstelik hiçbir iyi toprakları onlara çıkartmamışlar. Sen orada onların bağlarını, bahçelerini Müslümanlara verdin yani, ne olacak? Onun gibi bu işi yapabilecek mi? Osmanlı’da devlet idaresi aynı zamanda para-

nın da idaresidir diyebiliriz. Diyor ki sana askerî görev vermiyorum, seni askere almıyorum, memur yapmıyorum, sen de ticaretle uğraş. Uğraşıyorlar onlar da. O zamanlar da zanaatla, ticaretle uğraşıyorlar ama aman istikbalimiz buna bağlı gibi bir durum da yok. Ne zaman ki modern devrim başlıyor, onu belirleyen çok önemli bir şey, endüstriyel durum ortaya çıkıyor. Böyle bir duruma öbürleri daha çok donanımlı ve hazırlar. Hem zirai üretim bilgileri hem de zanaatları var. İnsan sermayesi gayrimüslimlerdedir. Sen, ben de onun gibi olayım diyorsun ama olmuyor. Bizim tüm korkumuz, tüm bu Osmanlı Devleti'ni pençesi içine alan korkumuz bu. Onlar bizden üstün duruma geçecek korkusu yaşıyor. Onlar da mademki böyle bir şeyim var, durumun eskisi gibi gidemeyeceğini görüyorsunuz, biliyorsunuz, buraya bir dinamizm kazandırmak istiyorsanız, o zaman bana hak vereceksiniz. İşte Islahat Fermanları, Tanzimat Fermanları, onlar falan, hep bunların sonucu. Ama Müslüman kitle diremiyor, eşitliği kabul etmiyor. Burjuva meselesine dönersek eğer, o zaman bakıldığı vakit, bu adamlar bizden çok daha iyi duruma geçecekler diye düşünüyor, bunu biraz geciktirelim bizimkiler o arada gelişirler, yetişirler diyor. Yetişmiyorlar. Sen de gidip bir dükkân açıp ticaret yaparsın da mesele bu değil yani. Görüldüğü kadar basit bir iş değil. Nitekim müteşebbisler başından beri var. Tabii devletin öncelikle yeni bir kadro yetiştirmesini kendi personeli için yapıyor öncelikle. Çünkü eğer o eşitlik üstünden memur almaya kalkarsa gayrimüslimler ister istemez... Ama pek de şey olmuyor. Onun yetiştirdiği insanın önemli bir kısmını devlet çektiği için özellikle iktisadi alanda böyle bir Müslüman ağırlığı artamıyor. Ama geleneksel olarak kendi insan sermayesinin en önemli kısmını yine ticarete yönlendiriyorlar. 20. yüzyıla girildiği vakit Osmanlı'nın önemli vilayetleri gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olduğu yerler. Müslümanlar sayılarının da altında temsil ediliyorlar gibi düşünülebilir. Yok, değil. Bu durumda bütün o Müslüman kesimde, artık o bir burjuva olarak, işte belirli bir otoriteye karşı bizler de şehirliler olarak bunu istiyoruz diyemiyorlar. Çünkü şehirliler olarak büyük ölçüde gayrimüslim olan bir burjuva adına istemiş oluyorlar. Böyle olunca bun-

lar bu sefer daha böyle muhafazakâr oluyorlar. Tamam, olsun ama bir şehrin en azından şimdilik ağırlıklı olması önemlidir diyorlar. Bunu belirli bir meşruiyet içinde yapmaya çalışırlarken anlaşıyor ki zaman kısalıyor. Kendilerini tehlikede hissettikleri andan itibaren, ki burada yakın tarihimizin en önemli olayı Balkan'dır. Balkan yenilgisi çok çarpıcıdır. Onun için çok konuşulmaz. En önemli olay odur. Aslında Osmanlı bir Balkan devletidir. Anadolu sonra keşfedildi. Balkan kaybedildiği anda Osmanlı'nın imparatorluğu kaybedilmişti zaten. O travmayı, bu sefer dediler ki ağır gidiyoruz, sade Anadolu kaldığında orayı idare edeceğiz, Anadolu gayrimüslimleri barındırmak açısından biraz geniş bir bölgeydi. Bu adamlar bizden birçok alanda öndeler, iyiler, sanatta, ticarete. Bu işi yaptıkça, kendilerine güvenleri arttıkça daha iyi duruma gelecekler. O zaman başka bir şey yapmamız lazım diye düşündüler. Belki 1900'lerin başında Ermeni soykırımları, tehcirleri o zaman da düşünülüyordu. Zaten dönemin hatıratlarına baktığınız zaman bunlar görülebiliyor. Evler basılıyor, insanlar kaçırılıyor vb. yapılıyor...

-Erol: Ben birazcık araya girsem olur mu? Bir konu hakkındaki düşüncelerinizi merak ediyorum. Bu bölgedeki bazı yerlerdeki Amerikan okullarında sanki sürülmüş tarla pozisyonu var. Ermeni tehcirinde bunun bir katkısı var mıdır?

Misyon okullarında Ermeni milliyetçiliği ile ilgili faaliyetler yaptırmadılar. Osmanlı döneminde en fazla okullaşma II. Abdülhamit döneminde oldu. Onun döneminde tüm vilayetlere okullar, idadiler yapıldı. Dehşet bir okullaşma seferberliği vardı. Hele Irak taraflarına gittiğiniz vakit oradaki en iyi binalar idadi binalarıdır. Abdülhamit'e en büyük muhalefet oralardan geldi. Adamın derdi Protestanlık. Padişah Protestan okullarını kapatın diyor Ermenilere. İnsanları Protestan ediyorlar diye. Durum böyle değil. Günah keçisi arayacağız ya, böyle bir şey yok. Orada okuyan, yazan adamlar ki bunlar her şeye rağmen bu okullarda daha kalifiye adamlarımız olsun diye uğraşıyorlar. Orada modern bir şey üretiliyor. Çok istemiyorlar da, tepkileri de var zaten. Ama bunlar her şeye rağmen eğitime falan çok

önem verirler. Kendi ülkelerinde de öyledir, okullar açarlar. Onlar da şeyle övünüyorlar, bakın Müslümanlık şöyledir demiyoruz. Ahlaklı davranıyorlar. Burada Kur'an kursu niye var demiyorlar. Böyle bir şey yaptığınız anda, bunların standartlarına uygun iyi öğrenciler yetiştirdiğinizde krediniz artıyor. Ortak bir komplo yapıldı gibi bir durum yok. Bizim asıl meseleden kaçmak için yaptığımız bir şey. Osmanlı eşitliği kaldıramadı. Gavurların asırlardır sahip oldukları belirli özelliklerin para ettiği zamana geliyorsunuz. Para ve güç... 1860'larda sen Ermenilere teşekkür ediyorsun. Peki beş sene sonra, 10 sene sonra ne oluyor? Çünkü verdiğin sözü tutmuyorsun. Ermenilerin kendi tarihlerini okuduğun vakit durumun hiç de anlatıldığı gibi olmadığını görüyorsun. Ermeniler arasındaki en büyük tartışma, biz Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak yaşadığımız zaman adam zaten sen Hristiyan'sın diyor, seni orada tutuyor. Ermeni olarak biz özerklik peşinde gidelim, kendi kimliğimizi koruyalım diyenler oluyor. Tarihe biraz daha resmî tarihin dışındaki verilerle baktığınız zaman anlatıldığı gibi olmadığını görüyorsunuz. Tabii ki özerklik talebinde bulunuyorlar. Ama bu özerklik talebi Türk devletine yansıdığı gibi yansımıyor Osmanlı Devleti'ne. Osmanlı zaten adı konulmamış federatif bir yapı. Milletler sitem ediyorlar. Sen diyorsun ki sizin içinizde bir durum varsa kendi aranızda halledin. Ancak herkesin suç saydığı şeylerde seni mahkeme yaparım diyor. Onlar alacak verecek işlerini zaten kendi aralarında yapıyorlar. Osmanlı kadısına gidip de bu benden bunu aldı, para vermedi gibi bir durum yok. Dolayısıyla bir çeşit özerklik var, kendi iç işlerinde. Burjuva o anlamda, gayrimüslimler var olduğu sürece Osmanlı tarihinin çok önemli bir parçası yani burada burjuva dediğimiz vakit Fransızlardan, onlardan, bunlardan bahsetmemiz lazım ki genel nüfusa oranla bunlar o burjuva diyebileceğimiz kesim için daha ağırlıklılar. Müslüman belki sayı olarak gene fazladır ama o Müslüman burjuvalarda devletin hamisi gibi, modern burjuvalar gibi birtakım siyasi taleplerde bulunabiliyorlar veya yeni anayasa gibi yapılsın gibi talepte bulunabiliyorlar. O herkese şamil, yani benim için değil, herkes için. Hele Balkan kaybedildikten sonra gayrimüslim oranı radikal biçimde düşüyor,

Müslümanların oranı yüzde 80 oluyor, Arabistan tarafı da sayılırsa. Bu durumda yavaş yavaş Cumhuriyet ve İtilaf Fırkası etrafında, bir kesimden talepler falan geliyor. Fakat İttihat Terakki bunları eziyor. Cumhuriyet tarihini belirleyen olaylar, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni tehciri, mübadeleler, Anadolu'nun Türkleştirilmesi vb... Daha sonra Türkleştirme başlıyor. Bu sefer de Türklerle uğraşmaya başlıyorsun.

-Osmanlı'nın biraz imparatorluk olarak çöküşünü besleyen unsur, Osmanlı kendi tebaasını iyi kullanamadı, yok da edemedi. Meşrutiyette olsun, anayasa çalışmalarında olsun, hepsinde dönüp dolaşıp tebaa yaratma kaygısıyla gayrimüslim tebaa arasına sıkıştı. Bunun bedelini de tamamen parçalanarak mı ödedi?

Avrupa'da modernliğin tarihinde bir sapma vardır ki orada herkes eşittir. Bizde de herkes eşittir dedin mi buna kadınlar giriyor. Bu memleketin en alttaki, en yoksul adamı da giriyor. Herkese oy hakkı verilmeli. Bir sürü mücadele edildi Avrupa'da. Bu sorunun baskısı altında, kadını insandan sayacak mıyız, tartışmaları var. Bundan daha radikal cumhuriyetçiler bunu sağladılar. Tabi öbürleri direndiler ki oy hakkını vermek demek, egemenliğin kimde olacağını, kim tarafından kullanılacağını belirli bir dönem için belirlemek demek. Dolayısıyla her bireye verdiğiniz oy hakkı demek, egemenliğin bir parçasını veriyorsunuz o da bunu seçim sandığında benim adıma egemenliği kullansın diye onlara şey veriyorsun. Şimdi diyorsunuz ki peki bunlar devletin sahibi. İyi de devletin üstünde bu kadar yetkisi olan, onu kimin yöneteceğine karar veren adam devletle böyle bir sorumluluk bağlantısı kurabilecek mi? Devlet açısından baktığın vakit, bunu son noktasına kadar bir şekilde muhafaza edecek bir çoğunluğa ihtiyacımız var. Bu sefer bu egemenliğe sahip olan millet nasıl bir şey olmalıdır tartışması başlıyor. Mesela Fransa toprakları üzerinde yaşayan ve bu ülkeye sığınan herkes o ülkenin güvencesi altındadır. Herhangi bir Fransız'a yardım eden, bir çocuğu okutan da doğal olarak Fransa'nın vatandaşı sayılır. Böyle bir evrensel tanım var. Yani şu deniliyor, bu devletin sahibi bunlardır. Bu özelliği tanımlayamayanlar da cumhuriyet adı altında evet bunların da

yurttaşlığını kabul ederim ama bunlar ikinci sınıftır. Devletle yurttaş arasında ideolojik bağı güçlendirmek lazım. Doğuştan gelen niteliklere hitap ettiği oranda insanların durumlarını içselleştirebiliyorlar. Böylece orada burjuvanın siyasi ideolojisi olarak milliyetçilik çıkıyor ortaya. Biz de bunlardan aldık fakat bu dindar tanımlanan bir şey değil. Zaten yeni Osmanlılık aslında bunu dindar olarak tanımlamaya çalıştı. Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'sine bakarsanız, Müslüman Osmanlılığı görürsünüz. Bunu mümkün olduğu kadar söylememeye çalışıyorlar fakat ister istemez de söylüyorlar. Müslümanları devletin etrafında birleştirme hikâyesi biraz incelendiği vakit bütün bu tarihin getirdiği kalıntılarla karşılaşıyorsunuz. Araplar çok ciddi bir şekilde diyor ki bu dediğimiz şey Müslümanlık ama biz zaten sizi bu kadar egemen bir vaziyette görmekten hoşnut değiliz. Osmanlı'da isyan aranıyorsa, gayrimüslimler isyan etmediler, Araplar isyan ettiler. Osmanlılar anlatıyor Ermeniler şunu yaptı, bunu yaptı. İyi de Yemen ne oluyor ki? Durmadan Hicaz'a asker gönderiyorsun, demir yolu yapıyorsun. Orada isyan edenler Müslümanlar. Bu bir şekilde okunduğunda bakıyor ki yüzyılın sonunda Türkçülük çıkıyor. Burada anlaşılan, Müslümanlığa dayalı olarak devlet yapmak tamam burada doğabilecek bir reaksiyonu karşılarım, ulusu kaynaşmayı sağlarsam yaparım diyorsun ama bu sefer de bakıyorsun ki Araplarda böyle bir şey yok. Türkler zaten büyük ölçüde inzibat altına alınmamış topluluk olarak yaşıyorlar. Şehre hâkim değiller. Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları oradaki harekete karşı kurulan bir önlem. Amaç Müslüman olmayanları sisteme entegre etmek. Abdülhamit'in politikası Müslüman unsurları birbirlerine kaynaştırmak ve en üst okullarda bir Osmanlılık bilinci vermektir. Bir sürü Müslüman subay, Türk subay harbiyelerde yetişiyor. Tıbbiyeye, mülkiyeye Müslüman etnisitelerden insanları getirip onlarla bir Osmanlı eliti yaratmaya çalışıyorsun. Başarılı da olunuyor. Ama öte yandan dipten gelecek dalgayı karşılayacak kadar değil bunlar. Abdülhamit son ana kadar bunu yapmaya çalışıyor. Zaman içinde tedrici bir şekilde gayrimüslimleri de buraya entegre edebiliriz ama öncelikle bunu sağlıklı yapabilmemiz için önce bir Müslüman eliti

oluşturmamız gerekir diyor. Onun için okullaşmaya büyük önem veriyor. Birçok yerde şehir hayatında etkili olan liseler açılıyor. Bunlar ince şeyler. Daha sonra İttihat ve Terakki ile birlikte Türkçülük gündeme geliyor. Bu, Türklerdeki hâkim ulus zihniyetini geliştirdi. Abdülhamit bunu tehlikeli bulduğu için Türkçüler saklanıyor. Türkçüler o zaman bayağı solculuk gibi muamele görüyorlar. Türkçülük okullarda yasaktı. Türkçülük ancak muhalefet çevrelerinde kendini gösterebiliyor. Dikkat edin Türkçü ideologların hepsi dışarıdan. İmparatorluğun sonuna geldiği, bütün Avrupa'da artık savaşın yaklaştığı anlaşıyor. 1900'lerden itibaren Avrupa artık ufukta savaşın olduğunu görüyor. Sosyalist enternasyonaller yaptıkları toplantılarda savaşa karşı bildiriler yayınlıyorlar. Anlıyorlar korkunç bir savaşın olacağını. Bunu sen de görüyorsun. İngilizler Osmanlı ile çok fazla uğraşmıyorlar. Onların derdi Almanya ile. Senin için tehlike Fransa değil, Çarlık Rusyası. Ona karşı bir şey yapmaya çalışıyor. Dünya Savaşı'nda Rusya bize savaş ilan etmedi. Biz oraya gittik. Başlangıçta çok önemli iki olay oldu. Bir Sarıkamış korkunç, hesapta olmayan bir yenilgidir. Ruslar seni yenmedi, sen orada kendi kendini yendin. Bu başlı başına İttihat Terakki'yi yerle yeksan edecek bir olay. Sen Ekim ayında Anadolu askerini oraya gönderiyorsun, o adamlar o dağlarda donarak ölüyorlar. Bu ağır suçu kapatman lazımdır. Bunun en büyük sorumlusu Başkomutan Enver. Bunu kurtarmak için sen mecburen bunu unutturmalısın en azından. Doğu cephesini koruyan ordu gitmiş. Bu demektir ki ertesi yaz Ruslar bando mızıkayla gelecekler. Tam sen bunlarla uğraşırken 1915'te Çanakkale saldırısı oluyor. Birdenbire dört ay öncesine göre canhıraş vaziyette kalıyorsun. Burada Ermeni tehciri bu kadar kanlı yapıldı. Bunlar olunca da mecburen iki şey oldu. Burjuvazinin adına hareket ettiği kişi vardır. Osmanlı harbe girdiği zaman, o ülkenin üretim bilgisi, becerisi olan insanlarını hep savaşa gönderdi. 1922'lerde nüfus 13,5 milyon. 5.5 milyonu erkek, 8 milyonu kadın. Kadın nüfusu erkek nüfusun iki misline yakın. Erkekler kadar kadınlar da savaşın ağır döneminde yıpranıyorlar. Ben çocukluğumda hatırlarım, o kadar çok sakat insan vardı ki hepsi savaş gazisi. Ölümlerin haddi hesabı yoktu. Bir de

bunlar genç nüfus. Birdenbire bu ülkenin sermayesi çöktü. Her yer viran oldu. Bu durumda cumhuriyetin kurucu kadrosu, biliyor endüstri olmadan, ticaret olmadan bir şey olmayacak, bu sefer kendi eliyle bunu yapacak ama bunu bir asker kafasıyla tasarladığı için bu sefer burjuva olacak ama devlete mudi olacak. Öyle bir şekilde bu adam zengin olacak ki burjuvalar, mesela tamam öyle yaparlar da bir kere ekonomik kararları serbest olacak. Ama sen şimdi kalkıp da o adama birtakım tahsisler verirsen, imtiyazlar verirsen, memleketin bütün zenginleri Ermenilerin bütün mallarını alacak. Böyle bir suç var devletin başında. Şimdi Elazığ'da bir değirmen var, devlet ne yapacak, bu değirmeni alıp birine verecek. Bana verse ben zengin olacağım, sana verse sen zengin olacaksın. Bu bana veriyor. Bana verdiği zaman da nereden aldın diyebiliyor. O yüzden göbekten bağlıyız. Devlet daha sonra devletçilikle geldiği vakit daha da kolaylaşıyor, yeni araçlar çıkıyor, sana veriyor, bizi devlete tabi ediyor. DP döneminde de bu değişmedi.

-Osmanlı'nın son dönemlerinde bir devlet burjuvazisi yaratılmaya çalışılmıştır ve cumhuriyet döneminde de hiçbir şekilde politika kırılmaya uğramıyor. Yine bir burjuva yaratma çabası içinde. DP tarihinde hep liberal ekonominin önünü açan bir unsur olarak duruyor. Hasan Bülent Kahraman diyor ki hayır aslında çok da liberal bir ekonomi politiği izlemedi. Devletçiliğin sadece biçimini değiştirdi biraz. Siz bu konuya katılıyor musunuz?

Tabii ki. Zaten DP, CHP'den doğdu. Savaş sırasında hiçbir şey alınamadı Türkiye'ye. Ama başkalarına sattı. Özellikle krom gibi madenleri sattı. Yani hazine borçsuzdur. Savaş şartlarındasın, zaten dışarıya para vermiyorsun, burada millet aç kalıyor, sen buğdayı başkalarına savaşa veriyorsun. Devletin o anda belki halkı çok yoksul, yoksullaşıyor ama öbür tarafta bir fazlalık var. Arkadan ABD'liler Marshall yardımıyla geliyorlar. Sovyetler bu sırada Almanlara karşı savaşıyor. Alman ordusunun büyük bir çoğunluğu doğu cephesindeydi. Sovyetler Almanları karada yeniyor. ABD, komünizm tehlikesine karşı Sovyetlere karşı gelmeyi göze alamıyor. Çin'de de komü-

nizm hâkim. Dünyanın yarısı komünist oldu. Hindistan karışık, ne olacağı belli değil. Böyle bir dünyada bu sefer ama mücadeleye de kararlısın, bu sefer Marshall planı gündeme geliyor. ABD, Türkiye de dâhil olmak üzere Avrupa'da Sovyetlere sınırı olan ülkelere Marshall yardımını yapıyor. İktisadi dinamizmi düzenlemek ve komünizmi yok etmek için. İktisadi çıkarları nedeniyle yapmak lazımdı. Onun üzerine Türkiye'ye de ciddi bir Amerikan yardımı yapılıyor, makineler vb. DP bu konjonktürü iyi kullandı. 1950-55'e kadar sürdü. Türkiye'de ilk defa her sene böyle bir iktisadi dinamizm yaşandı. Fakat DP kötü bir yönetim olduğu için 1957'de krize girdi. 1958'de Türkiye'nin en büyük devalüasyonları yapıldı. Dolar 2 liradan 10 liraya çıktı. Hazine para kalmadı. Yine Amerikalara muhtaç duruma gelindi. O dönemlerde Amerikalılarda Sovyetlere karşı yumuşama başladı. Küba krizinden sonra Ruslar gelir, burayı işgal eder korkusuyla Amerikalılardan da para alamıyorsun. Böyle kaldık işte. Bu sefer yeni bir ivme başladı DP ile birlikte. Hakikaten sanayi yapalım diye. Bundan önce göstermelik şeyler vardı. Fabrikaları yine devlet yapıyordu. DP zamanında kurumlar devlet eliyle yapıldı. Türkiye'de girişimci kapitalist adam yok. Kapitalist demek bir işe sermaye koyan adam demektir. Kapitalist değiller bunlar. Para sahipleri. Paraları var, mülkleri var, arazileri var ama kapitalist değiller. Türkiye'de iyi eğitim görmüş, teknik eğitim görmüş insanların da ekmek kapısı devlet. Mühendis oluyorsun, bilmem ne oluyorsun devlet kapısına giriyorsun. Devlet seni istihdam ediyor. 1960'lardan sonra Koçlar vb. gibi kişilerin sahip olduğu işletmeler ortaya çıkmaya başladı. Ondan önce böyle işletmeler yoktu. Tek parti döneminde sen demir yollarını ülkeyi koruma mantığı üzerine kurmuşsun, ticaret için değil. Demir yolları hep doğu-batı doğrultusunda yapılmış. Kuzeyden güneye giden demir yolu pek yok. Bunlar da DP'nin mantığı. Amaç bu toplumu zapturapt altına alabilmektir, iktisat falan değildir. Demir çelik fabrikası kuruyorsun, yanında bir yan sanayi çıkmıyor. Ta ne zamanlara kadar böyle bir şey yok. DP'ye kadar. DP bunları başlatmaya çalıştı. Böylelikle yavaş yavaş bir sermaye sınıfı iktisatlaşma ağırlığı kazandığı oranda da söz sahibi olmak isteyecek. Şimdinin

muhafazakârı AKP'ye gelirse, bunlar taşradan geliyor. İstanbul sermayesinin her zaman tek parti rejimine muhalifliği vardır. Mustafa Kemal İstanbul'u hiç sevmezdi. Uzun zaman İstanbul'a gelmedi. Muhalefetin merkezi İstanbul'dur. Ama o muhalefeti yapanlar buranın Müslüman elitiydi. İzmir çok önemlidir, tek parti döneminin muhalefet merkezidir. Buralar canlı bir ticaretle gelişen şehirlerdir. Ama çeşitli nedenlerden dolayı üretim yapılamıyor, tüketiciye sunulamıyor. Ama bunlar memleketin yerleşik zenginleri. Kaç kuşaktır olduğu için belirli bir yapılaşma düzeyi var. Modernirler, yaşam tarzları ve düşünceleri daha Batı standartlarına uyar. İstanbul'da muhalefet yapan zenginler de öyle. Ama onların tek parti rejimine yaptığı muhalefette muhafazakârların sosyal ve kültürel sebeplerle yaptığı muhalefetten dolayı yan yana geldiler. AKP'nin şimdi aldığı oy ne ki? 1954'te onlar bu oyu aldılar. En yüksek oyu alan DP'dir 1954 seçimlerinde. Sonra 1965'te Demirel yüzde 52-54 oy oranı aldı. Sonra da Özal geliyor. Yavaş yavaş bu muhafazakâr çevre de iktisadın önemini anladı. Yani biz kızlarımızı, oğlanlarımızı okutursak, bu bilgi ve donanımla bu adamlarla baş etmemiz mümkün değil. Onun üzerine bu sefer biz de hem imanlı nesiller yetiştirelim hem de sanayiye götürebilecek nitelikli elemanlar yetiştirelim. Demirel, Erbakan, Özal gibi adamların mühendis yetiştiren okullardan çıkması tesadüf değildir. İlk defa cemaatler bu adamların rahat okuması için halka yayıldı. Önce çocuklarını, sonra kızlarını devreye sokarak ciddi bir eğitim seferberliği içine girdiler. Bu da yeni bir jenerasyon yarattı.

EK 7

Ekonomi Uzmanı/Yazar Prof. Dr. Mustafa Özel ile

10 Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat

-Osmanlı Devleti'nde bir burjuva sınıfının oluşması noktasında en önemli sebeplerden biri olarak devletin ekonomik politığının oluşmaması gösterilir. Bu noktada imparatorluğun bir sermaye sınıfına sahip olmamasının değişim ve dönüşüme olumsuz bir etkisinin olduğunu ya da diğer bir anlamda modernleşme noktasında olumsuz bir nokta olduğu ifade ediliyor. Buna katılır mısınız?

Genel olarak katılıyorum ama bu durumu tam olarak izah etmiyor. Dünyanın her tarafında küçük tüccar sınıf her zaman vardır fakat bu sınıf siyasi otoritenin, devletin mantığına tabi idi. O yönetim mantığını değiştirebilecek bir gücü hiçbir zaman hiçbir yerde gösterebilmiş değillerdi. İlk defa 16. yüzyıldan başlayarak hatta belki biraz daha öncesinde İtalya'da, sonra o modele yakın bir şekilde kuzeyde Hollanda'da küçük küçük tüccar eyaletler bir araya gelerek imparatorluk mantığına bir anlamda meydan okumuş oldular. 17. yüzyılın ortalarında Haksworklar Felemenk Cumhuriyeti'ne boyun eğdiremeyince anlaşıldı ki bu burjuva mantığı krallık ve aristokratlık mantığına meydan okuyabilecek bir düzeye gelmiş. Ondan sonra işler büyük ölçüde bu tüccar çıkarlarının siyasi organizasyonlar tarafından arkalanması neticesini doğurdu. Yani siyasi otoriteler daha

önce herhangi bir iktisadi oluşum meydana gelmişse, siyasi otoriteye boyun eğdiği ve vergisini verdiği, memlekete de birtakım kritik malzemeleri dışarıdan tedarik ettiği müddetçe makbul görülüyordu. Ne zaman ki haddini aşacak kadar zenginleşmişse de el konuluyordu ya da sıkıştırılıyordu. İlk defa olarak siyasi otoriteler, “Biz kendi geleceğimiz bakımından bu sermaye birikimine katkıda bulunursak iyi olur.” diye düşünmeye başladılar. Böylece konsantre siyasi güçle konsantre iktisadi güç birbirinin içine geçmeye başladı. Tarihçi Braudel buna kader ortaklığı hatta suç ortaklığı adını veriyor. Niye suç ortaklığı? Çünkü daha önceki bütün dönemlerde siyasi otoritenin birinci hedefi tüccar sınıfını kollamak değil mümkün olduğu kadar geniş ahalinin aç kalmamasını, tüketim maddelerinin bol ve ucuz elde edilmesini sağlamaktır. Tarihçi Halil İnalcık, Osmanlı ve Bizans sistemlerine “fukara imparatorlukları” adını veriyor. Bunların birinci hedefleri, fukaraların mümkün olduğunca bol ve ucuz, özellikle ekmek ve et temin etmelerini sağlamaktı. Dolayısıyla bu amaca hizmet ettiği sürece tüccara, zanaatkâra, sermaye sahiplerine değer veriyordu. O ölçüde bunları kolluyorlardı. Yeni dönemde sermaye birikiminin bizzat hızlanması, bu tüccar sınıfın kazanması siyasi iktidar açısından kendi kaderiyle birleşen bir şey oldu. Bu birleşme meydana gelince asıl hedef halkı korumak değil sermaye birikimine katkıda bulunmak. Bu eğer halkın daha fazla sömürülmesini gerektiriyorsa ona da arka çıkmak. Sanayi Devrimi’ni mümkün kılan bu oldu. Eğer devlet eski mantığı devam ettirip halktan yana tavrını koysaydı bugün kapitalizm adını verdiğimiz şey başka türlü olacaktı. Belki biz ona yine kapitalizm diyecektik ama devletin safı farklı olacaktı. Devlet uzunca bir zaman sermaye birikimini arkaladı ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren sosyal devlet anlayışı günde gelmeye başladı. Bu ancak sermaye birikimi başarıldıktan sonra ortaya çıktı. Dolayısıyla doğru mudur dediğiniz şey, zaten dünyanın normal gidişiyle, son 2-3 yüzyılda Avrupa’da bundan bir sapma oldu. Osmanlı, genel trendi gösteren yüzlerce örnekten biriydi. Aykırı olan, yüzlerce hatta binlerce yılın ana trendinden sapan Batı Avrupa oldu. Kâmil anlamıyla kapitalizmi ilk önce onlar geliştirdi. Biz de

şimdi öğrenmeye çalışıyoruz, 100-150 yıldır. Biz öğreninceye kadar kapitalizm başka bir şey olacak. Şartlar öyle gösteriyor.

-XIV. yüzyılda bile Avrupa'da bir ticaret gücünden bahsediliyor. Bunları işin başlangıç kısımları olarak mı tanımlamak lazım? Çünkü ta o zamandan sermaye birikimi başlıyor.

XIV. ve XV. yüzyılda Akdeniz'de muazzam bir hareketlilik var. Tabi ki buradan kapitalizm doğacak gibi bir noktaya geliyorlar. Hint Okyanusu inceleniyor. Hint'in kendi içindeki ticareti bile o kadar yoğun ki Akdeniz onun yanında çocuk kalır. Çin de öyle. Avrupa'ya oranla, 10-20 misli fazla sayılabilecek ticari hareketlilik var. Niye oradan kapitalizm doğmadı da Akdeniz'deki bu görece küçük canlılıktan kapitalizm doğdu? Söylediğiniz bir bakıma doğru. Avrupa'da XIV., XV. ve XVI. yüzyılda bir hareketlilik olmasaydı sonraki yüzyıllarda olanlar olmayacaktı. Bunu görebiliyoruz ama asıl açıklanması gereken, Weber'in XX. yüzyılın başlarında sorduğu soru; niye Avrupa'da? Eğer Avrupa'da XIV. yüzyılda canlılık vardı diyeceksek, bu onu karşılamıyor. Mesela bin yıl geriye gidelim, dünya ekonomisinin ağırlık merkezi Çin'in doğusu ve güneyi idi. Sonra yavaş yavaş Hint'e kaymaya başladı, oradan Akdeniz'e geçti ve bu birkaç yüzyıl aldı. Bunların etkisi XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Sanayi Devrimi dediğimiz büyük dönüşüme kadar devam etti. Evet, Avrupa'da ticari hareketlilik olmasaydı büyük dönüşümler olmazdı ama ondan çok daha büyük ticari hareketlilik olduğu hâlde Çin'de ve Hint'te niye bu dönüşümler yaşanmadı? Çünkü orada siyasi organizasyon, iktisadi organizasyonla, konsantre sermaye güçleriyle amaç birliğine girmeden, kapitalizmi yaratan bu ortak yaşarlıktır. Bir simbiyosis yaşadı konsantre sermaye ile konsantre politik güç. Generallerle sanayiciler kol kola dünyayı parsellemeye başladılar. Çünkü kapitalizmin mantığı önce içerideki emek gücünü mümkün olduğu kadar sömürmekti. Bunu anlamak için Marx ya da Marksist olmaya gerek yok. Bu değer aktarımı belli bir düzeye de geldikten sonra içeride patinaj yapmaya başladı. Yani içerideki işçiyi ne kadar sömüreceksiniz? Hem insani açıdan sınırları var hem de onun aynı zamanda

sizin için bir alıcıya dönüşmesi, ürettiğiniz malları alması lazım. Çok düşük ücret aldığı zaman alamaz. Onun potansiyel bir alıcıya dönüşmesi için ücretinin artması lazım. Buradan çıkacak olan açığı bu sefer dışarıdan elde etmeniz lazım. Sömürgecilik bunun için hızlanmaya başladı. Ham madde kaynakları için ta Afrika'dan Hindistan'a kadar uzandılar, dünyayı kendi aralarında bölüştürdüler. Kapitalizm bir dış sömürü olmadan vücut bulabilecek bir şey değil.

-Bir kitabınızda kapitalizmin toplumlara görünen bir hayalet olduğundan bahsediyorsunuz. Sanırım bu hayalet Doğu toplumları içinde sadece Japonya'ya görünmüş olarak tanımlanıyor kitabınızda. Bu bağlamda Doğu toplumlarını kapitalizme mesafeli yapan unsur tam olarak ne olabilir? Dinî inanç boyutu var mıdır?

Tabii. Dini de içerecek şekilde kültür diyelim. Kültürel ve siyasi yapılanmaları, devleti yönetenlerin ekonomik aktörlerle çıkar birliğine girmelerine müsait olmadı. Bu bir tek Japonya'da oldu. Esas şey şu; kapitalizm ticari bir faaliyet fakat köyde başlayan bir ticari faaliyettir. Yani şehirdeki ticari faaliyetten, o dönemin ticari şartlarına geri dönecek olursak, çok fazla bir değer aktarımı yapmak mümkün değil. Çünkü zenginliğin ana kaynağı toprak. Yani herhangi bir ülkede, çok aykırı olmayan bir ülkede, Sanayi Devrimi'ne kadar, hatta 19. yüzyılın neredeyse üçüncü çeyreğine kadar, GSYH dediğimiz şeyi ölçtüğümüzde yüzde 80-90'ı tarım ürünleridir. Geriye kalanı da diğer her şeydir. Ağırlık tarımdadır. Yine bu dönemde Almanya'nın birçok şehrinde ortalama bir ailenin aylık giderinin yüzde 60'a yakını sadece ekmeğe ödenen paradır. 1970'lere kadar bu, Türkiye'nin doğu illerinde de böyleydi. İnsanlarımızın hepsi ekmekle büyüdüler. Bu, geçmiş toplumların olağan bir özelliği idi. Bir sermaye birikimi ve aktarımı olacaksa öncelikle tarım sektöründe olması lazım. Onun için tarımsal kapitalizmden söz etmeden ticaret kapitalizminden söz edemiyoruz. Tarımdan kazanılan sermaye birikimi şehirlere aktarıldı, orada hızlandırıldı, bir süre sonra da fabrika sistemine geçildi. Ama ana kaynak topraktır. Osmanlı'da kapitalizm mümkün değildi çünkü toprak sistemi si-

yasi olarak devlet tarafından bir vergi sistemi mantığı içerisinde sabitlenmişti. Yani her köylü ferdin bir çift öküzle sürülebilecek kadar toprağı olurdu. Hiç kimse toprağını satamaz, genişletemez, devredemez. Bu bir birimdir. Öldüğün zaman devlet bunu alır, çocuğun varsa çocuğuna verir, yoksa başka birisine verir. Durum böyle olunca kişilerin bir sermaye birikimi sağlamaları mümkün değildi. Niye İngiltere'de kapitalizm ilk önce ortaya çıktı? Çünkü oradaki toprak sisteminde birtakım yeni açıkgöz toprak ağası sınıf oluştu, *gentil* dediğimiz. Bunlar çitleme olayını gerçekleştirdiler. Bir oradan alıyor, bir diğerinden alıyor. Bir yüzyıl sonra bakıyorsunuz ki toprakların yüzde 60-70'i sadece birine ait, çok sayıda insanın da toprağı kalmamış. Köydesin, toprağın yoksa ne yapacaksın? Gidip başkalarının toprağında boğaz tokluğuna çalışıyorsun. Buradan elde edilen o değer fazlası şehirlere aktarılmaya başladı. Şehirlerde fabrikalaşma başlayınca topraksız kalan köylüler şehirlerdeki fabrikalar için doğal işçi sınıfını oluşturmaya başladı. İşçilik diye bir toplum sınıfı yoktu dünyada. Loncalarda çalışan ve lonca ailesinin bir parçası sayılan çırak vs. tipler vardı. Onun dışında mesela bugün ABD'de, Avrupa'da nüfusun neredeyse yüzde 90-95'i işçi sayılır. Geriye kalanı beyaz yakalılardır. Beyaz yakalıları belki o üst grubun kurmay heyeti gibi alabiliriz ama onlar da sonuçta ücretle çalışan işçilerdir. Bunların nüfusa oranı şu anda yüzde 99'a varmış durumda. Ama bu oran sanayileşmemiş toplumlarda yüzde 10'du. İnsanların yüzde 90'ı köyde yaşıyordu. Şehirde yaşayanların bile kendi üretim araçları vardı. Sanayileşme dediğimiz olay aslında insanların bütün bu üretim araçlarından kopup tam anlamıyla işçileşmesidir. Biz buna sosyolojide emeğin metaya dönüşmesi diyoruz. Emek eskiden böyle kolay alınıp satılabilen bir meta değildi. Herkes kendi işinde çalışırdı. Yeri geldiğinde birbirlerine yardım ederdi. İşçilik matbaadan bile daha iyi bir icat sanki. Onun için bütün geleneksel öğretilerin içinden çıkan insanlar işçilikle, işçilerle hâlâ ne yapacaklarını bilemiyorlar. Öyle bir cenderenin içindeler ki geleneksel zihniyetçi insanlar, kapitalist olsalar bir türlü, olmasalar bir türlü. Böyle bir açmazın içindeler.

-Muhafazakâr sermayenin bir işçi problemi henüz yok gibi. İşçi sınıfıyla ne yapacağını bilmiyor. Sanayi Devrimi'nden sonra Avrupa'daki işçilerle işverenler arasındaki diyalog da yok gibi. Konya, Kayseri gibi yerlerde birtakım makalelere konu olmuş tutumları var ama bunu çok genellemek mümkün müdür bilmiyorum. İşçiler bu işverenlerin kurbanlarını götürüp Somali'de kesmesine karşı çıkıyorlar, bundan hazzetmiyorlar vb. Bazı yazarlar ileride bunun bir muhafazakâr proleterya hareketine dönüşebileceğini söylüyor. Oradan gelen insanların yeme, barınma gibi ihtiyaçları karşılığında çalıştırıldığı söyleniyor. Bunlar da bir nevi bu süreci hazırlayabilir mi?

Sermayenin muhafazakârı, muhafazakâr olmayanı ayrımını anlamıyorum. Sermaye tarihin en dönüştürücü gücüdür. Özellikle parasallaşmış, finansallaşmış sermaye. Kritik bir noktaya kadar sermayeye sahip olabilirsiniz. O kritik noktaya ulaştıktan sonra artık sermaye size sahiptir. Geçmişten gelen birtakım anlayışlar, zihniyetler nedeniyle sermaye size sahip olduktan sonra bile ona direnebilirsiniz. Bütünü imkânsız değil. Ama olağanüstü zor bir şeydir. Dolayısıyla sermaye ile başa çıkma yöntemleri hususunda kafa yormayan bir toplumun birtakım farklı çalışma biçimleri üretme niyeti, arzusu taşımayan ve bunu da gerçekleştirme yolunda ciddi adımlar atmayan bir toplumun, o sermaye düzeni kendi problemleri yüzünden yıkılıp gider, arkasında bir enkaz bırakır, oradan başka şeyler doğabilir. Ama o sermaye düzeni var olduğu, küresel anlamda yaşayabildiği müddetçe muhafazakâr olmanın ya da olmamanın sermayenin mantığına doğrudan etki edebileceğini düşünmüyorum. Bir global pazar var, o global pazar içinde bizim dindar burjuva ile sermaye sahibi dediğimiz insanların diyebilirim ki yüzde 99.9'u birer kâhya konumundadırlar. Asıl sermaye sahipleri değillerdir. Aslında ben bunlara hamalbaşı diyorum. Kâmil maddada sermaye sahibi, kapitalist aslında yok.

-Bir kitabınızda Halit Narin'in "kapıkulu burjuvaları" deyiminden bahsediyorsunuz. Osmanlı'dan Türkiye sürecine geldi-

ğımız zaman bu “kapıkulu burjuvaları” hâlâ devlet şemsiyeli bir yaşam sürmekte midir?

İşte bugün muhafazakâr sermaye derken aslında biraz ona gönderme yapıyoruz. Muhafazakâr sermayedar diye bir şey yok fakat muhafazakâr sermayedar dediğimizde şunu anlıyoruz: Nasıl Osmanlı sisteminde kapıkulluğu vardı yani Osmanlılar İstanbul'u fethedinceye kadar sultan ailesi birtakım başka ailelerle ortaklaşa devleti yönetiyordu. İstanbul'un fethinden önce bu devşirme sistemi başladı. Çok sayıda yetenekli insan istihdam edildi, yetiştirildi. Bunlar yerli ailelerle çatışmaya başladılar. Hatta yerli aileler İstanbul'un fethini istemiyordu. İstanbul fethedilirse bu devşirmenin hakkından gelemeyiz diye düşünüyorlardı. Nitekim düşündükleri, korktukları da oldu. Kapıkulluğu böyle ortaya çıktı. Yerli hanedanları sildiler, devşirdikleri insanlarla iş tutmaya başladılar. Ve bu, bugüne kadar devam etti. Cumhuriyet kendi kapıkullarını yetiştirdi. Artık ekonomik bir döneme girdiğimiz için onlar daha ziyade ekonomik kapıkulları, devletin burjuvaları, bugün birçok büyük sermaye grubu bunun içinde, son 30 yılda bu devlet beslemesi olan sermaye gruplarına karşı Anadolu kaynaklı muhalif ekonomik harekete de dindar ya da muhafazakâr sermaye adı verildi. Aslında ona sosyolojik olarak devrimci sermaye demek fayda var. Çünkü onlar neticede bu yapıyı devirmeye ya da yenilemeye çalışıyordu. Diğerleri muhafazakâr. Sermayenin kendisine muhafazakâr demek doğru bir şey demek değil. Sermaye muhafazakâr olamaz. Tabiatı buna müsait değil.

-Burjuvanın kapıkulluğu o noktada biraz kırılmış oluyor mu?

Bir ölçüde kırıldı tabi. Ama şöyle söyleyeyim: Eskiler de yollarına devam ediyor fakat şimdi onlarla boy ölçüşebilecek, kapışabilecek bir rakip sermaye çevreleri de oluştu. Nereye baksan artık eskilerin değil yenilerin borusu ötüyor. Bir denge oldu. Bu da rekabet açısından iyi bir şeydir.

-Kapıkulu burjuva kavramını TÜSİAD ve MÜSİAD bağlamında sormak istiyorum. Son dönemlerde MÜSİAD'ın hızlı büyüme-

sini biraz iktidarın muhafazakârlığına ya da AKP iktidarına bağlıyorlar. Siz buna katılıyor musunuz?

CHP iktidarda olsaydı MÜŞİAD'cılar daha fazla geliştirdi. Bu dönemde kapıkulu sermaye çok daha fazla gelişti.

-MÜŞİAD'ı biraz daha kapıkulu burjuvasının dışında mı bırakıyorsunuz?

Doğal olarak dışındadır. Bazıları zamanla kapıkulu olabilir. Şu anda o kapıkulu durumu büyük ölçüde kırıldı. Millet biraz bu ihale sistemini hesaba katarak şey yapıyor ama ihalelerin de şu anda yüzde 90'ı açıkta yapılıyor. Bunlar geçmiş dönemlerde akla, hayale gelmeyecek şeylerdi. Rekabeti açtığınız zaman ister istemez dindar ya da muhafazakâr sermaye bir nevi bazı ihaleleri alıyor. Geçmişte bunların ihale alması imkânsız olduğu için şimdi almaları, onların bileğinin gücüyle oluyor. Geçmişte o salonlara girme imkânı olmayan insanlar, rekabete açılınca alıyor ya, o zaman hükûmete yakın olduğun için alıyorsun diyor. Halbuki diğeri de alıyor. Türkiye'nin en büyük ihalesi TÛPRAŞ'ı, Koç grubu aldı. Girselerdi diğerleri de alsalardı. Alamadılar.

-İslam'ın hayat algısının, servet biriktirme ya da ticareti bü-yütme, burjuvalaşmayı engelleyen bir zihinsel yapıyı empoze ettiğini düşünüyor musunuz? Ya da insanların bilinçaltında böyle bir zihin algısı olduğu için ticaret daha zor gelişmiş midir?

Her din netice itibarıyla ahiret kaygısı taşıyorsa biraz böyle çok hırslı olmayı, çok kazanmayı, çok biriktirmeyi biraz engelleyici olur. Avrupa'da kapitalistleşmeyi biraz Protestan ahlakıyla açıklamaya çalıştılar ama o açıklamaların bence fazla doğruluğu yok. Avrupa'da insanlar dinî düşüncelerden, dinî duygulardan koptukça daha da kapitalistleştiler. Sonra Hristiyanlık da kendini bu yeni gidişe uydurmaya çalıştı. Protestanlık büyük ölçüde Hristiyanlığın kendini kapitalizme uyarlamaya çalışmasının süreci olarak algılanırsa daha doğru olur. Ben yüzde 100 böyledir demiyorum ama böyle algılamak öteki tarzda anlamaktan daha uygundur diye düşünüyorum. Ama para kazan-

manın bizzat kendisinin bir dönüştürücü gücü var. Bir süre sonra, ne kadar dindar olursanız olun siz de kendi dindarlığınızı o kazanç yürüyüşü içinde anlamlandırmaya ve yaptığınız işleri anlamlı bulmaya, haklılaştırmaya çalışıyorsunuz. Bir süre sonra film kopuyor, siz yolunuza devam ediyorsunuz. Bir sonraki nesil, iki sonraki nesil de tamamen değişiyor. Onlar çünkü kendilerini bir ortama doğmuş olarak buluyorlar ve o ortam alıp götürüyor.

-28 Şubat bağlamında bakarsak, Cihan Tuğal'ın yazılarında şunlar yer alıyor: 28 Şubat biraz İslami çevreleri sisteme entegre etti, bunun sonucunda da muhafazakâr sermaye dediğimiz sermayede yıkılma noktasında değil de yeniden bir doğuş yaşamış oldu ve bu yeniden doğuşunu da sisteme entegre olarak başardı. Bu konuda ne söyleyebilirsiniz?

28 Şubat bunu nasıl yaptı, ben onu anlamıyorum. 28 Şubat'ta bunlar doğru dürüst ihalelere giremiyorlardı, herkes korku içinde yaşıyordu, İmam Hatipler kapatıldı... Ben onun mantığını bilmiyorum.

-Şöyle ifade ediyor: İnsanların kendilerinin bir var olma biçimi vardı. Bu var olma biçimini kendi içlerinde sorguladılar ve dönüşerek, değişerek şu anki hâllerine geldiler. Yani 28 Şubat onları değişime zorladı diye...

Ben 1980'den beri Türkiye'de bilinçli olarak yaşadığımı hissediyorum. 1980'de 24 yaşında, Boğaziçi mezunu, İstanbul Bankası'nda çalışan, bankacıları bilen, sanayiye gözlemleyebilen bir insandım. 33 yıldır bu ülkede yaşıyorum. 1980'lerden 28 Şubat'ın sonlarına, 20 yıl bir şey olmamış da 28 Şubat'tan sonra ne olmuş? Böyle bir şeyi anlamıyorum. 1980'i şu açıdan önemsiyorum: Bir dışa açılma durumu oldu. Dindar insanların veya dindar olmasa bile Anadolu çocuğunun, dünyayı görmesi, sağa sola bakması gündeme gelmeye başladı. Daha önce daha kapalı bir yapısı vardı Türkiye'nin. Dolayısıyla bir kırılma noktası olacaksa 1980'e gitmek lazım. 28 Şubat'ın, Türk sermayesinin, dindar ya da muhafazakâr sermayenin yapılanması ya da hareketlenmesi bakımından hiçbir öneminin olduğunu düşünmüyorum.

-İktisadi algıyla toplumun kültürel biçimi ya da yaşamı arasında bir ilişki olduğunu düşünerek 28 Şubat süreci Anadolu sermayesi için de bir milat olarak değerlendirilebilir mi?

İnsanlar bu tür baskılardan heyecana gelir, daha fazla, daha gayretli çalışabilirler. Bunu siyasi arenada AKP'yi iktidara getirerek gösterdiler. Böyle bir tersinden motive etme olayı olabilir ama onun da öyle çok fazla bir etkisi yok.

-Bir kitabınızda, Doğu'da bireyin sermaye ya da paraya yaklaşımını tanımlamak için şöyle bir cümle var: Doğu'nun romanı bireyin şüphe ve tövbesini merkeze aldığı anlayışıyla hareket etmesi noktasında bir aktarımınız var.

Aldı değil almalı. Ya da alırsa roman olur. Yani Batı romanında ana motif itiraftır. Günah işlersiniz, sonra bunu birilerine itiraf edersiniz, rahatlarsınız. Bu, Hristiyanlığın özünde de olan bir şey. Ama Müslümanlıkta itiraf yok. Müslüman kültürün bir parçası değil. Tövbe ediyorsunuz gecenin karanlığında kendi kendinize. Dolayısıyla bir Müslüman romanı yazılacaksa Müslüman'ın bu kazanç sürecindeki şüphesi, tedirginliği, tövbesi... Bunları işleyen romanlar olabilir. Ben henüz öyle nitelikli bir şeye rastlamadım.

-Piyasa Düşmanı Kapitalizm adlı kitapta İslami ekonomik sistem tartışılıyor. Öyle bir İslami ekonomik sistemden söz etmek mümkün mü?

Müslümanca bir iktisadi yapılanmanın temel parametrelerinden söz edebiliriz. Mesela Peygamber Efendimiz Medine'de bir pazar yeri kuruyor. O pazar yerinin seçimi, ana kuralları, bazı işleyiş ilkeleri Müslümanca bir ekonomik yapılanma hakkında temel bir bilgi verebilir. Bunu biz bütün çağlarda, bütün yerlerde uygulayabiliriz. Mesela pazar için seçtiği yer dümdüz. Herkes birbirini görebiliyor. Bunu ben İslami bir piyasa yapılanmasında, bir piyasa yapılanmasının İslami olup olmaması söz konusu olduğunda, asimetrik enformasyonun oluşmamış olması olarak anlıyorum. Herhangi bir yerde, Müslüman olsun olmasın, herhangi türde insanlar arasında bir piyasa

sa yapılanması varsa burada o piyasa aktörleri davranışları ve kararları için gerekli olan bilgiye, enformasyona aşağı yukarı eşit ölçüde ulaşıyorlarsa, birilerinin lehine enformasyon oluşmuyorsa orada bir Medine pazarı vardır diyorum. Çünkü Peygamber'in pazarı böyle bir pazardı. Ve bu yüzlerce yıl İslam dünyasında büyük ölçüde hassas Müslümanlar tarafından gözetildi. Asimetrik enformasyon var, bilinçli ya da bilinçsiz. Bir piyasanın, bir genel yapının İslamiliğinin birinci şartı, enformasyon simetrik mi değil mi? İkincisi, Hz. Peygamber "Köşe başlarını tutmayın." diyor. Onu da, demin anlattığım, devlet belli sermaye güçlerinin arkasına geçmesin. Onların garantörü, onların teminatı olmasın. Hiç kimse doğru fiyatı bilemez. Fiyat dışarıdan belirlenemez. Fiyatlar mümkün olduğu kadar serbest etkileşimle oluşuyorsa, şüphelendiniz, birileri oynuyor mu fiyatlarla, devlet olarak sizin yapacağınız şey, eğer öyle bir ihtimal varsa, emin-seniz ya da değilseniz bile, o zaman bunu dengeleyici ne yapılabilir? Yapacağınız bütün şey budur. Buna benzer ilkeler uygulanıyorsa, bunu eski olan uyguluyorsa onlar Müslümanca bir iş yapıyorlardır denir. İslami ekonomiden ben böyle şeyler anlıyorum.

-Avrupa'da burjuva sınıfı ya da orta sınıflar biraz toplumsal yapıyı hem dönüştüren hem de özgürlüklerin ve demokratikleşmenin önünü açan bir güce sahipler siyasi irade üzerinde. Türkiye'de böyle bir iradenin oluştuğunu düşünüyor musunuz?

Onun işaretlerini alıyoruz tabi. Orta sınıfların her zaman kaderidir bu. Orta sınıflar özgürlüğün yolunu açarlar, o süreçte kendileri de üst sınıf hâline gelirler, üst sınıflar da özgürlüklerin önüne sınırlar koyarlar. Hatta belli ölçüde dondururlar. Batı tarihini böyle özetlemek çok büyük haksızlık olmaz. Ama Türkiye'de henüz o noktanın çok uzağındayız. Orta sınıfların özgürlük alanını genişletme konusunda daha yürüyecekleri bir 20-30 yılları var gibi.

-Bu biraz da Türkiye'de siyaset dışı güçlerin hareket alanını sınırlayabilir mi?

Tabii, sınırlar. Bu da çok hayırlı bir şey olur. Siyaset dışı güçlerin bir mantığı yoktur. İktisadi güçte bir mantık vardır, en azından ne ol-

duğunu bilirsin. Öbüründe ise kaba güç vardır, istismara çok açıktır. İstismarın olduğu yerde de verimsizlik vardır. 1990'lı yıllarda Türkiye'de o siyaset dışı güçler, Özal'ı devre dışı bırakmaları yüzünden, teröre faizleriyle birlikte 500 milyar dolar (CHP'nin hesaplarına göre) para harcadı. Milletin enerjisi boşa harcanmış oldu. Hiç değilse ekonomik egemenlik ve ekonomi üzerinden egemenlik kurmanın bir rasyonelliği var. Hesabı tutulabiliyor, günü gelince hesabı verilebiliyor.

-Muhafazakâr kadın ve toplumsal hayat hakkında özellikle muhafazakâr sermaye bağlamında neler söyleyebilirsiniz?

Kapitalizmin bel kemiği kadındır. Kadının mütecevaz bir tüketici olmaması durumunda kapitalizm mümkün değildir. Yani kadının saldırgan bir tüketici olması lazım ki çok şey talep edebilsin. Bunun sınırlarına vardığınız yerde erkeğin kadınlaşması, efemine olması lazım. Bunları tamamen sosyolojik anlamda kullanıyorum, cinsiyet cenderesine sokmuyorum. Ben bu eşcinselliğin bu kadar yaygınlaştırılmasını birilerinin hakları olarak görmüyorum, kapitalizmin ihtiyacı olarak görüyorum. Çünkü sonsuz kazanç için sonsuz tüketim lazım ki birileri sonsuz üretim yapabilsin, kazanç elde edilebilsin. Sistemin yapısal bir dayatması var. Bu da insanlığın kaderidir diyebiliriz. Sonuç olarak böyle bir sistemde insanın dindarlığının ne anlamı kalıyor? Sermaye seni peşinden sürüklemeye başlıyor. Kadın bence kapitalizmin tasarladığı dünyada işin merkezinde duran güçtür. Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum.

-Bu süreçte kadının hareket alanı genişledi mi, daraldı mı?

Kapitalizm kadınlar için, kadınlar üzerinden, erkeklerin de kadınlaştırıldığı bir toplumda nihai varoluşunu gerçekleştirebilir. Bunu soyut bir şey olarak değil tarihsel olarak söylüyorum.

-Bunu aynı zamanda muhafazakâr burjuvada daha hızlı bir sekülerleşmenin de kadınların üzerinden gerçekleştiği olarak yorumlayabilir miyiz?

Tabii. İnsan paraya niye sahip olmak ister? Para üzerinden bir güç gösterisi yapmak için. Kapitalizmin oluşması için gösteriş merakı her şeyin üstüne çıkıyor. Kral gücünü gösteremiyorsa neyin kralı?

-Çokça eleştirilen bir nokta var. Kemalizm, cumhuriyet sonrası dönemde kadını biraz daha sembolik bir ikon olarak kullandı. Çok fazla da aslında hayatın içinde yoktu ama varmış gibi duruyordu. Çünkü onu biçimsel olarak dönüştürdü, Avrupalı bir kadın gibi gösterdi ama kadının sosyal hayattaki varlığı hâlâ sınırlıydı. Bu, muhafazakâr kesim için de aynı noktaya gelmiş olmuyor mu? Kadınlar geçmişe göre daha fazla kamusal alana çıkabiliyor ama kültürel, sanatsal alanda çok fazla yoklar. Sadece belki belli bir noktada, iyi tüketen bir insan profili noktasında varlar. Bunun ötesine geçebilmiş gibi durmuyor.

Sanatsal alanda Türk toplumu genelde yok. Olanların da yüzde 99'u görüntü olarak var, garnitür yani. O da gösteriştir. Çağdaşlık o, öyle olması lazım, gibi. Müslümanlar o şeyin içine girecekler, bir süre sonra onlar da onlara benzeyecekler. Modernleştirici adımları Mustafa Kemal gibi birinin yapması milletin muhafazakârlaşmasına yol açtı. Eğer o yapmasaydı, padişahlık devam etseydi, Mustafa Kemal'in yaptıklarının büyük kısmını padişahlar yapacaktı ve toplum da çok fazla direnmeyecekti. Çok daha erken olacaktı o Batılılaşma, modernleşme dediğimiz olay.

EK 8

Star Gazetesi Yazarı Fadime Özkan ile

26 Şubat 2014 Tarihinde Yapılan Mülakat

-Burjuva kavramı üzerinden hareket edersek Osmanlı'da bir burjuva sınıfı tanımlayabilir misiniz? Böyle bir sınıfın olduğunu düşünüyor musunuz?

Hayır çünkü Osmanlı'da Batılı anlamda bir burjuva sınıfı olmadığı, Osmanlı'daki iktidar yapısının devlet dışında çoklu iktidar odaklarına izin vermediğini okuduğum tarih ve sosyoloji kitaplarından biliyorum. Saray dışında birikmiş sermaye olmadığı gibi sermaye sahiplerinin ürettiği bir kültür ve sınıf ahlakı, sınıf siyaseti de oluşmamış. Lakin Batılı anlamda değilse de farklı bir kültür birikimi oluşuyor saray uzantılı da olsa. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra gayrimüslimlerin sermaye ve kültür birikimi ya da saray görevlilerinin, çevrelerinin merkezî otoritenin verdiği görev dolayısıyla edindiği bir zenginlik ve bunun etrafında oluşan bir kültürden bahsediliyor çoklukla. Ama merkezî iktidar dışında, ondan bağımsız oluşan bir sermaye sınıfı ve kültürü oluşmuyor bildiğim kadarıyla. Dolayısıyla burjuva sınıfı da bu topraklar için 19. yüzyılda, o da garip şekilde devlet eliyle oluşturulunca bahsedilebilir bir varlık kazanıyor.

-Merkez sermaye, İstanbul sermayesi olarak tanımladığımız yaratılmış bir sermayeyi Türkiye siyaseti ile endeksli düşündüğünüzde, Türkiye'ye neler getirmiş, neler götürmüştür? Türkiye'nin gelişimi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olmuştur?

Türkiye siyasetinin gelişiminde, sermayenin devlet eliyle oluşturulması çok belirleyici oldu. Türkiye'nin yaşadığı siyasi sorunların, toplumsal sorunların bir ucunda hep bu yaratılmış sermaye ve bu sermayenin siyaset üzerinde oluşturmak istediği vesayet oldu. Türkiye siyasi tarihi, farklı araçlar ve kılıklarla süren vesayetle mücadeleyle geçti hep. Hâlihazırda süren mücadele de bunun bir görüntüsü, bir sonucu. İktidar saraydan alınıp Ankara'da halka verildiğinde, cumhuriyet kurulduğunda sermayesi olmayan, sanayisi olmayan, Anadolu topraklarına büzülmüş, parçalanmanın ve küçülmenin travmasını yaşayan bir ülkeydi Türkiye. O travmayı atlatmakla, bozulan dengeyi ya da zaten baştan yanlış kurulan sistemi düzeltmekle geçti bütün bu zaman. Devlet eliyle oluşturulan sermaye, aynı zamanda kurucu ideolojiyi de besleyen, onunla örtüşen, hep birbirine payanda olan iki şey oldu. Tek Parti Dönemi siyaseti, devrim kanunları, topluma rağmen yapılan değişimlerin topluma zorla dayatılması, devlet eliyle CHF çevresinde bir sermayedar zümrenin oluşturulması, halkla Ankara arasında, halkla sermaye sınıfı arasında hem fiziki hem duygusal çok ciddi bir yarılmaya, tahribata yol açtı. Bu bilgiyi herhangi bir yerde okumadım, Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde yüksek lisans tez danışmanım olan Prof. Dr. Ünsal Oskay'ın anlattığı bir olay vardır, kuruluş döneminde sermaye birikiminin nasıl oluşturulduğuna dair. Derdi ki: Anadolu'nun genç erkekleri savaşlarda kırılmış, şehit olmuş ya da evine sakat dönmüşken, kimsenin yiyecek ekmeği yokken Ankara'da meclis binasının çatısı için kiremide ihtiyaç duyulur. Yenisini üretecek fabrika yoktur. Halk kendi evinin çatısından indirdiği kiremitleri bugünün en büyük sermaye gruplarından olan Koçlar'a üç beş kuruşa satar. Koçlar da üç beş kuruşa aldığı bu kiremitleri katbekat yüksek bir fiyata devlete satar. Koçlar'ın ilk sermayesi budur. Erken dönemden başlayarak buna benzer yollarla ve gayrimüslimlerin sahip olduğu mallar mülklerin Varlık Vergisi gibi

resmî politikalar ve yıldırma esaslı gasp yöntemleriyle el değiştirmesi sağlanıyor. Devletin gözetiminde, halkın gözü önünde oluyor bu. Halkın seçtiklerinin, burjuvanın sermayenin ayakta tuttuğu siyaset erkinin baskısı altında kalması, hükûmetlerin hükmedememesi, halk iradesinin her seferinde bir darbeyle ezilmeye çalışılması gibi çok olumsuz bir durum yarattı. Ama bu, karşı siyaseti de yarattı. Sermayede de, vesayet siyasetine karşı halk iradesini önceleyen siyasette de çeşitlenme oldu. Bunlar hep o ilk baştaki oluşumun sonuçları.

-Böyle baktığımızda, Anadolu sermayesi ya da yeşil sermayenin oluşum süreci, Batılı manada bir burjuva sınıfını düşündüğümüz zaman, nasıl değerlendirebilirsiniz? Mesela biz İstanbul burjuvazisi için hep dedik ki yaratılmış bir sınıftı, devletin bir nevi beslediği, devlete göbek bağı ile bağlı olan bir sınıf, dolayısıyla bu sınıfın özellikle demokratik manada sistemi beslemesi mümkün değildi. Zaten sistemin varlığından kendisi besleniyordu. Anadolu burjuvazisi bunun tersini düşünme noktasında mıdır?

Anadolu burjuvazisinin ortaya çıkışının evreleri var malum. Küçük işletmelerin sağ-muhafazakâr partilerin güttüğü ekonomi politikaları sonrasında zamanla ama çok yavaş bir ritimde cesamete kavuşması var. Burada 90'larla birlikte Turgut Özal'ı anmak lazım; dünyadaki iletişim ve ulaşım imkânlarının çok artması, sınırların şeffaflaşması, Türkiye'nin içe kapanık siyasetten vazgeçmesi gibi nedenlerle Anadolu'daki bu küçük işletmeler de MÜSİAD çatısında toplanıyor ve gözünü yurt dışına dikeyor. Ürettiklerini nasıl ihraç edeceklerinin, yeni pazarlara gireceklerinin ürkek adımları atılıyor, yol yöntem öğreniliyor, kendi kendine ayaklanmaya çalışıyor bu sermaye. Tarihsel olarak baktığımızda Türkiye siyasetinde de bir döneme, Özal sonrasına tekabül ediyor bu dönem. Özal sonrasında Refah Partisi'nin aktif olduğu bir döneme denk geliyor yeşil sermayenin palazlanması, özgüven kazanması. Bu ikisi birbirini besledi. Siyasette Millî Görüş çizgisinin görünür olması, seçimleri kazanması, önce yerelde sonra Ankara'da iktidara gelmesi, çok büyük baskılarla karşılaşsa da bir varlık kazanması öbür tarafta aynı zamanda Anadolu'da-

ki bu sermayenin bir sonucuydu. Ama siyasette varlık gösteren yeni siyasi çizgiyle birlikte ekonomide varlık gösteren bu yeni sermaye daha da görünür oldu. 28 Şubat döneminde iki taraflı görünür olmaktan dolayı bir baskıya da maruz kaldılar. Yeşil sermaye etiketiyle dışlandılar, andıçlandılar, pazarlardan silinmek istendiler. Ama nihayetinde dindar muhafazakâr Anadolu sermayesi her şeye rağmen kendi doğal seyrinde çıktı ortaya. İteklenmedi, beslenmedi bilakis ayıklanmak istendi. O sermaye, bir yerden empoze edilen, beslenen, kaynak aktarılan olmaktan çok, kendi doğal seyrinde, kendi işletmesini doğal rakamlar içinde büyüterek bir varlık kazandı. Siyasetle paralel bir tecrübe edindiler.

-Batı'da burjuva sınıfı aslında kralların hareket alanını kısıtlamıştır. Halkın yönetimde hak sahibi olmasının önünü açan ilk adım onlara aittir. Biraz kendi mallarının kralın yetkileri karşısında korunması endişesiyle bu başlamıştır ama sonuçta yine öyle bir noktaya gitmiştir. Kralın yetki alanları, özellikle mülk edinme noktasında sınırlandırılmıştır vb. Türkiye'de merkez sermaye ya da Anadolu sermayesinin, Türkiye'nin demokratik bir siyasi platforma oturmasında katkısı olabilir mi?

Olabilir, bence oldu da. Refah Partisi ile başlayan çizgi Anadolu sermayesinin yavaş yavaş görünür olması, varlık kazanmasından bağımsız düşünülemez. Onlarla eş zamanlı olarak MÜSİAD'ın bir varlık kazanması, örgütsel bir yapının avantajları, bir bütün olarak tecrübe paylaşımı, daha önce bu yollardan geçmemiş küçük sanayicilere iş adamlarına yol gösterebiliyor olması önemlidir. Ama bu bir tehdit olarak algılandı. Siyasi partinin varlığı gibi buradaki sanayi de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu idaresine, ideallerine tehdit olarak algılandı ve baskıya maruz kaldı. Bu ikinci bir psikolojik baskıydı aslında. Zaten geriden başlayan, tecrübesiz olan, dışlanan bir kesim için ikinci ağır bir darbeydi. İş dünyası da malum psikoloji kaldıran bir alan değil. Pazarda haksız rekabet yaratılması ya da bir markanın rejim aleyhtarı ilan edilmesi vs. negatif duruma sebep olmuş olmalı. Ama bu da o sermayedarların siyasi reflekslerini belirleyen

bir tecrübe oldu diye düşünüyorum. Darbelere, iteklemelere, bas-kılara, ayrımcılığa maruz kalmak, kendi iş alanlarında lekelenmek onlarda siyasi bir tepkiselliğe neden oldu kanımca. Ama ilginçtir bu tepkisellik kirli, karanlık bir şeye dönüşmedi. Meşru yollar dışında bir yol denenmedi. Devamında AK Parti'nin oluşumuna ve iktidar olduğu sürece bakın. AK Parti Millî Görüş'ün devamı olarak değil ama orada da edinilmiş bir tecrübenin damıtılması sonucu hem iş dünyası hem siyasi anlamında daha kuşatıcı, daha evrensele yakın fikirler ve politikalarla kendini tanımladı, belirledi. Bu süreçte benzer bir süreçten gelen Anadolu sermayesi de hem kendi kurumsal varlıkları hem sivil toplum kuruluşları eliyle Türkiye'nin demokratikleşmesinde inisiyatif aldı. Ürkekliği attılar, tavır aldılar. 27 Nisan Muhtırası döneminde de oldu bu, 17 Aralık döneminde de. Türkiye demokrasisine hamle eden her türlü vesayete karşı siyasi duruşları oldu. Bunun, demokrasinin yerleşip tabana yayılması konusunda önemli etkisinin olduğunu düşünüyorum, evet.

-(Dilek Yankaya'nın çalışması) Yankaya'nın orada 28 Şubat'ın aslında Anadolu sermayesini beslediğini, geliştirdiğini iddia eden bir yaklaşımı var. 28 Şubat birçok yasaklama koymuştur ama Anadolu burjuvazisi bunu avantaja çevirmeyi başarmıştır diye. O noktadan baktığımız zaman, 28 Şubat Anadolu sermayesini dışa doğru itmede etkili olmuş mudur? Sonuçta merkezle ya da ülke içinde hareket alanı daralmıştı...

Bence dışa açılma bu hareketin, bu sermaye sınıfının doğal seyriydi. Bu insanlar elbette iç piyasaya olduğu gibi dış piyasaya da açılacaktı çünkü bu sadece Anadolu ölçekli bir şey değil. Dünya küreselleşmekteydi, hem iletişim hem paranın dönüşümü, sınır geçişleri artmıştı. Doğal olan buydu. Dünya hızla geçirgen bir çağa doğru gitmekteydi ve Türkiye de etkileniyordu bundan. Ama evet 28 Şubat bir ivme kazandırmış olabilir. Tıpkı 28 Şubat döneminde başörtülü kızların okullara alınmaması sebebiyle o ilk şok ve sarsıntı atıldıktan sonra kızların başörtülü okuyabilecekleri ülkelere gitmeleri gibi. Sonuçta bu sermaye gruplarının da burslar marifetiyle desteklediği

STK'lar kendi içlerinde hemen bir yapılanmaya gitti, ÖNDER gibi. Fonlar oluşturdu, bunun bir sistemini geliştirdi ve bu kız çocuklarını yurt dışında, başörtüsü sorununun olmadığı Avrupa ülkelerine üniversite okumaya gönderdi. Kızlar yurt dışına gittiler ve pek çoğu birkaç alanda uzmanlaştı, birkaç dil öğrendi. Ve 28 Şubat başörtüsü yasaklarıyla, o sınıfı, Anadolu insanını, anayasal hak ve özgürlüklerini kullanarak kendi değerleriyle okumak isteyenleri ezmeye kalkışanlar için baş edemeyecekleri kadar büyük bir bedelle döndü onlara! Böylece mücadele edemeyecekleri bir sınıfla karşılaştılar. Biraz da bu yüzden daha yenik, daha ezik hissediyorlar şimdi kendilerini.

-1980 sonrası başörtülü kadın çok fazla talepkâr değil gibi geliyor bana okuduklarıma baktığım zaman. Eğitim görmek istiyor ama aynı zamanda zamanının çok olacağı bir meslek istiyor. Kamusal alanda daha az bir talep sahibi gibi. 2000'lerden sonra bu talepleri çok çeşitlenmiş ve hatta bir fark kalmamış gibi. Var olma gibi bir talepleri var, hatta varlar. Öyle bir fark görüyor musunuz? Muhafazakâr kadın bu süreçte daha alanını genişletip, donanımlı bir şekilde bir sınıf olarak ortaya çıkmış mıdır?

Aslında benim gördüğüm kadarıyla 90'larda da öyleydi. Ben üniversite okumak için Eskişehir'den İstanbul'a geldiğimde ne isteyip ne istemediğimi çok iyi biliyordum. O özgüvene en başından beri sahiptim. Gazetecilik yapacaktım ve bunu yaparken kendimi sınırlanmış falan hissetmiyordum, fiili fiziki bir engel mevcut durumda varsa da ben onu tanıımıyordum ve aşılmaz görmüyordum. Benim çevremde o dönem üniversite okuyan pek çok başörtülü kız için de geçerliydi bu. Kimse kendisini ne eksik hissediyordu ne kısıtlanmış. Çok bağlantı kurmam o yüzden. Dönemin yaygın psikolojisi buydu çünkü.

-90'larda başörtülü kadınlar, hiç sınırları olmayan bir hayat hayal ediyorlar mıydı kamusal alanda? Bizim okuduğumuz birçok kitapta, Türk sinemasında kadın moderndir ama kadını hep çocukların içinde iyi bir anne olarak tanımlarlar. Kadın erkeğin

iyi eşi, çocukların iyi annesidir. Muhafazakâr kadınlarda da öncelikli algı bu muydu yoksa aslında hiç de öyle değildi de biraz daha mı gelişti?

90'larda benim de içinde bulunduğum çevre, çoklukla medya, yayıncılık ve kültür sanat çevrelerindendi. Bu özgüven sahibi başörtülü kızların pek çoğu hâlen medyanın belirli yerlerinde insanlar. Mesleki anlamda o kadar görünür olmasalar da varlar. Benim kuşağımdan evlenmemiş çok sayıda başörtülü kadın vardır. Bizden önceki kuşak kendilerini inşa ederken geleneksel rollerle idealize ettikleri, kurdukları dünya arasında bir bağlantı kurmayı başardılar ya da bazı alanlarda vazgeçtiler. Yıkmadan dönüştürme gayreti vardı onlarda. 90'lar kuşağında ise bana göre ideal olan dışındakine itibar etmeme, beğenmeme, azımsama. Dönemin kadınlarıyla erkeklerinin geleneksel rollere bakışta ve beklentide farklılaşmasının bir sonucu olabilir. Neticede kategorik olarak evlenmemek gibi bir kararı yoktu kimsenin sanırım ama evlenmeyen ya da geç evlenen çok oldu sonuçta. İlklerin yaşandığı bir dönemdi 90'ların başı ve henüz kırılmalar olmamıştı. Bunun sosyolojik bir anlamı olmalı bence.

-2000'den sonraki siyasi yapılanmanın süreç üzerinde etkisi olmuş mudur? Yoksa 90'lar da bu sürecin hazırlayıcısı mıydı?

28 Şubat'ın savurduğu, ezdiği, psikolojileri de değiştirdiği bir dönemin sonunda 2000'lerde yeni bir siyaset oluştu. Her şey masaya yeniden serildi. 2000'lerdeki başörtülü kızlara baktığımız zaman ben bir çeşitlenme görüyorum. Bu çeşitlenmeyi şöyle okuyorum: Siyaset daha kuşatıcı, daha geçirgen oldu. Refah Partisi'yle AKP arasında çok büyük fark var. Bu sadece AKP'nin kendi politikası değil. Toplum da böyle algıyordu. Kategorize edilmek istemiyordu. İnsanlar başörtüsüyle kamusal alanda tabii ki olmalı. Ama başörtüsü nedeniyle kendisine üstünlük atfedilmesini de istemiyordu. Rahmetli Erbakan'ın 28 Şubat günlerinde yasakçılara hitaben söylediği "Başörtülü kızlar gelecek, rektörler kapıda ceketini ilikleyip karşılayacak." türü lüzumsuzlar, imtiyazlar olması şöyle dursun, ifade dahi edilmesini istemiyordu. Bu duygu, bu bilinç var. Tek selsiliğe, tek

boyutluluğa, itiraz geliştirdi. Herkes kendi beğenisini daha rahat, daha yaygın ifade etti, yerine getirdi. Genel kabul gördü ama eleştiriler de oldu. Hâlâ var. 2000'ler boyunca hangi tesettür kıyafetinin dine uygun olduğu ya da olmadığı tartışması yürüdü mesela. Bu tartışmada ben şunun karıştırıldığını düşünüyorum: Mecburiyetten, belki diyelim ki baba baskısıyla başını örten kızın başını örtüşünün bir biçimi vardı eskiden. Genel giyim kuşamı, beğenisi, seçimleri, giyim tarzı vs. Bir de ailesinin baskısına rağmen kendi iradesinin de dâhil olduğu bir süreçte başını örten, üniversitede okuyan ve kamusal alanda bulunan kadın var ve onun kıyafet seçimi, kıyafetini taşıyışı bir şekilde onu belli ederdi. İlkinde daha geleneksel idi kıyafetler. İkincisinde pardösü ve geniş başörtüler vs. söz konusuydu. Hâliyle farklılaşıyorlardı. 90'larda kısmen 2000'lerde yaygın olarak pardösüler gitti, başörtüler küçüldü renklendi ve bir moda, bir sektör oluştu bu alanda. Bu sektör eskisi kadar köşeli bir kıyafete sokmadı kadınları. Daha çeşitli ve çoğulcu oldu. Hem bu kıyafette benzeşme, hem sektörün genişlemesi, ürünlerin ucuzlaması ve beğenin ortaklaşması sonucu, üniversitede okuyan kızın kıyafetiyle konfeksiyona giden kızın kıyafeti benzeşti. Bu benzeşme sonra ayırt edilemez oldu. Ve birinin daha dikkatli diğerinin daha az dikkatli tesettürü aynı potada eleştiriye tutuldu.

-Muhafazakâr kadın için AKP iktidarı ile birlikte yaşam alanı daha genişlemiş midir? Ya da AKP bu işte önemli bir faktör müdür?

12 yıllık bir AKP iktidarı döneminden bahsediyoruz. Değişen, değiştirmek isteyen toplumsal talebin üzerinde yükselmiş bir parti bu. Toplumun değişim talebini siyasetle tercüme etti ama aynı zamanda toplumdan da etkilendi. 12 yıl çok uzun bir süre ve elbette bu kesimin kadınının hem kamusal alandaki varlığının hem de taleplerinin görünür olmasının kesin bir etkisi var. Ama Meclis'te başörtüsünü ancak 11 yıllık AKP iktidarı sonunda 2013'de gördük. O dolaşım aslında o güçlü partiye rağmen bu kadar işlenmiş bir şey değildi, geç kalmıştı. Yani o sınırlar, bariyerler AKP "otoriter" vs. denmesine rağmen hemen öyle kalkmadı, öyle işlemedi. Hatta bel-

ki kadının karşısına çıkarılan, geciktirilen bir şey oldu. Hâlâ şunu söyleyen insanlar var: Bunlar inandığı için başını örtmüyor, siyasi düşüncelerinden dolayı örtüyor. Bu zihniyet hâlâ temsil edilebiliyor Meclis'te. Kamusal alanda başörtüsü yasağının kaldırılmasıyla yasak nedeniyle başını açıp çalışan insanların yasak kalkınca, yani seçme şansı olduğunda başını örttüğünü de gördük. Aslında bu hak iadesi talebinin ne kadar yaygın olduğunu da anladık. Aslında büyük bir baskı var imiş bu görünürlüğün üstünü örten. Yasak ortadan kalkınca biraz daha görünür oldu. Meclis'teki yasak da kalkınca kadının önünde engel olarak üniformalı meslekler kaldı sadece. Bunun da hal yolunun bulunması gerekir, bulunacaktır.

-Merkez sermayenin alanının, Anadolu sermayesinin gelişimi ile birlikte daraldığı gibi bir düşünce var. Anadolu sermayesi merkezde daha fazla varlık göstermeye başladı ve iki kültür karşı karşıya geldiler. Siz bu karşılaşmayı nasıl okuyorsunuz?

Geçen sene bir gazete, iftarda iki burjuva ailesinin sofrasına oturdu ve evlerini sofralarını fotoğrafladı. Bu fotoğraflar günlerce kıyaslandı. Evin mimarisi, kılık kıyafet, görülebilecek olan her şey karşılaştırıldı. Bunun sınıfsal bir okuması yapıldı. Ben ne düşünüyorum: Böyle bir okuma yapılabilir, doğaldır. Ama bunu kalıcı bir durum gibi, laik burjuva sınıfıyla dindar burjuva sınıfı arasında bir incelik farkı varmış gibi sunmak ayıp, hastalıklı ve kasıtlı. Velew ki öyle olsun. Bu tartışmalar bir şeyin varlığını tespit ediyor evet. Tartışıyoruz tamam tartışalım. Sonuçta bunun gerçekten rahatsız edici boyutlarıyla da karşılaşabiliyorsunuz. Bir gösterme kaygısı, çabası olduğunu da görüyorsunuz. Bu bir kusurdur. Ama bunları tartışıyor olmak doğaldır ve bunun en ağır bir dille tartışması dindar muhafazakâr kesimde yapılıyor zaten. Laik, Batılı, Batıcı ve devlet eliyle oluşturulmuş burjuva ve onun medyasının sanki kendi tarihleri 200-300 yüzyıl öncesine gidiyormuş gibi yapmaları tuhaf. Onların da köy geçmişleri en fazla 50-60-70 yıl geriye gider sonuçta. Kültürel yatırım bahsine gelince: Sermaye şunu gördü bence. Sivil toplum hareketlendikçe sivil toplum adına yapılan bazı kültürel sos-

yal çalışmaların sık durduğunu, kendileri için de kurtarıcı, inceltici, meşrulaştırıcı tarafı olduğunu. Batıda sermaye sahiplerinin sanatçılara, ressamalara mesela kol kanat girmesi, hamilik etmesi gibi bir durumun burada da işe yarayacağı, vakıf kurarak, çocuklara yurt yaparak, festivallere sponsor olarak, müze açarak hem vergi muafiyeti kazanılacağını, hem üstlerinde çok sık duracağını hem de onların toplum üzerindeki yerlerini pekiştireceğini, sınıfsal konumlarını işaretleyeceğini gördüler, keşfettiler ve buraya yatırım yapmaya başladılar. İki şey var burada: Bir, bunun sık durduğu için yapıldığını; iki, yapılan işle özdeşleşilmediğini. Yani bunun sahici bir şey olmadığını ve bunun onları dönüştürmediğini. Halka bakışları değişmedi, halkla, yeni sermaye sınıfıyla yahut dindar muhafazakâr kesimin kültür insanlarıyla bile iletişimde ön yargılı olduklarını, bu teması pek istemediklerini, temas etmek zorunda kaldıklarında da burunlarında hep görünmez bir mandalla gezdiklerini, bu karşılaşmalardan da çok hazzetmediklerini düşünüyorum. Çünkü daha önce sadece kendilerinin hâkim olduğu bir alandı bu bakir sahalar. Şimdi kavga etmek, rekabet etmek için zorlandılar ve bir toplumsal kesim tarafından ayrıcalıklarının gasp edildiğini düşünüyorlar, hissediyorlar ve bunu da belli ediyorlar. Oysa buna alışmaları gerekiyor. Demokrasi tam da böyle bir şeydir.

EK 9

İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Sare Aydın ile 9 Ekim 2013 Tarihinde Yapılan Mülakat

-Muhafazakâr kadınların kamusal alanda var olmaları anlamında neler söyleyebilirsiniz?

Kadınlar da bu mücadelede erkeklere göre daha fazla kendilerini eğittiler, geliştirdiler. Çünkü onların mücadele etmesi gereken yer sadece başörtüsü mücadelesi vermek değil aynı zamanda o eril dünyanın içinde de konum sahibi olabilmektir. Erkeğin böyle bir derdi yok, böyle bir mücadelesi yok. Zaten alan ve sistem onlara aitti. Özellikle dindar kadınlar için hem özgürce dinlerini yaşayabilmek üzere mücadele ettiler hem de bu mücadelenin ötesinde, söylediğimiz alanlarda yer alabilmek için de erkeklerle mücadele ettiler. Bir yerde sistemle mücadele ettiler, bir yerde de kendi erkekleriyle mücadele ettiler. Onların bu anlamda çift yönlü bir mücadele süreçleri oldu.

-O mücadele tam anlamıyla hedefine ulaştı mı yoksa muhafazakâr dünya içinde baktığımız zaman kadınlar hâlâ böyle biraz daha geri, sınırlı bir hayat yaşamıyorlar mı?

Yok. Ben, son muhafazakâr camianın, özellikle AKP iktidarıyla birlikte çok değiştiğini düşünüyorum. Bu anlayışın, kendini eğitim noktasında ilerleme kaydedemeyen ya da o fırsatı bulamayan kesimler tarafından ve cemaatler tarafından desteklendiğini düşün-

yorum. Ama bugün baktığımızda yeni nesil muhafazakâr erkek de çalışan kadın istiyor. Başının açık veya kapalı olması önemli değil. Sadece geleneklerine bağlı, inancı olan biri olsun istiyor. Bunu bizim gençliğimiz istiyor. Artık ne muhafazakâr erkeği ne de yetişkin erkeği ideolojik yaklaşıyor. İdeolojik yaklaştığı zaman kadını zaten eve hapsediyor ve ikincil konuma itiyor. İdeolojik yaklaşmadığı zaman diyor ki hayat müşterek. O da öyle bakıyor. Bu noktada seküler bakmaya başlıyor. Hayat müşterek, çalışan memur bir eşim olsun, o hayatı paylaşalım. Kadın da aynı şeyi söylüyor. Müslüman bir kadını diyerek her söylediğini kabul etmek zorunda değilim, ben de çalışabilirim, bana bu hak zaten dinen verilmiş durumda. Kadın da bunu söylüyor. Aynı olmadığını düşünüyorum.

-Doğu toplumlarında sermayenin birikimi çok fazla olamadı ne Osmanlı'da ne de daha sonraki dönemde. Sermaye birikimi olmayışının dinin ya da dinî felsefenin bir sonucu olduğunu düşünüyor musunuz?

Hayır. Doğu toplumlarında ekonominin gelişmemesinin dinle bir ilgisi yok. Dinden kaynaklanan bir engelleme yok ki. İnsanın mal mülk edinmesi, paylaşması, ticaret yapması... Bilakis Kur'an da bunu teşvik ediyor ve bunun da nizamlarını getiriyor. Kuralları ve nasıl olacağına ilişkin bize ipuçları veriyor. Hadislerle de bu destekleniyor. Bu tamamen sistem meselesidir. Yani Türkiye Cumhuriyeti'nin gerek cumhuriyet kurulmadan önce gerek cumhuriyet kurulduktan sonraki beşeri seküler sistemin başarısızlığı. Ekonominin dinle bir ilgisi yok. Genel anlamda, Weber'in tezinde ne var? Hristiyan anlayışta diyor ki onlar az harcayarak ve çok biriktirerek sermaye birikimini artırdılar ve bunun sonucunda yapılan yatırımlar ticaretin büyümesini destekledi. Bizde "bir hırka, bir lokma" felsefesinin olması mı acaba sermaye birikiminin önünde bir engel oldu? Ben bunun çok da geçerli bir zihniyet olduğunu düşünmüyorum. Böyle bakmıyorum Doğu toplumlarının dönüşümüne.

Ona bakarsan, bunların hepsinin aslında, Kur'an'ın dışında uydurma cümleler olduğunu görürüz. Çünkü Peygamber Efendimiz

de esasında çok zengin birisiydi. Misafiri falan geldiğinde koyunlar kesip ikramlar yapan birisiydi. Öyle anlatıldığı gibi fakir, sedirin üzerinde yatan birisi, sedirin üzerinde yatması başka bir şey, ailesine kızmış, gitmiş caminin yanındaki odada yatmış, yattığı anda da yüzüne hasırın izi çıkmış. Bunu tutuyorlar, "Peygamber çok fakirdi." diyerek "bir hırka, bir lokma" felsefesini geliştiriyorlar. Dinde var mı böyle bir şey? Yok. Ben inanmıyorum. Uzun yıllar Osmanlı hâkimiyeti altında düşünsel anlamda bir mücadele vermemişiz biz. Osmanlı iyi yönetmiş, halkı yemiş içmiş, o yıllarda halkın böyle bir ihtiyacı olmamış. Ne zaman ki halk ihtiyaç duymaya başlıyor, o zaman bakıyorsunuz ki Batı'nın çok gerisinde kalmışsınız. O ivmeyi yakalamak da zorlaşıyor, hem düşünsel anlamda hem de ekonomik anlamda. Yoksa dinden kaynaklandığını düşünmüyorum ben.

-Yani dinin ekonomiyle, zenginleşmeyle hiçbir ilişkisi yok diyorsunuz. O zaman yine dindar burjuvaya dönersek, şu anki Türkiye orta sınıfının biraz daha Batılı manada bir burjuvayı karşılayabilecek niteliklere ulaştığını düşünüyor musunuz? O manada bir genişleme söyleyebilir miyiz özellikle Anadolu sermayesi açısından? Bir orta sınıf olarak Türkiye'de bir güç noktasına varmış mıdır?

Ben Anadolu sermayesinin o güce vardığını düşünmüyorum. Türkiye'de Batılı anlamda bir burjuvadan konuşacaksak, sistemi ve toplumu değişim ve dönüştürme noktasında baskı unsuru olacak bir burjuva sınıfından bahsediyorsak, onun bir tek İstanbul ve Marmara Bölgesi'nde olduğunu söyleyebiliriz. Bir de yeni gelişmekte olan sanayi şehirlerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ama bunun dışında Anadolu'nun sermaye grubunun Türkiye burjuva sınıfının daha başında olduğunu söyleyebiliriz.

-Merkez sermaye dediğimiz sermayenin ya da İstanbul sermayesinin öyle bir konumu var mı?

Ben İstanbul sermayesinin gün geçtikçe etkili bir güce dönüştüğünü görüyorum. Ama bu hâlâ Batılıların burjuva sınıfı kadar etkili değil. Bu bizim Türkiyemiz'deki burjuva sınıfı, emekleme dönemini

aşmak üzere olan çocuk gibi. Ayaklarının üzerine duran bir burjuva sınıfı hâlâ yok. Bunun için belki istatistiklere bakmak lazım. Kritik eşik nedir? Bir burjuva sınıfının toplumsal değişim ve dönüşümdeki etki oranı ancak hangi eşikte olursa şey olur? Mesela Batı'ya bakmak lazımdır. Batı'da bu eşik nedir? Ama Türkiye'de bu eşiğin o eşiğe yakın olduğunu düşünmüyorum. Çok ilginç bir konu burjuva konusudur. Sen kadını da koymuşsun. Burjuva dindarların sermayesi arttıkça yaşam biçimleri de değişti. Yaşam biçimleri değiştikçe de acaba daha dindar mı olmaya başladılar yoksa daha az mı dindar oluyorlar? Benim gözlemlediğim, yaşam biçimleri değişiyor, dinî ritüelleri de bu anlamda sekülerleşmeye başlıyor. Müslümanlar zenginleştikçe yaşam biçimleri de değişiyor. Bir Müslüman için dinî bayramlarda esas olan ailesini, misafiri kabul etmek, büyükleri ziyaret etmek ama artık onlar da tatillerini bayramlarda beş yıldızlı otellerde geçirebiliyorlar ve bundan rahatsızlık duymuyorlar. Rahatsızlık duymaması tehlikeli yer.

-Muhafazakâr burjuva büyürken bir anlamda da sekülerleşiyor mu?

Aynen öyle oluyor. Muhafazakâr sermayenin sahipleri zenginleştikçe Müslümanlıklarını daha mı iyi yaşıyorlar? Esas olan nedir, parayı niye kazanırsın? Daha iyi yaşayabilmek için, Allah'a daha iyi kul olabilmek için... Felsefe budur. Bir de Allah istediğine verir, seni seçmiş sana vermiş, bunu nifak ederek, dağıtarak Müslümanlığının gereğini yaparsın. Bunu yapmada sıkıntı yok. Dağıtıyorlar, burslar veriyorlar, hayır kurumlarına bağışlarda bulunuyorlar. Ama kendi öz yaşantılarına baktığında bu değişiyor. Bu anlamda, bu sıkıntıdır. Eğer anneyi, babayı bırakıp tatile gitmekten rahatsızlık duymuyorsa o zaman itikat noktasında bir soru işareti koymak lazım. Ama ben ona karşı değilim. Mesela bu çok eleştirilir, Müslüman gösterişli olmamalı, mütevazı olmalı. Sonuçta beşersin, bazı şeyleri seviyor olabilirsin, lüks bir otomobil hoşuna gidiyorsa binebilirsin... Ona söyleyecek bir şeyim yok. Allah sana zenginlik vermiştir sen de onunla almışsındır. Ama bunu sorumsuzca bir tüketim malzemesi olarak kullanırsan ve öyle görürsen o zaman orada da soru işareti var. Yani çok kazanırlarken aynı zamanda seküler yaşamaya başlıyorlar. Ama bunu geçmiş

yıllarda yapamıyorlardı. Çünkü Müslüman o kadar zengin değildi. Şimdi zenginleşti. O zaman zenginlik Müslümanlığın da yaşam biçimlerini o kulvarda değiştiriyor. Yoksa halk nezdinde dinî ritüeller aynen devam ediyor.

-Konya vb. yerlerde iş adamları kurbanlarını özellikle yoksul Afrika ülkelerine götürüp burada dağıtırken oradan da Türkiye'ye, yiyeceğini karşılayabileceği işçiler getiriyorlar. Bu bir anlamda dindar muhafazakâr sermayenin bazı şeyleri çıkarları noktasında meşrulaştırmasına denk getiriyor mu?

Tabii ki getiriyor. Orada tamamen insani tutum ve insani etik davranış söz konusudur. Dolayısıyla paranın sahibi olan kişinin kendisine bu anlamda çok dikkat etmesi gerekir. Çünkü nefsi çok çabuk kaydırabilecek meta çok fazla paranın olması. Adam burada kesmiyor, aslında burada ihtiyaç sahibi var, gidiyor yurt dışında kesiyor, oradan da ihtiyaç sahibi insanları getiriyor. Bir yerden baktığında, Türkiye'deki yükselmekte olan burjuvanın uluslararası arenada hareket edebilirliğini gösteriyor. Ama diğer taraftan baktığımızda da bizim kendi öz insanımız, değerlerimiz, varlıklarımız buradayken niye dışarıya yapıyoruz, diyor. Bu da sanayi toplumundan modern topluma geçişin bir tezahürü. Küresel sermayenin, malların, ticaretin, küresel serbest dolaşımın tezahürüdür. Hem iyi bir şey hem de diğer taraftan da şu var: Bunlar aslında var olan geleneklerimizin yavaş yavaş yıkıldığını, yeni bir yaşam biçiminin ortaya çıktığını gösteriyor bize.

-Hayatı biraz da para mı biçimlendiriyor?

Tabii. Değişim ve dönüşümü para besliyor. Sadece toplumdaki değişim ve dönüşümü para beslemiyor. Uluslararası sistemi de para besliyor. Sizin ekonominizin güçlü olması sizin küresel bir güç olmanızı belirliyor. Artık sokaktaki vatandaş cebindeki paraya göre oy sandığına gidiyor veya gitmiyor. Geçmişte bunlar öyle değildi. Geçmişte ideolojik ya da partizanca davranıyordu. Şimdi ise cebine giren paraya ve kendisine yapılan hizmete bakıyor. Para sadece

Müslüman camiayı değil toplumun genelini de değiştiren, dönüştüren; zenginleşmek değiştikçe dönüştürüyor toplumun kendisini. Kadınlar da bundan en fazla etkilenen kesim. Kadınların sayılarına baktığımızda akademik dünyada çok iyi bir düzeydeler Batılı ülkelere göre. Ekonomide belki Batı'yı yakalayamadık ama yüzde 30'lar da bir kadın istihdamımız var. Siyasette yüzde 4'lerden, 7'lerden yüzde 20'lere kadar çıkan bir oran var. Yani kadın bu zenginleşmeden payına düşeni alıyor.

-Pozitif anlamda alıyor diyorsunuz...

Ben bunu biraz da hep İstanbul için kullanıyorum. Türkiye genelini biraz daha farklı yorumlamak lazımdır. Doğu'da öyle olmayabilir. Ama İstanbul'da hayat biraz da böyle gidiyor. Gerçi Doğu'da da 10-20 yıl öncesinin Doğu'su değil. Orada da değişen çok şey var.

EK 10

İstanbul Ticaret Üniversitesi Öğretim Görevlisi

Prof. Dr. Berat ÖZİPEK ile Yapılan Mülakat

-Türkiye’de muhafazakâr bir burjuva sınıfının olduğunu düşünüyor musunuz?

Bunu arayacaksak bakmamız gereken üç dönem var. Menderes, Özal ve Erdoğan. Gerçi Erdoğan dönemine gelindiğinde bu zaten oluşmuştu. Özellikle bu üç dönem içinde Özal dönemi, biraz öncesi ve biraz sonrası sizin özel olarak ilgilenmeniz gereken dönem olabilir. Çünkü Anadolu’da değişim ve dönüşümün iktisadi anlamda başlaması olabilir. Yansımaları göstermesi bu dönemlerdedir.

-Sizin dediğiniz şekilde biraz Menderes, biraz da Özal dönemi Anadolu’daki sermaye yapısının belirleyici unsurları...

Egemenlik ilişkilerinin değiştiği, özellikle de çok partili hayata geçiş... 1950 sonrası Türkiye’deki tek parti dönemindeki o monolitik yapı, o daha çok egemen zümrenin oluşturduğu yapı değişmeye başlıyor. Yani *ötekiler* siyaset sahnesine girince siyasi değerlerin paylaşım düzeni de değişiyor. İttihat Terakki, CHP geleneğinden gelen partilere karşı Demokrat Parti geleneğinden gelen partilerle siyasete girince her şey değişiyor. Mesela Doğu’da bir canlanma, bir bereketten bahsedilir. Merkezden uzaklaştıkça gittiğimiz yerlerde Menderes

resimleri falan evlerde görürsünüz. O bereket dediği şey o işte. Daha önce sadece kendisine ayıran, maddi kaynakları, paylaşım tekelini elinde tutan bir kesim var ve daha sonra başkaları da sahneye çıkıyor. Bu yapı değişiyor. Mesela şu anki iktidarın da dayandığı Türkiye'deki o değişim, dönüşüm sürecini başlatan, geliştiren aslında bu orta sınıf, yükselen sınıf.

-AKP'nin yükselme sürecinin bu orta sınıfın üzerinden olduğu düşüncesine katılıyor musunuz?

Tabii.

-Orta sınıfın karakteristik özellikleri neler olabilir? Batılı manada tanımladığımız orta sınıfa yakın bir karakterde midir? Biraz AKP'nin var ettiği bir sınıf mıdır?

Değil. Çünkü AKP onları var etti diyebiliriz. Bence AKP'nin politikaları onun önünü açmış olabilir. Gelişim sürecinde onu rahatlatmış olabilir. Hatırlayın, 28 Şubat sürecinde bunların piyasaya girmesi engellenmeye çalışılıyordu, ciddi anlamda üzerlerinden baskı ile araç tehdidi vardı ama AKP iktidarı ile beraber bugün onlarla mücadele eden Nurcu kesimin konumunu düşünün, onlar da dâhil olmak üzere herkes ciddi anlamda bir gelişme ve serpilme dönemi yaşadı. Şunu söyleyebiliriz, bu kesimin en karakteristik özelliği orta sınıf olarak değil de onun içinden çıkan bir girişimci sınıf olarak söylüyorum, devletten bağımsız gelişmesi. Yani sahip olduğu gücü, zenginliği devlete değil, devletin onun lehine sağladığı imtiyazlara değil tam tersine, devlete rağmen edinmiştir. O yüzden de aslında Batı'daki burjuvaziye daha çok benziyor. Çünkü Batı'daki burjuvazi de devlet eliyle geliştirilmemiştir. Bizdeki burjuvazi aslında yaşam tarzı olarak belki Batı'ya, eski burjuvazi, Kemalist burjuvazi, ne dersiniz deyin, çok benzeyebilir ama aslında o Batılı değildir. Çünkü devlet eliyle geliştirilmiştir. Mesela, Koç'un zenginleşmesi, genel olarak TÜSİAD'daki sermayenin zenginleşmesi, onlar lehine sağlanan birtakım imtiyazlarla bağlantılıdır. Örneğin, yurt dışından otomobil ithal etmenin yasaklanması Türkiye'de yerli otomobil üreticisine

uzun yıllar boyunca serbest rekabet koşullarına maruz kalmadan üretim yapma fırsatı vermiştir. Ama bu iktisadi bakımdan rasyonel değil. Çünkü siz bunu yaptığınız sürece orada ekonomi gelişmez. Yeni sermaye öyle değil. Yeni sermaye gelişen bir sermayedir. Ve bu sermaye dışı daha açık bir sermaye. Sadece yüzünü Avrupa'ya dönmüş değil, Afrika'da da işler yapıyorlar... Gittiğiniz herhangi bir ülkede bunu gözlemleyebiliyorsunuz. Bu yönüyle de aslında belki de Batı'daki burjuvazinin işlevini aslında ifa edebilecek olan bir sermaye. Ülkenin batısına ya da doğusuna gittiğiniz zaman değişimi görüyorsunuz. Ciddi bir iktisadi gelişim var, canlanma var. Bunun en dinamik kesimini de İslami kesim oluşturuyor. İslami kesim de ciddi anlamda Türkiye'deki sınıfsal anlamda değişim ve dönüşümü belirliyor. Kendisine tek parti döneminde biçilmiş olan kabuğu, çıtayı çatlatıyor ve değiştiriyor. Değiştikçe siyaseti de, iktisadi da değiştiriyor.

-Cihan Tuğal'ın şöyle bir teorisi var; muhafazakâr kesim sisteme entegre olduğu için bu dönüşümü yaşayabildi, normalleşti, piyasada etkinliği arttı. Siz buna katılıyor musunuz? Sistemle entegre mi olmuştur?

Sisteme entegre olmaktan neyi kastediyor bilmiyorum.

-Yani merkeze gelip sistemin sahiplenicisi, aslında dönen bir sistem var, o sistemin öncesinde muhalefeti konumundaydı, daha sonra bunun sahiplenicisi olduğu, onun varlığını ele geçirdiği, o sistemin koruyucusu ve kollayıcısı olduğu için dönüşmüştür...

Ben tersinin geçerli olduğunu düşünüyorum. Dışlandılar, dışlandıkları yerde geliştiler, devlet eliyle gelişmediler, iflas ettirilmeye çalışıldılar. Devlet teşviki hiç almadılar. Büyük sermayeye tanınan ayrıcalıklara rağmen savaşmak zorunda kaldılar ve her askerî darbeye de darbelerin özelliği Kayserili tüccarı askere dövdürüp pazardan kovdurmaktır. Büyük sermaye bunu yapmıştır. İrticadır, bölücülük-tür, bunlar sadece iktidar korucusu olarak kullanılmıştır. Asıl oradaki sınıfsal reflekse bakmak gerekir. Her seferinde Kayserili pastırma tüccarını bir şekilde askere dövdürüp pazardan kovdurmuştur bü-

yük sermaye. Onun dışında gelişmiştir. Onun dışında geliştiği için demokratik süreçte de “bir insan bir oy” ilkesi geçerli olduğu için seçimlerde iktidara gelebilmiştir. İktidara geldikten sonra da darbelere direnmesi onun önünü daha da açmıştır. 27 Nisan bir milat olabilir onun tarihinde. İlk defa bir sivil hükûmetin bir muhtırayı reddetmesi onun önünü daha da açmıştır ama öncelik merkeze gelmesi değil. Tam tersine, güçlendiği için, merkezin dışında varlığını ve gücünü kanıtladığı için merkeze yürüyebilmiştir.

-Şöyle bir düşünce de var: Anadolu’da biraz daha sanayileşmenin ya da kapitalizmin gelişmemesinin önünde tarikatvari dinî yapının çok baskın olduğu...

Değil. Devlet engeldir. Türkiye’de iktisadi bakımdan, siyasi bakımdan, etnik kültürel bakımlardan değişim ve dönüşümün olmasının asıl belalısı devlettir. Yani engelleyicisi devlettir. Cemaatler, tarikatlar, dinî ya da dinî olmayan yapılar değil. İnsanlar serbest bırakıldıklarında kendi yollarını bulabiliyorlar, kendileri için neyin iyi olabileceğini de görebiliyorlar. Artı, bu yetinme meselesini iktisada doğrudan uygulamak da yanlış. Çünkü bir insan bireysel olarak gerçekten yetinebilir. “Bir lokma, bir hırka.” Ama bu kişi aynı zamanda bir fabrikatör olabilir, müteşebbis olabilir. Orada öyle yapmaz. Bireysel yaşam tarzıyla ayakta kalmasını çıkarması vb. iktisadi hayatın rasyonalitesine uyumu ayırmak lazımdır. Onlar ikincisini gerçekleştirebiliyorlar. Müslüman ya da İslami burjuvaziye baktığımız zaman, bir sürü tüketim kalıbına hâlâ girmiyor. İçki içmiyor, gece hayatı yok vb. Abartılı bir şeyden bahsetmiyorum. Mesela evlilik dışı bir şey yapacaksa, bir eş daha alacaksa, onu da yine geleneğin belirlediği şekilde yapıyor. Ama bireysel olarak çok fazla lüksü yok. Çok pahalı bir yemek onlar için çok çekici değil.

Biliyorsunuz bu sermaye grubunun daha çok etkin olduğu yapı Kayseri ve Konya çevresinde gelişmişti ama şöyle bir düşünce var: Deniyor ki Kayseri ve Konya çevresinde gelişen sermayenin merkezi İstanbul’a, Marmara Bölgesi’ne kaydı ve buraya kaydıktan sonra bunların yaşam biçimleri de değişime uğradı. Sizin dediğiniz tarz-

da bir değişim ama bu değişimin daha keskin olduğu noktasında... Mesela kadının giyim tarzına gelirsek daha renklileşti başörtüleri ve daha iyi giyinmeye başladılar. Ve hatta bu kesime hitap eden bir moda anlayışı doğdu.

Bu burjuvaziye özgü değil. Bunu Elazığ'a gittiğinizde de hissediyorsunuz. Evet, bir değişim var ama bunu sadece o kesime özgü bir değişim olarak anlatmaya gerek yok. Türkiye çok hızlı bir değişim içinde zaten. Batı'ya kaydı meselesine de çok fazla katılmıyorum. O kadar uluslararasılaştı ki İstanbul ya da Marmara çok mütevazı kalır.

-Daha sınırların ötesine taşındığını düşünüyorsunuz...

Tabii. Özellikle de devletin baskısı onu uluslararasılaştırdı. 28 Şubat'ta şunu gördüler: Bu ülkede bize ekmek yok. Dünya geniş. Doğu Bloku dağıldı, oraya gittiler yatırım yaptılar. Ufukları daha çok açıldı. Ufukları açıldıkça iktisadi bakımdan dışarıdaki potansiyeli fark ettiler. Bu anlamda şehirlerin de gelişmesi, değişmesi başladı. Konya, Kayseri, Antep... Bunlar herhangi bir siyasi kararlar değil siyasetin dışında, kendiliklerinden çok ciddi bir değişim ve dönüşüm gösteren şehirler. Bunu gösterdikleri için de zaten siyaset de değişiyor. Mesela Türkiye'nin temel ve siyasi problemlerini çözme noktasında bu yeni yükselen orta sınıf çok daha cesur. Mesela Kayseri'de, Konya'da Kürt sorununu çok rahat konuşuyoruz ama İzmir'de konuşamıyoruz. Niye? Çünkü değişim, dönüşüm, ufkun açık olması vb. burayla daha çok ilgili.

-Dilek Yankaya'nın şöyle bir tezi var: 28 Şubat süreci biraz MÜSİAD için bir avantaja dönüştü. Buna katılıyor musunuz? O sürecin biraz o kesimi sıkıştırdığını ama onu aslında beslediğini...

Öyle söylüyorsa ben de katılıyorum. Devletle baştan beri iş yapıyor olsalardı değişim ve gelişim potansiyelleri bu kadar olmazdı. Devlet hantaldır. Devletle çalışan kesimler de hantaldır. Ama devletten umudunu kesmiş, hatta yeter ki gölge etmesin diyen bir sermaye grubu çok daha ayaklarının üzerine basar. Özellikle İslami kesimde çok deneme yanılma yapıldı. Yatırım yapacağız denilerek çok para-

lar toplandı, bu paralar batırıldı, bazıları çalındı. Deneme yanımlar yaşandı ama sonuçta bunlardan tutan da oldu. Belki başarısızlık başarıdan daha fazla oldu, bilemiyorum ama sonuçta küçük ve orta boy işletmeler doğdu, büyüdü gelişti, dışarıya açıldı. Devletin büyük sermayeye sağladığı avantajlar bu durumu değiştirmede.

-Türkiye'nin modernleşme biçimi üzerinden okusak, bu orta sınıfın büyümesi kendine özgü birtakım değerleri yeniden yaratma olarak değerlendirilebilir mi? Mesela başörtülü kadınların artık kamusal alanda daha fazla görünür olması ama 1980'den sonra talepler daha sade duruyor. Sizce nasıl?

Mesela 80'den sonra şöyle bir bayan profili var: Çok daha mütevazı bir başörtüsü var, çok daha mütevazı giyiniyor ve karakteri belki eğitim almaktan daha öteye taşınamaz bir konumda. Eğitim almak istiyor ama çalışma hayatında var olmak istemiyor ya da bazı meslekleri ayıklıyor. Ama 2000'lerden sonra öyle değil. Bu dönemdeki başörtülü bayanın giyim tarzı çok farklılaştı hem de meslek ayırt etmeden her alanda bir var olma biçimi var gibi. Sizce kendisine ait bir dönüşüm süreci yaşamış mıdır? Yoksa diğer taraftan söylersek, aslında başörtülü kadının da muhafazakâr kesim içinde çok söz sahibi olmadığını, var olma biçiminin çok da tanınmadığını, tabii ki onların kendi yaşam alanlarını genişletmek için bir sembolik unsur olduğunu mu düşünüyorsunuz?

Bu bütün bir kesimi şeytanlaştıran bir yaklaşım tarzı olur. Erkek camiası dediğimiz camia o kadar korkunç bir yaratık değildir. Sonuçta kim ister kendi kızının bir başka erkeğin avucuna bakmasını. O da ister ki benim kızım da mühendis olsun, eve ekmek getirsin ki olur ya, geri zekâlı kocasının ağzının kokusunu çekmesin. İslami kesim de bunu söyler, İslami olmayan kesim de, dindarlar da söyler, dindar olmayanlar da. Bu aslında, sizin söylediğiniz 80'li yıllarla günümüz arasındaki fark sadece İslami kesime özgü ya da o kesimin kadınlarına özgü bir şey değil. Biz bütünüyle değişiyoruz. Mesela bir Özal dönemini yaşadık. Bütün kimliklerin çiçeklendirilmesi çağrısıdır. Onlar öyle adlandırıyor. Bütün örtülü kimlikler açığa çıktı. Kürt

kimliği açığa çıktı, aleviler, eşcinseller, muhafazakârlar, tarikatlar vb. görünür hâle geldiler. Mesela Özal'a tarikatçı diyorlardı, o da ben tarikatçı değilim demiyordu. Dememesinin sebebi, meşru kimlik olarak görüyordu. Türkiye'de her şey değişiyor. 80'li yıllarda giydiğimizi hiçbirimiz giymiyoruz. Sadece belli bir kesim değil. Türkiye zenginleştikçe, geliştikçe, yaşam tarzı, giyim, yeme içme alışkanlıklarımız değişiyor. Özal döneminde çıkita muz ithal edildiğinde kıyameti koparmıştı birileri. Şu anda kimse muzlu lüks olarak görmüyor. Dolaşısıyla Türkiye çok değişti, o kesim de değişti. İslami kesim içindeki kadına gelince... Bu özellikle kadının ezik ya da kullanıldığı vs., bu Kemalist önyargıdır. Öyle değil. Geleneksel şeyde kadına böyle bir rol biçilmiş olabilir. O bile aslında abartıdır. Türkiye en ataerkil görünümünde bile kadının o kadar hiçleştirildiği bir ülke değil. İslami kesimde kadın ikinci figür değil. Tam tersine, şu an İslami kesime bakın, kadınların daha belirgin olduğunu görürsünüz. Ama bu erkeğin ön plana çıkardığı bir şey değil. Erkekten farklı düşünüyor, rengini veriyor. Kadınlar birçok konuya çok daha iyi bir yerden bakıyor. Resmî olarak tanımlanan kadın sahici bir kadın değil.

-O zaman siz bunu kendi kişisel özgür iradesiyle bir dönüşüm süreci olarak değerlendiriyorsunuz... Çünkü öbür türlü sünnü düşünüşümüzde bu şekilde bakmak gerekir. Koşullanmış bir değişim olmadığını mı düşünüyorsunuz?

Kadın da erkek gibi aslında bir tür kendisini yeniden inşa etme süreci yaşıyor bu ülkede. Müteşebbis olan kadınlara baktığınız zaman, müteşebbis olan erkeklerden farklı, İslami kesimin ötekinden daha farklı olmadığını görüyorsunuz. Benim tanıdığım, İslami kaygı taşıyan bazı girişimciler var. Bir taraftan piyasada var olma mücadelesinde, bir taraftan da kendi inanmadıkları değerlerle dolu olan bir piyasada var olma mücadelesi içindeler. Yaşadıklarını sık sık hissettiriyorlar. Bazıları bu gerilimi yaşamıyor. Diyor ki bu doğa kanunudur, böyle olmalıdır. Ben özellikle İslami kesimin içindeki kadının öyle tek bir yaşam tarzına bağlı olduğunu düşünmüyorum. Çeşit çeşit var. 28 Şubat sürecinde İslami tandanslı firmalar gayet

iktisadi bir karar verdiler, olumlu anlamda söyleyebilirim. Ve başörtülü kadınları daha düşük paralar vererek istihdam ettiler. Piyasada onun bireysel potansiyeli ne kadar iyi olursa olsun çalışmasının zor olduğunu biliyordu. Tamam, ben seni işe alırım, ama az para veririm deniyordu. Şimdilerde başörtülü kadınlar da kendi girişimlerini oluşturuyorlar. Bazıları devletten kredi alıyor. Bu konuda başörtülü olan, olmayan, dindar olan, olmayan farkı çok belirgin değil. Ben belirgin bir fark göremiyorum. Görenler vardır. Dinamikler ve hayatın içindeler. Öyle yetinen bir yaklaşımları da yok.

-Biliyorsunuz, cumhuriyet sonrası bir modernleşme projesi var. Ama oradaki kadın modelinde belki bir şekil olarak modernleşme var ama içerik olarak kadın, ev, çocuklar ve eş üçgeninde tanımlanır. O bakış açısı orada da devam ediyor mu diye merak ettiğim için onu soruyorum. O yaklaşım orada bir kırılma yaşadı mı? Ya da 80'lerde tamam kadınlar başörtüsüyle kamusal alanda bir talebin sahibiydi ama o talebin de sınırları vardı ve sınırları da kendileri tanımlıyordu.

Aslında tam öyle de değildi. Gerçekçi olma pahasına öyle sınırlar koyuyorlardı. Ben 80'li yıllarda başörtülü kadınlarla birlikte insan hakları mücadelesi içindeydim. Nerede bir protesto varsa elimden geldiği kadarıyla destek olmaya çalıştım. O zaman da biliyordum, oradaki birçok başörtülü genç kadın erkeklerle aynı şeyi istiyordu. O kadar kötü bir durumdaydılar ki belki taleplerini öyle ifade etmek istemiş olabilirler. Kürtlerde de aynı şey olmuştu. Çok insani taleplerini çok mütevazı talepler şeklinde ifade etmek zorunda kalmışlardı. Ama dünya değiştikçe bu böyle olmuyor. Baştan da o talebe sahip olmak anlamına gelmiyor. Dayak yiyip uslandırılmış olduğu anlamına geliyor. O yüzden talebini sınırlı tutuyor. Şunu unutmamak lazım: Kemalizm'in tanımladığı kadını da yapan erkeklerdir. Yani çizdiği kadın bir taraftan dindar, irticai şeylerin etkisinde olmayacak, resmî ideolojinin taşıyıcısı olacak, Kemalizm'in misyoneri gibi olacak ama bir tarafıyla da, dediğiniz gibi,

evde oturacak, çocuklarını yetiştirecek, fazla kadınsı olmayacak. Hatta erkeklerin dünyasında erkekleşmiş olarak var olacak. Bütünüyle, çizilen Kemalist kadın öğretmen tipi böyle bir şeydir. Ama Kemalistlerin istediği kadın da öyle olmadı. İslami kesimin istediği kadın da böyle olmuyor. Erkeğin belirlediği alanın içinde kalmıyor, kalmayacak da. Ama bu İslamcılıktan falan kaynaklanmıyor, erkek egemenli ideolojiden kaynaklanıyor. Kemalist'in de yaptığı o, dindar İslami kesimin de yaptığı o, ikisinin başaramadığı da o. İslami kesim homojen değil ki. Baktığınız zaman bazı yerlerde harem selamlık usulü oturulur, bazı yerlerde kadınlar, erkekler bir oturur. Kadının çok daha görünür olduğu aileler var, kadın egemen aileler var, erkek egemen aileler var. Görüntüye çok aldanmamak lazım.

-Cumhuriyet sonrası sermayenin sahipleri var, sermayenin oluşum süreci var. Çağlar Keyder bu süreci ithal ikameci sermaye diye tanımlıyor. İthal ikameci sermaye biraz da Türkiye'de reel bir orta sınıfın doğum sürecini de geciktirmiş olarak değerlendirilebilir mi? Bu şekilde bir yapıda paranın asıl sahipleri çok küçük bir dilimin sahibidir, o dilim içinde sadece o paranın sahipleri büyür. Ama aynı zamanda üretim de reel anlamda yaygınlaşamaz. Üretimden çok tüketme yaklaşımı vardır...

Aynı şeyi düşünüyorum. İthal ikameci demek biraz yumuşak kalıyor. Aslında amaç ithal ikamecilikten ziyade, zenginliğin belli bir kesimin dışına çıkmaması çabasıdır. İthal ikamecilik belki bu yaklaşımın bir sonucu olarak açıklanabilir. Böyle olunca doğru, pasta büyümüyor. 1930'lu, 40'lı yıllar Türkiye'si yaprağın kımıldamadığı bir ülke iken 1950'den sonra birden bir canlanma, değişim var. Çünkü çevreden gelen iktidar bürokratik vesayet rejimini geri ittikçe zenginlik de artıyor. (İdris Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması*)...

Dindar bir demokratik tarz da var şu an için. Dindarların bir kısmı kendilerini muhafazakâr olarak adlandırmıyor. Liberal topluma en fazla ilgi gösteren, en fazla gelip gidenler de dindar kesim. Nereye doğru gideceğini bilmiyorum ama etkili olacak, onu biliyoruz. Bu din, onun ekonomisini de, siyasetini de belirleyecek.

-Sizin kendi kitabınızda muhafazakârlığın özelliklerini ortaya koyan bir yaklaşımınız var, Avrupa'daki muhafazakârlığın daha doğrusu. Belki bu manada daha Batılı bir muhafazakârlık doğabilir.

Belki ama liberalizme daha uygundur aslında. Çünkü devletten bağımsız geliyor, dışa açık. Belki liberal İslami ya da liberal muhafazakâr bir şey olabilir daha çok. Ama çeşit çeşit renkleri olacak. Bir bütünlükten bahsetmek mümkün değil ama bir orta sınıf olarak temel özellikleri devletten bağımsız gelişmesi belki dindar olması ve ufkunun açık olması. Mesela TÜSİAD darbeleri destekliyor. Hâlâ böyle kışlaya bakıyor. Er veya geç Türkiye'de demokratik bir sistem oturacak. Oturduğunda artık o devletçi sermaye gidecek.

Bir doktora çalışması olan *Türkiye’de Dindar Burjuva ve Kadın*, İslamcı söylemin 1980’lerden itibaren yaşadığı değişimin genel hatlarını ve bunun kadınların yaşamındaki görünürlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönüyle çalışma, yaşanan değişimi kendi konu alanına sığdığı oranda ele almıştır. İslamcı yaklaşım, iktidarlaşma ve merkezle bütünleşen süreciyle birlikte bir dönüşüm yaşamıştır. Bu açıdan bakıldığında modernizm ve kapitalizmle olan sorunlu ilişkisini bireyselleşen bir İslamcılık yaklaşımıyla aşmış görünmektedir. Kadınlar, yaşanan bu değişimin en önemli aktörleri olarak tanımlanabilir. Bunun en önemli görünürlüğü kadınların giyim ve tüketim pratikleri üzerinden okunabilmektedir. Kadınlar, gittikleri konserler, kafeler, moda evleri, kullandıkları arabalar ve tüketimde tercih ettikleri markalar aracılığıyla kamusal alanlarda yeni İslami yaklaşımın görünür yüzleridir. Bu yönüyle muhafazakâr/dindar kadınlar İslamcı yaklaşımda değişimin en önemli temsilcileridir. Çalışma kapsamında farklı meslek ve gelir düzeyine sahip muhafazakâr ve dindar kadınlarla yapılan mülakatlar, konunun ayrıntılarını göstermesi bakımından önemlidir.

[kaknusyayinevi](https://www.kaknusyayinevi.com.tr)
www.kaknus.com.tr